

Immanuel Wallerstein

sistemul mondial modern

Editura Meridiane

Pe copertă:

HANS HOLBEIN CEL TÎNĂR
Jane Seymour
detaliu

IMMANUEL WALLERSTEIN

The Modern World-System I

**Capitalist Agriculture and the Origins of
the European World-Economy in the Sixteenth Century**

© ACADEMIC PRESS, INC., 1974

Toate drepturile asupra prezentei ediții în limba română
sînt rezervate Editurii Meridiane

ISBN 973-33-0149-3

ISBN 973-33-0151-5

Immanuel Wallerstein

SISTEMUL
MONDIAL MODERN

AGRICULTURA CAPITALISTĂ
ȘI ORIGINILE
ECONOMIEI MONDIALE EUROPENE
ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Volumul II

Traducere de

DOREL ABRAHAM, ILIE BĂDESCU și
MARCEL Ghibernea

EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1992

Masacrul inocenșilor, pictură în ulei de Pieter Brueghel cel Bătrân. A fost pictată în jurul anului 1565 ca un protest împotriva atrocităților comise de spanioli în Olanda.

Capitolul IV

DE LA SEVILLA LA AMSTERDAM: EȘECUL IMPERIULUI

Economia mondială europeană în apariție a constituit o mare miză, ceea ce explică încercările de a găsi metode adecvate pentru controlul ei. Calea clasică a dominației imperiale era familiară oamenilor epocii și mulți au fost cei care au visat să o și pună în aplicare. O primă tentativă de a „îngloba” Europa într-un sistem imperial au făcut-o habsburgii, sub Carol al V-lea, dar prin 1557 tentativa lor a eșuat. Spania și-a pierdut astfel treptat nu numai imperiul său politic, dar și centralitatea economică. Multe orașe au aspirat, dacă nu chiar au avut pretenția să devină centrul economiei europene mondiale - Sevilla, Lisabona, Anvers, Lyon, Genova, Hamburg -, dar pînă la urmă cel care va reuși, prin 1600, va fi Amsterdamul, care la 1450 era un candidat improbabil. Ne vom întoarce deci la istoria eșuării imperiului, care a antrenat declinul Spaniei și al tuturor orașelor-state aliate ei, în favoarea rebelilor din Amsterdam, care au reușit să cîștige supremația.

Elanul economic care a început pe la 1450 a creat o prosperitate ale cărei semne au apărut mai întîi în toate vechile centre comerciale, adică în zona denumită coloana vertebrală a Europei: Flandra, Germania de sud, nordul Italiei și, desigur, ca rezultat al descoperirilor geografice, Spania. Este, de altfel, surprinzător cum tocmai aceste ținuturi au ajuns să constituie imperiul habsburgilor de sub Carol al V-lea. În această expansiune comerțul transatlantic al Spaniei din secolul al XVI-lea a fost, fără îndoială, elementul cel mai nou și mai

semnificativ. Acest comerț, realizat mai ales de Sevilla prin *Casa de Contratación de las Indias*, a devenit atât de important încît se putea spune că „viața întregii Europe, ca de altfel viața întregii lumi, în măsura în care a existat o lume, depindeau practic [de acest trafic]. Sevilla și conturile sale... sînt în măsură să ne informeze despre ritmul lumii“¹.

Cum a ajuns Spania să joace un asemenea rol central? În fapt, așa cum am arătat în primul capitol, Portugalia și nu Spania a fost cea care preluase conducerea expansiunii maritime a Europei în secolul al XV-lea. În plus, secolul acesta nu a fost o epocă liniștită pentru Spania. Pe bună dreptate spune Jaime Vicens Vives: „criza mondială din secolul al XV-lea rezumă istoria Spaniei din acest secol“².

Era o criză politică (o perioadă de revolte și războaie interne) și economică (recesiunea la scara întregii Europe). Reacția Spaniei la criza economică a constatat în dezvoltarea oieritului și în tentativa de a cîștiga, ca rezultat al prețurilor scăzute, o parte considerabilă din piața mondială (redușă)³. Forța asociației producătorilor de lînă din Spania (*Mesta*) era așa de mare încît tentativa burgheziei castiliene de a-l face pe rege să adopte o politică protecționistă, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, a eșuat⁴. Chiar și sub monarhii catolici Ferdinand și Isabella, considerați din capul locului ca partizani ai activității industriale, industria nu producea, după Vicens, „decît mărfuri de lux sau doar pentru piața locală“⁵, și, spre deosebire de Anglia, Spania nu s-a orientat în direcția dezvoltării unei industrii textile importante⁶. Ironia este că tocmai concurența castiliană, combinată cu depresiunea din Evul Mediu tîrziu, au încurajat angajarea Angliei pe calea industrializării. În orice caz, Spania nu a apucat pe acest drum.

Dacă economia Spaniei era așa de slabă structural, cum explicăm totuși poziția ei *economică* centrală în prima jumătate a secolului al XVI-lea? În parte, prin faptul că această slăbiciune economică structurală a fost nu de scurtă durată, ci pe termen lung, și în parte fiindcă, la anumite niveluri ale sale, sistemul politic era puternic. Castilia a avut un țel „național“ clar pe toată durata Evului Mediu. Era vorba, pe de o parte, de *Reconquista*, adică de expulzarea treptată a maurilor din Peninsula Iberică, proces care a culminat cu căderea Granadei

musulmane și expulzarea evreilor din Spania, evenimente întâmplate în 1492, anul lui Columb. Pe de altă parte, era vorba de acțiunea de unificare a statelor creștine ale Hispaniei, acțiune care s-a realizat numai la vîrf, Aragonul păstrîndu-și propria legislație, sistemul său socio-legal și bugetul propriu.

Datorită faptului că Spania s-a constituit pe baza unei recuceriri, feudalismul ca formă *politică* a fost slab aici⁷. În consecință, așa cum a arătat José Maravall, „ordinea socială și politică nebazată pe structura feudală a favorizat dezvoltarea mecanismelor «statale»”⁸. Un excelent sistem de drumuri a facilitat destul de mult legătura economică și politică dintre centru și periferie⁹. Ferdinand și Isabella au ajutat *Mesta* să creeze un sistem puternic de piețe *naționale*¹⁰, care au generat un sistem al mobilității individuale chiar în condițiile menținerii valorilor rangului și ale ierarhiei¹¹. Ei au întărit birocracia, „înrădăcinînd-o în comunitate... față de care birocracia era... «pars rei publicae»”¹². Au naționalizat, ca să spunem așa, clerul catolic¹³ și, mai presus de toate, au creat „condițiile necesare pentru ca potențialul economic al Castiliei existent la data respectivă să poată fi pe deplin realizat”¹⁴.

Dacă metalele prețioase circulau de la un capăt la altul al Spaniei, dacă s-a putut înălța Castilia în centrul firmamentului european, aceasta, spune Pierre Vilar, a fost „atît o consecință, cît și o cauză”¹⁵. Consecință, însă, la ce anume? A unei lungi serii de fapte, care gravitau în jurul rolului economic al metalelor: slăbirea stocului de aur al lumii mediteraneene, centralitatea anterioară a Sudaunului ca furnizor de aur, impactul expansiunii portugheze asupra intermediarilor nord-africani ai orașelor-state italiene, rolul genovezilor în Spania și efortul lor de a găsi o sursă non-portugheză de metale prețioase (un efort pe care numai Spania era în situația de a-l îndeplini).

Să schițăm această complexă istorie. Am vorbit deja despre rolul metalelor prețioase în comerțul medieval și despre modul în care venea aurul sudanez în Europa *via* Africa de nord spre lumea creștină mediteraneană. La mijlocul secolului al XV-lea rolul nord-african a scăzut brusc și în mare măsură. Amploarea acestei scăderi pare să fie o problemă oarecum controversată. Braudel vorbește de un colaps al poziției nord-africane¹⁶.

Malowist recunoaște reducerea dar n-o numește catastrofală¹⁷. Lipsa bruscă a metalelor prețioase a agravat povara financiară a statului spaniol care crescuse rapid ca urmare a cheltuielilor militare și a celor făcute la curte, ducînd la o cădere a monedei de cont, *maravedi*¹⁸.

Criza financiară a fost serioasă și a determinat pe genovezii din Spania să reacționeze, fiindcă ei erau atît bancherii acesteia, cît și cumpărătorii de aur. Am discutat deja despre rolul Genovei în comerțul spaniol. Genovezii erau implicați în acest rol pe mai multe căi, nu numai ca financieri¹⁹. De ce nu și-au putut procura însă genovezii aurul *via* Portugalia? Poate că puterea Portugaliei, ca țară cu rol conducător în explorare, însemna condiții nu la fel de avantajoase pentru Genova, ca acelea pe care le oferea Spania²⁰. Poate și din cauză că forța ei puternică ducea la lipsa imaginației. Se știe că imaginația nu este, de obicei, nimic altceva decît căutarea unor profituri pe termen mediu de către cei pentru care canalele pe termen scurt sînt blocate. Cînd canalele nu sînt blocate imaginația suferă. Portugalia reușise destul de bine în navigația de-a lungul coastelor africane și nu avea motive să se aventureze spre apus²¹. Chaunu a argumentat elocvent afirmația demnă de luat în considerare conform căreia nu șansa a determinat descoperirea Americii de către spanioli. Spania era țara cea mai bine înzestrată, în contextul vremii, „nu numai pentru a profita de posibilitățile care i se ofereau, dar și pentru a și le crea”²². Anglia s-a folosit de un italian, John Cabot, dar a doua expediție „englezească” a acestuia a necesitat un suport financiar *spaniol*. Franța și Anglia nu au devenit de fapt țări importante pentru explorarea maritimă pînă în secolul al XVII-lea, și abia în secolul al XVIII-lea au reușit cu adevărat în această activitate²³.

Spania a izbutit totuși să-și creeze în secolul al XVI-lea un vast imperiu în Americi, atît de vast pe cît permiteau costurile transportului maritim²⁴. Aceasta a însemnat o creștere fulgerătoare a comerțului transatlantic, al cărui volum a sporit de opt ori între 1510 și 1550 și încă de trei ori între 1550 și 1610²⁵. Focarul central al acestui comerț a fost monopolul de stat din Sevilla, care a și devenit, din mai multe puncte de vedere, principala structură birocratică a Spaniei²⁶. Articolul cel mai important al comerțului transatlantic îl constituiau metalele prețioase. La început, spaniolii adunau pur și

simplic aurul scos din mine de către incași și folosit de ei pentru ritualuri²⁷. Era o sursă nemaipomenită. Pe măsură ce acest aur s-a epuizat, spaniolii au reușit să descopere metoda amalgamării argintului, care le-a permis să exploateze în condiții profitabile argintul atât de abundent și care a reprezentat fluxul de metale prețioase spre Europa, cu adevărat cel mai important²⁸.

„Creșterea fulgerătoare” a comerțului a fost însoțită de o spectaculoasă expansiune politică în Europa. De la încoronarea lui Carol al V-lea ca împărat roman sfânt în 1519, domeniul său din Europa a inclus zone atât de variate și noncontigue ca Spania (inclusiv Aragonul), Olanda, diferite părți ale sudului Germaniei (inclusiv Austria), Boemia, Ungaria, Franche Comté, Milanul și posesiunile mediteraneene ale Spaniei (Napoli, Sicilia, Sardinia și Insulele Baleare). La un moment dat, acest imperiu - asemănător ca structură cu Imperiul Otoman al lui Soliman Magnificul și cu Imperiul Moscovit al lui Ivan cel Groaznic, ambele contemporane cu Imperiul Spaniei - părea să cuprindă întregul spațiu politic al Europei, iar economia mondială în formare părea că va deveni un alt imperiu. Carol Quintul nu era singurul care încerca să absoarbă întreaga economie mondială în imperiul său. Francisc I al Franței încerca să facă același lucru²⁹, și Franța avea avantajele mărimii și centralității³⁰. Ea avea însă mai puține resurse pentru a realiza această tentativă, iar alegerea lui Carol Quintul ca împărat, în detrimentul lui Francisc I, a însemnat, pentru Franța, o mare dare înapoi. Cu toate acestea, situată în „inimă”³¹ Imperiului Spaniol, Franța era destul de puternică pentru a face din istoria următorilor 50 de ani o perioadă de adevărat război constant între cei doi giganti imperiali, Habsburgii și dinastia Valois. Luptele dintre ei au și dus la epuizarea lor reciprocă în 1557, și astfel a luat sfârșit pentru mult timp visul realizării unui imperiu în Europa.

Lupta îndelungată între cei doi giganti, Franța și Spania, s-a purtat, din punct de vedere militar, în principal în Peninsula Italică, mai întâi în războaiele franco-spaniole din 1494-1516 și apoi în cele dintre Habsburgi și cei din dinastia Valois, care au continuat până în 1559³². Rațiunea bătăliei pentru Italia era clară din punctul de vedere al celor două imperii: orașele-state italiene din nord fuseseră, în Evul Mediu târziu, centrele

activităților economice, industriale și comerciale cele mai „avansate” de pe continentul european. Dacă nu mai monopolizau comerțul la distanțe mari, ele erau încă destul de puternice prin capitalul și experiența pe care le acumulaseră³³, și un imperiu care aspira să devină mondial avea nevoie să-și asigure controlul asupra lor. Pe harta politică dispersată a Italiei³⁴, numai Lombardia dezvoltase un aparat de stat relativ puternic peste o arie de mărime mijlocie³⁵, dar una încă prea mică pentru a putea supraviețui din punct de vedere politic³⁶.

În fapt, discutăm despre o arie relativ mică, despre „un patrulat urban îngust, care cuprinde Veneția, Milano, Genova, Florența, cu discordanțele și rivalitățile lor, fiecare avînd o greutate oarecum diferită...”³⁷. Problema politică a acestor orașe-state a fost, ca și pentru cele din Flandra, de a „se emancipa de interferența feudală și de a se păzi, în același timp, la ananghie, de amenințarea mai nouă a unui control politic mai centralizat pe care îl ofereau noile monarhii”³⁸. Una din căile prin care ele se puteau păzi de amenințarea monarhiilor era aceea de a se atașa unui imperiu³⁹. Astfel, deși Gino Luzzatto descrie ceea ce s-a întîmplat între 1530 și 1539, ca intrarea Italiei sub „dominația directă sau indirectă a Spaniei asupra celei mai mari părți a peninsulei”⁴⁰, iar Paul Coles spune, la fel, că „tema dominantă a istoriei universale în prima jumătate a secolului al XVI-lea a fost lupta dintre imperialismul francez și cel spaniol pentru Italia”⁴¹, nu reiese clar că orașele-state au rezistat prea mult la această formă de „dominație”. S-ar putea ca ele să o fi considerat cea mai bună alternativă. Trebuie să ne reamintim că aici avem de-a face cu o economie mondială și că locurile de desfășurare a activităților economice și „naționalitatea” grupurilor economice principale nu erau în nici un fel legate de centrele deciziei politice. Într-un astfel de cadru, legătura dintre orașele-state și imperiu a fost, inițial, „un mariaj din interes”⁴².

În acest caz, matafora devine realitate. Ruth Pike subliniază faptul că afluxul genovezilor spre Sevilla s-a produs între 1503 și 1530 și că, pe la mijlocul secolului, ei „controlau în mare măsură comerțul american și exercitau o puternică influență asupra vieții economice a Sevillei”⁴³. Cu toate acestea, așa cum făcuseră portughezii cu valurile anterioare de genovezi, spaniolii

i-au dizolvat prin absorbție: „O dată cu naturalizarea încep asimilarea și stabilitatea, care nu puteau să ducă Spania în secolul al XVI-lea decât la situația ca propriii săi descendenți să abandoneze comerțul“⁴⁴.

În afară de faptul că Spania controla trei din orașele-state italiene principale (Veneția rămânea în afara dominației sale), imperiul lui Carol al V-lea mai avea alți doi stâlpi economici: casele bancar-comerciale din sudul Germaniei (în special Fuggerii) și marea piață comercială a economiei mondiale europene a „primului“ secol al XVI-lea, Anversul.

Situația orașelor comerciale din sudul Germaniei, de pe celălalt versant al Alpilor, nu era realmente prea diferită de aceea a celor din nordul Italiei. R.S.Lopez notează, de exemplu, că: „în secolul al XV-lea regiunea care avansa cel mai repede era reprezentată de orașele Germaniei de sud și de Elveția“⁴⁵. De la 1460 și pînă în jur de 1500 sau 1510, exploatarea argintului a crescut rapid în Europa centrală, furnizînd o nouă sursă de putere economică⁴⁶. Expansiunea comerțului în secolul al XVI-lea a părut doar că întărește rolul Germaniei ca intermediar între nordul Italiei și Flandra⁴⁷. La început nici chiar creșterea comerțului transatlantic și declinul relativ al celui mediteranean nu păreau să-i afecteze prosperitatea economică, din moment ce germanii puteau să participe la beneficiile rezultate din comerțul atlantic înăuntrul cadrului pe care-l oferea Imperiul Habsburgic⁴⁸.

Aceasta a fost perioada în care au înflorit cei mai spectaculoși dintre toți capitaliștii-negustori moderni, Fuggerii. Apogeul puterii lor, atins în timpul lui Carol al V-lea, a fost uneori numit epoca Fuggerilor. Aceștia i-au cumpărat lui Carol tronul imperial⁴⁹, ei erau regenții financiari ai imperiului, bancherii personali ai lui Carol. Un cronicar contemporan, Clemens Sender, scria despre ei:

„Numele lui Jakob Fugger și al nepoților săi sînt cunoscute în toate regatele și țările, ba chiar mai mult, și printre păgîni. Împărați, regi, prinți și domni l-au chemat să trateze cu ei. Papa l-a primit [pe Jakob Fugger] ca pe un fiu iubit și l-a îmbrățișat, iar cardinalii s-au ridicat în fața lui. Toți neguțătorii din lume l-au numit un om luminat și toți păgînii erau uluiți de el. El a fost gloria întregii Germanii“⁵⁰.

Carol și Fuggerii s-au sprijinit reciproc și și-au împărțit reciproc puterea, ceea ce înseamnă că ei s-au ridicat și au căzut împreună. Fiindcă activitatea Fuggerilor era, în realitate, „limitată la granițele Imperiului lui Carol și era internațională doar în măsura în care ...imperiul acestuia putea fi considerat internațional ...”⁵¹. Când Carol și succesorii săi nu puteau plăti, Fuggerii nu puteau câștiga nimic. În final, pierderile totale ale Fuggerilor prin datoriile neplătite de către Habsburgi, pînă pe la mijlocul secolului al XVII-lea, „nu-i, cu siguranță, deloc exagerat dacă le cifrăm la 8 milioane de guldeni renani”⁵².

Dar mai important, chiar decît nordul Italiei și Fuggerii a fost Anversul, care „a jucat un rol conducător în viața economică a secolului al XVI-lea”⁵³. J.A.van Houtte a schițat marea diferență dintre Bruges, în secolul al XIV-lea, un centru „național” comercial (în primul rînd pentru Flandra), și Anversul secolului al XVI-lea, un centru comercial „internațional” care lega comerțul mediteranean și baltic cu cel transcontinental *via* Germania de sud⁵⁴. Nu numai că Anversul a coordonat cea mai mare parte a comerțului internațional al Imperiului Habsburgic, dar el a fost și elementul care a legat Anglia și Portugalia în cadrul economiei mondiale europene⁵⁵. Între altele, el a servit ca piață principală a Angliei⁵⁶. Dacă el a putut să joace acest rol în ciuda faptului că, de exemplu, comerțul anglo-italian putea fi mai puțin costisitor dacă mărfurile erau tranzitate *via* Hamburg, aceasta s-a datorat faptului că el oferea negustorilor avantaje colaterale pe care numai o piață comercială imperială le putea permite⁵⁷.

În plus, în acest timp Anversul a devenit principala piață monetară din Europa, „mai ales datorită cererii crescînde de credite pe termen scurt, ocazionate în principal de politica mondială a împăratului Carol Quintul ...”⁵⁸. Anversul nu servea doar pentru asigurarea schimburilor comerciale ale imperiului; orașul însuși ca o comunitate a devenit unul dintre principalii creditori ai lui Carol⁵⁹. Din moment ce imperiile nu aveau o bază solidă de impozitare, le era greu să obțină tipul de credit pe care statele moderne îl obțin cu mare ușurință. Un imperiu din secolul al XVI-lea avea credit în măsura în care suveranul său avea credit⁶⁰. El trebuia, deci, să se orienteze spre orașe ca „centre ale bogăției publice”⁶¹, pentru a găsi garanții împrumuturilor sale. La rîndul lor,

orașele erau și ele limitate în privința creditului, ceea ce făcea necesar să aibă nevoie de garanțiile unei case mai mari, cum era aceea a lui Fugger, lucru pe care îl ilustrează Lonchay:

„Creditul orașelor, ca și cel al provinciilor și al primitorilor era limitat. Aceasta explică de ce unii bancheri cereau garanțiile unei case comerciale solvabile, de preferință ale unei bănci mari, înainte de a accepta să ofere împrumuturi guvernamentale. Așadar, în 1555, negustorii cereau ca garanție pentru un împrumut de 200.000 de lire, scrisori de angajament din partea statelor sau «răspunderca» lui Fugger. Maria a Ungariei a cerut lui Ortel, agentul acestei case, să-i dea aprobarea sa, promițându-i în schimb drept contra-garanție veniturile obținute din aplicarea taxelor (*le produit des aides*)”⁶².

Astfel, Carol Quintul, Castilia, Anversul, Fuggerii erau cu toții implicați într-o acumulare uriașă de credite clădite pe credite, ca un castel din cărți de joc, ispitiți de obținerea unor profituri pe bază de speranță și optimism.

Începînd cu 1530, ascensiunea comerțului transatlantic a angrenat Anversul într-o nouă fază a expansiunii sale⁶³. Combinarea celor două centre ale expansiunii comerciale - comerțul transcontinental în care rolul principal îl jucau negustorii Germaniei de sud, și comerțul atlantic al spaniolilor (*cum* genovezii) - ambele înfîlnindu-se pe piața Anversului, care era și o piață financiară, a creat atmosfera „unui febril avînt economic capitalist”⁶⁴. Acest avînt a avut propria sa dinamică, care s-a impus cadrului politico-administrativ al pretinsului imperiu mondial habsburgic. Sub presiunea eforturilor financiare determinate, pe de o parte, de criza socială care bîntuia în Germania și, pe de altă parte, de cheltuielile militare ocazionate de dorința de a cuprinde restul Europei, ori imperiul, ori forțele capitaliste trebuiau să dea faliment. Cele din urmă s-au dovedit mai puternice. Să trecem în revistă cele două presiuni sub care a trebuit să acționeze imperiul.

În termeni politici, anii 1450-1500 au constituit o perioadă de „consolidare a principatelor” Germanici, o sarcină dificilă, dar care a fost, în parte, îndeplinită. Geoffrey Barraclough scrie: „prinții... au scos Germania din anarhia pe care ei o moșteniseră...”⁶⁵. Consolidarea a fost, cu toate acestea, prea parțială. Cînd Reforma și

Războiul Țărănesc din 1525 au ajuns să perturbe noua prosperitate, diviziunile politice au făcut imposibilă limitarea tulburării, ceea ce alte țări au reușit să facă în acel timp⁶⁶. Eșecul „națiunii” germane a fost explicat în moduri diferite. Napoleon a spus odată că acesta a fost eșecul lui Carol al V-lea de a se pune în fruntea protestantismului german⁶⁷. Engels a argumentat că acest eșec s-a datorat în întregime fricii lui Luther și a clasei de mijloc față de aspirațiile revoluționare ale țărănimii⁶⁸. Tawney a subliniat contrastul cu Anglia, unde țăranii (cei liberi) și-au găsit aliați importanți printre celelalte clase și au fost considerați ei înșiși suficient de importanți „pentru a se face din ei obiectul sollicitudinii oamenilor de stat preocupați de interesele naționale”⁶⁹.

Ce a cauzat criza socială, cu trăsăturile ei politice autodistructive și nu atât de diferită în privința consecințelor care derivau din constrângerea totală la care erau supuse părți mari ale Italiei? Probabil că același factor: lipsa unității politice anterioare, adică absența măcar a unei forme embrionare a aparatului de stat. Germania începutului de secol al XVI-lea ilustrează elocvent cât de adânc poate dezbina sentimentul „naționalist”, dacă el precede mai curînd decît crește înăuntrul cadrului oferit de o entitate administrativă. Carol al V-lea n-a putut să preia conducerea protestantismului german pentru că el era implicat în construirea unui imperiu. Oamenii de stat germani nu puteau să țină seama de nevoile țăranilor liberi în cadrul preocupării lor pentru interesele naționale, cînd nu exista de fapt un stat care ar fi putut înregistra orice fel de compromis ce s-ar fi putut face. În aceste condiții, oamenii s-au întors în arenele politice, unde puteau să-și realizeze scopurile, iar aceste arene erau principatele. Și, deoarece principatele erau prea mici pentru a fi semnificative din punct de vedere economic, ei s-au întors spre binefăcătorii lor din afară. Rezultatul a fost zbuciumul și dezastrul.

Momentul critic pare să se fi produs în primii ani ai domniei lui Carol al V-lea. A.J.P.Taylor demonstrează oarecum dramatic, dar nu fără convingere:

„Primii ani ai domniei lui Carol al V-lea pot fi caracterizați prin fraza lui Goethe, care spune că odată clipa pierdută, eternitatea nu se mai întoarce niciodată. Germania a pierdut momentul prielnic

pentru a-și constitui propria clasă de mijloc națională în anul 1521, și l-a pierdut poate pentru totdeauna, cu certitudine pentru câteva veacuri. Prin 1525 era evident că perioada deșteptării naționale trecuse, iar din acest moment a început avansul rapid al autoritarismului și absolutismului, care a continuat neîntrerupt timp de mai bine de 250 de ani ...⁷⁰.

În orice caz, tulburările sociale ating forma lor acută pînă la Tratatul de la Augsburg din 1555, și la soluția pe care acesta a găsit-o pentru divizarea Germaniei, soluție bazată pe *cuius regio eius religio*. Nici după aceea nu s-a potolit însă agitația. La începutul secolului al XVII-lea, Germania a devenit terenul luptelor purtate în cadrul Războiului de 30 de ani și a trecut printr-o gravă recesiune, atât demografică, cît și economică.

Tulburările sociale din statele germane au fost totuși doar una dintre problemele cu care era confruntat Carol al V-lea, și poate nu cea mai gravă problemă. În orice caz, ea nu poate explica singură colapsul imperiului. Ce l-a determinat atunci în mod deosebit? De ce s-a redus pînă la urmă imperiul la Spania și America Hispanică? Și de ce și-a pierdut această Spanie preeminența, devenind o parte a semiperiferiei Europei? Pierre Chaunu a văzut creșterea importanței economice a Americii Hispanice, centralitatea sa față de viața economică a Imperiului Habsburgic și, desigur, față de cea a Europei în ansamblul ei, drept „cauza, nu consecința separării statelor lui Carol al V-lea”⁷¹. J.H.Elliott și Ramón Carande au arătat, în mod asemănător, că imperialismul european al lui Carol al V-lea a devenit prea costisitor pentru Spania și în special pentru Castilia⁷². Într-adevăr, Braudel susține că și imperiul limitat (Spania și Țările de Jos, fără Europa centrală) s-a dovedit a fi „prea vast” în termenii capacității sale de a rezista financiar, dată fiind inflația mare a prețurilor⁷³. Argumentul pare să fie acela că zonele marginale ale statului constituie o povară financiară în momente de inflație, mai mare decît valoarea veniturilor pe care le aduc, mai ales în acest stadiu timpuriu al capitalismului⁷⁴. Spania era un imperiu într-o perioadă (în secolul al XVI-lea) în care era nevoie de un stat de mărime medie. Birocrația era necorespunzătoare, fiindcă Spania imperială avea nevoie de o largă birocrație, mai mare decît îi puteau permite resursele sale umane și financiare. Aceasta este cauza

fundamentală pentru care istoricii au vorbit de „încetineala“ birocrăției spaniole⁷⁵.

Încă o dată ni se impune adevărul că economia mondială ca sistem este superioară imperiului mondial ca sistem. De exemplu, H.G.Koenigsberger descrie incapacitatea Spaniei de a exploata colonia sa siciliană prin absența unei teorii politice a imperiului⁷⁶. După părerea mea, în felul acesta se pune carul înaintea boilor. Spania nu a avut nici un fel de teorie care să o încurajeze să stabilească un monopol comercial în Sicilia pentru că, din punct de vedere birocratic, ea era deja prea întinsă pentru a-și mai putea exploata chiar și propriul său imperiu. Își cheltuia cea mai mare parte a energiei pentru a menține un imperiu în America, ca și pentru a purta războaie în Țările de Jos și a guverna Hispania. Pentru a-și menține imperiul din America, Spania trebuia să investească într-o birocrăție în creștere pentru a-i menține sub control pe coloniștii spanioli și pe aliații lor provenind din rîndurile nobilimii indiene⁷⁷.

Putea imperiul spaniol să funcționeze în aceste condiții? Poate că da, dar numai dacă ar fi fost altfel structurat. Cum spune Koenigsberger: „slăbiciunea lui principală a fost... limitarea bazei sale de prelevare a impozitelor. În timp ce Castilia și argintul finanțau și apărau imperiul, celelalte dominioane erau, într-o măsură mai mare sau mai mică, simpli spectatori⁷⁸“. Ferran Soldevila aduce argumente documentare pentru a arăta cum castilienii excludeau în mod deliberat din comerțul hispano-american chiar și un grup „apropiat“, cum era cel al catalanilor⁷⁹. Dar dacă ar fi fost altfel structurat, imperiul spaniol n-ar mai fi fost un imperiu, ceea ce și vrem noi să arătăm. Într-adevăr, dacă ar fi fost catalanii încorporați într-un singur stat împreună cu castilienii, ceea ce nu erau, și dacă ambițiile imperiale ale lui Carol al V-lea n-ar fi secătuit Castilia și nu l-ar fi tîrît în inevitabile conflicte de interese cu părți din imperiul său, conflicte care erau autodistructive⁸⁰, atunci Spania ar fi putut avea unele șanse să devină un stat central în economia mondială europeană. Dar așa, supraextensiunea i-a epuizat pur și simplu pe Carol al V-lea și pe succesorii săi.

În 1556 imperiul se destramă. Carol al V-lea a abdicat. Fiul său, Filip al II-lea al Spaniei, primește Țările de Jos, dar țările din Europa centrală devin un

teritoriu separat. În 1557 Filip declara falimentul. În cadrul relației Spaniei și Țărilor de Jos, centrul de gravitate politic se mută din nou în Spania, o dată cu întoarcerea lui Filip aici, în 1559. A venit apoi revoluția din Țările de Jos⁸¹, care s-a sfârșit circa 80 de ani mai târziu și după multă tevdură, cu divizarea zonei în Provinciile Unite independente calviniste de nord (Olanda de astăzi, în linii mari) și sudul catolic, așa-zisele Țări de Jos spaniole (aproximativ Belgia de astăzi). Criza aceasta a fost însă mai mult decât o criză spaniolă sau una a Imperiului Habsburgic. Ea a constituit un punct de răscruce în evoluția economiei mondiale europene. Aceasta pentru că un element crucial în această revoluție a fost pacea de la Cateau-Cambrésis, survenită între Spania și Franța în 1559. Dar pentru a înțelege importanța tratatului încheiat cu această ocazie trebuie mai întâi să aruncăm o privire spre celălalt aspirant la dominația imperială, care este Franța.

Nici o țară nu ilustrează mai bine decât Franța dilema statelor europene occidentale în „primul” secol al XVI-lea. Pe de o parte, nici un stat european nu a ieșit, probabil, din Evul Mediu târziu cu o monarhie mai puternică⁸². Am trecut în revistă, într-un capitol anterior, explicația pe care o dă Bloch diferențelor dintre Franța, Anglia și Europa răsăriteană, în ceea ce privește aranjamentele cu privire la modalitățile de posesiune a pământurilor, așa cum s-au dezvoltat ele în secolul al XVI-lea în contextul unor dinamici diferite ale structurilor lor juridice în Evul Mediu târziu. Astfel, în timp ce sistemul englez permitea, așa cum am văzut, o redefinire legală a posesiunii pentru a satisface noile nevoi ale proprietarilor de pământ din secolele XIV-XVI, aceste definiții erau mai rigide în Franța. Prin urmare, nobilimea a trebuit să militeze mult mai mult pe tărâm politic pentru a-și menține avantajele. Așadar, pe când Bloch subliniază pe bună dreptate „decadența justiției senioriale”⁸³ din Franța secolului al XVI-lea, tot așa de adevărat apare și faptul subliniat de Rushton Coulbourn că forța politică a nobilimii a dus la o structură economică care s-a dovedit mai puțin capabilă să opereze în noua economic mondială.⁸⁴

Consecințele faptului că aici nu s-a făcut fuziunea relativă a nobilimii cu noua mică nobilime comercială, cum s-a făcut în Anglia, au fost multe. Să ne concentrăm,

pentru moment, asupra implicațiilor pe care le-a avut această situație pentru politica de stat în sistemul mondial. Edward Miller subliniază faptul că forța politică a intereselor comerciale a fost mai mare în Anglia decât în Franța. În consecință, politica comercială a Franței a fost mult mai deschisă în Evul Mediu târziu⁸⁵. Rezultatul final a fost că, în ciuda unei birocratii mai puternice, Franța a căpătat, în prima parte a secolului al XVI-lea, mai puține „puteri în conducerea economică”⁸⁶ decât Anglia. Presiunile fiscalismului au împins, în această situație, pe monarhul francez spre ambiții imperiale, *a fortiori* pentru că Habsburgii aveau de asemenea astfel de ambiții. Ei ar fi putut să încerce expansiunea maritimă, cum au făcut spaniolii, dar le lipsea sprijinul capitalului internațional, care era capital nord-italian⁸⁷. Alternativa era expansiunea imperială înăuntrul Europei înseși, expansiune orientată clar împotriva nordului Italiei.

Franța avea o rețea internațională competitivă de finanțe și comerț, care era centrată pe Lyon. În Evul Mediu timpuriu târgurile din Champagne au fost, pentru o perioadă, cel mai important punct de întâlnire al negustorilor din nordul Italiei și din Flandra. Aceste târguri au servit, astfel, ca un centru financiar internațional, dar apoi, la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, au intrat în declin⁸⁸. Monarhii francezi au sprijinit cu multă grijă, în secolul al XV-lea, dezvoltarea Lyonului⁸⁹, și au încurajat legăturile acestuia cu Florența⁹⁰, unde erau marii bancheri ai timpului⁹¹. Acumulând un capital imens, la începutul secolului al XVI-lea atât Lyonul cât și Anversul „au redus puterea bancherilor individuali în limite suportabile [și astfel] au putut să strângă o masă mare de capital la prețuri moderate...”⁹². Lyonul nu era chiar un centru internațional, așa cum era Anversul datorită faptului că regii francezi au urmărit simultan să facă din el „arsenalul lor financiar”⁹³. Lyonul nu a rivalizat cu Anversul nici măcar ca un centru comercial, rămânând, pe scurt, al doilea ca valoare.

Cu toate acestea, Franța s-a pus la încercare. Imperiile Habsburgic și Valois eșuaseră și se prăbușeau împreună. Nu numai Spania, dar și Franța declarase falimentul în 1557. Habsburgii au fost totuși primii, ca și când ar fi vrut să-și evidențieze primatul chiar și în înfrângere. Cele două eșecuri financiare au dus rapid la

încetarea luptelor militare și la tratatul de la Cateau-Cambrésis din 1559, care urma să schimbe termenii politici de referință ai Europei pentru o sută de ani. Aceste falimente au fost, deci, mai mult decît o reajustare financiară. O lume întreagă se năruise.

Ceea ce s-a năruit nu a fost doar o anumită structură de stat. A fost mai mult decît abdicarea tragică a lui Carol al V-lea în plînsetele cavalerilor săi. Ceea ce s-a prăbușit a fost sistemul mondial. Timp de o sută de ani Europa se bucurase de o nouă prosperitate. Oamenii au încercat să profite de ea pe căile știute, dar progresul tehnologic și dezvoltarea elementelor capitaliste progresaseră deja prea mult pentru a mai face posibilă recrearea unor imperii politice care să corespundă contextului economic. Putem spune că anul 1557 a marcat eșuarea acestei tentative și stabilirea, în Europa, a unei balanțe a puterii care putea permite statelor ce aspirau să devină națiuni (să le numim state-națiuni) să-și întindă în drepturi și să se consolideze pe o economie mondială încă înfloritoare.

Crizele sînt puncte simbolice de răscruce. Așa cum au arătat numeroși istorici, multe dintre trăsăturile organizaționale ale „primului” secol al XVI-lea nu au dispărut decît foarte tîrziu: în 1576, cînd autoritatea spaniolă s-a prăbușit în Olanda sau în 1588, o dată cu eșecul Armadei, ori în 1598 cu pacea de la Vervins (și edictul de la Nantes). De fapt, nici nu este foarte importantă data cea mai adecvată, din moment ce o schimbare în aspectul organizațional este totdeauna treptată, fiindcă factorii structurali care o susțin se mișcă la fel ca ghețarii.

Schimbare s-a produs însă, și este important pentru noi să consemnăm implicațiile pe care ea le-a avut pentru economia mondială europeană. Să începem cu descrierea pe care o face R.H. Tawney aspectului organizațional al „primului” secol al XVI-lea:

„În privința organizării sale economice, mecanismul comerțului internațional a ajuns la o stare de eficiență care nu era cu mult inferioară celei de trei secole mai tîrziu. Înainte ca cele mai bine organizate sisteme economice ale epocii să fie ruinate de lupta dintre Spania și Țările de Jos și de războaiele religioase ale Franței, erau poate doar zece pînă la douăsprezece case de comerț ale căror piețe

financiare constituiau băncile puternice în comerțul european și ale căror poziție și politică erau decisive în determinarea condițiilor financiare. În orașele flamande, franceze și italiene, unde a atins apogeul, și al căror urmaș era Anglia, esența organizării financiare a secolului al XVI-lea era internaționalismul, libertatea pentru oricare capitalist de a întreprinde orice tranzacție în limitele mijloacelor sale, o unitate al cărei simptom era mișcarea tuturor piețelor principale în strânsă legătură una cu alta și al cărei efect era mobilizarea resurselor imense în punctele strategice ale finanțelor internaționale. Centrul și simbolul său erau bursa de la Anvers, cu frontispiciul ei semnificativ: *Ad usum mercatorum cujusque gentis ac linguae*, unde, cum spune Guicciardini, putea fi auzită orice limbă de pe pământ, sau târgurile din Lyon, care formau, cum spunea un venețian, «temelia tranzacțiilor pecuniare ale Italiei întregi și ale unei bune părți din Spania și Țările de Jos»⁹⁴.

Tawney spune că acest sistem s-a prăbușit din cauza războaielor ruinătoare, ceea ce este adevărat, dar succesiunea cauzală este prea imediată. În ultimul capitol am sugerat că motivul eficient a fost inabilitatea de a se forma un sistem imperial viabil, date fiind presiunile economice din Europa secolului al XVI-lea, dar și limitele sale structurale, respectiv nivelul relativ scăzut al productivității și slăbiciunea cadrului birocratic confruntat cu o economie în expansiune, bazată pe întreprinderi împrăștiate, de mărime mijlocie.

O stavilă crucială au devenit cererile financiare tot mai mari ale aparatului imperial de stat și, ca o consecință, inflația creditului public, care a condus la falimentul imperial de la jumătatea secolului. Carol al V-lea și-a epuizat statele și negustorii lor ca surse de finanțare: Napoli, Sicilia, Milano, Anvers, Castilia⁹⁵. Expunerea clasică a acestui argument a făcut-o Henri Hauser, care a arătat despre criza europeană financiară din 1559 că „a stîmjenit, probabil, evoluția capitalismului comercial și a dat un impuls transformării geografiei economice”⁹⁶. Hauser susține că războiul dintre Spania și Franța, care a început în 1557, a extins atît de mult creditele de stat, încît a făcut imposibilă plata lor și

ambele state au fost nevoite să încheie o pace pripită la Cateau-Cambrésis în 1559.

Consecințele au fost importante pentru întinsul Imperiu Habsburgic. Ele ne conduc direct la începuturile declinului Spaniei⁹⁷. Criza va duce la zdrobirea definitivă a Anversului și a Angliei, lăsînd-o pe aceasta din urmă liberă să-și dezvolte noua și folositoarea sa alianță economică cu Amsterdamul⁹⁸. În Anvers, dezvoltarea bazată pe axa care avea la un capăt Spania s-a terminat. „Falimentul din 1557 al lui Filip al II-lea a adus ruptura cu Anversul, a cărui soartă a hotărît-o în cele din urmă”⁹⁹.

În toată Flandra criza va duce la o reîntărire a tendințelor calviniste, în special printre muncitorii calificați. În 1567 Spania trimite pe Ducele de Alba pentru a reprimă noua tulburare socio-politică, dar aceasta a determinat, în cele din urmă, exodul negustorilor și meșteșugarilor calviniști în țările cu religie protestantă¹⁰⁰, și, prin 1585, s-au prăbușit industria și comerțul flamand, care „erau în impas de ani de zile”¹⁰¹. Revolta din Țările de Jos, care a combinat agitații sociale și politice ce au urmat acestui dezastru, a creat o bază politică viabilă în jumătatea de nord a Țărilor de Jos pentru rolul lor ca centru al lumii comerciale, rol care a început spre sfîrșitul secolului al XVI-lea¹⁰².

Sudul Germaniei a fost de asemenea greu lovit. Luzzatto subliniază faptul că „cea mai severă lovitură a venit mai întîi din pricina insolvenței și apoi a falimentului coroanei spaniole, care a măturat averile personale nu numai ale Fuggerilor, dar și ale celei mai mari părți a negustorilor bancheri din sudul Germaniei”¹⁰³. Pe măsură ce situația se înrăutățea din punct de vedere economic, foștii aliați comerciali din Germania de sud și Italia de nord începeau să invadeze fiecare teritoriul celuilalt într-o concurență de afaceri care i-a distrus reciproc¹⁰⁴.

Consecințele politice ale acestui colaps au fost, pentru Germania, enorme. Ceea ce Barraclough numește „fermentul revoluționar al protestantismului, care, în reacția sa împotriva eșecului imperiului ..., era puternic național în caracter”¹⁰⁵, a cuprins întreaga Germanie. Dar, așa cum am menționat, implicarea lui Carol al V-lea în imperiul său însemna că el nu putea să-și investească

bogăția sa politică în unificarea Germaniei, nu mai mult decât ar fi putut să îmbrățișeze perspectiva unei Spanii naționaliste. Compromisul lui *cuius regio* a fortificat principatele germane, a subminat burghezia germană și a eliminat orice speranță de unificare pentru secole. Germania divizată într-un nord și nord-est luteran (acesta din urmă cel puțin din punct de vedere economic parte a periferiei est-europene) și un sud-vest catolic mai bogat, incluzând anumite părți din zona Rinului. Așa cum spune A.J.P.Taylor: „Ambele evoluții însemnau un regres față de zilele înfloritoare ale Renașterii, care cuprinseseră toată Germania ...”¹⁰⁶. Chiar și în sud-vestul relativ mai bogat se va produce o revenire la industriile artizanale în secolul al XVII-lea¹⁰⁷. S-ar putea ca Taylor să fi exagerat dimensiunile prosperității Germaniei și ale rolului său de lider economic în prima parte a secolului al XVI-lea, dar el este, fără îndoială, corect atunci când notează colapsul dramatic al debutului dezvoltării economice¹⁰⁸. Efortul lui Carol al V-lea de a domina din punct de vedere politic economia mondială europeană s-a răsfrânt deci negativ asupra Spaniei și Germaniei, asupra orașelor din Flandra și din nordul Italiei, ca și asupra caselor comerciale care și-au legat de imperiu soarta lor. Construirea unui imperiu părușe a fi o tentativă rezonabilă, poate chiar posibilă, dar nu a fost așa.

Am povestit deja, în mare parte, istoria întreprinderii coloniale spaniole în America. Cel mai bine ar fi să descriem pur și simplu situația ca un fenomen intern al imperiului spaniol, cu scopul de a aprecia impactul eșecului Spaniei asupra Americii. Spania își stabilise colonii în zona Caraibelor și câteva pe litoralul din jur (Mexicul, Guatemala și Columbia contemporane), ca și în Peru și în Chile. Aceste colonii erau concepute ca fiind complementare din punct de vedere economic nu numai Europei ca întreg, dar în special Spaniei¹⁰⁹. Spania nu a avut energia administrativă pentru a crea în America o mare birocratie. În consecință, spaniolii au folosit vechiul expedient al imperiilor, cooptarea șefilor locali în sistemul politic ca agenți intermediari ai Coroanei, ca și coloniștii spanioli¹¹⁰.

Dar Spania nu a avut nici energia necesară pentru a-și controla integral propriii săi coloniști. Ca să le păstreze loialitatea politică, ea a făcut multe concesii economice. Una dintre acestea a fost interzicerea bazelor

indiene independente de putere economică, nepermițând indienilor să crească vite, o activitate în care ei ar fi putut să concureze realmente în noua economie capitalistă¹¹¹. Mai mult decât atât, nu numai că indienii erau eliminați din această activitate profitabilă, dar succesul ei i-a slăbit din punct de vedere economic, oile mîncîndu-i pe oameni în America centrală la fel ca în Anglia¹¹². Colonizatorii erau, cu toate acestea, dependenți de sprijinul neînterupt al Spaniei, nu atât împotriva rebeliunilor sclavilor indieni și africani, cît împotriva englezilor și a altor amestecuri în comerțul lor și, deci, în profiturile lor¹¹³. Așadar, deși ocazional ei erau nemulțumiți de Coroană și birocrăția ei, nu s-au organizat ca o forță autonomă. Pe lîngă aceasta, colonizatorii, mulți de origine umilă, au profitat de faptul că aceste colonii erau economii de export¹¹⁴.

Într-adevăr, așa cum se întîmplă adesea, în structurile imperiale au crescut subimperialismele - straturi înăuntrul altor straturi. Puterm vorbi astfel de modurile în care Mexicul (adică spaniolii din Mexic) „au colonizat” Peru. Mexicul avea o populație mult mai mare. A existat și o disparitate constantă între nivelurile prețurilor, pe tot parcursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Mexicul exporta în Peru produse manufacturate, obiecte de lux și sclavi, primind în schimb bani peșin și mercur¹¹⁵. Cînd Filipinele au intrat în sfera comercială a Spaniei, spaniolii din Mexic au devenit intermediari între Manila și Lima, eliminîndu-i astfel pe *manileños* spanioli¹¹⁶. Reexportarea mărfurilor chinezești *via* Manila, din Mexic în Peru, a devenit elementul principal al comerțului intercolonial¹¹⁷. Coroana spaniolă a încercat fără succes să elimine rolul Mexicului, deoarece lua din profiturile Castiliei¹¹⁸. „Nimeni nu va contesta faptul că, - spune Chaunu - în secolul al XVI-lea Mexicul s-a comportat față de Peru la fel ca o metropolă față de colonia sa”¹¹⁹.

Unul dintre efectele supraextensiunii politice în Europa, combinată cu contracția economică în cel de-al „doilea” secol al XVI-lea, a fost emigrația crescută a spaniolilor în America¹²⁰. Ea asigură locuri de muncă pentru spaniolii care aveau nevoie de ele și o sursă imediată de venituri pentru statul spaniol, din moment ce funcțiile în birocrăția colonială americană erau vîndute¹²¹. Pe de altă parte, populația în creștere de spanioli care își părăseau țara, în fața stagnării

economice, pentru a pleca în America, paralel cu declinul demografic dezastruos al indienilor sub prima domnie spaniolă, au concurat la crearea unui „secol de depresiune” în America Hispanică¹²², ceea ce a avut ca rezultat nașterea sistemului de *haciendas*, bazat pe peonajul pe datorie¹²³. *Hacienda* era însă orientată spre o lume economică mai mică, comparativ cu plantația¹²⁴, o lume de relativă autosubzistență a unei elite de colonizatori¹²⁵. Spania însăși a găsit acest sistem în dezvoltare mai puțin profitabil economic și creator de dificultăți politic crescînde. Mai târziu, va fi mai ușor pentru alte state europene să obțină beneficii economice din America hispanică, în timp ce Spania continua să suporte costurile politicii sale imperiale¹²⁶.

Așadar, în perioada de după 1557, Spania nu a pierdut numai părțile europene centrale ale imperiului său ci și, după o lungă bătălie, nordul Țărilor de Jos. Ea a pierdut și ceva din beneficiile pe care i le ofereau coloniile ce îi mai rămăseseră. Mai mult, faptul că America devenise o așa de importantă sursă de venituri pentru Spania (10% din venitul total), a făcut-o pe aceasta din urmă să încetinească procesul expansiunii sale cu scopul de a consolida cîștigurile deja realizate¹²⁷. Încetinirea s-a dovedit a fi însă mai mult decît temporară.

Declinul Spaniei a constituit unul dintre principalele subiecte de studiu ale istoriografiei europene moderne. În ceea ce ne privește, cauza pare să fie aceea că Spania nu a creat (probabil din cauză că nu putea) tipul de aparat statal care ar fi dat posibilitatea clasei dominante din Spania să profite de crearea unei economii mondiale europene, în ciuda poziției economico-geografice centrale pe care ea o avea în această economie mondială în secolul al XVI-lea. Aceasta ne arată că zona „centrului” nu este neapărat aceea care este cea mai „centrală”, fie în termenii geografici, fie în cei ai fluxurilor comerciale.

O dată cu intrarea ei în secolul al XVI-lea, Spania suferea deja de anumite deficiențe fundamentale în structura sa economică. Mai întîi așa cum am menționat mai înainte, forța relativ organizată a oierilor-migratori constituia o barieră importantă în calea afirmării clasei țăranilor liberi, fiindcă oierii puteau să-și mențină prerogativele împotriva îngrădirii pămîntului arabil. În Anglia, creșterea oilor se făcea într-un mod care angaja

mai puțin migrația și care era compatibil cu sistemul îngrădirii terenurilor, ceea ce a permis o afirmare lentă a sistemului arendarial¹²⁸. În al doilea rând, în Spania lipsea un sector industrial semnificativ, iar în măsura în care acesta exista (industria textilă și a mătăsii în Castilia) el va fi distrus în timpul crizei din 1590¹²⁹.

Vicens atribuie, oarecum mistic, această prăbușire a sectorului industrial „neputinței Castiliei de a înțelege lumea capitalistă”¹³⁰. În orice caz, descrierea empirică pe care o face despre ceea ce s-a întâmplat după criză arată că structura cheltuielilor reprezintă cel puțin o variabilă a declinului:

„Tocmai cei care posedau bani (aristocrați, moșieri din Andaluzia și Extremadura, ca și funcționarii guvernamentali retrași) și-au imobilizat banii în construcții (biserici, palate și mănăstiri) sau i-au sanctificat în opere de artă. Nici unul dintre ei însă nu a fost tentat să se angajeze în industrie, sau măcar în comerț”¹³¹.

O schimbare similară în structura investițiilor a afectat burghezia catalană, care era mult mai orientată spre noua economie capitalistă. Braudel notează reorientarea ei tot mai clară dinspre comerț spre investiții în pământ cultivabil. „Nu este acesta unul dintre aspectele dramei economice a Barcelonei? Burghezia Barcelonei a început să-și plaseze banii în pământ, mai curînd decît să continue să-i riște în întreprinderi maritime”¹³². Aceasta nu ne împiedică să ne întrebăm: cum se face că în centrul celui mai important imperiu din Europa aceluși timp, burghezia își retrage investițiile din afacerile comerciale de peste mări pentru a se ocupa de cultivarea cerealelor, în loc să-și construiască baza industrială?¹³³. Mai rămîne o problemă nerezolvată. Mulți autori fac afirmații similare celei făcute de Vilar: „pentru că metalele care îmbogățiseră Spania într-un mod parazitar... se scurgeau în țările unde puterea lor de cumpărare era cea mai mare”¹³⁴. Ori celei făcute de Vicens: „într-adevăr, Castilia s-a bazat pe infuzia de metale prețioase venite din America în momentele critice ale luptei sale cu restul Europei”¹³⁵.

Cu siguranță un factor în lămurirea acestei probleme a fost rolul financiar principal pe care au continuat să-l joace străinii: genovezi, olandezi, evrei portughezi, francezi¹³⁶. Un alt factor a fost refuzul lui Carol al V-lea

de a angaja Spania într-o perspectivă *naționalistă* și de a adopta o politică mercantilistă¹³⁷ înainte ca burghezia castiliană să fi fost copleșită de impactul creșterii prețurilor, cheltuielilor de lux ale aristocrației și efectelor antiprotecționiste și inflaționare ale împrumuturilor imperiale¹³⁸, toate acestea legate de implicarea Spaniei în imperiul paneuropean al Habsburgilor. Rezultatul acțiunii acestor doi factori, rolul important al intereselor financiare nespainole în Spania și refuzul (sau neputința) guvernului de a lua măsurile protecționiste adecvate a dus la inversarea rolului economic al Spaniei¹³⁹.

În loc să reacționeze împotriva negustorilor străini, Spania a urmat calea expulzării spaniolilor care nu erau catolici, adică o cale autodistructivă. Poziția internațională a Spaniei de lider al opoziției față de forțele protestantismului în Europa și față de cele ale Islamului în Mediterană a dus, o dată cu înfrângerea mării Armade în 1588¹⁴⁰, la transpunerea pe plan intern a consecințelor logice ale politicii sale internaționale. Expulzându-i pe evrei în 1492, pe mauri în 1502 și 1525 și persecutându-i pe *marranos* și pe „erasmieni” în tot timpul secolului al XVI-lea, Spania a expulzat ultima minoritate pseudoreligioasă, așa-numiții morisci, în 1609¹⁴¹. Moriscii erau în număr de 300.000 și cei mai mulți erau lucrători agricoli, așezați în mod disproportionat în Valencia și Andaluzia¹⁴². Expulzarea lor a distrus structura socială a Spaniei, fiind o consecință, în parte, a regresului economic din prima decadă a secolului al XVII-lea¹⁴³, în parte un rezultat al declinului poziției internaționale a Spaniei¹⁴⁴. A fost o mișcare a elementelor burgheze din Spania împotriva aristocrației latifundiare, un ultim efort de a submina poziția conducătoare a acestei clase neangrenate în dezvoltarea capitalistă¹⁴⁵. Aristocrația s-a salvat însă compensând pierderile de venituri prin refuzul de a mai plăti scadențele la împrumuturile luate de la burghezie, acțiune în care ea a fost sprijinită de către stat¹⁴⁶. Pierre Vilar sintetizează această situație spunând: „În loc să lovească în economia feudală, mișcarea burgheziei a avut un efect de bumerang, întorcându-se împotriva creditorilor aristocrației: țărani liberi înstăriți (*laboureurs riches*) și burghezii”¹⁴⁷. Rezultatul net a fost dublu. Pe de o parte, „expulzarea moriscilor a avut drept consecință dezechilibrarea Peninsulei Iberice mai mult de

un secol. Hotărâtă în Castilia, ea a anulat sprijinul de care se bucurau Valencia și Aragonul¹⁴⁸. Pe de altă parte, a adâncit încă și mai mult dificultățile economice¹⁴⁹ și a pus Spania în situația de a căuta țapi ispășitori tot mai efemeri pentru declinul său¹⁵⁰.

Între timp, guvernul era și mai îndatorat în străinătate, mai predispus să facă față crizei bugetare prin refuzul de a-și plăti datoriile (1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647) și, în final, „incapabil de a mai obține bani și, prin urmare, de a mai purta bătălii”¹⁵¹. În interior, „politica externă fantastic de costisitoare a lui Carol al V-lea și dependența lui de credit pentru a finanța această politică” au avut drept consecință, arată J.H. Elliott, nu numai stabilirea „dominației bancherilor străini asupra surselor de bogăție ale țării”, dar și asigurarea că „în Castilia greul poverii era suportat de acele clase care erau cel mai puțin în stare să poarte povara”¹⁵². Dilema care rezulta din această situație pentru Spania a fost bine formulată încă pe la 1600 de către un avocat-teolog numit Gonzáles de Cellorigo: „Se întâmplă în așa fel încât dacă nu există în Spania aur sau argint, este tocmai pentru că există aur și argint; cauza sărăciei ei este tocmai bogăția sa”¹⁵³.

Dificultățile economice în creștere ale Spaniei, la care se adăuga inabilitatea ei de a crea un aparat de stat puternic au dus la tîlhăria extinsă, cu care statul nu putea lupta prea bine¹⁵⁴. „Încetineala” birocrăției s-a înrăutățit, în loc să dispară, pe măsură ce aceste grave dificultăți au creat o rigiditate structurală în care „regii Spaniei erau în stare să continue să domnească făcînd minimum de schimbări și reforme”¹⁵⁵. În ciuda diminuării veniturilor statului, acesta menținea, poate creștea chiar, nivelul și așa înalt al cheltuielilor de lux ale unei birocrății parazitare de curte.

Lovitura de grație s-ar putea s-o fi dat factorul demografic (care contează, cînd contează, așa cum am argumentat, ca o variabilă intermediară). Dacă în „primul” secol al XVI-lea populația Spaniei (sau cel puțin cea a Castiliei) era numeroasă și se afla în creștere¹⁵⁶, în cel „de-al doilea” secol al XVI-lea această tendință a încetat să se manifeste din cauza unor motive multiple: emigrarea în America, victimele de război, foametea și ciuma din 1559-1600 în Andaluzia și Castilia și, așa cum am văzut, expulzarea populației de *moriscos*

în 1609. Eșecul Spaniei nu se explică, așadar, prin faptul că ea ar fi fost mai puțin întreprinzătoare decât alte părți ale Europei¹⁵⁷, ci din rațiuni pe care le-am invocat, prin aceea că aparatul de stat nu a fost în mod adecvat și corect construit și, deci, că „circumstanțele adverse s-au dovedit a fi prea puternice“, în termenii lui Elliott¹⁵⁸, iar Spania a arătat o „hipersensibilitate la fenomenul de contracție seculară“, în cuvintele lui Chaunu¹⁵⁹. În orice caz, Spania nu a devenit prima putere a Europei. Dimpotrivă, destinul ei a fost să devină prima semiperiferie și apoi periferie a acesteia, pînă în secolul al XX-lea, cînd a început să se miște ușor, de jos în sus. Dar Spania nu a căzut singură, ci a angrenat în prăbușirea ei toate acele părți ale Europei care fuseseră legate de ascensiunea ei: nordul Italiei, sudul Germaniei, Anvers-ul, Cracovia, Portugalia. Cu excepția Portugaliei, toate acestea erau orașe-state care serveau atît Imperiul Habsburgic (și spaniol), cît și economia mondială în ansamblul ei. Prosperitatea lor nu a putut supraviețui restructurării sistemului mondial în cel „de-al doilea“ secol al XVI-lea.

Noul sistem avea să fie unul predominant pînă în ziua de astăzi de o economie mondială capitalistă ale cărei state aflate în centru urmau să se afle într-o stare de tensiune economică și militară constantă, concurînd pentru privilegiul exploatării (și slăbirii aparatului de stat al) ariilor periferiale și permițînd anumitor entități să joace un rol intermediar specializat de puteri semiperiferiale.

Statele centrale înscle au învățat o lecție financiară salutară din catastrofele economice ale imperiilor Habsburgic și Valois. Ele au fost determinate să nu se mai lase prinse într-o încurcătură financiară fără să o poată controla. Mai întîi, ele au urmărit să creze acel tip de control al importurilor care să le dea posibilitatea să mențină o balanță comercială favorabilă, un concept care începuse să devină curent în acea vreme¹⁶⁰. Dar statele au făcut mai mult decît să se îngrijească de balanța lor comercială. Ele s-au îngrijit, de asemenea, de produsul lor național brut (deși nu-l numeau așa), de ponderea statului în PNB și de controlul asupra acestei ponderi. Rezultatul a fost că, pe la sfîrșitul celui „de-al doilea“ secol al XVI-lea, cum subliniază Carl Friedrich, „statul a devenit el însuși sursă de credit,

mai curînd decît casele financiare de la care împrumutase înainte fonduri“¹⁶¹.

A început, deci, o perioadă de orientare spre interior. În general, perioada care urmează poate fi considerată, cum o face R.B.Wernham, „una dintre cele mai brutale și mai obtuze din istoria Europei moderne“¹⁶², dar conflictele au fost totuși preponderent interne decît între state. În relațiile dintre state a domnit, pentru moment, un calm relativ, născut dintr-un fel de oboseală - „o coexistență certăreață și încă explozivă“¹⁶³.

Această orientare politică spre interior a statului - adică statismul, fiindcă nu era cu necesitate naționalism - a fost intim legată cu natura dezvoltării economice. Ni se pare important să începem prin a reaminti situația demografică comparativă. În 1600 se estima că Franța avea o populație în jur de 16 milioane, cea mai mare din Europa, deși diferitele principate germane însumau aproape 20 de milioane. Spania și Portugalia (unite după 1580) aveau cam 10 milioane, Anglia și Țara Galilor, 4,5 milioane. Ordinea este însă total diferită în privința densității. În frunte se află zonele cu state-orașe comercial-industriale tradiționale: Italia, cu 114 locuitori pe o milă pătrată, Țările de Jos, cu 104. Franța avea 88, iar Anglia și Țara Galilor 78, în timp ce Spania și Portugalia aveau numai 44 de locuitori pe o milă pătrată¹⁶⁴.

Semnificația atît a cifrelor absolute, cît și a densității este ambiguă. Numărul înseamnă forță în război și în industrie, ca și oameni care să conducă și guri să mănînce. Mărimea optimă este departe de a fi clară, așa cum au arătat discuțiile noastre anterioare. Frank C.Spooner este sceptic în privința beneficiilor economice care ar fi putut rezulta din expansiunea demografică în „al doilea“ secol al XVI-lea. El vorbește de „profituri descrescînde“¹⁶⁵. Mai înainte, după Cateau-Cambrésis, „activitatea economică a Europei occidentale s-a bucurat de o perioadă prelungită de tihnă și recuperare“¹⁶⁶. Aceasta a fost o perioadă a inflației argintului, care a subminat mineritul din Germania, a crescut valoarea aurului și a stimulat economia Europei¹⁶⁷. O consecință a inflației argintului a fost aceea că, așa cum observă Tawney, „cam în ultima parte a secolului al XVI-lea agricultura, industria și comerțul exterior erau în mare parte dependente de credit“¹⁶⁸. O a doua consecință este

aceea că această inflație a schimbat definitiv centrul de gravitate al economiei, din Europa centrală în noul comerț atlantic spre vest. Spooner afirmă despre Tratatul de la Cateau-Cambrésis că acesta a însemnat „nu atât închiderea unei perioade, cât o deschidere spre viitor“, adăugînd: „Drumul spre viitor se întinde... peste Atlantic și cele șapte mări ale lumii“¹⁶⁹.

Din punct de vedere economic, evenimentul cel mai izbitor al acestei perioade nu se localizează totuși în Atlantic, ci spre nord. Astrid Friis susține că acest eveniment a constat mai curînd în „expansiunea excepțională a comerțului pe mare în Țările de Jos și Anglia, deopotrivă cu o creștere rapidă a importurilor de mărfuri din țările baltice, în special cereale, în celelalte părți ale Europei“¹⁷⁰. În opinia sa, criza metalelor prețioase, a creditului și a finanțelor nu reprezintă motorul schimbării economice (și politice), ci consecința acesteia¹⁷¹. În acest caz, spune ea, penuria de grîne a fost cauza imediată a tensiunii pe piața monetară¹⁷². Una dintre consecințele acestei penurii a fost întărirea enormă a influenței Amsterdamului, care era deja, în acea vreme, pivotul pieței de cereale din țările baltice și care, prin urmare, putea să rămînă mai solvabil decît Anversul și celelalte orașe ale provinciilor din sud.

Ne mișcăm, deci, de la Sevilla spre Amsterdam. Istoria celui „de-al doilea“ secol al XVI-lea este istoria modului în care Amsterdamul preia conducerea de la Imperiul Habsburgic, aflat în stare de dizolvare, creînd un cadrul propice pentru funcționarea ușoară a economiei mondiale, ce va da posibilitatea Angliei și Franței să devină state puternice, să aibă, eventual, „economii naționale“ puternice.

Aceste transformări au fost, în cea mai mare parte, consecința faptului că prima fază expansionistă a economiei mondiale europene se îndrepta spre punctul ei final tocmai în această perioadă. Era momentul cînd „marele curent începe să intre în reflux, ca și cînd ridicării sale i-a lipsit elanul necesar pentru a depăși obstacolele și impedimentele pe care el însuși le-a creat“¹⁷³. Ne vom întoarce acum la răspunsurile pe care le-au dat centrele tradiționale financiare și demografice, Țările de Jos și nordul Italiei. Apoi, în capitolul următor, ne vom ocupa atât de ridicarea Angliei, nu numai ca a treia putere politică a Europei (pe lîngă Franța și Spania),

dar și ca țara care avansa cel mai repede în sfera industrială, cît și de motivele pentru care Franța n-a putut să obțină toate avantajele din schimbarea organizațională, dinspre o orientare imperială spre una statistică.

Cît de importante erau Țările de Jos în acele vremuri? Lucien Febvre, în introducerea sa la *magnum opus*-ul lui Chaunu despre comerțul atlantic, sugerează - de fapt, afirmă - că comerțul din și spre Olanda are o importanță mai mică dacă este privit prin comparație:

„Din punctul de vedere al unei istorii economice văzute de sus, din punctul de vedere al istoriei mondiale și culturale la scară mare, ce este comun între acest comerț de mărfuri în bloc, utile, dar nu foarte prețioase, de la nord la sud și de la sud la nord... acest comerț de coastă cu alimente, prin troc, prin tranzacțiile modeste, transportul pe distanțe scurte pe care le-a generat și, referindu-ne numai la comerțul dinspre America spre Europa, pînă atunci, și contribuția metalelor prețioase în cantități necunoscute pînă atunci, care urma să revigoreze atît economia cît și politica - «marea politică» a puterilor europene, accelerînd astfel producerea unor mișcări sociale de incalculabilă cuprindere: îmbogățirea unei burghezii financiare și comerciale care se ridică, așa cum au făcut Fuggerii și mulți alții, pînă la ranguri princiare; decadența progresivă a unei nobilimi ce-și menține statusul și strălucirea numai prin exploatarea parazitară a beneficiilor obținute de creatorii bogăției; supremația de durată în Europa a Habsburgilor, stăpînii aurului și argintului de peste mări; în fața, deci, a unor lucruri atît de importante, ce importanță are acest trafic local (*trafic casanier*), acest comerț cu lucruri mărunte făcut de regiunea Øresund cu bărcile sale, tîrîndu-și prudent pîntecele lor mare sub cerul ceșos?»¹⁷⁴.

Ce importanță are într-adevăr? Aceasta este întrebarea. Chiar dacă faptele relatate de Febvre sînt în întregime corecte - și avem motive să credem că el a subestimat serios comerțul nordic¹⁷⁵ -, tot am ezita înainte de a accepta stilul înflorat, care intimidează, al prozei lui Febvre. Pentru că acest comerț local de „lucruri mărunte” aducea de fapt materii prime pentru noile industrii și alimente pentru orășeni¹⁷⁶. Cum am văzut, el ascundea și

codifica o nouă diviziune europeană a muncii. Înainte de toate, metalele prețioase trebuie folosite pentru a cumpăra bunuri reale și, cum am văzut, de altfel, se pare că metalele prețioase n-au făcut prea mult pentru Spania, în afară de a fi trecut prin registrele ei voluminoase de socoteli.

Nu era vorba în acest caz nici numai de o problemă privind centralitatea *economică* a comerțului care se învârtea în jurul Țărilor de Jos. Era vorba în același timp de o specializare în noile domenii necesare pentru a putea conduce un centru financiar și comercial al economiei mondiale. Tocmai deținerea unor asemenea abilități i-a ajutat pe olandezi să preia de la portughezi controlul asupra comerțului mondial cu mirodenii, pe măsură ce trecem din „primul“ în cel „de-al doilea“ secol al XVI-lea¹⁷⁷.

Desigur, importanța Țărilor de Jos pentru comerțul european nu este un lucru nou. Așa cum ne reamintește S.T.Bindoff, „din secolul al XI-lea și pînă în secolul al XVII-lea Țările de Jos... constituiau unul dintre punctele nodale ale comerțului european...“¹⁷⁸. Am notat rolul cheie al Anversului în „primul“ secol al XVI-lea¹⁷⁹. Anversul a căzut în 1559¹⁸⁰, iar lucrul important de notat este că succesorul lui nu era în nici un fel evident. Cum știm, Amsterdamul s-a introdus în breșa creată, dar Lawrence Stone susține că un mod de a înțelege această afirmație este de a vedea acest fapt ca pe un eșec al Angliei, dar și ca un succes al olandezilor, un eșec care va „întîrzia“ ascensiunea Angliei în sistemul economic mondial¹⁸¹.

Prin urmare, succesul Amsterdamului a fost important și din punct de vedere politic, și economic. Dar care a fost cadrul politic care a făcut posibil acest succes? Ultimele cinci decenii ale secolului al XVI-lea marchează nu numai ridicarea Amsterdamului, dar și așa-numita Revoluție Olandeză, ale cărei limite în timp și în spațiu sînt tot așa de nesigure (sau mai curînd tot așa de contestate) ca și conținutul ei social.

Să începem cu întrebarea: a fost aceasta o revoluție? Și dacă a fost într-adevăr, a fost ea o revoluție națională, ori una burgheză? Există vreo diferență între cele două feluri de revoluții? Nu voi face acum o lungă digresiune asupra conceptului de revoluție. Nu sîntem încă pregătiți, din punctul de vedere al logicii acestei lucrări, să tratăm problema conceptului de revoluție. Ceea ce voi sublinia

la acest punct este că, în opinia mea, problemele pe care le ridică „Revoluția“ din Țările de Jos nu sînt mai ambigue (și, desigur, nici mai clare) decît în cazul altor mari „revoluții“ din era modernă.

Literatura istorică ne relevă o foarte mare schismă în interpretarea acestei probleme. Unii consideră că revoluția a fost în esență istoria națiunii „olandeze“ - adică a Țărilor de Jos nordice, a calviniștilor care luptau pentru libertate și independență împotriva Coroanei spaniole ajutată și încurajată de catolicii „belgieni“ (Țările de Jos sudice). Alții consideră revoluția ca fiind esențialmente o revoltă a întregii națiuni a Țărilor de Jos („burgunzi“), sprijinită de reprezentanți ai tuturor grupărilor religioase, și care a reușit să elibereze numai o jumătate a națiunii. J.W.Smit încheie o investigație a istoriografiei cu acest foarte înțelept comentariu:

„Totuși aceste probleme pot fi rezolvate doar dacă renunțăm să mai tratăm revolta ca un *bloc* și devenim conștienți de faptul că au fost mai multe revolte, care reprezentau interesele și idealurile unor grupări sociale, economice și ideologice diferite: revolte care au mers uneori paralel, alteori în conflict una cu alta și, în sfîrșit, cîteodată unindu-se într-o singură mișcare¹⁸²“.

Ne putem întreba, din punctul de vedere al sistemului mondial așa cum s-a dezvoltat el, de ce numai în Țările de Jos a avut loc o revoluție social-națională complexă în „al doilea“ secol al XVI-lea, ținînd seama de faptul că acesta era peste tot o perioadă de relativă liniște și de ordine socială (o excepție, cea mai importantă fiind Franța), și cum s-a făcut că revolta a reușit în mare parte¹⁸³.

În timpul lui Carol al V-lea, politica internă a Țărilor de Jos nu era sensibil diferită de cea a altor părți ale Europei. Nobilimea avea o relație ambivalentă cu prințul, temîndu-se de puterea lui economică și politică aflată în creștere, văzîndu-l ca pe un protector al intereselor ei atît împotriva burghezicii, cît și a revoltei populare, găsind în slujirea prințului servicii precum salvarea financiară a „fiilor mai tineri“ sau a nobililor scăpătați, în final, alăturîndu-se domnitorului¹⁸⁴. Apoi, deodată, ajungem la o situație în care „burghezia prosperă frustrată a orașeilor care cunoșteau o dezvoltare economică spectaculoasă se unește cu meșteșugarii disperați, declasați social, și cu

nobili aflați în declin sau care prosperau, iar tulburările locale se încheagă într-o revoluție generală¹⁸⁵. Cum s-a ajuns aici?

Cred că rolul principal în *izbucnirea* revoluției nu a fost jucat de nemulțumirea socială a artizanilor și muncitorilor de la orașe. Elementul cheie nu a fost nici burghezia, principalul beneficiar al ei, ci teama pe care a resimțit-o instantaneu o mare parte a nobilimii olandeze că prințul nu era reprezentantul *ei*, că politica lui afecta în mod simțitor, pe termen scurt și mediu, interesele ei și că nu-l putea convinge pe prinț, cu mijloace politice, să-și schimbe această politică, din moment ce scena lui politică (Imperiul spaniol) era prea extinsă pentru a putea fi controlată de nobilime¹⁸⁶. Pe scurt, aceasta avea un reflex al opoziției „naționaliste”¹⁸⁷.

Să cercetăm puțin dovezile. Nobilimea era aici, ca pretutindeni, tot mai îndatorată. Pe deasupra, împăratul le scădea sistematic nobililor sursele lor de venituri curente¹⁸⁸. Când a ajuns la putere, Filip al II-lea a descoperit o bruscă rezistență la strângerea fondurilor¹⁸⁹. Ultimii ani de domnie ai lui Carol al V-lea fuseseră ani grei - cererile financiare mari ale împăratului combinate cu un declin în venitul real al nobilimii, cauzat de inflația prețurilor. Falimentele și dificultățile economice care au rezultat din tratatul de pace de la Cateau-Cambrésis au înrăutățit brusc situația¹⁹⁰.

Apoi, peste dificultățile economice, Filip al II-lea a obținut, în 1559, permisiunea Romei de a crea noi episcopate. Mișcarea era orientată spre raționalizarea granițelor politice și lingvistice, spre creșterea numărului de episcopate și spre satisfacerea cerinței ca episcopii să fie calificați (mai degrabă teologi decât fii ai marilor aristocrați). În mare măsură, planul cerea ca fondurile necesare pentru înzestrarea noilor episcopate să fie luate din veniturile anumitor abatii de importanță istorică și pînă atunci independente financiar, noii episcopi urmînd să-i înlocuiască pe abai în diferitele organe politice. Fără îndoială, așa cum remarcă succint Pieter Geyl, aceasta arăta că Filip era un constructor de stat „serios”¹⁹¹. Și totuși „nu trebuie să ne surprindă faptul că planul lui, care implica o întărire puternică a autorității regelui într-un moment în care proiectele sale erau privite de către toți cu neîncredere, a stîrnit un val al opoziției”¹⁹².

În cealaltă direcție, nobilimea urmărea să transforme Consiliul de stat într-un „corp executiv exclusiv aristocratic”¹⁹³. Filip a refuzat, dar a făcut un compromis, retrăgînd trupele spaniole și lăsîndu-și guvernul din Țările de Jos numai cu forțele oferite de nobilimea locală și de centrele urbane pentru a menține ordinea. Dacă se adaugă la acest tablou nemulțumirile generale ale claselor de jos și ale burgheziei de mijloc, provocate de recesiunea din anii 1560¹⁹⁴, și slăbirea generală a bisericii aflată sub atac deja de patruzeci de ani, izbucnirea unei revolte a devenit posibilă:

„Mulțimile, indiferent de religie, atacau închisorile, simbolurile atît de mult urîte ale opresiunii, și-i eliberau pe protestanți. Toleranța a devenit lozinca generală și, în conjuncție cu cererea de state generale libere, și esența programului politic al opoziției. Un timp, aceste lozinci au acționat ca niște credințe perfecte, generalizate la nivel național sau interprovincial; ele erau simple principii și, înainte de toate, erau neutre din punct de vedere social”¹⁹⁵.

Nu trebuie să uităm că aceasta se întîmplă curînd după pacea de la Cateau-Cambrésis, că această pace a permis Consiliului de la Trento să-și reia activitatea și, deci, Contrareformeii să se instituționalizeze¹⁹⁶. De aici înainte catolicismul se identifica mult mai strîns decît înainte cu coroana Spaniei.

„Revoluția” a trecut prin mai multe faze: prima răscoală (atît în nord, cît și în sud) și înăbușirea ei (1566-1572); a doua răscoală (mai „protestantă”) numai a Olandei și Zeelandei, în nord (1572-1576) terminată cu Pactul de la Gent; o răscoală radicală în Flandra, în sud (1577-1579); o divizare a țării în două, începînd din 1579 (Provinciile Unite, în nord, un regim loialist în sud), o încercare de reunificare făcută în 1598; încheierea unui armistițiu de durată în 1609.

Caracteristic pentru toată această perioadă este faptul că ciocnirile - la început amorse și multilaterale - au luat o formă tot mai clară de luptă a nordului protestant, sau mai curînd „protestantizat”, pentru independență națională, cu un regim consonant în acest nord cu nevoile burgheziei comerciale, a cărei putere a sporit la scară mondială pe tot parcursul luptei și, ulterior, în secolul al XVII-lea. Odată începută această luptă, era puțin probabil ca Spania, dat fiind „eșecul imperiului”, să o

poată opri¹⁹⁷, avînd în vedere mai ales, cum vom arăta, noua balanță europeană a puterii. Într-adevăr, constrîngerile la care era supusă Spania sînt clar indicate de faptul că orice schimbare politică majoră a relațiilor dintre Spania și Țările de Jos, de la 1557 și pînă la 1648, era, virtual, imediat precedată de o criză financiară în Spania¹⁹⁸.

Deși Revoluția din Țările de Jos a fost o mișcare „naționalistă“, ea a implicat de la început o componentă religioasă. În timp ce nobilimea a urmărit la început să monopolizeze forma și natura disputei cu regele, comunitatea calvinistă termină cu rolul ei pasiv prescris, pentru a ajunge la un delir cunoscut ca Distrugerea Icoanelor, care a pustiit țara, nordul și sudul. Geyl descrie autoritățile ca fiind „paralizate de spaimă“ și arată că înșiși liderii calviști își manifestau „surpriza și neliniștea“¹⁹⁹. Religia a fost aceea care a adăugat Revoluției o notă de pasiune ideologică, ceea ce l-a făcut pe I.Shöffner să compare Distrugerea Icoanelor cu asaltul Bastiliei și cu rebeliunile care au avut loc la Petrograd în martie 1917²⁰⁰.

Deși această fază a Revoluției a trecut repede, puterea calviștilor ca partid revoluționar, asemănătoare, în analogia făcută de H.G. Koenigsberger, celei a iacobinilor secolului al XVI-lea²⁰¹, arată că ei aveau forța necesară pentru a continua să folosească, cînd ceilalți au pierdut pasul, o politică „de terorizare a populației“²⁰² și să fie în stare „să mobilizeze mulțimea în momentele strategice“²⁰³. Cînd autoritățile au încercat, prin Pactul de la Gent, să soluționeze conflictul prin divizare religioasă, ele au consolidat mai degrabă partidul reformat din Olanda și Zeelanda, și au întărit identificarea cauzei religioase cu cea politică²⁰⁴, ceea ce a dus, în final, la „protestantizarea“ zonelor aflate sub control protestant. Divizarea din 1579 a țării a dus la consolidarea fiecărei părți și, deci, la o polarizare religioasă trainică²⁰⁵. Liniile reale ale divizării administrative erau rezultatul factorilor geo-militari. Țările de Jos sudice constituiau o zonă deschisă, unde cavaleria spaniolă putea avea cîștig de cauză, în timp ce partea de nord era acoperită de canale și alte bariere în calea mișcării libere a cavaleriei, adică era, pe scurt, un ținut ideal pentru un război de gherilă²⁰⁶. În timp, cei care locuiau în nord *au devenit* protestanți, iar cei din sud *au devenit* catolici.

Aceasta nu înseamnă totuși că, așa cum mulți au încercat să demonstreze, protestantismul este consonant în special cu schimbarea socială - nu mai mult cu naționalismul decât cu capitalismul -, ci mai curînd, așa cum menționa Sir Lewis Namier, că „religia este, în secolul al XVI-lea, un alt termen pentru naționalism”²⁰⁷. Protestantismul a servit pentru a uni Țările de Jos nordice. În capitolul anterior am arătat cum și de ce catolicismul s-a legat cu sentimentul național polonez. Și catolicismul a făcut același iucru pentru Irlanda²⁰⁸. Oriunde religia nu a fost strîns legată de cauze naționale, ea nu s-a dovedit capabilă să supraviețuiască, așa cum s-a întîmplat cu religia calvinistă în Franța²⁰⁹.

Ceea ce s-a întîmplat a fost faptul că, în vîrtejul intereselor aflate în conflict, noile structuri organizaționale au putut fi construite numai prin alianțe stranii și instabile. Oamenii urmăreau să consolideze aceste alianțe, ceea ce a relevat cu precizie H.G. Koenigsberger:

„Religia a fost liantul care a reunit interesele diferite ale diferitelor clase și le-a oferit acestora o organizare și un aparat de propagandă în stare să creeze primele partide naționale și internaționale reale în istoria Europei moderne, partide care nu au cuprins vreodată mai mult decât o minoritate din fiecare clasă constituantă a lor. Mai mult decât atît, prin intermediul religiei partidele puteau apela la clasele de jos și la gloată pentru a transforma furia sărăciei lor și disperarea generată de lipsa locurilor de muncă în masacre barbare și în prădare fanatică. Nemulțumirea socială și economică constituia un teren fertil pentru recrutarea de către oricare dintre părți, și tirania popular-democratică a apărut atît în Gentul calvinist, cît și în Parisul catolic”²¹⁰.

Dacă religia servea atunci ca un liant național, ea ne spune puțin despre conținutul social al structurilor statale care au rezultat. J.W.Smit susține că Revoluția din Țările de Jos a fost, în esență, în ciuda ambiguităților, o revoluție burgheză, care a adus la putere burghezia, iar împărțirea Țărilor de Jos și granițele de stat care au rezultat de aici sînt o măsură a gradului forței sale în fața dușmanilor ei²¹¹.

Desigur, nobilimea a fost și ea implicată, în diferite locuri și momente, în special la început, dar nobilii erau

îndepărtați de cauza naționalistă a revoluției de către subcurențele periodice ale radicalismului social²¹². Dacă mișcările radicale aveau însă o bază suficientă în lumpenproletariatul urban apărut în cursul expansiunii și recesiunii economice - de pildă stăpînirea de scurtă durată a Gentului de către Jan van Hembyze între 1577 și 1579²¹³ - ele au fost repede izolate și s-au autodistrus pe măsură ce au abandonat scopul național și s-au îndreptat împotriva burghezicii și, deci, în mod paradoxal, pe măsură ce s-au aliat cu forțele regale²¹⁴.

Așadar, treptat, a apărut o confederație de guverne orașenești care au lăsat deoparte orice zorzoane „democratice“, dar care s-au și eliberat în felul acesta de poverile economice pe care le-a așezat pe umerii lor vechiul sistem spaniol²¹⁵. Negustorii au creat pentru ei o confederație liberă, fără aparatul administrativ pe care îl avea cea mai mare parte a celorlalte state. Mulți au văzut în aceasta o slăbiciune, dar Smit este mai aproape de adevăr cînd ne reamintește că aparatul de stat al Republicii olandeze „a permis realizarea unui grad superior de integrare economică față de oricare dintre monarhiile Europei. Burghezia Olandei a realizat exact gradul de reformă de care avea nevoie pentru a promova expansiunea economică, simțindu-se însă în afara oricărei supracentralizări“²¹⁶. Așadar, Revoluția din Țările de Jos n-ar fi putut să înceapă niciodată fără dezertarea multor nobili de la ordinea stabilită. Ea n-ar fi avut niciodată un al doilea avînt fără curențele radicale care veneau de jos. Dar în final burghezia a fost aceea care a ținut tare frînele și a adus la suprafață beneficiarii noii ordini sociale.

De ce totuși, în Țările de Jos și nu în altă parte? Am spus că „al doilea“ secol al XVI-lea a fost o eră a întoarcerii spre interior, a respingerii idealului imperial cu scopul de a încerca crearea statului puternic. A existat totuși, într-un anumit interval din această perioadă, o arenă în care au intervenit toate marile puteri, o arenă a confuziei generale. Această arenă a fost reprezentată de Țările de Jos. Un mod de a interpreta Revoluția din Țările de Jos este de a o vedea ca un efort al grupurilor dominante locale de a realiza aceeași excludere a outsider-ilor din interferența politică, același control de sine pe care s-au străduit să-l realizeze Spania, Franța și Anglia cel puțin.

O altă cale de a interpreta Revoluția olandeză este de a spune că, deoarece după 1559 Spania, Franța și Anglia se echilibrău una în raport cu cealaltă, olandezii au avut spațiul social pentru a-și afirma propria lor identitate și a înlătura jugul spaniol. Aceasta a fost adevărat mai ales după înfrângerea suferită în 1588 de Armada spaniolă²¹⁷. Nu înseamnă că vreuna dintre aceste țări ar fi sprijinit lupta pentru independență a olandezilor. Spania nu voia să piardă o parte a dominioanelor ei. Franța, deși dorea slăbirea Spaniei, oscila din cauza implicațiilor asupra luptei religioase interne. Anglia voia să izgonească Spania din Țările de Jos, dar nu voia ca Franța să-i ia acesteia locul, preferînd, prin urmare, autonomia Țărilor de Jos sub suveranitate nominală spaniolă²¹⁸. Chestiunea este totuși că acest conflict dinăuntrul sistemului mondial, această slăbire a dominației mondiale a Spaniei a făcut posibilă acțiunea burgheziei Provinciilor Unite pentru maximalizarea intereselor sale. Prin 1596 aceste provincii participau ca parteneri cu drepturi egale la un tratat cu Franța și Anglia, deși cu numai puțin timp înainte ele se oferiseră ca vasale cînd uneia, cînd celeilalte. Așa cum comentează Geyl, „rivalitatea mutuală a Franței și Angliei în privința Țărilor de Jos s-a dovedit încă o dată benefică pentru acestea”²¹⁹.

Semnificația Revoluției olandeze nu constă în faptul că a stabilit un model al eliberării naționale. În ciuda istoriografiei romantice liberale din secolul al XIX-lea, exemplul olandez nu a servit ca un generator al curentelor ideologice. Importanța ei derivă din impactul pe care ea l-a avut asupra economiei mondiale europene. Revoluția olandeză a eliberat o forță care putea susține sistemul mondial ca sistem în niște ani dificili de adaptare, pînă cînd Anglia (și Franța) vor fi gata să facă pașii necesari pentru consolidarea lui definitivă.

Să ne amintim de istoria economică anterioară a Amsterdamului și a celorlalte orașe ale nordului Țărilor de Jos. Olandezii jucaseră un rol tot mai mare în comerțul baltic²²⁰. Ei au cîștigat o poziție influentă la sfîrșitul Evului Mediu și au înlocuit, în prima parte a secolului al XVI-lea, orașele hanseatice. În secolul al XVI-lea, comerțul lor baltic total a urmat o curbă ascendentă, atîngînd, pe la 1560, un punct în care ei controlau cam 70% din acest comerț. Deși perioada revoluționară s-a interferat cumva cu nivelul comerțului

baltic, olandezii au recuperat, prin 1630, declinul lor temporar²²¹.

Efectul revoluției nu a constat doar în asigurarea declinului economic al Flandrei, ci și în întărirea cu mînă de lucru a nordului, grație migrării spre nord a multor burghezi flamanzi. „Dacă Olanda și Zeelanda au înflorit, aceasta s-a datorat în parte faptului că ele și-au asimilat cele mai bune forțe vitale ale Flandrei și Brabantului”²²². Pe deasupra, principiul toleranței religioase, proclamat de Provinciile Unite în 1579, a dus, începînd cu 1597, la imigrarea evreilor de rit sefard. „Aducînd cu ei bogății și iscusință comercială care au sporit prosperitatea statelor mercantile din nord, emigrația lor a devenit prin definiție un fenomen european”²²³.

Pe măsură ce lupta politică dinăuntru Olandei părea să se stabilizeze, olandezii se năpustesc înainte, devenind din centru al comerțului baltic, un centru al comerțului mondial²²⁴. În plus, noul comerț a făcut ca importanța comerțului baltic să crească, mai curînd decît să descrească, olandezii înșiși numindu-l „comerțul metropolei” (*mother trade*). La urma urmelor, Europa răsăriteană furniza atît grînele necesare pentru a hrăni orașele olandeze, cît și materialele necesare pentru interesele olandeze în domeniul pescuitului și al construcțiilor navale²²⁵. Construcțiile navale constituiau la rîndul lor o cheie pentru succesul olandezilor în întreaga Europă²²⁶.

Accasta ilustrează încă o dată calitatea cumulativă a avantajului economic. Fiindcă olandezii își făcuseră loc în comerțul baltic, ei au devenit principala piață comercială de chereștea, reducînd astfel costul construcțiilor navale și acționînd inovator din punct de vedere tehnologic. Și, ca urmare, ei erau într-o poziție și mai bună pentru a fi competitivi în comerțul baltic. Grație locului pe care apucaseră să-l ocupe în acest comerț, puteau finanța o expansiune și mai mare²²⁷. Pe această bază, Amsterdamul devine un triplu centru al economiei europene: piață de mărfuri, piață de capital și centru naval, „fiind greu să spunem care aspect al măreției lui era cel mai important sau de a disocia unul dintre cele trei de dependența sa față de celelalte două”²²⁸. Acest proces al avantajului cumulativ funcționează cel mai mult în faza expansionistă a dezvoltării economice, înainte ca zona cu r l conducător

să sufere dezavantajele învechirii echipamentului și ale costurilor muncii, stabilite la cote relativ înalte.

A mai existat și un alt motiv al capacității olandezilor de a prospera. Braudel pune întrebarea de ce, după 1588, n-au ajuns englezii să domine mările, așa cum o vor face ulterior. El găsește răspunsul în legăturile economice ale olandezilor cu Spania, legături care au rămas relativ stabile în ciuda tulburărilor politice²²⁹. Nu ar fi putut Anglia să creeze o legătură similară cu tezaurul american al Spaniei? Nu încă, fiindcă Anglia continua să reprezinte în prea mare măsură o amenințare în fața Spaniei, pentru ca aceasta să-i permită un asemenea tip de legătură²³⁰. Iar Spania era încă destul de puternică pentru a rezista Angliei. Chiar dacă imperiul eșuase, controlul economiei mondiale europene depindea încă de accesul la bogățiile coloniale ale Spaniei. Deși revoltată împotriva Spaniei, Olanda era încă o parte a acesteia. În orice caz, Olanda nu constituia o amenințare politică pentru Spania, așa cum erau Franța și Anglia.

Olanda a profitat deci de faptul că era o țară mică și un stat „sănătos din punct de vedere financiar”²³¹. Ea oferea negustorilor un teren de acțiune din care aceștia puteau obține avantaje maxime. Calca de îmbogățire pe care o oferea ea nu era aceea a mercantilismului incipient din celelalte state²³², foarte important pentru obținerea de avantaje pe termen lung, dar nu pentru maximalizarea profitului imediat pentru clasele mercantile și financiare. Era calca comerțului liber²³³, sau mai curînd calca pe care Olanda a oferit-o în „al doilea” secol al XVI-lea, cînd a cucerit înflăcărare pe mări. Cînd Amsterdamul mai lupta încă pentru un loc sub soarele comerțului, Olanda fusese protecționistă în politica sa economică²³⁴.

Din punctul de vedere al economiei mondiale europene ca un întreg, cu perioada ei de expansiune apropiindu-se de un punct final, comerțul internațional olandez a devenit un fel de lichid vital prețios care pînea în funcțiune mecanismul, în timp ce diferitele țări se concentraseră asupra reorganizării aparatului lor economic și politic intern. Invers, totuși, succesul politicii olandeze era dependent de faptul că nici Franța și nici Anglia nu-și duseseră încă tendințele lor mercantile pînă la punctul în care ar fi putut să-i blocheze pe piață pe negustorii olandezi, care acționau în baza presupuziției comerțului

liber²³⁵. Aceasta s-a datorat poate și faptului că olandezii erau încă prea puternici grație controlului relativ pe care ei îl exercitau asupra pieței financiare prin păstrarea legăturilor lor cu Spania²³⁶.

Dacă Amsterdamul a urmat Sevillei, dacă nordul olandez a devenit centrul comercial și financiar al economiei mondiale europene în „al doilea“ secol al XVI-lea, cum putem descrie ce s-a întâmplat cu orașele-state din nordul Italiei, în special cu Veneția și Genova, care păreau să-și extindă mai curînd decît să-și diminueze, chiar în această perioadă, rolul lor comercial și financiar? Ceea ce putem spune este că această expansiune a fost de scurtă durată și că ea a mascat un proces de declin ascuns în spatele strălucirii, astfel încît, spre sfîrșitul celui „de-al doilea“ secol al XVI-lea aceste zone au fost împinse spre semiperiferia economiei mondiale europene.

Ridicarea spectaculoasă a Amsterdamului nu s-a produs pînă în 1590. Între criza din 1557 și 1590 a survenit Revoluția olandeză. Rolul oladenzilor în comerțul mondial a fost necesarmente mai redus în această perioadă. Ca rezultat, Genova și-a însușit unele funcții îndeplinite inițial de Anvers și, în ce privește operațiunile bancare, de Fuggeri²³⁷. Curios este faptul că Anglia, care avea cel mai mult de pierdut din căderea Anversului, fiindcă aceasta amenința Anglia cu pierderea accesului ei la metalele prețioase americane²³⁸, s-a angajat în scurte operațiuni militare de prădare a transporturilor de metale prețioase, ceea ce i-a făcut pe spanioli să-și transporte aceste metale prin Genova²³⁹. Puterea Genovei a derivat deci, parțial, din tulburările ce aveau loc în Olanda, parțial din devoțiunea ei totală față de primatul considerațiilor economice²⁴⁰ și parțial din legăturile sale în continuare strînse cu monarhia și sistemul comercial spaniol²⁴¹, legături ale căror origini le-am arătat mai înainte.

Cît despre Veneția, dacă „primul“ secol al XVI-lea a fost o perioadă de declin al comerțului mediteranean (impactul cuceririi otomane a Constantinopolului și Egiptului și noile rute maritime portugheze spre est), „al doilea“ secol al XVI-lea a fost martorul unei mari renașteri a comerțului său, în special în Mediterana de est²⁴². Această renaștere începuse deja în jurul anului 1540 și s-a datorat în parte incapacității portughezilor de

a controla comerțul din Oceanul Indian ⁴³, în parte unor avantaje competitive ale Veneției față de Portugalia²⁴⁴, și în parte slăbiciunii portughezilor în Europa²⁴⁵, ca și crizei Spaniei în Olanda ⁴⁶.

Dar renașterea nordului Italiei nu putea să dureze. Nici baza ei agricolă și nici cea industrială nu erau sănătoase, spre deosebire de nordul olandez și cu atât mai mult Anglia, și o dată cu secolul al XVII-lea începem să discutăm despre declinul Italiei.

Slăbiciunea bazei agricole era multiplă, dată fiind creșterea populației în secolul al XVI-lea, accentuată mai ales în perioada 1580-1620²⁴⁷. Am menționat deja deficiențele relative în privința condițiilor solului. Este adevărat că, în timpul „primului” secol al XVI-lea, pe măsură ce profiturile obținute din comerț au scăzut, s-a produs o reorientare a investițiilor spre agricultură, în special spre cultivarea grâului²⁴⁸. Aceasta este adevărat mai ales pentru ordinele mănăstirești, cărora nu le era permis să se angajeze în comerțul orășenesc. Această tendință s-a accentuat, în special în Terraferma din jurul Veneției ⁴⁹, între 1570 și 1630, pe măsură ce investitorii locali reacționau la creșterea prețurilor produselor agricole și la declinul profiturilor industriale.

Cu toate acestea, în ciuda producției mai mari, era foamete. O parte a explicației se află în acțiunea unui factor care este accidental și extern din punctul de vedere al sistemului social: o creștere bruscă a precipitațiilor și a frigului în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, care au dus la inundații și, deci, la epidemia de malarie²⁵⁰. Aceasta din urmă a devenit deosebit de serioasă, mai ales că Italia începuse deja să sufere din cauza creșterii ei, ca rezultat al extinderii cultivării pământului în cadrul procesului de colonizare internă²⁵¹. Cineva s-ar fi putut totuși gândi că o regiune care avea o rezervă atât de mare de metale prețioase putea să importe grâu, ceea ce se pare că s-a și întâmplat, într-o anumită măsură, destul pentru a întinde efectele foametei prin crearea, în alte zone, a lipsurilor²⁵², dar aparent nu destul pentru a menține o bază agricolă pentru producția industrială. De ce nu? Se poate specula că noii mari producători agricoli (cum erau mănăstirile) și-au folosit influența lor politică pentru a se împotrivi importurilor mari de grâne²⁵³. A existat, desigur, factorul cost. Grânele baltice erau departe, iar cele egiptene și siriene nu erau adesea disponibile, fie că

aceste țări treceau ele însele prin perioade de criză, fie din cauza unei stări de război cu turcii²⁵⁴.

Mai mult, în măsura în care importau cereale, orașele italiene trebuiau să o facă în cele mai proaste condiții posibile pe piață și prin intermediul rivalului lor comercial, Olanda, fiindcă Amsterdamul controla stocurile baltice și putea să le dea după cum îi plăcea²⁵⁵. Acest avantaj conjunctural al Olandei asupra nordului Italiei putea fi transformat apoi într-unul ceva mai permanent, din cauza legăturilor create de economia mondială. Spooner menționează rolul noilor tehnici sofisticate ale creditului — confirmarea biletelor de schimb, *patto di ricorsa* (o formă de credit pe termen scurt) și băncile publice -, toate acestea apărute chiar în acel moment. Sistemul de credit era internațional și, cum Italia de nord intrase în declin, locul acestor activități s-a mutat fără mare zarvă²⁵⁶. Negustorii bancheri s-au salvat întâi pe ei, în Genova ca oriunde de altfel, fără prea multe griji în privința loialităților geografice.

Dar industria? Nu era oare nordul Italiei un centru industrial și, desigur, unul care fusese infuzat cu o nouă viață, în special în Veneția? J.H.Elliott se referă la noi investiții, făcute între 1560 și 1600, și la un moment de „splendoare opulentă”²⁵⁷. Dar opulența nu a durat totuși prea mult. Fiind una dintre cele mai avansate zone industriale din Europa anilor 1600, Italia de nord a devenit o regiune cu o agricultură redusă prin 1670. Am sugerat deja că prosperitatea începuse să scadă. Domenico Sella spune despre prosperitatea economică a Veneției spre sfârșitul secolului al XVI-lea că nu putea „ascunde faptul că baza ei era mai limitată decât în trecut și că, prin urmare, economia venețiană devenise într-un fel mai vulnerabilă”²⁵⁸. Există în acest sens două motive principale. Unul se referă la pierderea Angliei și a Franței în calitatea lor de clienți, datorită faptului că aceste țări își dezvoltaseră propriile lor industrii textile. Piața era deci limitată acum mai mult sau mai puțin la nordul Italiei și la Germania. Al doilea motiv este că transportul maritim era acum din ce în ce mai mult în mâinile altor flote decât cea venețiană. Cum subliniază Carlo Cipolla, „întreaga structură economică a ținutului era prea dependentă de capacitatea sa de a vinde peste graniță o mare parte din produsele manufacturate și din serviciile pe care el le putea oferi”²⁵⁹. Ce înseamnă să fii *prea*

dependent de vânzarea produselor manufacturate? La urma urmelor, secretul succesului în centrul economiei mondiale constă în schimbarea produselor manufacturate pe materii prime obținute din zonele periferiale. Dar o asemenea imagine simplă nu ia în considerație doi factori: capacitatea economico-politică de a menține prețurile materiilor prime importate la un nivel scăzut (ceea ce, așa cum am arătat, era mult mai posibil pentru olandezi decât pentru Italia de nord) și capacitatea de a concura pe piețele țărilor *din centru*, în privința desfacerii produselor manufacturate, cu alte țări din centru.

În acest caz, lucrurile au decurs destul de simplu. În timp ce olandezii puteau vinde mai ieftin produse englezești în Anglia, italienii le vindeau, dimpotrivă, probabil peste prețul de cost²⁶⁰, iar produsele lor erau demodate²⁶¹. Breslele italienești mențineau un cost ridicat al muncii, iar impozitele de stat erau, comparativ, mai ridicate. Italienii produceau mărfuri de calitate pentru piață, în timp ce ceilalți, stofe mai ușoare și mai colorate, mai puțin durabile și inferioare în privința calității, dar mai ieftine. Secretul succesului în industria modernă se revelează astfel devreme. La fel s-a întâmplat când Războiul de treizeci de ani s-a interferat cu piața Germaniei, aducând dezastrul: producția de textile a scăzut, capitalul n-a mai fost investit, și s-a produs migrarea industriilor spre zonele rurale pentru a evita astfel impozitele mari și costurile pentru muncă stabilite de bresle. Din momentul în care industriile se dovedeau necompetitive, ele piereau²⁶².

Ar fi putut Italia de nord să joace măcar rolul Olandei de nord? Acest lucru era posibil, dar nu era, probabil, loc pentru amîndouă, iar Olanda se afla, dintr-o mie de motive, într-o situație mai bună pentru a realiza această sarcină decât Veneția, Milano sau Genova. Italia nu putea urma nici calea Angliei sau Franței, în primul rînd fiindcă îi lipsea unitatea politică²⁶³. Când ciuma a lovit Italia în 1630²⁶⁴, a scăzut presiunea necesităților alimentare, dar au crescut încă și mai mult salariile, ceea ce a constituit ultima picătură: Italia de nord a trecut deci definitiv din centru în semiperiferie. Am arătat deja că Spania făcuse și ea, în acest timp, aceeași trecere. Desigur, Italia de nord nu a decăzut niciodată atît de mult ca alte zone mediteraneene, ca Italia de sud²⁶⁵ și

Sicilia²⁶⁶, dar aceasta va fi o slabă consolare pentru secolele care vor urma. Trecînd în revistă tot ce a mers prost în Mediterana creștină după 1450, R.S.Lopez concludde cu amărăciune: „Este evident că înfîietatea popoarelor mediteraneene nu putea supraviețui atît de multor nenorociri“²⁶⁷.

Note

1. Chaunu, *Séville*, VIII (I), p.14.

2. Jaime Vicens Vives, *Approaches to the History of Spain*, ediția a II-a, Univ.of California Press, Berkeley, 1970, p.76.

3. „Fără criza din secolele al XIV-lea și al XV-lea, fără atractivitatea prețurilor probabil reduse ale lînii din Castilia, fără binecunoscutul declin al exporturilor de lînă din Anglia, fără industria textilă susținută din orașele italiene, dezvoltarea oieritului în Castilia cu milioanele sale de oi rătăcitoare, ar fi fost imposibilă, de neconceput“. Braudel, *La Méditerranée*, I, p.84.

4. „Faptul că industria textilă ajunsese la o dezvoltare considerabilă în secolul al XV-lea este demonstrat, efectiv, de propunerea din 1348 a Cortés-urilor convocate la Madrid, prin care se cerea interzicerea importurilor de stofă și exporturilor de lînă castiliană. Această politică în mod hotărît protecționistă, nu a fost acceptată de Ioan al II-lea din cauza intervenției ferme a Mestei și a acelor care profitau de pe urma comerțului cu lînă: negustori, achizitori, comercianți și cămătari. Exact atunci marii proprietari de pămînt au declanșat o luptă violentă pentru împiedicarea dezvoltării burghezicii castiliene. Acesta este sensul în care trebuie să înțelegem acordul realizat în 1462 de Cortés-urile din Toledo, cînd Henric al IV-lea a fixat la o treime proporția din totalul exporturilor Mestei, ce puteau fi preluate de industria textilă castiliană. Aceasta era o proporție redusă în măsura în care exista cu adevărat vreo intenție de a menține în interiorul țării bogăția care se scurgea în exterior și care făcea averea alîtor de mulți aristocrați.“ Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, pp.259-260.

5. *Ibid.*, p.305.

6. „Castilia era în principal un exportator de materii prime, de lînă și nu de stofă, iar ... unul din fundamentele politicii mercantiliste a monarhilor catolici a fost încurajarea producerii lînii merinos în turmele Mestei. Pe de altă parte, Anglia, care avea, de asemenea, un oierit înfloritor și care în mod tradițional exporta nouă zecimi din producția de lînă în Flandra, începuse în secolul al XIV-lea, pe măsură ce turmele se măreau, o politică de dezvoltare, în paralel, a industriei de prelucrare a acestei materii prime.“ José Larraz, *La época del mercantilismo en Castilla (1500-1700)*, Atlas, Madrid, 1943, p.20.

7. Luis Vitale enumeră cinci motive pentru care feudalismul a fost mai slab în Spania decît în alte țări vest-europene. Ele se concentrează

în jurul impactului cuceririlor arabo-musulmane, al rolului Mestei și al rolului timpuriu al burgheziei. Vezi *Latin America: Reform or Revolution?*, pp.34-36.

8. Maravall, *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, p.791. Aceasta nu înseamnă în mod necesar că rolul economic al marilor proprietari era slab. Dimpotrivă, pe această bază, Pierre Vilar susține că imperialismul spaniol reprezenta „cel mai înalt stadiu al feudalismului”. „Le temps de Quichotte”, *Europe*, 34, nr.121-122, ian.-feb. 1956, p.8.

Totuși, am argumentat deja în capitoul precedent de ce apariția unui asemenea fenomen ca *latifundia* nu trebuie considerată ca un „al doilea feudalism”, ci mai degrabă ca „agricultură capitalistă”. A se vedea, însă, Vilar: „În Spania ... ori mai degrabă în Castilia, clasele conducătoare s-au angajat în Conquista în maniera Reconquistei: în manieră feudală. Ocuparea pământurilor, forțarea oamenilor la supunere, strângerea de averi, toate acestea nu înseamnă o pregătire pentru a «investi» în accepțiunea capitalistă a acestui cuvânt. O burghezie în curs de apariție ar fi putut face așa ceva. Și de pe la 1450 până la 1550 ea nu a ezitat să o facă. Totuși, datorită amplasării sale în cadrul circuitului monetar, această burghezie a încercat mai întâi capitalismul instabil din porturi și târguri. Mai mult, «forțele productive» aflate la dispoziția sa - tercnuri, oameni, inovații tehnice - au acționat destul de repede împotriva legii profiturilor descrescînde pe cîmpiile Castiliei. În consecință, după 1550, burghezia a resimțit efectul înfatică al pompărilor monetare. Unul cheltuiește, altul importă, altul dă împrumut cu dobîndă. Altul produce puțin. Prețurile și salariile cresc. Parazitismul se dezvoltă și acțiunile întreprinzătoare decad. Aceasta va însemna în final sărăcie.” (*Ibid.*, pp.9-10) Discuția lui Vilar privind „capitalismul instabil al porturilor și târgurilor” pare să se refere la scepticismul lui Marx în legătură cu calitățile progresiste ale capitalului comercial: „Și totuși, dezvoltarea sa ... este incapabilă *prin ea însăși* să promoveze și să explice tranziția dinspre un mod de producție spre altul ... Dimpotrivă, oriunde capitalul comercial încă mai domină găsim înapoiere” *Capital*, III, cap.XX p.327. Cursivele noastre.

9. „Transportul cu căruța a fost acela care a permis Castiliei să-și asigure legături între regiunile periferiale ale peninsulei care o înconjurau și care adesea o separau de mare. Acest fenomen, nu Castilia însăși, este cel care, așa cum afirmă [Ortega Y Gasset] «a făcut Spania»... Pentru că nu constituie comunicațiile prima cerință pentru o guvernare eficientă? Castilia ... din toate aceste motive, a devenit centrul de gravitație, inima Spaniei.” Braudel, *La Méditerranée*, I, p.49.

10. „Interesul special al lui Ferdinand și al Isabellei în restricționarea și reglementarea acelor *portazgos* [vechi taxe percepute de orașe pentru mărfurile și animalele în tranzit spre piață] percepute asupra turmelor Mestei, se datora importanței mult sporite a acestei organizări ca instrument de încurajare a comunicațiilor interne. Naționalizarea [în sensul dobîndirii dimensiunii naționale - N.T.] comerțului, evoluția de la piețele locale și metropolitane la piețele naționale constituie un stadiu al progresului a cărui importanță profundă

au apreciat-o primii în peninsulă acești suverani luminați." Klein, *The Mesta*, p.223.

11. „Efectul politicii lui Ferdinand și a Isabellei urma deci să fie confirmarea și consolidarea importanței rangului și a ierarhiei în societatea castiliană, dar, în același timp, și crearea posibilității promovării sociale a multora care ar fi avut mult mai puține șanse de a dobândi un statut privilegiat în timpul monarhilor anteriori. Unul dintre elementele cheie ale promovării era educația, care putea ulterior duce spre un loc în slujba regelui. Cealaltă era averea, îndeosebi cea urbană, care făcea posibilă alianța dintre familiile de comercianți bogați (inclusiv de origine evreiască) și familiile de viță aristocratică respectabilă.” J.H.Elliott *Imperial Spain, 1469-1716*, Mentor, New York, 1966, pp.113-114.

12. Maravall, *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, p.805.

13. „Regii catolici nu voiau străini în poziții ecleziastice în regatul lor, în parte pentru a-și păstra privilegiile, dar și pentru că străinii știau prea puțin despre problemele din regatul lor” (*ibid.* p.86).

14. Elliott, *Imperial Spain*, p.117. Elliott subliniază, pe de altă parte, un număr de trăsături negative ale domniei lor. Vezi pp.123-127.

15. Vilar, *Past & Present*, nr.10, p.32. Și, adaugă Alvaro Jara, Spania se avîntă înainte pentru că ea cucerește America hispanică: „Spania nu era izolată de contextul european; ea resimțea, la rîndul său, influența și reflectarea nevoilor economice care veneau din centrele financiare ale Europei și care îi erau transmise pe o cale sau alta. Fie că acestea erau nevoi de consum ale spaniolilor (înțelegînd consumul în sensul general de alimențe) sau cerințe impuse de campaniile militare ale monarhiei, coloniile indiene formau un spate protector, fără ajutorul căruia ar fi imposibil de înțeles predominanța spaniolă. În consecință, nu trebuie să ezităm a vorbi despre o coincidență de interese similare între marile acțiuni (*rascos*) spaniole de cucerire a Americii - bazate pe inițiativa particulară - și nevoile aparatului de stat din metropolă care încuraja acel tip de cuceriri care-i permiteau acumularea unor averi prodigioase fără riscuri și fără mari eforturi financiare.” „Estructuras de colonización y modalidades del tráfico en el Pacifico sur hispano-americano”, *Les grandes voies maritimes dans le monde, XV-XIXe, siècle, VII Colloque, Commission Internationale de l'Histoire Maritime*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, p.251.

16. „Din ultimul deceniu al secolului al XV-lea aurul sudanez începe să nu mai fie disponibil, cel puțin nu în cantitățile anterioare, în orașele nord-africane ... Mediterana este brusc lipsită de o importantă parte a surselor sale de aur. În consecință, prosperitatea locală din Africa de Nord se prăbușește precum un castel din cărți de joc... Ce s-a întîmplat? Numai următorul lucru: în 1460, exploratorii portughezi au ajuns în apropierea Golfului Guineei ... Începînd din 1482, se înființează orașul São Jorge da Mina... Acesta declanșează o veritabilă «capturare» a traficului economic saharian, care a însemnat concomitent o inversare a direcției aurului și o diversiune.” Fernand

Braudel, „Monnaies et civilisation: de l'or du Soudan à l'argent d'Amerique”, *Annales E.S.C.*, I, 1, ian.-martie 1946, pp.12-13.

17. „Multe interpretări eronate au apărut în privința influenței centrelor comerciale portugheze (*comptoirs*) din Arguin (după 1448) și São Jorge da Mina (1482-1484) asupra comerțului cu aur african. Trebuie să admitem că Arguin a modificat într-o anumită măsură direcția exportului de aur sudanez, fără a prejudicia, totuși, interesele țărilor transsahariene și ale populațiilor acestora... Furnizorii sudanezi, ca și nomazii berberi angajați în acest comerț au dobândit noi cumpărători prin sosirea europenilor în Arguin, dar aceasta nu le-a afectat întru nimic poziția în respectivelor comerț. O asemenea afirmație nu mai era valabilă pentru cumpărătorii tradiționali de aur, adică pentru magrebieni și egipteni care, se pare, urmau să simtă efectele apariției concurenților europeni pe coasta Africii de Vest”.

În acest stadiu al cercetării, credem mai degrabă că exportul de aur sudanez în Magreb și Egipt s-a redus, poate, într-adevăr, dar fenomenul nu a avut pentru lumea arabă proporții catastrofale. De asemenea, mi se pare îndoielnic că reducerea circulației aurului la Ouadane să fie datorată activității centrului comercial al portului Mina, care se afla la o distanță prea mare ...

Oricare ar fi situația, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, Djenné era încă, potrivit autorului lucrării *Tarikh es-Sudan*, un mare centru de schimb al sării sahariene cu aur.” Marian Malowist, „Le commerce d'or et d'esclaves au Soudan Occidental”, *Africana Bulletin*, nr.4, 1966a, pp.56-59.

18. Vezi Miguel Angel Ladero Quesada, „Les Finances royales de Castille à la veille des temps modernes”, *Annales E.S.C.* XXV, mai-iunie 1970, p.784.

19. Genovezii și alți non-spanioli au jucat un important rol nu numai în căutarea de metale prețioase și în comerțul din Spania, dar și în producția primară din insulele Canare. Vezi Manuela Marrero, „Los italianos en la fundación de Tenerife hispánica”, în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderni e contemporaneo*, Dott A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp.329-337.

20. „Este o onoare pentru Genova, dacă poate fi vorba de onoare, faptul de a fi fost singura care atunci a căutat o soluție antiportugheză.” Braudel, *Annales E.S.C.*, I, p.14.

21. „Insuccesul lui Columb în Portugalia ar putea fi explicat prin progresul în materie de cunoștințe geografice al mediilor guvernamentale și comerciale din această țară. Nimeni nu voia să investească bani și vieți omenești, pe baza unor ipoteze atât de evident eronate, dacă cei în cauză erau înțelepți și luau în considerare în special distanțele ce trebuiau să fie parcurse. Mai mult, Portugalia era prea puternic angajată în politica reușită de explorare a Africii, în căutarea, *via* Sudan, a unei rute maritime directe spre Insulele Mirodeniilor, pentru a-și permite șansa atât de mică a rutei improbabile propuse de Columb.” Chaunu, *Séville*, VIII (I), pp.89-90.

22. *Ibid.*, p.235.

23. „Din momentul în care cineva refuză să recunoască producerea unei revoluții tehnologice în perioada dintre primii ani ai secolului al XVI-lea și secolul al XVIII-lea, acel cineva refuză să accepte că rolul Castilei a fost în mod logic favorizat de poziția sa de vîrf de lance al Reconquistei, la intersecția punctului de întîlnire a alizeelor spre nord și punctul contracurentului (*contre flux*) de latitudine mijlocie spre sud, și atribuie prin urmare șanse, adică absurdului, descoperirea Americii de către un navigator genovez pornit din Palos. Mergînd pe aceeași linie de gîndire, monopolul Andaluziei devine fructul absurd al unui capriciu absurd, atîta timp cît se neglijează alizeele, viața andaluzilor din secolul al XVI-lea și cunoscutul efort îndelungat al ibericilor din sudul peninsulei...” Chaunu, *Séville*, VIII, (1), pp.236- 237.

24. „America hispanică și-a atins dimensiunile în mai puțin de o jumătate de secol. Eșecul în încercarea de a cuceri Chile populat de araucani dovedește acest lucru. America colonială, pentru a se dezvolta și a supraviețui, a început în scurt timp să-și construiască un sistem eficient de comerț maritim. Costul transportului necesita o mare producție de bunuri de valoare. Aceasta a condamnat America de atunci la dezvoltarea doar a acelor sisteme care erau capabile să producă asemenea bunuri imediat.” Pierre Chaunu, *L'Amérique et les Amériques*, Lib.Armand Colin, Paris, 1864, pp.85-86.

25. „Cît de uimitor dinamismul acestei prime faze a expansiunii: ne aflăm într-adevăr în fața ... unei schimbări structurale. Această disparitate este ușor explicabilă: perioada 1504-1550 nu este oare perioada de tranziție de la inexistență la existență?” Chaunu, *Séville*, VIII (2), p.51.

26. „Statul spaniol, incapabil să se elibereze, în politica sa oceanică, de influența grupului de oameni din Andaluzia care controlau situația, a căutat cu toată puterea să asigure un respect strict pentru un monopol [acela al Sevillei] care favoriza, printre altele, eficiența controlului său.” Huguette și Pierre Chaunu, „Economie atlantique, économie-monde (1504-1650)”, *Cahiers d'histoire mondiale*, I,1, iulie 1953, p.92.

27. Vezi Alvaro Jara, „La producción de metales preciosos en el Perú en el siglo XVI”, *Boletín de la Universidad de Chile*, nr.44, nov.1963, p.60. Vezi tabelul de la p.63.

28. „Este posibil ca, fără utilizarea tehnicii bazate pe proprietățile mercurului, întregul proces inflaționist din Europa să fi putut fi stopat iar mineritul din America să fi intrat într-o fază de stagnare și decădere.” Alvaro Jara, „Economía minera e historia económica hispano-americana”, în *Tres ensayos sobre economía minera hispano-americana*, Centro de Investigaciones de Historia Americana, Santiago, Chile, 1966, p.37.

29. „Exista [în secolul al XVI-lea] un imperialism francez. Înainte de toate, francezii au refuzat să recunoască orice dependență de [Sfîntul] Împărat [Roman]. «Regele este împărat în regatul său.» În al doilea rînd, Carol al VIII-lea a coborît în Italia [1494] pentru a ajunge în Orient, a conduce o cruciadă și pentru a obține cîteva noi titluri în Imperiul Bizantin. El a intrat în Neapole, cu coroana de aur pe cap,

pinînd în mînă sceptrul și globul imperial, toată lumea strigînd: «Cel mai august împărat». Drept urmare, s-a produs panică în Germania, unde se credea că el dorea titlul de împărat al Sfîntului Imperiu Romano-German. Acest imperialism francez, care a luat forma încercărilor de a domina Italia și a candidaturii lui Francisc I. [la alegerea] ca Sfînt Împărat Roman în 1519, a fost înlocuit, după alegerea lui Carol Quintul, cu o politică defensivă față de Habsburgi.” Mousnier, *Les XVe et XVIe siècles*, pp.132-133. Michel François vorbește la fel despre „dubla moștenire” a lui Francisc I, pe de o parte ca un monarh a cărui autoritate a fost creată prin munca asiduă a filozofilor politici (*légistes*) și a oamenilor de guvern, iar pe de altă parte ca moștenitorul acțiunilor întreprinzătoare imperiale din Italia ale lui Carol al VII-lea și Ludovic al XII-lea care „deschisese perspective deosebit de largi pentru monarhia franceză.” „L'idée d'empire sous Charles Quint”, în *Charles Quint et son temps* - Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 sept.-3 oct.1958, Ed.du C.N.R.S., 1955, p.25.

30. S-ar putea spune că pe la 1500: „Anglia, Spania și Burgundia-Austria se învîrteau într-un fel de orbită în jurul primei și celei mai mari puteri europene, Franța... Avantajele primordiale ale Franței constau în mărimea sa și în poziția sa centrală. Pentru Europa occidentală de la începutul perioadei moderne, Franța constituia zona centrală. Anglia, Spania, Italia și Imperiul German erau situate simetric în jurul Franței, astfel încît aceasta stăpînea liniile interioare. Iar zona centrală era și cel mai populat regat.” Gerrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy* pp.129, 131.

31. Expresia aparține unui spaniol din secolul al XVI-lea, A.Pérez, în *L'art de gouverner. Discours adressé à Philippe II*, citat de Ruggiero Romano, „La pace di Cateau-Cambrésis e l'equilibrio europeo a metà del secolo XVI”, *Rivista storica italiana*, LXI, 3, 1949, p.527.

32. Vezi Oman, *A History of the Art of War*, p.14, care comentează asupra faptului cît de mare pondere au avut în luptele militare cele purtate în Italia.

33. R.S.Lopez sugerează că paralela cu Anglia după 1870 este valabilă, și adaugă: „Dacă toate acestea vor fi implicat decădere, nici italienii, nici noii lor concurenți, nu au sesizat-o pe deplin.” „The Trade of Medieval Europe: The South”, în *Cambridge Economic History of Europe*, II: M.M.Postan and E.E.Rich, ed., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge Univ.Press, London and New York, 1952, p.351.

Amintore Fanfani remarcă de asemenea strălucirea Italiei în Evul Mediu și declinul acesteia în secolele al XV-lea și al XVI-lea: „Marea bogăție a Italiei în Evul Mediu este legată de faptul că porturile peninsulei constituiau baza comerțului occidental spre Levant și a comerțului levantin spre vest; mai mult, este legată de faptul că raporturile comerciale cu Lavantul erau de natură colonială, pe cînd raporturile spre vest erau cele ale unui exportator de produse industriale. Nu este întru totul adevărat că italienii aveau propriile lor colonii peste mări și nu aveau așa ceva peste Alpi, pentru că de fapt toți

sau aproape toți italienii se bucurau de beneficiile unei colonizări pur economice, nu foarte vizibilă, deci, în mare măsură tolerată, dar una de substanță și, deci, foarte fructuoasă...

Începînd cu secolul al XIV-lea, două lucruri au început să perturbe situația pe care se baza prosperitatea italiană... cu turcii care avansau și cu francezii și englezii care se eliberaseră, perspectivele prosperității economiei italiene s-au redus, deși de-a lungul întregului secol al XVI-lea ea a reușit să nu fie complet eliminată"... *Storia del lavoro in Italia dalla fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, Dott A.Giuffrè - Ed., Milano, 1959, pp.24-25.

34. Faptul că Italia era atît de fărîmițată din punct de vedere politic nu constituie un aspect relevant pentru această analiză. Răspunsul rezidă probabil în evoluțiile politice din Evul Mediu timpuriu combinate cu succesul economic relativ al cîtorva din orașele-state spre sfîrșitul Evului Mediu. O explicație clasică este aceea dată de Jacob Burckhardt: „Lupta dintre papalitate și dinastia Hohenstaufen a lăsat Italia într-o situație politică substanțial diferită de cea a altor țări occidentale. În timp ce în Franța, Spania și Anglia sistemul feudal era astfel organizat încît la sfîrșitul existenței sale s-a transformat în mod natural într-o monarhie unificată, iar în Germania a ajutat la menținerea, cel puțin față de lumea exterioară, a unității imperiului, Italia l-a zdruncinat aproape în totalitate. Împărații din secolul al XIV-lea nu mai erau primiți și respectați, nici măcar în cazurile cele mai favorabile, ca seniori feudali, ci ca posibili lideri și sprijinitori ai puterilor deja existente; în timp ce papalitatea, cu instrumentele sale și cu aliații săi, era suficient de puternică pentru a întîrzia unitatea națională în viitor, dar insuficient de puternică pentru a o realiza. Între cele două părți exista o mulțime de unități politice ... a căror existență se baza doar pe puterea lor de menținere a acestei unități.” *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Modern Library, New York, 1954, p.4.

Vezi Wallace Ferguson: „Statele din Italia Renașterii erau în mod necesar diferite de cele din nord, întrucît istoria anterioară a Italiei era atît de diferită, iar această diferență era parțial rezultatul a două aspecte pur politice: mai întîi, faptul că din secolul al X-lea pînă în secolul al XIII-lea Italia a fost anexată Sfîntului Imperiu Romano-German, iar în al doilea rînd, faptul că papii conduceau un stat teritorial situat chiar în centrul peninsulei.” „Toward the Modern State”, în Wallace Ferguson, ed., *Renaissance Studies*, nr.2, Univ.of.Western Ontario, London, Ontario, 1963, pp.147-148.

35. „Ceea ce a separat Lombardia de restul Italiei în secolele al XIV-lea și al XV-lea a fost transformarea sa politică... *Signoria* era «inovația» fundamentală care se afla la baza marilor schimbări economice din Lombardia acelei perioade ... Sub mai multe aspecte, politica economică din Lombardia acelei vremi, care depășea cu mult dimensiunile unei politici a comunității locale respective, prefigura mercantilismul din Anglia, nu în ultimul rînd în ceea ce privește tratamentul aplicat bisericii și pămînturilor acesteia...

Prin ceea ce ar putea fi denumite lucrările lor publice, prin politica lor de încurajare a industriei și comerțului, prin îmbunătățirile din agricultură și prin politica demografică (stimulente materiale pentru familiile numeroase și pentru repatriere și imigrație în Lombardia), ducii de Milano au anticipat în multe, poate în toate privințele principale așa-numitele state mercantiliste care se nașteau." Douglas F.Dowd, „The Economic Expansion of Lombardy, 1300-1500: A Study in Political Stimuli to Economic Change”, *Journal of Economic History*, XXI, 2, iunie 1961, pp.147-160.

36. Pentru edificare asupra faptului că acest fenomen a fost mai general decât doar în Lombardia, vezi Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, p.93.

37. Braudel, *La Méditerranée*, I, p.354.

38. C.H.Wilson, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p.492.

39. Henri Pirenne relevă procesul în două faze al emancipării unora dintre orașe: „O republică municipală nu a beneficiat, de fapt, de o independență absolută atunci când a ieșit de sub supunerea seniorului imediat. Ea a scăpat de puterea contelui sau episcopului plasându-se sub directă putere a suveranului mai înalt. Orașul german era liber doar în sensul că schimba autoritatea foarte activă a seniorului său cu autoritatea de la distanță și foarte slabă a împăratului.” *Early Democracies in the Low Countries*, Norton, New York, 1971, p.183.

Consecințele pentru crearea unor state puternice erau clare: „În timp ce în Franța și Anglia statul modern își găsea principalii adversari în marea nobilime, în Țările de Jos orașele au fost cele ce au împiedicat acest proces” (p.187).

40. Gino Luzzatto, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, partea I, *L'età moderna*, CEDAM, Padova, 1955, p.116. El adaugă: „Doar Veneția rămânea independentă în Italia, dar ea era imobilizată de tot mai serioasa presiune din partea turcilor” (p.117). Totuși, Domenico Sella crede că „Veneția și-a găsit propria șansă în criza care a lovit celelalte orașe din peninsula”. *Annales E.S.C.*, XII, p.36.

41. Coles, *Past & Present*, nr.11, p.41.

42. „Imperialismul din secolul al XVI-lea din Italia a implicat mai mult decât cucerirea militară inițială. O anumită compensație economică pentru pierderea de către republicile italiene a independenței politice era o necesitate devenită deosebit de urgentă în cazul Genovei, ai cărei cetățeni erau nerăbdători să-și recupereze pierderile datorate restrîngerii comerțului cu Levantul. Spania, prin posesiunile sale din Lumea Nouă și mai târziu din Flandra, era în mod admirabil în măsură să acorde asemenea compensații. Istoria relațiilor dintre Spania și statele italiene din secolul al XVI-lea este, în fond, aceea a unui mariaj de interese, coroana spaniolă înfruptându-se din punct de vedere politic pe seama Italiei, iar negustorii italieni din punct de vedere economic pe seama Spaniei” (*Ibid.*, p.41). Vezi referințele sale în nota de subsol 57, pp.46-47.

43. Ruth Pike, *Journal of Economic History*, XXII, p.370.

44. *Ibid*, p.351.

45. Lopez, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p.349.

46. Vezi John U.Nef, „Silver Production in Central Europe, 1450-1618“, *Journal of Political Economy*, XLIX, 4, aug.1941, pp.575-591.

Despre legăturile dintre rolul germanilor de sud în noile lumi coloniale ale Spaniei și Portugaliei și activitățile industriale din sudul Germaniei, vezi Jacob Streider, „Origin and Evolution of Early European Capitalism“, *Journal of Economic and Business History*, II, 1, nov.1929, p.18.

47. „De-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea, Italia de nord și Flandra reprezentau principalele zone de activitate comercială și industrială din Europa, iar legăturile dintre ele erau esențiale pentru prosperitatea lor ... Pentru toate mărfurile, cu excepția celor foarte voluminoase, rutele pe uscat aveau multe avantaje ... Comerțul înfloritor transalpin dintre Italia de nord și Germania de sud nu a supraviețuit mult după secolul al XVI-lea.“ Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p.185.

48. Gerald Strauss afirmă despre reacția negustorilor germani la reorientarea geografică a comerțului lor: „Ei s-au adaptat acestei evoluții prin intensificarea legăturilor lor vechi cu aceste centre ale navigației comerciale europene [Anvers și Lisabona]. Cam pentru o jumătate de secol, după 1500, noul comerț a accelerat tranzacțiile internaționale ale orașelor Nürnberg și Augsburg și ale altor orașe, reușind mai mult decât să compenseze declinul rapid al comerțului transalpin de care depinseseră anterior.“ *Nuremberg in the Sixteenth Century*, Willy, New York, 1966, p.148. Parry, citat mai sus, pare să considere că nu a avut loc un „declin rapid“ decât mai târziu, peste un secol. Totuși, ambii autori sînt de acord că, cel puțin pînă la 1500, comerțul a înflorit în Germania de sud. Vezi și Streider, *Journal of Economic and Business History*, pp.14-15.

49. Vezi Richard Ehrenberg, *Capital and Finance*, pp.74-79.

50. Citat în *ibid*, p.83.

51. Lublinskaya, *French Absolutism*, p.8.

52. Ehrenberg, *Capital and Finance*, p.131.

53. Emile Coomaert, „La genèse du système capitaliste: grande capitalisme et économie traditionnelle au XVIe siècle“, *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII, 1936, p.127.

54. Vezi J.A. van Houtte, „Bruges et Anvers: marchés «nationaux» ou «internationaux» du XIVe au XVIe siècles“, *Revue du Nord*, XXXIV, 1952, pp.89-108. Herman van der Wee (1963): „Dezvoltarea Anversului ca metropolă comercială a Europei occidentale și creșterea comerțului transcontinental în Germania centrală erau inseparabil legate.“ *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, Nijhoff, Haga, 1963, II, p.119. El susține că aceasta s-a întîmplat în 1493-1520 și că germanii din sud au preluat „conducerea comercială“ în Anvers în timpul primei jumătăți a secolului al XVI-lea

(p.131). Vezi Pierre Jeannin: „Comerțul pe uscat al Anversului a dobândit în secolul al XVI-lea o importanță egală, dacă nu chiar superioară celei a comerțului maritim.” „Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, XLIII, p.198. Vezi Ehrenberg, *Capital and Finance*, pp.112-113.

55. „Comerțul cu stofe al Angliei a avut un impact decisiv asupra prosperității Anversului. Curba acestuia a coincis cu aceea a dezvoltării generale a pieței Anversului ... Portughezii, germanii de sud și englezii au constituit cei trei stâlpi ai lumii comerciale din Anvers.” J.A. van Houtte, „Anvers au XVe et XVIe siècles: expansion et apogée”, *Annales E.S.C.*, XVI, 2, martie-apr. 1961, pp.258,260.

Vezi Philip de Vries: „La începutul secolului al XVI-lea, Anglia constituia ... împreună cu ținuturile habsburgice moșteniri ale Burgundiei, o unitate economică în cadrul căreia Anversul și Flandra constituiau centrele financiare și industriale.” „L'animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle”, *Annales E.S.C.*, V, 1, ian.-martie 1950, p.43.

Pc de altă parte, rivalitatea imperială a afectat relațiile economice ale Anversului cu Franța. „În mod natural, comerțul Anversului cu Lyonul și mai ales exporturile sale de mirodenii portugheze au suferit foarte mult.” Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, p.144.

56. Jan Craeybeckx definește conceptul de bază comercială (*staple*) astfel: „Oricine se interesează mai mult de realitate decât de diferențierile abstracte va fi imediat de acord că o bază comercială era înainte de orice o piață. Numai o piață de o oarecare importanță ar putea pretinde să impună în mod obligatoriu produsele sale și să forțeze pe negustori să se supună regulilor ei. Privilegiile, pe care numai câteva orașe le puteau oferi, nu erau prin urmare esențiale. Orice oraș care avea o piață sau o «bază comercială» (în sensul restrâns al cuvântului) suficient de puternică pentru a-și impune dominația, *de jure* sau *de facto*, asupra unei regiuni mai mult sau mai puțin extinse ar trebui considerată o bază comercială.” „Quelques grands marchés de vins français dans les anciens Pays-Bas et dans le Nord de la France à la fin du Moyen Age et au XVIe siècles: contribution à l'étude de la notion d'étape”, *Studi in onore di Armando Saporì*, II, Istituto Edit.Cisalpino, Milano, 1957, p.819.

57. Vezi Wilfred Brulez, „Les routes commerciales d'Angleterre en Italie au XVIe siècle”, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, VI: *Evo Moderno*, Dott A.Giuffrè, Ed., Milano, 1862, pp.181-184.

58. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, p.362. El susține că în ciuda unui declin relativ în anii următori, „piața monetară a Anversului a rămas centrul strategic al finanțelor habsburgice chiar și în primii ani ai deceniului 1550-1560” (p.206). Capitalul circula prin intermediul operațiunilor de arbitraj între Anvers, Veneția, Lyon, Piacenza, Florența, Sevilla și Rouen. Vezi José-Gentil da Silva, „Trafics du Nord, marchés du

«Mezzogiorno», finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVe siècle», *Revue du Nord*, XLI, 1959, p.140.

59. Vezi Fernand Braudel, „Les emprunts de Charles-Quint sur la Place d'Anvers”, *Charles Quint et son temps* - Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 sept.-3 oct.1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, pp.197-198.

60. „Datorită creșterii avuției în general, astăzi statele se bucură de un credit aproape nelimitat. O națiune, adică una productivă, obține ușor bani ...

Ofertele publice, ușurința, rapiditatea, acestea constituie caracteristici ale împrumuturilor obținute de statele moderne. În secolul al XVI-lea lucrurile erau diferite. Datorită rarității capitalului, a dispersării acestuia marile finanțe își ofereau serviciile lor solicitantului de împrumut numai la un preț oneros; inexistența unor informații despre resursele țării le făcea să nu aibă încredere în suveranul respectivei țări. Marile finanțe nu făceau distincție între șeful statului și persoana monarhului, sau dacă vreți între un rege și o persoană particulară.” H.Louchy, „Etude sur les emprunts des souverains belges au XVIe et au XVIIe siècles”, *Académie Royale de Belgique, Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques et de la Classe des Beaux-Arts*, 1907, pp.926, 928.

61. *Ibid.*, p.941.

62. *Ibid.*, p.943.

63. „Noua expansiune comercială era foarte avantajoasă pentru Țările de Jos. Aceasta nu era o coincidență. Contactelor hispano-olandeze li se dăduse o uniune dinastică solidă, sprijinită de consumul crescând de lână spaniolă de către industria textilă olandeză. Metalele prețioase din Lumea Nouă au început să joace un rol dominant în politica mondială a Habsburgilor începând din anii '30 ai secolului al XVI-lea. Întrucât finanțarea acestora se baza în mare măsură pe piața monetară a Anversului, faptul a constituit un stimulent în plus. În 1539 economia Țărilor de Jos era deja atât de legată de Spania *via* Anvers, încât Van der Molen scria în timpul crizei cauzate de devalorizare: «dacă nu vor veni în curând mari comenzi din Italia sau Spania, cea mai mare parte a postăvărilor flamande vor da faliment».” Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Market*, II, p.178.

64. *Ibid.*, p.317.

65. Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany* Blackwell, Oxford, 1962, p.352.

66. Și Anversul a suferit din cauza marilor tensiuni sociale din cursul primei jumătăți a secolului al XVI-lea, adică din timpul lui Carol Quintul, deși principalele nemulțumiri par să fi venit de la lucrătorii urbani afectați de rămânerea în urmă a salariilor, care nu va putea fi depășită decât în 1561. Vezi Charles Verlinden, „Crises économiques et sociales en Belgique à l'époque de Charles Quint”. *Charles-Quint et son temps* - Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 sept.-3 oct.1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, în special p.183. Anversul nu a cunoscut totuși, la timpul respectiv, revolte politice, ceea ce ar putea

eventual să constituie o demonstrație a ipotezei lui Fanon după care, comparativ cu țăranii, este mai puțin probabil ca lucrătorii urbani să recurgă la revolte spontane. Vezi Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, Grove Press, New York, 1966, pp.85-117.

67. Citat de A.J.P.Taylor, *The Course of German History*, Hamilton, Londra, 1945, p.163. Vezi Hurstfield: „Reforma protestantă care ar fi putut uni Germania împotriva papei a scindat Germania împotriva împăratului.” *New Cambridge Modern History*, III, p.130.

68. Friedrich Engels, *The Peasant War in Germany*, în *The German Revolutions*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1967, *passim*.

69. Tawney, *Agrarian Problem*, p.347.

70. Taylor, *The Course of German History*, p.162.

71. Pierre Chaunu, „Séville et la «Belgique», 1555-1648”, *Revue du Nord*, XLII, 1960, p.269. El adaugă: „Oare, am acordat noi suficientă atenție faptului că această așa-zisă împărțire este în realitate o înmulțire? Am înțeles noi în ce măsură statele lui Filip al II-lea erau, după 1560, în ciuda părerilor acelor istorici prea atenți doar la Europa, incomparabil mai mari decât imperiul lui Carol Quintul dinainte de 1540, adică dinaintea schimbărilor fundamentale cauzate de America...?”

Odată acceptată această abordare, împărțirea de la 1555-1559 este plasată în adevărata ei perspectivă. Carol Quintul nu-l considera pe fiul său incapabil să continue în Europa treaba pe care el o începuse. Părea imposibil să ții la un loc state tot mai vaste, tot mai numeroase, situate peste mări, în condițiile unei lumi care, măsurată în termenii suferințelor, poverilor și vieții omului, era mult mai aproape de *cosmos* decât de foarte mica noastră planetă din secolul 20... Tocmai sub impulsul Americii, o dată cu terminarea Conquistei, a fost împărțit imperiul lui Carol Quintul, sau mai exact s-a concentrat în jurul axei sale vitale, traficul dintre Sevilla și Caraibe” (pp.270- 271).

72. Imperialismul lui Carol Quintul, spre deosebire de cel al fiului său, era în esență un imperialism bazat pe Europa. Între teritoriile europene ale lui Carol, cele care au suportat grosul cheltuielilor imperiale în prima jumătate a domniei sale au fost Țările de Jos și Italia. Dar cum fiecare dintre acestea au început pe rând să secătuiască, Carol s-a văzut constrâns să caute în altă parte noi surse de venit... [După 1540] contribuțiile financiare ale Spaniei - care în esență însemna Castilia - au dobândit un rol tot mai important comparativ cu Țările de Jos...

Insuccesul împăratului de a scoate contribuții mai mari de la Coroana Aragonului l-au făcut, inevitabil, tot mai dependent de resursele fiscale ale Castiliei, unde Cortés-ul era mult mai slab și unde existau importante surse de venit în afara controlului Cortés-ului”. Elliott, *Imperial Spain*, pp.197, 199.

„Carol al V-lea, confruntat cu tortura penuriei, la fel de durabilă ca și iadul, știa că economia servea proiectelor sale, dar nu avea la dispoziția sa o politică congruentă cu hegemonia spaniolă pe care a adus-o la apogeu. Nici el și nici castilienii nu au început să sesizeze, fie și numai sumar, avantajele unei politici naționale. Puterea lui [a lui

Carol] nu era pe măsura aspirațiilor sale și chiar dacă ar fi fost capabil să conceapă o politică adecvată, pe care i-o propusese în contextul imperial Gattinara, este îndoielnic că, în situația dată, el ar fi putut să o și ducă la îndeplinire. Cauzele multiple ale acestor împovărătoare acte au dus la sărăcirea Castiliei, în ciuda transbordării aici a celor mai mari tezaure pe care le-a cunoscut economia modernă.” Ramon Carande, *Carlos V y sus banqueros: La vida económica en Castilla (1516-1556)*, a doua ed. revăzută și adăugită, Sociedad de estudios y Publicaciones, Madrid, 1965, I, p.140.

73. „În această furtună a prețurilor, au fost sau nu statele mediteraneene, sau cele aflate în vecinătatea Mediteranei, mai afectate decât altele? Un răspuns afirmativ ne pare ca fiind probabil corect, în ceea ce privește Spania. Mai ales dacă se ține seama de enormele cheltuieli de război ale acestui prea vast imperiu.” Braudel, *La Méditerranée*, I, p.486.

74. „O altă mișcare poate fi observată în cadrul imperiului ... izolarea în cadrul Europei a Castiliei, a cărei prosperitate va fi în cele din urmă ruinată de «trădarea» celorlalți membri ai imperiului și de înmulțirea poverilor, care datorită acestei izolări, urmau să cadă asupra ei.

Un fenomen analog poate fi constatat în America, unde sectorul minier dinamic din Mexic și din Peru-ul Superior pînă la urmă a sucombat, datorită cerințelor în rapidă creștere ale unei periferii tot mai deficitare financiar. Este ca și cînd părțile laterale, gata să se desprindă de corpul principal, devin extrem de grele, sau ca și cînd costul menținerii coeziunii imperiale, în condițiile deplasării dinspre o economie în expansiune spre o restrîngere de lungă durată a activității, depășește orice proporție în privința raportului dintre unitatea de coeziune și de dominare, Castilia pe de o parte, Mexicul și Peru-ul Superior în ceea ce privește mineritul pe de altă parte. Acest lucru este atît de adevărat încît, atunci cînd în secolul al XVIII-lea periferia italiană și flamandă se desprind de Castilia, aceasta din urmă înregistrează un reviriment economic, fiind descărcată de povara menținerii coeziunii imperiale datorită căreia se epuizase în avantajul nimănui ...

Pentru Castilia, extinderile sale mediteraneene care constituiseră elemente dinamice în prima jumătate a secolului al XVI-lea, au devenit treptat, spre începutul secolului al XVII-lea, elemente pasive pentru care trebuia plătit, care erau menținute cu soldați și bani, gata mereu să se revolte (precum Aragon-ul în 1640) ori de cîte ori li se cerea un efort suplimentar în scopul apărării comune.” Chaunu, *Séville*, VIII (I), pp.248-249.

75. Vezi Braudel, *La Méditerranée*, I, p.343.

76. „Întrucît Sicilia era un regat vechi care avea relații comerciale tradiționale cu vecinii săi, oamenii de stat spanioli nu au tratat-o niciodată ca pe coloniile americane. Absența unei teorii spaniole dezvoltate cu privire la imperialitate în Europa a salvat Sicilia de monopolul comerțului pe care Spania l-a impus asupra coloniștilor din

lumea nouă. Nereușind o coordonare autentică a resurselor economice, un astfel de monopol asupra comerțului a fost singura cale prin care imperialismul economic spaniol a putut să se manifeste. Sicilia nu s-a putut elibera de tutela financiară a bancherilor genovezi și nici de dependența comercială și industrială față de manufacturierii florentini și venețieni; dar cetățenii ei erau, cel puțin, capabili să-și vîndă cea mai mare parte a grîului și mătăsii acelora care îi puteau aproviziona cu produse finite." H.G.Koenigsberger, *The Government of Sicily Under Philip II of Spain*, Staples Press, Londra, 1951, p.143.

77. „Începînd din anii 1570 a devenit evident că pentru frînarea caracterului nemilos, fără limite, al spaniolilor și aliaților lor, acei *caciques* de viță nobilă amerindiană prin intermediul cărora se obțineau tributul și mîna de lucru, erau necesare schimbări în modul de funcționare al întreprinderilor și în administrația colonială. Pentru o eficiență menținere, organizare și manipulare a comunităților indiene erau necesare urbanizarea, creștinizarea și încorporarea lor în economia vest-europeană." Stanley J. și Barbara H.Stein, *The Colonial Heritage of Latin America*, Oxford Univ.Press, Londra și New York, 1970, p.71.

78. H.G.Koenigsberger, „The European Civil War”, în *The Hapsburgs and Europe 1516-1660*, Cornell Univ.Press, Ithaca, New York, 1971, p.257.

79. Vezi Ferran Soldevila, „Barcelona demana a L'Emperador Carles V L'autorització per a comerciar directament amb America (1522)”, în *Studi in onore di Amintore Fanfani, V: Evo moderno e contemporaneo*, Dott. A.Giuffrè-Ed, Milano, pp.638-641.

80. Ca exemplificare vezi Malowist: „Orice perturbare în livrarea de cereale și chereștea de pe coasta baltică, adică în special din Polonia, determina creșterea costului vieții în Olanda și în celelalte provincii ale Țărilor de Jos și paraliza comerțul exterior al Olandei împiedicînd schimbul de mărfuri cu țările iberice, cu Bretania și cu Anglia. În consecință, neguțătorii din Amsterdam și din orașele învecinate încercau să mențină bune relații cu Danzigul și cu Polonia, opunîndu-se energic politicii lui Carol Quintul de ostilitate față de Danemarca în cursul primei jumătăți a secolului al XVI-lea, politică ce a dus la închiderea strîmtorii Øresund și care a făcut deci imposibil accesul la Baltica.” *Economic History Review*, XII, p.185.

Și negustorii din Anvers au fost afectați de încercările lui Carol Quintul de a păstra un curs fix aur-argint, fapt care a provocat într-o serie de situații ieșiri de aur din Olanda spre Franța. Vezi Florence Edler, „The Effects of the Financial Measures of Charles V on the Commerce of Antwerp, 1539-42”, *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVI, 3-4, iul.-dec.1937, pp.665-673.

81. Pentru o evaluare a conținutului său social și a cauzelor sale, vezi J.W.Smit, „The Netherlands Revolution”, în Robert Forster and Jack P.Greene, ed. *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1970, pp.19-54. Articolul conține o scurtă și bună bibliografie.

82. „Franța este aceea în care se constituise cea mai solidă bază pentru o monarhie absolută ... Într-adevăr, după eșecul Stărilor Generale din 1484 nu s-a mai putut formula, în materie de libertate privată sau publică, nici o revendicare împotriva [autorității] regelui.” Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, p.100.

Vezi Eli F.Heckscher: „Din punct de vedere geografic, [Franța] era un regat unificat și compact încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, eliberată aproape în întregime de existența unor enclave sau state suverane care să i se suprapună. Monarhul avea poate asupra țării sale o putere mai mare decât oricare altul în Europa și, în cele din urmă, oamenii de stat francezi urmăriseră de timpuriu o politică economică conștientă în cadrul căreia taxele aveau un scop precis de îndeplinit... Persistența formelor feudale de organizare s-a manifestat efectiv numai în ceea ce privește taxele asupra rîurilor și drumurilor, *péages*(pedogia), dar, în plus au supraviețuit, ca și în alte țări, taxele orașelor - relicve ale unei economii citadine mai mult sau mai puțin autonome.” *Mercantilism*, I, ed.rev., Geo Allen & Unwin, Londra, 1955, pp.78-79.

83. Bloch, *Caractères originaux*, I, p.107.

84. „În secolul al XV-lea nobilii [francezi] manifestaseră aceeași tendință de a se amesteca cu acei *roturiers* [ne-nobili] ca și analogii lor englezi, dar în secolul al XVI-lea guvernul a căutat în mod deliberat să stopeze această tendință și a reușit să o facă prin legi care interziceau nobilimii să desfășoare activități comerciale și alte cîteva activități lucrative. Necazul era că în Franța, ca în mai toate țările continentale, nobilii își construiseră un cadru imun la impozite, iar dacă se implicau în comerț își păstrau imunitatea personală, statul pierzînd astfel o parte din noile sale importante venituri... Coroanei franceze îi era în continuare teamă de nobilime pentru a îndrăzni să-i ia imunitatea...” Rushton Coulbourn, „A Comparative Study of Feudalism”, partea a III-a din Rushton Coulbourn, ed., *Feudalism in History*, p.316.

85. „Principala intenție [a lui Ludovic al XI-lea] era să facă din nou din Franța un punct de intersecție a rutelor comerciale, avînd convingerea că «tîrgurile și piețele îmbogățesc țara» și că bogăția putea spori de pe urma «înmulțirii» traficului și mărfurilor din regat... Prin urmare, în Franța interesele comerciale ale localnicilor erau doar într-o măsură limitată sprijinite de guvern care nu a putut, de altfel, să urmărească aceste interese într-o formă organizată permanentă.” Miller, *Cambridge Economic History of Europe*, III, pp.334-345.

86. *Ibid*, p.338. Joseph Strayer susține și el că formula franceză a unei mai mari centralizări a administrației masca o mult mai redusă uniformitate în materie juridică și deci o posibilitate mult mai redusă de adoptare a unei politici economice naționale. „În Franța, ca și în Anglia, cele două sectoare esențiale ale dezvoltării erau justiția și finanțele. Dar regii Franței au trebuit să construiască încet, iar primele lor instituții erau cu mult mai simple și mai puțin formalizate decât cele din Anglia...”

Anexările în serie [făcute de Franța în secolele al XII-lea și al XIII-lea] au creat probleme serioase guvernului francez. Era evident că instituțiile relativ simple care fuseseră corespunzătoare pentru

guvernarea unui domeniu regal mic trebuiau dezvoltate și perfecționate pentru a ține pasul cu o suprafață și o populație substanțial sporite aflate acum sub dominația regelui. Noile provincii aveau propriile lor instituții și obiceiuri care erau adesea mai sofisticate și mai specializate decât cele ale guvernului regal...

Soluția de bază pentru aceste probleme a fost descoperită de Filip Augustul (1180-1223), regele care a fost adevăratul fondator al statului francez. El a permis fiecărei provincii să-și păstreze obiceiurile și instituțiile, dar a trimis oameni de la Paris pentru a ocupa toate funcțiile provinciale importante. Astfel tribunalele normande continuau să aplice legea normandă, dar cei ce conduceau aceste instituții nu mai erau normanzi ci agenți regali care proveneau în mare măsură din vechiul regat. Orgoliul provincial a fost împăcat, în timp ce regele își putea asigura un control efectiv asupra noilor sale posesiuni.

(Din contră, statul englez, care insista pentru legi și instituții uniforme, a întâmpinat mari dificultăți în asimilarea unor regiuni cu tradiții politice diferite, cum erau principatele din Țara Galilor sau micile regate din Irlanda.) Dar statul francez în curs de constituire avea să plătească un preț scump pentru flexibilitatea sa. Liderii locali erau preocupați în principal de păstrarea obiceiurilor și privilegiilor locale; ei nu aveau încredere în guvernul central, așa cum nici guvernul central nu avea încredere în ei. Ei nu puteau fi folosiți, într-o măsură prea mare, în administrația locală. De fapt, regula de bază a administrației franceze era că nici o persoană nu putea deține funcții în provincia sa natală." *On the Medieval Origin of the Modern State*, pp.49-51.

87. „În secolele al XV-lea și al XVI-lea, Franța a dat de două ori greș pe cele șapte mări ale lumii... Prima dată în secolul al XV-lea, când marile descoperiri s-au făcut în (sau aproape în) absența marinarilor săi... A doua oară în secolul al XVI-lea când Franța.. renunță la lupta pentru rute, insule, coaste și profituri în Atlantic, Africa și America...

Cauza principală a constat, încă dinaintea Războiului de 100 de ani și permanent după ce genovezii au reușit, cu corăbiile lor, să lege Mediterana de Marea Nordului, în excluderea rutelor transcontinentale și deci a economiei franceze din marile fluxuri comerciale. Tîrgurile din Champagne au durat doar cîțva timp. Or, fără luarea în considerare a acestei colaborări economice generale, vreau să spun fără sprijinul din secolul al XV-lea al Veneției și Genovei, fără complicitatea capitalului internațional italian și nordic, cum se poate explica înflorirea orașului Lisabona sau luarea Ceutei, sau implantările genovezilor în Andaluzia și, mult mai tîrziu, călătoria lui Magellan? În spatele bogățiilor iberice se află aceste acțiuni din secolele al XIV-lea și al XV-lea, această complicitate a capitalismului internațional și a forțelor sale motrice din Sevilla, Lisabona, mai tîrziu din Anvers, orașe cu destine legate dar care ocoleau Franța. Deasupra tuturor acestora... dramele Războiului de 100 de ani au înrăutățit situația. Au înrăutățit-o, dar nu au generat o criză care fusese deja declanșată de revoluția în rutele comerciale." Fernand Braudel, „La double faillite «coloniale» de la France aux XVe et XVIe siècles“, *Annales E.S.C.*, IV, 4, oct.-dec.1949, p.454. Poate că

nu a fost numai lipsa sprijinului extern. Braudel conchide: „Vocația colonială implică întreaga viață, întreaga structură a unei țări, pînă în cele mai mari profunzimii. Franța secolului al XVI-lea... nu este gata pentru așa ceva (*ouverte aussi profondément*)“ (p.456).

88. Robert-Henri Bauthier dă următoarea explicație: „După părerea noastră, cauzele decăderii și declinului târgurilor din Champagne țin de transformarea generală a economiei occidentale de la sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea. Schimbări importante s-au produs în două sectoare principale: (1) industrializarea italiană și (2) revoluția pieței metalelor prețioase...”

Dat fiind că principalul obiectiv al târgurilor din Champagne era furnizarea de metal prețios sub formă de monede pentru cumpărările italiene de postavuri franceze și flamande, decăderea acestor târguri a devenit inevitabilă atunci cînd și postăvăriile din întreg nordul Franței au suferit aceeași criză...

Economia internațională se baza în mod tradițional pe argint; la sfîrșitul secolului al XIII-lea a început să aibă importanță aurul; variațiile bruște în rata de schimb dintre cele două metale a dezorganizat complet soldul companiilor a căror activitate se baza pe vînzări de devize și monede metalice.“ „The Fairs of Champagne“, în Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, pp.62-63.

89. Vezi Ehrenberg, *Capital and Finance*, pp.281-306.

90. Vezi *Ibid*, pp.202-220.

91. Vezi *Ibid*, p.193.

92. *Ibid*, p.333.

93. *Ibid*, p.307.

94. R.H.Tawney, „Introduction“ la Thomas Wilson. *A Discourse Upon Usury*, Bell & Sons, London, 1925, p.62.

95. Braudel, *Charles Quint et son temps*, p.199.

96. Henri Hauser, „The European Financial Crisis of 1559“, *Journal of European Business History*, II, 2, feb.1930, p.241. Pentru descrierea inflației creditului vezi pp.242-250.

97. „Ar fi însă imposibil de înțeles starea de criză latentă de la începutul domniei lui Filip al II-lea dacă am ignora accelerarea ritmului inflației începînd din perioada 1560-1565. Nu este întîmplător că primul faliment al statului se întîmplase deja în 1557 și nici că prima mare schimbare a politicii lui Filip a avut loc în 1568.“ Nadal, *Hispania*, XIX, p.513. Contrar afirmației lui Hamilton, potrivit căreia creșterea spaniolă de prețuri a culminat la sfîrșitul secolului, Nadal subliniază că datele arată o mai mare creștere în perioada 1501-1550 (107%) decît în 1551-1600 (98%). Vezi *Ibid*, pp.511-512.

98. „Criza din 1557 afectase deja dezastruos bazele poziției Anversului în domeniul finanțelor publice. În anii ulteriori declinul a continuat. Sub impulsul lui Gresham coroana engleză s-a desprins total de tutela Anversului în cursul anilor '60...”

Cînd în 1569 embargoul anglo-olandez a dus la o ruptură completă, Anglia s-a simțit suficient de tare ca să se elibereze de influența comercială și financiară a Anversului. Hamburgul a primit moștenirea

comercială a acestuia iar Londra pe cea financiară. Ambele orașe aveau asigurat un viitor strălucit. În felul acesta Anversul a pierdut definitiv ultima bază a primei sale expansiuni." Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, pp.222, 238.

99. *Ibid.*, p.207.

100. Vezi *ibid.*, pp.232-236. Vezi Parry: „«Furia spaniolă» din 1576 a afectat serios Anversul. Asediul Parmei și capturarea orașului în 1585 a avut drept rezultat mutarea sau falimentul multor case de negoț precum și exilul - mai ales spre Amsterdam - a mii de meseriași protestanți... Comerțul pe mare pe care-l manipulasă Anversul s-a mutat la Amsterdam." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p.169.

101. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, p.183. Doi autori recenți afirmă totuși că declinul Anversului este exagerat și că acest oraș a rămas relativ puternic pentru încă mult timp. Vezi Jan Craeybeckx, „Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges”, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, p.415. Totuși, Craeybeckx admite că noile întreprinderi ale Anversului apărute după 1585 „nu au împiedicat, desigur, alunecarea centrului de gravitate al comerțului internațional spre Amsterdam și Londra” (p.416).

Jean A. van Houtte este și mai aspru. El consideră acest declin ca „o deformare gravă”. „Déclin et survivance d'Anvers (1550-1700)”, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, p.706. El subliniază că dacă blocada din timpul războiului a lovit comerțul pe mare al Anversului, ea nu a afectat comerțul său pe uscat. Vezi *ibid.*, p.720. El afirmă că în întreg cursul secolului al XVII-lea, clasele negustorilor din Anvers au continuat să aibă „o importanță deloc neglijabilă” (p.722).

102. Vezi Verlinden în *Charles Quint et son temps*. Jaime Vicens Vives susține în dezbateră ce a urmat comunicării că același lucru este valabil și în cazul Cataloniei. Vezi *ibid.*, p.187. Vezi J.W.Smit: „Pe scurt, nu putem să nu fim impresionați de situația socio-economică ca o precondiție a revoluției olandeze” (*Preconditions of Revolution*, p.43).

103. Luzzatto, *Storia economica*, p.151.

104. Vezi Strauss, *Nuremberg in the Sixteenth Century*, p.150.

105. Barraclough, *Origins of Modern Germany*, p.370.

106. Taylor, *Course of German History*, p.20.

107. R.Ludloff descrie evoluțiile din Germania astfel: „progresul tehnologic și înaintarea hotărâtă în secolul al XVI-lea spre organizarea capitalistă s-a oprit datorită, în parte, și pretențiilor crescânde ale puterii feudale a nobililor funciari, și unei reveniri, în secolul al XVII-lea, la metodele vechi de producție.” „Industrial Development in 16th-17th Century Germany”, *Past & Present*, nr.12, nov.1957, p.55.

108. „Germania reprezenta la timpul respectiv artera vitală a comerțului european, iar orașele sale erau cele mai prospere. Într-adevăr, monarhiile naționale din alte țări s-au născut mai mult din rezistența la supremația comercială germană decât din cea față de imperiu...”

Fiecare comunitate comercială traversează perioade de vîrf dar și de decădere în funcție de evoluția pieței mondiale, dar nici o asemenea comunitate din Europa modernă nu s-a confruntat cu un dezastru atît de profund și de îndelungat precum clasa mijlocie germană tocmai cînd puterea financiară a acesteia era cea mai mare iar consensul național pe deplin afirmat, adică tocmai în momentul cînd respectiva clasă s-ar fi putut aștepta să devină forța politică dominantă, așa cum era deja forța economică dominantă din Europa Centrală". Taylor, *The Course of German History*, pp.17-18.

109. „Coloniștii importau din Spania bunurile de care aveau nevoie pentru a-și putea păstra modul de viață spaniol într-un cadru american. Pentru a plăti aceste importuri, ei au dezvoltat o economie bazată pe agricultură, plantații și minerit care să producă bunuri căutate în Europa. Pentru plantațiile lor aveau nevoie de sclavi și în felul acesta au creat o piață pentru un nou comerț cu Africa de Vest. În cele din urmă, pe la mijlocul secolului, au dat peste cele mai bogate mine de argint din lume, care le-au permis să plătească pentru și mai mari importuri și care au alimentat comerțul cu Europa furnizînd monedele necesare pentru cumpărarea de produse orientale.” Parry, *Cambridge Economic History of Europe IV*, p.199.

110. „În cadrul diferitelor societăți indigene, sfîrșitul supremației autorităților precolumbiene a condus pe de o parte la o creștere a abuzurilor de putere din partea șefilor tradiționali (*caciques, curacas*) asupra maselor, iar pe de altă parte la o colaborare între aceștia și coloniști, în special *encomenderos*...

Ca și Anglia, Franța, Belgia, etc., în Africa sau Asia în secolul al XIX-lea, statul spaniol din America secolului al XVI-lea a ajustat vechile subdiviziuni teritoriale ale societăților indigene, a dizlocat centrele de populație și a recunoscut numai o anumită ierarhie a șefilor, aceea care era numită (*investie*) și controlată de către el. Ca urmare, în secolul al XVI-lea ca și în secolul al XIX-lea, autoritatea colonială a fost obligată să facă compromisuri, dar șefii locali, tradiționali sau noi, erau în cele din urmă numai instrumente de colectare a impozitelor.” Charles Verlinden, „L'état et l'administration des communautés indigènes dans l'empire espagnole d'Amérique”, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm 1960, *Résumés des communications*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, p.133.

111. Vezi Wolf, *Sons of the Shaking Earth*, pp.182-183.

112. Vezi *ibid*, pp.197-198.

113. Vezi descrierea economiei comerțului cu sclavi făcută de E.E.Rich: „Dependența de munca sclavilor făcea practic inevitabilă existența situației în care cererea de sclavi nu putea fi niciodată pe deplin și ieftin acoperită, întrucît într-un sistem bazat pe sclavie forța de muncă reprezintă factorul care se cheltuiește cel mai ușor... În asemenea condiții nu sînt surprinzătoare volumul mare al comerțului de contrabandă și atractivitatea față de acesta... În general, se aprecia că un astfel de comerț care implica mersul pe coasta Africii pentru a prelua sclavi reprezenta o serioasă invadare a ceea ce constituia o proprietate a

Portugaliei, în timp ce vânzarea acestor sclavi în posesiunile spaniole nu reprezenta decât o simplă evitare a unui veto formal; bariera adevărată în calea comerțului liber cu sclavi era mai degrabă Portugalia decât Spania. Atât de mult a însemnat o asemenea credință pentru negustorii de sclavi din secolul al XVI-lea, încât un grup puternic de negustori englezi a văzut posibilitatea realizării unei cooperări anglo-spaniole astfel încât să se satisfacă concomitent nevoile de sclavi ale coloniștilor, dorința guvernului spaniol de a deține controlul și puterea economică și dorința negustorilor englezi de a pune mîna pe profiturile ce ar fi rezultat de aici... John Hawkins s-a angajat în comerțul cu sclavi din Indiile de Vest în speranța realizării unei cooperări comerciale sistematice între Anglia și Spania." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.325-326. Trebuie să ne întrebăm de ce autoritățile spaniole nu au fost receptive la proiectele lui Hawkins care păreau să vizeze în primul rînd pe negustorii portughezi. Nu cumva pentru că amestecul englez părea pe termen lung mai periculos pentru coroană și coloniști, și că propunerea engleză era văzută de Coroana spaniolă ca un început într-o asemenea direcție?

114. „Chiar de la începutul existenței sale coloniale [secolul al XVI-lea] Chile a avut o economie de export... În mod concret Chile și-a început existența ca exportator de aur. Dar minele... nu erau bogate și nu au durat foarte mult... Totuși, spre deosebire de alte colonii spaniole din America continentală, cu excepția probabil a Guatemalei, chiar și atunci Chile mai exporta ceva: seu de animale." André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, p.29.

115. Vezi Woodrow Borah, *Early Colonial Trade and Navigation Between Mexico and Peru*, Ibero-Americana, 38, Univ.of California Press, Berkeley, 1954, pp.81-82, 86-88.

116. Vezi William C.Schurz, „Mexico, Peru, and the Manila Galleon", *Hispanic American Historical Review*, I, 4, nov.1981, p.391.

117. Vezi Borah, *Early Colonial Trade*, p.121.

118. Vezi *ibid.*, pp.118-120, 124-127.

119. Pierre Chaunu *Pour une histoire économique de l'Amérique espagnole coloniale*", *Revue historique*, LXXX, 216, oct.-dec.1956, p.218.

120. Amploarea emigrației este examinată de Jorge Nadal în *La población española (siglos XVI a XX)*, Ed.Ariel, Barcelona, 1966, pp.73-80. Exista cu siguranță o suprapopulație. „Imaginea [unei Castilii suprapopulate] este inseparabilă de aceea a grandorii spaniole", afirmă José-Gentil da Silva. „Villages castillans et types de production au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, XVIII, 4, iul.-aug.1963, p.735. Este astfel emigrația legată de declin? Poate, dar nu într-o corelație simplă.

121. „Deținerea unei funcții în colonii... oferea spaniolilor de toate rangurile și nivelurile de venit posibilitatea de angajare și îmbogățire pe care nu le putea asigura economia metropolitană în restrîngere. Mai mult, creșterea aparatului administrativ colonial oferea monarhiei spaniole șansa de a vinde funcții coloniale unor localnici care la rîndul lor găseau alți spanioli gata să acorde împrumuturi noilor funcționari

administrativi care dețineau o poziție de control asupra maselor de amerindieni supuși." Stein & Stein, *The Colonial Heritage of Latin America*, pp.71-72. Swart subliniază faptul că Spania a extins venalitatea în colonii, lucru pe care Franța nu l-a făcut și care constituia un semn al *poverii* asupra coloniilor din acel timp. Vezi Swart, *The Sale of Offices*, p.41.

122. „Toate datele disponibile ne conduc la concluzia că numai în anii cei mai buni din intervalul de după 1576-1579 până mult în secolul al XVII-lea, au fost locuitorii albi în măsură să asigure cu ușurință hrana pentru ei și pentru slugile și muncitorii direct dependenți de ei. Probabil că și alți factori decât oferta de mînă de lucru acționau în acea perioadă; reducerea neașteptată a șeptelului la sfîrșitul secolului al XVI-lea și în primele decenii ale secolului al XVII-lea poate fi cu greu atribuită doar lipsei de îngrijitori; dar oferta de mînă de lucru era probabil factorul cel mai important în determinarea deficitului continuu de alimente și de alte bunuri în mediul urban... Și în ceea ce privește mineritul, datele probează fără putință de tăgadă că exista o accentuată și continuă lipsă de forță de muncă datorată reducerii populației indiene...

Dificultățile economice care apăsau asupra orașelor din Noua Spanie... erau însoțite aproape sigur de evoluții similare în majoritatea coloniilor spaniole din Lumea Nouă... Reducerea posibilităților economice și înrăutățirea condițiilor de viață din Spania însemnau migrarea multor spanioli în colonii, unde oricît de proaste ar fi fost condițiile economice, hrana era totuși mai abundentă decît în Spania, în întreg intervalul cuprinzînd ultimii ani ai secolului al XVI-lea și cea mai mare parte a secolului al XVII-lea. Dată fiind natura societății coloniale, acești imigranți nu sporeau practic cu nimic disponibilul de mînă de lucru în Noua Spanie, ei mai degrabă îngroșau numărul celor ce trebuiau hrăniți... Datorită coincidenței lor în timp, crizele economice și demografice din Spania și din colonii... au interacționat în dezavantajul amîndurora." Borah, *New Spain*, pp.25-26, 29.

În legătură cu criza din Chile de la sfîrșitul secolului vezi Alvaro Jara în *Guerre et société en Chili: essai de sociologie coloniale*, pp.105-119.

123. „Cineva ar putea conchide că apariția *haciendei* a fost mai degrabă rezultatul unei evoluții decît al unei lupte. Dezvoltarea marii latifundii venea în împlinirea unor realități precum mărirea orașelor și a populației spaniole, gradul de culturalizare al indienilor și natura societății spaniole din vremurile moderne timpurii... oriunde ar putea părea că biserica sau coroana au constituit promotorii principali ai dezvoltării marii latifundii, o analiză mai atentă dezvăluie faptul că în această direcție acționau forțe mai profunde. Politicii coroanei i s-a atribuit distrugerea *encomiendei*, dar evoluțiile firești din colonii au fost acelea care au înmormîntat-o. Pe de o parte, averile strînse de pe urma comerțului și mineritului nu erau dependente direct de *encomienda*; pe de altă parte, chiar dezvoltarea societății spaniole a avut ca rezultat apariția de noi familii puternice care au început să-și constituie propriile

lor latifundii, subminând sistemul inflexibil al *encomiendei*." James Lockhart, „Encomienda and Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies“, *Hispanic American Historical Review*, XLIX, 3, aug.1969, p.428.

124. Cei doi Stein disting între *hacienda* și plantație în felul următor: „*Hacienda* este o proprietate de mari dimensiuni în care se cultivă cereale sau se cresc animale, și ale cărei produse se consumau local la centrele miniere sau în zonele urbane mari precum Mexico City sau Lima. Amerindienii constituiau forța de muncă dependentă, relativ imobilă, constrânsă printr-o formă specială de muncă plătită, peonajul pe datorie... Spre deosebire de *hacienda*, plantația constituia o unitate economică independentă creată pentru a produce produse de bază destinate consumului extern, adică european.“ *The Colonial Heritage of Latin America*, p.40.

125. „Pe la începutul anilor 1590, formarea latifundiilor proprietate spaniolă a atins, se pare, un punct de la care, dacă-și asigurau suficientă mînă de lucru, producția lor putea satisface cererea de alimente a orașelor spaniole. Aceasta nu înseamnă că orașele nu mai aveau deloc nevoie de produsele indienilor, ci mai degrabă că în situații de criză se puteau descurca cu hrana produsă de fermele deținute și controlate direct de către ai lor *vecinos*.“ Borah, *New Spain*, p.33

Vezi. Huguette și Pierre Chaunu, care relevă că exporturile din Spania către America se deplasează dinspre o structură formată în principal, în secolul al XVI-lea, din produse primare destinate coloniștilor, înspre una constînd în secolul al XVII-lea din produse manufacturate provenind din Italia și Europa de nord și transportate de Spania. Ei se întreabă „Cum se explică această schimbare majoră? Prin aceea că, așa cum a evoluat, colonizarea spaniolă a devenit mai mult stăpîna condițiilor sale naturale. Un exemplu între altele: plantarea cu succes a viței de vie pe coasta Pacificului, în zonele aride din Peru, în ciuda interdicțiilor oarecum platonice ale aristocrației andaluze aprobate de un guvern binevoitor. Și nu în mai mică măsură, schimbarea se explică prin faptul că spaniolii din generațiile mai recente, născuți în Indii printre indieni, nu mai aveau aceleași prejudecăți culinare față de hrana locală, pe care le avuseseră părinții lor transplantați dintr-un univers în altul. În sfîrșit și în special, echilibrarea se explică prin aberație economică de a transporta, cu un cost enorm, produse de mică valoare, prin definiție netransportabile pe distanțele lungi dintre Spania și America, aberație care nu mai putea fi contrabalansată de profiturile foarte mari rezultate din minele de argint din Lumea Nouă. Cînd aceste profituri s-au redus, dintr-o mulțime de motive (epuizarea celor mai accesibile zăcăminte, deficitul de mînă de lucru în zonele miniere, creșterea prețului mercurului necesar pentru amalgamare și mai ales reducerea prețului de cumpărare al argintului ca rezultat al revoluției prețurilor din secolul al XVI-lea), argintul se exporta într-o mai mică măsură în Europa, servind mai degrabă pentru a crea în America o economie mai bine echilibrată și mai diversificată.“ *Cahiers d'histoire mondiale*, I, pp.99-100.

126. „Imperialismul domniei lui Filip al II-lea s-a bazat pe o economie hispano-atlantică, în sensul că era finanțat din resursele Americii și ale unei Castilii care primise ea însăși infuzii regulate de argint din minele de argint ale Lumii Noi...

Începînd cu anii 1590 economia Spaniei și cea a posesiunilor sale americane încep să se separe [adică să devină mai degrabă concurente decît complementare], iar contrabandiștii olandezi și englezi au început să se infiltreze în această breșă.” Elliott, *Imperial Spain*, pp.285, 287. Aceasta constituie un alt fel de a spune că Spania devenea o parte a semiperiferiei economiei mondiale europene.

André Gunder Frank relevă gradul în care surplusul economic generat în Chile în secolul al XVI-lea era utilizat pentru procurarea de bunuri de lux, ceea ce echivala cu o „scurgere de devize și de resurse din Chile”, care nu era în mod necesar în avantajul Spaniei. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, p.33.

127. „Era firesc ca Filip [al II-lea] să dorească, din motive de securitate, să stopeze efectuarea de noi cuceriri pînă ce provinciile deja cucerite puteau fi populate cu spanioli întreprinzători și cu indieni colonizați, și administrate de către funcționarii supuși. Descurajarea expansiunii a apărut în primul rînd din recunoașterea importanței crescînde a Indiilor ca sursă de venituri regale... În momentul venirii pe tron a lui Filip al II-lea, veniturile din Indii reprezentau aproape 10% din totalul veniturilor acestuia și se aflau pe o curbă ascendentă. În contextul datoriilor uriașe și al angajamentelor de amploare ale lui Filip în Europa, era inevitabil ca obiectivele majore ale politicii regale să fie: sporirea cît mai rapidă a veniturilor provenite din Indii, concentrarea capitalului spaniol, a inventivității și a mîinii de lucru indiene calificate în minele de argint și în alte activități rentabile și dezvoltarea cu prioritate a provinciilor existente și profitabile, mai degrabă decît risipirea energiei în noi acțiuni la distanță și nesigure.” J.H.Parry, *New Cambridge Modern History* III, pp.510-511.

128. „[Marile orașe spaniole din secolul al XVI-lea] constatau deja un adevăr fundamental în privința economiei agrare, care, din nefericire pentru Castilia, nu va fi apreciat pe deplin decît după trecerea a două secole dezastruoase. Este vorba de faptul că agricultura și păstoritul puteau foarte bine să se combine și că ele nu erau cîtuși de puțin ostile și reciproc exclusive.” Klein, *The Mesta*, pp.327-328.

129. „Din secolul al XVI-lea și pînă în secolul al XVII-lea, Olanda, Anglia și Franța importau din Spania materii prime: ulei de măsline, vopsele, lînă, Spania primind, în schimb, produse manufacturate, precum și cereale. Specializarea internațională astfel conturată elimina realizarea în industria spaniolă a unor investiții de durată. Doar micile întreprinderi artizanale au rămas să lupte pentru supraviețuirea lor.” Da Silva, *En Espagne*, pp.177-178.

130. Vicens Vives, *Approaches*, p.98. Ramón Carande este poate mai relevant atunci cînd subliniază că, în întreg secolul al XVI-lea, producția de stofe spaniolă a scăzut continuu în calitate. Vezi *Carlos V*, I, pp.191-192. Vezi Elliott, *Imperial Spain*, p.193.

131. Vicens Vives, *Approaches*, p.99.

132. Braudel, *La Méditerranée*, I, p.63.

133. Spania se orienta tot mai mult spre culturile agricole care se potriveau unei producții în sistem latifundiar. Un exemplu important de acest fel îl constituie viticultura care a devenit „o muncă a unor țărani plătiți, a unor muncitori agricoli“. Da Silva, *En Espagne*, p.159. În plus, nivelul salariilor acestor muncitori era diminuat de influxul imigranților francezi (p.113). Vezi Nadal, *La población española*, pp.80-88.

În schimb, Spania pierdea teren în piscicultură, rămânând însă consumator. Implicațiile acestei situații au fost relevate de H.A. Innis: „Declinul pescuitului spaniol (în Terra-Nova) este reversul deschiderii pieței Spaniei pentru produsele piscicole din Franța, Anglia și Noua Anglie. Aceasta a deschis calea aceluia comerț care pentru Anglia a însemnat secole de-a rândul dezvoltarea Terra-Novei, menținerea unei «pepiniere» de marinari, consumul de produse manufacturate britanice, acumularea de venituri din Spania. Probabil că nu e prea mult să spunem că piatra de temelie a Imperiului britanic a fost cu adevărat pusă în secolele al XVI-lea și al XVII-lea prin comerțul cu Spania. Consumul de cod al Angliei protestante a scăzut o dată cu schimbarea nivelului de viață, dar Spania catolică reprezenta o piață stabilă și în creștere. Toastul pescarilor din Terra-Nova «pentru Papă și 10 shillingi» era un toast care plăcea tuturor bunilor cetățeni ai Imperiului britanic.“ „The Rise and Fall of the Spanish Fishery in Newfoundland“, *Proceedings and Transactions of the Royal Society of Canada*, seria a 3-a, XXV, secțiunea II, 1931, p.167.

134. Vilar, *Past & Present*, nr.10, p.32 (nota de subsol 88).

135. Vicens Vives, *Approaches*, p.97.

136. „Principalii beneficiari ai acestei crize erau străinii - detestații genovezi («maurii albi», cum i-a numit un catalan mîniat), evreii portughezi și olandezii eretici. Bancherii străini conduceau finanțele coroanei, negustorii străini puseseră mîna pe economia castiliană iar tentaculele lor se strîngeau în jurul comerțului cu America din Sevilla.“ John Elliott, *Past & Present*, nr.20, p.69.

„Profundul dispreț față de problemele pămîntești, idealul unei misiuni ecumenice a Spaniei au înmormîntat definitiv orice program de refacere economică a Castiliei. Bancherii genovezi au monopolizat profiturile rezultate din exploatarea minelor americane; furnizorii genovezi controlau aprovizionarea flotelor. Între timp, negustorii italieni, flamanzi și francezi au preluat controlul asupra comerțului colonial prin intermediul tîrgurilor de la Medina del Campo și al încărcăturilor din Sevilla și Cadiz. Departele de a reacționa, monarhia s-a implicat tot mai mult în dezordini financiare periculoase care o legau de mecanismul capitalist de dincolo de Pirinei; la început aceste legături au fost indispensabile, apoi ruinătoare iar în cele din urmă sterile... Nu s-au făcut investiții de capital în țară nici pentru a spori

randamentul terenurilor agricole, nici pentru a se constitui companii comerciale care să exploateze lumea oceanică - nici măcar pentru a profita de comerțul cu sclavi care era lăsat pe mâinile portughezilor și francezilor." Vicens Vives, *Approaches*, pp.97-98.

Ramón Carande arată foarte clar că această dependență a Spaniei secolului al XVI-lea de bancherii străini este o consecință directă a expulzării evreilor: „Înainte de secolul al XVI-lea, nu existau bancheri străini în Castilia și Aragon, spre deosebire, de exemplu, de Anglia și Franța. Aceasta nu înseamnă că în cele două regate (Castilia și Aragon) nu au existat prin secolele al XIII-lea, al XIV-lea și al XV-lea negustori străini... Totuși, regii noștri, cei din Castilia și Aragon, nu au avut nevoie de bancheri străini de regat. Abraham-ii, Isac-ii și Samuel-ii ajungeau. În domeniul economic, și mai ales în cel al creditului, evreii nu au întâlnit de-a lungul Evului Mediu în Spania concurenți capabili să-i înlăture. Evreii erau concomitent trezorerii și creditorii regilor." *El crédito de Castilla en el precio de la política imperial*, discurs ținut la Real Academia de la Historia, Madrid, 1949, 24. Vezi Klein, *The Mesta*, p.38.

137. Elliott, *Imperial Spain*, p.196. Aceasta este și tema capitolului lui Ramón Carande intitulat „The mercantilist Crossroads”, în *Carlos V*, I, Cap.VII, Vezi în acest sens: „În urmărirea obiectivelor sale, Carol Quintul a făcut din Spania, așa cum el însuși admitea, cămara sa. El scrie următoarele cuvinte lui Ferdinand: «Pot să mă mențin numai datorită regatelor mele din Spania»; dar nu a inițiat nici o măsură de unificare națională. Diferitele teritorii constituiau tot atât de multe provincii cu interese incompatibile, ca în vremurile clasice. Chiar dacă nu erau implicate în imperiu ca întreg, interesele lor economice comune depindeau de deciziile împăratului și deci nu beneficiau de atenția necesară în cadrul pieței naționale” (p.159).

Luis Vitale susține că politica spaniolă nu era „mercantilistă” ci „schimbistă” [*cambiaría*]. *Pensamiento crítico*, nr.27, p.23.

Într-adevăr, el susține că rădăcinile declinului Spaniei se aflau în eșecul de a adopta o politică protecționistă. „În mod paradoxal, Spania s-a transformat în principalul stimulator al industriei în țările concurente Anglia și Franța” (p.24).

138. Vezi Elliott, *Imperial Spain*, pp.192-193. Klein evidențiază modul în care împrumuturile împăratului au afectat capacitatea sa de a aplană conflictele interne spaniole. La începutul secolului al XVI-lea, privilegiile Mestei, care conduseseră la creșterea prețurilor alimentare, au fost combătute în Cortes-uri de cei ce doreau să încurajeze extinderea culturilor arabile. „Carol însuși era într-o poziție oarecum dificilă în ceea ce privește întreaga problemă a pășunatului. Mai întâi el a propus, firesc, exploatarea Mestei și a industriei acesteia, așa cum făcuseră buncii săi - ceea ce însemna pășunat nelimitat. Politica sa în această direcție a fost încurajată de faptul că în 1525 el arendase creditorilor săi, Fugger-ii, pășunile valoroase ale conducătorilor ordinelor militare *maestrazgos*, or, permiterea oricărei cultivări pe

aceste terenuri putea duce la nemulțumiri din partea creditorilor. Pe de altă parte, în condițiile creșterii nevoilor financiare, trebuiau solicitate de la Cortes-uri subvenții speciale sau servicii. Ca să-și asigure aceste sume, el era constrâns să acorde autorizații de îngrădire a terenurilor publice mai multor orașe de a căror influență avea nevoie pentru a obține votul în favoarea subvențiilor în Cortes...

Lui Carol nu i-a trebuit totuși mult timp ca să decidă, pentru că planurile și ambițiile sale nu erau din acelea care să aștepte răbdător dezvoltarea unei întregi industrii noi. El avea nevoie de fonduri imediat, și una dintre resursele cele mai exploatabile din regatele sale spaniole era deja tradițională și acum deosebit de înfloritoare industrie pastorală, care chiar în acel moment era mai prosperă ca oricând în trecut, dar și în viitor... Conservarea pădurilor și terenurile arabile trebuiau amîndouă subordonate intereselor pășunatului". Klein, *The Mesta*, pp.327-328.

Și ca și cum aceasta nu ar fi fost de ajuns, declinul importurilor de argint după 1590 a determinat guvernul spaniol să încerce să recupereze pierderile printr-o politică dezastruoasă de supraimpozitare a burgheziei spaniole ce mai rămăsese. Vezi Elliott, *Past & Present*, nr.20, p.71.

139. „Filip al II-lea îmi pare a se fi aflat în mod sistematic în poziția unui guvern sud-american din secolul al XIX-lea, bogat în producție și în mine sau în plantații dar descoperit cu atît mai mult în fața finanțelor internaționale. Guvernul era liber să se înfurie, chiar să lovească, dar pînă la urmă era obligat să se supună, să cedeze resursele, posturile de comandă, să fie «înțelegător»." Braudel, *La Méditerranée*, I, 464.

140. „Pentru cîtva timp devenise evident că Spania pierdea bătălia împotriva forțelor protestantismului internațional... Dacă există un an care să marcheze delimitarea dintre Spania triumfătoare a primilor doi habsburgi și Spania defetistă, deziluzionată a succesorilor lor, acesta este anul 1558." Elliott, *Imperial Spain*, pp.282-283.

141. „Moriscii erau musulmanii care trăiau în teritorii creștine și care au fost forțați să accepte botezul creștin sau să părăsească Spania, în 1502 în Castilia și în 1525 în Aragon. Cei mai mulți, cu greutate, au acceptat creștinarea, dar și-au menținut limba arabă și vechile lor obiceiuri." Notă de subsol scrisă de Joan Connolly Ullman la Vicens Vives, *Approaches*, p.31.

142. Vezi Vicens Vives, *Approaches*, pp.102-103. Vicens se bazează, în datele sale, pe lucrarea lui Henri Lapeyre, *Géographie de l'Espagne morisque*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.

143. „În cursul primilor ani ai secolului al XVII-lea, mai exact în 1601-1604, [în Spania a avut loc] o inversare a tendinței principale a prețurilor, iar în anii 1608-1609 o inversare a tendinței principale a volumului total al comerțului dintre Atlanticul spaniol și America hispanică. Situată exactă în timp a expulzării moriscilor [1609] se datorează în mare măsură acestor evoluții." Pierre Chaunu, „Minorités et conjoncture: L'expulsion des Morèques en 1609", *Revue historique*, CCXXV, 1, ian.-mart.1961, p.93.

144. Juan Reglá subliniază că în secolul al XVI-lea, moriscii erau considerați o potențială „coloană a cincea” iar frica de înaintare otomană s-a repercutat asupra tratamentului acestora. Vezi „La cuestión morisca y la conyuntura internacional en tiempos de Felipe II”, *Estudios de historia moderna*, III, 1953, pp.222-228.

145. Vezi Juan Reglá, „La expulsión de los moriscos y sus consecuencias,” *Hispania, revista española de historia*, XIII, nr.51, 1953, p.222. Klein vede totuși aceasta ca fiind în parte o apărare a intereselor producției pastorale în contrast cu cele ale producției agricole: „Se poate spune că nu este exclus ca Mesta să-și fi folosit influența pe lângă monarhi pentru a obține expulzarea moriscilor în 1609. Datele privind litigiile acesteia în privința îngrădirilor individuale ale pășunilor în scopuri arabile relevă existența, pe ultimii ani ai domniei lui Filip al II-lea, a unui număr surprinzător de mare de acuzați morisci. Chiar dacă o mare parte a moriscilor erau vânzători ambulanți, negustori și cerșetori, majoritatea erau agricultori. Această expulzare... a fost... fără îndoială una din cele mai mari pierderi cunoscute vreodată în istoria agrară a Spaniei.” *The Mesta*, p.338. Vezi Jorge Nadal: „Motivul acestei persecuții pot fi reduse la două: pe de o parte, minoritatea maură, imuabilă din punct de vedere ideologic, se descurca mai bine, în termeni economici, decât minoritatea creștină în contextul unor dificultăți economice crescînde; pe de altă parte, vasalii musulmani, mai docili decât oponenții lor, favorizau interesele aristocrației feudale.” *La población española*, p.63.

146. Vezi Juan Reglá, *Hispania, revista español de historia*, XIII, nr.52, 1953, p.446.

147. Vilar, *Europe*, 34, p.6.

148. Chaunu, *Revue historique*, CCXXV, p.97. Vezi Juan Reglá, „La expulsión de los moriscos y sus consecuencias en la economía valenciana”, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderni e contemporaneo*, Dott. A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp.525-545. J.H.Elliott, chiar dacă este întrucîva reținut în privința impactului economic negativ pe care expulzarea moriscilor l-a avut asupra Spaniei în general, admite că: „Cel puțin pentru Valencia, expulzarea moriscilor a fost un dezastru economic.” „The Spanish Peninsula, 1598-1648”, *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War. 1609-48/59*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1970, p.455.

149. „Este probabil ca una din consecințele imediate ale expulzării moriscilor să fi fost aceea că volumul comerțului *Carrerei* între anii 1614-1622 nu a putut atinge nivelul record din perioada 1605-1613...” Chaunu, *Revue historique*, CCXXV, p.93.

150. „Oare am acordat noi suficientă atenție... amplexării transferului vinovăției asupra evreilor sau a celor acuzați că sînt evrei, care a avut loc în cursul deteriorării conjuncturale din Spania secolului al XVII-lea, cînd utilii țapi ispășitori morisci lipseau?” Chaunu, *ibid.*, p.94.

151. G.N.Clark, *The Seventeenth Century*, Oxford Univ.Press (Clarendon), Londra și New York, 1929, p.42.

152. Elliott, *Imperial Spain*, p.204.

153. Citat de Vilar, *Europe*, 34, p.10. H.G.Koenigsberger relevă același lucru într-un limbaj mai modern: „Astfel, spre mirarea străinilor, tot argintul din Peru nu a putut face din Spania o țară bogată. Bogățiile americane au ajutat la plata războaielor împăratului și au făcut averea bancherilor genovezi, dar prea puțin a fost investit în producție pentru a depăși înapoierea economică a țării. Pe măsură ce imperiul lui Carol Quintul devenea tot mai mult un imperiu spaniol, slăbiciunea economică a Spaniei devenea un și mai serios handicap în lupta ei cu rivalii vest-europeni.” „The Empire of Charles V în Europe”, în *The New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559L*, Cambridge Univ.Press, Londra și New-York, 1958, pp.322-323.

154. Da Silva atribuie apariția brigandajului faptului că „tensiunile extreme ale prețurilor de vânzare și piața au plasat pe țărani la cheremul seniorilor...” *En Espagne*, p.161. Juan Reglá consideră aceasta ca unul din efectele crizei franceze: „Mai mult, criza franceză a determinat emigrarea în Catalonia și Aragon a unor valuri considerabile de gasconi care s-au angajat în banditism cu mare vigoare.” *Hispania*, XIII, p.233. Desigur, e prea mult să punem totul pe seama gasconilor. Dar Enrique Serraima notează că în 1582, situația din Pirinei devine catastrofală deoarece hughenotii și bandiții munteni băștinași „au făcut cauză comună”. „Hugonotes y bandidos en el Pirineo catalán”, *Estudios de historia moderna*, IV, 1954, p.211.

155. V.G.Kiernan, *Past & Present*, nr.31, p.37.

156. „Marile succese imperiale ale Spaniei din secolul al XVII-lea au fost obținute în primul rând datorită curajului și vitalității surplusului de populație ale unei Castilii supraaglomerate. Datele privind populația Spaniei secolului al XVI-lea sînt puține și nedemne de încredere, dar s-ar putea acum cădea în general de acord că populația Castiliei a crescut în cea mai mare parte a secolului, așa cum a crescut în toată Europa, înregistrînd cea mai înaltă rată de creștere în anii 1530.” Elliott, *Past & Present*, nr.20, p.57.

157. Vezi argumentele lui Elliott din *Imperial Spain*, pp.194-195.

158. *Ibid.*, p.195.

159. Chaunu, *Séville*, VIII (1), p.244.

160. „Colapsul financiar al tuturor marilor puteri sub povara războiului din ultimii ani ai deceniului 1550-1560 și pacea care a urmat de la Cateau-Cambrésis au imprimat tuturor guvernelor nevoia asigurării unei vistierii cu metale prețioase pentru situații de război.” Lawrence Stone, „Elizabethan Overseas Trade”, *Economic History Review*, seria a 2-a, II, 1, 1949, p.35. Stone menționează noul principiu călăuzitor francez: „Lucrurile fără de care oamenii se pot descurca nu trebuie considerate necesare”.

161. Carl J.Friedrich, *The Age of the Baroque*, Harper, New York, 1952, p.8.

162. „Introduction”, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1968, p.1.

163. „Așfel, marile conflicte care au sfîrșecat Europa în prima jumătate a secolului al XVI-lea au încetat pe măsură ce combatanții au căzut unul după altul extenuați. În răsărit, îndelungata bătălie dintre creștini și turcii musulmani s-a transformat încet într-o ciorovăială și o coexistență încă explozivă. În centru, în Sfîntul Imperiu Roman, pacea de la Augsburg din 1555 a consacrat un triplu echilibru, precar dar în general păstrat, între prinții luterani, prinții catolici și împăratul habsburgic a cărui putere (așa cîă era) se limita tot mai mult la zona extremă de răsărit a imperiului, adică la ducatele austriece și la Boemia. În vest, pacea de la Cateau - Cambrésis din aprilie 1559 recunoștea un echilibru precar și instabil între monarhia franceză și ramura spaniolă a casei de Habsburg, cei doi monștri care încă mai dominau celelalte puteri și a căror ceartă îndelungată era acum mai degrabă întreruptă decît terminată. Fiecare din aceste conflicte, pe măsură ce se stingeau, a lăsat în urmă propriul sistem politic și după 1559 fiecare din acest sistem a mers tot mai mult pe propria cale într-o izolare crescîndă de celelalte.” *Ibid.*, p.2.

164. Aceste cifre pot fi găsite în Frank C.Spooner „The Economy of Europe, 1559-1609”, în *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1968, p.33. Vezi Braudel, *La Méditerranée* I, pp.361-362, Cipolla, *Guns and Sails*, p.86, nota de subsol.

165. „Totuși schimbările demografice nu au fost totdeauna favorabile dezvoltării economice, așa cum s-ar putea crede la prima vedere. Mai mulți oameni însemnau mai mulți vagabonzi și bandiți care trăiau la marginea societății și a legii; ei cereau de asemenea mai multe locuri de muncă, ceea ce crea o altă problemă dificilă. Pe scurt, creșterea populației însemna o serie de avantaje amestecate însă cu greutăți și inconveniente. Este posibil... ca la un moment dat producția să urmeze legea profiturilor descrescînde, un proces de deteriorare... Europa devenise la sfîrșitul secolului al XVI-lea relativ supraaglomerată, mai ales în țărilor occidentale, cele mai dense și mai bogate. O revoluție tehnologică precum Revoluția industrială ar fi putut salva situația, dar ea a venit cu două secole mai tîrziu. Cu alte cuvinte, este posibil ca nivelul producției să nu fi putut atinge nivelul cerut și să fi fost insuficient pentru populație. În realitate, oferta nu s-a situat la nivelul cererii crescînde.” Spooner, *New Cambridge Modern History* III, p.34.

166. *Ibid.*, p.14.

167. Vezi *ibid.*, p.26.

168. Tawney, *A Discourse Upon Usury*, p.86.

169. Frank C.Spooner, „The Hapsburg-Valois Struggle”, *New Cambridge Modern History*, II; G.R. Elton, ed., *The Reformation 1520-1559*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1958, p.358.

170. Astrid Friis, „An Inquiry into the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Scandinavian Economic History Review*, I, 2, 1953, p.193. Vezi de asemenea pp.209-213.

171. Referindu-se expres la teza lui Hauser privind criza din 1557-1559, ea afirmă: „Rădăcina dezvoltării negative trebuie găsită mai degrabă în condițiile economice predominante decât în politica financiară. Nu că aş aprecia-o pe ultima. Probabil că o prăbuşire a finanţelor în Țările de Jos spaniole nu putea fi evitată pe termen lung. Dar cu siguranţă abilitatea locuitorilor de a plăti impozite şi de a avansa împrumuturi prin care să se anticipeze veniturile din impozite reprezenta un factor important în sistemul financiar al conducerii Țărilor de Jos...

W.R.Scott care... s-a preocupat mult de depresiunile din vremurile moderne timpurii, mai ales din Anglia, afirmă că, printre factorii simultani care le-ar fi putut grăbi, recoltele proaste, ciumele şi întreruperile comerţului de către războaie sînt prea evidente pentru a fi ignorate. Tocmai aceşti trei factori pot fi identificaţi în Țările de Jos în anul fatidic 1557.” *Ibid.* p.195.

172. Vezi *ibid.*, pp.213-217.

173. Spooner, *New Cambridge Modern History*, III, p.42.

174. Lucien Febvre, „Préface”, la Hugues & Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, I: *Introduction méthodologique*, Lib.Armand Colin, Paris, 1955, p.XIII.

175. Vezi recenzia lui Jan Craeybackx la cartea lui Emile Coomaert, *Les français et le commerce internationale d'Anvers (fin du XVe-XVIe siècles)*, în care remarcă faptul că lucrarea lui Coomaert „furnizează nenumărate dovezi în sensul că traficul dintre diferitele părţi ale vechiului continent era mult mai mult decât o activitate monotonă zilnică de proporţii reduse (*train-train quotidien*), cum îl descrie Lucien Febvre în prefaţa la primul volum al remarcabilei lucrări a lui H. şi P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique*. Afirmarea trebuie substanţial revizuită dacă înţelegem că doar importurile de vinuri din Middlebourg egalau sau chiar depăşeau, cel puţin ca tonaj dacă nu ca valoare, volumul anual al traficului dintre Spania şi Lumea Nouă.” „Les français et Anvers au XVIe siècle”, *Annales E.S.C.*, XVII, 3, mai-iunie 1962, p.543.

176. Vezi descrierea lui Aksel E.Christensen: „Exporturile baltice... constau practic, alături de cereale, exclusiv din materii prime şi auxiliare pentru industriile olandeză şi sud-vest-europeană. Printre industriile cele mai sprijinite construcţiile navale erau pe prim plan ... Cînepa era materia primă pentru fabricarea frîghiilor, o industrie auxiliară pentru construcţia de nave şi pentru pescuit (plase de pescuit), în timp ce inul era baza celeilalte industrii auxiliare - fabricarea pînzelor. (Mai erau smoala, tarul şi metalele pentru construcţia corăbiilor)...

Într-adevăr, comerţul baltic era «mama» şi «sufletul» comerţului olandez, nu numai cel mai vechi şi încă cel mai important comerţ cu ridicata, dar şi baza primordială a prosperităţii şi creşterii marinei

comerciale." *Dutch Trade to the Baltic about 1600*, Munksgaard, Copenhagen, 1941, pp.365-366. Vezi J.G. van Dillen, „Amsterdam's Role in Seventeenth-Century Dutch Politics and Its Economic Background“, în J.S. Bromley și E.H.Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, II, Wolters, Groningen, 1964, în special pp.133-135.

177. „O nouă economie mondială a fost... creată [în a doua jumătate a secolului al XV-lea], o economie în cadrul căreia Lisabona și *Casa de Contratación* controlau comerțul cu mirodenii al lumii și dirijau flota de vase spre antrepozitele din Goa și apoi spre ancorare pe fluviul Tajo. Administrația și tehnicile financiare portugheze s-au dovedit inadecvate pentru asemenea sarcini lucrative, iar olandezii și-au demonstrat capacitatea în calitate de contrabandiști... Comerțul cu mirodenii controlat de olandezi constituia o anexă de neprețuit a comerțului lor cu Baltica și nord-vestul Europei. Noul și prosperul comerț cu mirodenii și cu produse din Răsăritul european a constituit un sistem comercial care s-a răspândit în întreaga Europă și, de fapt, și peste Atlantic.“ E.E.Rich, „Preface“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E.Rich, și C.H.Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1967, p.XII.

Vezi, de asemenea, din nou, E.E.Rich: „Între timp, olandezii au cules avantajele comerțului cu Lumea Nouă fără a considera necesar să participe activ la călătoriile comerciale, fie ele în est sau în vest. O mare parte din energia lor era absorbită în disputele religioase și în lupta îndelungată cu Spania, și ei erau grăbiți în virtutea poziției lor geografice și a perspicacității lor comerciale să facă din țara lor și din marele oraș Anvers antrepozitul mirodeniilor din Est și bursa comorilor din America. Comerțul cu heringi din Marea Nordului i-a atras de asemenea în afaceri profitabile cu Portugalia și Mediterana, iar comerțul cu Baltica cu material lemnos, smoală și blănuri i-a făcut indispensabili celorlalte state vest-europene, îndeosebi Angliei.“ „Expansion as a Concern of All Europe“, *New Cambridge Modern History*, I: G.R. Potter, ed., *The Renaissance, 1493-1520*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1957, p.468.

178. S.T. Bindoff, „Economic Change: The Greatness of Antwerp“, *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1958, p.51.

179. Comerțul hanseatic cu Franța și mai târziu cu Peninsula Iberică trecea prin Bruges încă din secolul al XIII-lea. În secolul al XVI-lea, Anvers nu mai putea fi ocolit. În general, în acel moment, vasele hanseatice supraviețuiau mai mult ca transportatori decât ca negustori în comerțul atlantic. Vezi Pierre Jeannin, „Anvers et la Baltique au XVIe siècle“, *Revue du Nord*, XXXVII, apr.-iun.1955, pp.107-109. Jeannin notează că „mediul Anversului a acționat ca un dizolvant al tradițiilor și instituțiilor hanseatice“ (p.97).

180. Nu toți sînt de acord. Frank J.Smolar Jr. susține că declinul este exagerat, în „Resiliency of Enterprise: Economic Causes and Recovery in the Spanish Netherlands in the Early Seventeenth

Century", în Charles H.Carter, ed., *From the Renaissance to the Counter-Reformation*, Random House, New York, 1965, pp.247-268. Argumentul detaliat este la pp.251-252, iar el conchide: „Indicii ale forței economice inerente și ale potențialului de refacere extensivă sînt evidente; dovezile sînt ample și puțin exploatate“ (p.253).

181. „Anglia a reușit reorganizarea comerțului său astfel încît să compenseze lovitura puternică a căderii Anversului. Dar n-a reușit - de fapt prea puțin a încercat - să îmbrace haina lui Elijah. Unica oportunitate ce a fost oferită în intervalul dintre căderea Anversului și ridicarea Amsterdamului a fost scăpată. Sînt indicii că în perioada critică a istoriei sale economice Anglia a reușit să preia de la Germania înțîietatea în tehnicile miniere și industriale. Dar ea a pierdut cursa pentru supremație în comerț și transporturi maritime în competiția cu mai întreprinzătorii, mai eficienții și mai bine organizații olandezi. Nu este prea mult dacă sugerăm că eșecul de a profita de pe urma căderii Anversului a întîrziat ridicarea Angliei la poziția de grandoare mondială cu cel puțin un secol.“ Stone, *Economic History Review*, II. p.54.

182. J.W.Smit, *The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands*, în Bromley & Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, I, p.28.

183. „Evoluția politică ce ... a avut loc [la sfîrșitul secolului al XVI-lea], coroborată cu dezvoltarea puternică a unei economii dirijate de o clasă de negustori condusă de familiile regente, explică într-o mare măsură poziția deosebită pe care aceștia au ajuns să o dețină în Olanda în secolul al XVII-lea“. D.J.Roorda, „The Ruling Classes in Holland in Seventeenth Century“, în Bromley & Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, II, pp.112-113.

184. „Nobilimea putea opta pentru căutarea sprijinului suveranului împotriva dușmanului comun burghez sau pentru alianța cu burghezia împotriva suveranului, care nu era mai puțin înclinat să reducă puterea nobililor. În cursul domniei lui Carol Quintul nobilimea pare să fi optat pentru suveran. Marea nobilime s-a pus rapid în serviciul împăratului, în timp ce mica nobilime se mulțumea fie cu funcții administrative mai mărunte, fie cu servicii în armată.“ J.W.Smit, *Preconditions of Revolution*, p.31.

185. *Ibid*, p.41.

186. „Nu se datorează, oare, marile revoluții unirii claselor prospere care doresc să fie revoluționare cu clasele oprite care sînt obligate să fie astfel, în timp ce revoluțiile făcute doar de cei săraci sînt în realitate de scurtă durată?“ Comentarii ale lui Pierre Vilar în *Charles-Quint et son temps*, p.188.

187. „În secolul al XVII-lea, practic pentru prima dată, mișcările de opoziție au devenit de amploare națională, incluzînd clase sau componente ale claselor, de la prinții de sînge pînă la meseriași fără de lucru.“ H.G.Koenigsberger, „The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands During the Sixteenth Century“, *The Journal of Modern History*, XXVII, 4, dec.1955, p.336.

188. „Guvernul central și disprețuiții judecători încălcau tot mai mult și constant drepturile senioriale ce le mai rămâneau. În 1520, o proclamație interzicea perceperea de noi dijme și căuta abolirea unor drepturi feudale ce erau mai puțin vechi de 40 de ani. În 1531, Coroana a interzis nobililor să pretindă daruri sau noi servicii de la arendașii lor. Declinul veniturilor din exercitarea drepturilor de jurisdicție a fost deja menționat.” H.G.Koenigsberger, „*Property and the Price Revolution* (Hainault, 1474-1573)”, *Economic History Review*, seria a 2-a, IX, 1, 1956, p.14.

Vezi Smit: „Este dificil însă să determinăm dacă o astfel de ostilitate decurgea în principal din preocuparea de a-și conserva situația economică sau din dorința de a-și menține statutul social. Marea nobilime beneficia încă de venituri considerabile, dar poziția sa economică relativă, precum aceea (într-o mai mică măsură) a micii nobilimi pare să fi scăzut datorită cheltuielilor mari. Evident, presiunile economice erau doar una din multele griji ale nobilimii, dar acestea au constituit un stimul important spre revoluție pentru o clasă care se vedea asediată din toate părțile.” *Preconditions of Revolution*, pp.41-42.

189. Vezi Pieter Geyl, *The Revolt of the Netherlands (1559- 1609)*, Williams & Norgate, Londra, 1932, pp.69-70.

190. „Dacă declinul veniturilor reale ale micii nobilimi se datora efectiv creșterii prețurilor, atunci acesta nu s-a manifestat egal în primele trei sferturi ale secolului al XVI-lea ci s-a concentrat în cei 15-20 ani dinaintea izbucnirii marii revolte, anii de după 1550, când prețurile au sporit mult mai rapid ca înainte. Astfel, dacă a existat o criză, aceasta a fost comparativ una acută și bruscă, agravată de demobilizarea din acele *bandes d'ordonnances*, cavaleria aristocratică din Țările de Jos, după pacea de la Cateau-Cambrésis din 1550.” Koenigsberger, *Economic History Review*, IX, p.14.

191. „Aceasta a fost un exemplu izbitor a ceea ce monarhul putea face pe calea construcției statale și evidențiază că Filip era un om harnic în tradiția casei sale.” Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, p.71.

192. *Ibid.*, p.72.

193. Smit, *Preconditions of Revolution*, p.47.

194. Vezi *ibid.*, pp.42-43.

195. *Ibid.*, p.48.

196. „Pacea dintre Franța și Spania a constituit fundamentul politic pe care s-a bazat reorganizarea trentiană a catolicismului. Un fapt de o importanță deosebită, nu numai pentru un popor, ci pentru întreaga creștinătate.” Manuel Fernandez Alvarez, „La Paz de Cateau-Cambrésis”, *Hispania, revista española de historia*, XIX, nr.77, oct.-dec.1959, p.544.

197. Koenigsberger vine în apărarea lui Filip al II-lea: „Filip al II-lea a fost condamnat aproape de toată lumea pentru trimiterea lui Alba în Țările de Jos. Dar nu s-au bazat toate aceste aprecieri în mare măsură pe judecata posterioară a istoricului? Putea un conducător puternic din secolul al XVI-lea să fi acționat altfel când era confruntat cu dubla opoziție a nobilimii (chiar dacă era o opoziție constituțională)

și a unei mișcări religioase revoluționare cu organizare militară (chiar dacă incipientă)? În Franța și Scoția calvinii își construiseră formidabila organizare datorită slăbiciunii guvernelor franceze și scoțian. Zdrobirea unei rebeliuni în faza de început constituia o politică obișnuită în secolul al XVI-lea. Mai mult, această politică aproape că a reușit. Ea a eșuat pentru că a venit, poate, deja prea târziu, chiar și în 1567, și pentru că Alba nu a avut comanda puterii maritime ca să-i zdrobească pe *Water Beggars* („Cerșetorii mărilor” - N.T.) Fără îndoială, Filip a înțeles greșit complexitatea situației, iar Alba s-a dovedit a fi o alegere eronată pentru scopul său. Dar și lucrul acesta nu era atât de evident precum a devenit mai târziu; pentru că Alba se purtase cu un tact deosebit în războiul împotriva papei Paul al IV-lea. Totuși... chiar și cruzimea lui Alba nu a declanșat o izbucnire spontană a rebeliunii din partea unui popor asuprit; revolta din 1572 a devenit posibilă numai datorită acțiunii acelor foarte bine organizați și fără scrupule „Cerșetorii ai mărilor” (*Water Beggars*) și calității la fel de bine organizatei «a cincea coloană» a lor din orașele olandeze și zeelandeze.” *Journal of Modern History*, XXVII, p.341.

198. Legătura dintre evoluțiile interne din Spania și urcușurile și coborâșurile Revoluției din Țările de Jos este clar relevată de H.Lonchay: „Nu numai că aceste crize [financiare spaniole] interesau bursele din Anvers, Londra și Amsterdam, dar ele au influențat evenimentele din Belgia, fapt care nu a fost observat. Cea din 1557 explică de ce, în ciuda victoriilor de la Saint-Quentin și Gravelines, Filip al II-lea a fost atât de grăbit să încheie pacea cu Franța. Cea din 1575 ne face să înțelegem Furia Spaniolă și toate excesele soldaților străini atât de mult timp neplătiți. Tranzacția din 1596 prevede predarea Țărilor de Jos arhiducilor, lucru pe care Filip al II-lea l-a decis numai pentru că a apreciat că poate fi mai ușor să stabilească astfel pacea în Țările de Jos decât prin folosirea forței. Decretele din 1607-1608 ne arată motivul pentru care Filip al II-lea s-a resemnat semnând armistițiul de 12 ani care i-a rănit atât de mult mândria. Criza din 1647 cu siguranță că nu era irelevantă pentru dorința bruscă a lui Filip al IV-lea de a recunoaște definitiv independența Provinciilor Unite. Astfel soarta Belgiei a fost legată de cea a Spaniei și adeseori istoria politică a uneia nu poate fi înțeleasă fără cunoașterea situației financiare a celeilalte.” *Académie Royale de Belgique*, pp.994-995.

199. Geyl adaugă: „În orice caz, aceasta a fost cu adevărat o acțiune calvinistă, violentă și sinceră, fără respect pentru artă și frumuseți, care se străduia să curețe țara, pentru aleșii lui Dumnezeu, de ornamentele diavolești ale idolatriei și să sfârșime dintr-o lovitură un trecut de o mie de ani. Iar fapta, odată săvârșită, nu a fost lipsită de aprobarea severă din partea liderilor intelectuali ai calvinismului.” Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, p.93.

200. Vezi I.Schöffer, „The Dutch Revolution Anatomized: Some Comments”, *Comparative Studies in Society and History*, III, 4, iulie 1961, p.471.

201. Vezi Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, p.335. Gordon Griffiths sugerează la fel că Revoluția Olandeză poate fi considerată similară celei franceze în termenii categoriilor dezvoltate de Crane Brinton. Vezi „The Revolutionary Character of the Revolution of the Netherlands”, *Comparative Studies in Society and History*, II, 4, iulie 1960, pp.452-472.

202. Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, p.342.

203. *Ibid.*, p.343.

204. Vezi Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, p.161.

205. Pieter Geyl susține: „Adevărata explicație a divizării Țărilor de Jos într-un nord protestant și un sud catolic este prin urmare exact opusă celei actuale. Nu din cauză că sudul era catolic iar nordul protestant a reușit revoluția în cel din urmă și a eșuat în cel dintâi, ci pentru că rîurile au permis rebelilor să se concentreze în nord, în timp ce spaniolii acopereau provinciile situate de partea proastă a barierei strategice, fapt care în timp a generat sistemul dual al Republicii protestante de nord și al Țărilor de Jos de sud catolice, sau Olanda protestantă și Belgia catolică”. *Debates with Historians*, Meridian, New York, 1958, p.209. Vezi Henri Lapeyre, *Les monarchies européennes du XVIe siècle*. Collection Nouvelle Clio 30, Presse Universitaire de France, Paris, 1967, pp.188-189.

Astfel, separatismul administrativ a dus la polarizarea religioasă. Mai mult, nu calvinii au devenit capitaliști, ci capitaliștii calvinii. H.R.Trevor. Roper subliniază ideea: „Dacă pe marii antreprenori calvinii de la mijlocul secolului al XVII-lea nu-i unea pietatea calvinistă sau măcar expresia socială a acesteia, atunci ce-i unea? Dacă îi privim cu atenție, imediat vom găsi câteva fapte evidente. Mai întîi, buni sau răi calvinii, majoritatea acestora nu erau născuți în țara în care lucrau. Nici Olanda, nici Scoția, Geneva sau Palatinatul - cele patru societăți evident calviniste - nu au produs propriii lor întreprinzători. Învățătura obligatorie a calvinismului cu care nativii acelor comunități erau îndoctrinați nu a avut un asemenea efect. Mai toți marii antreprenori erau imigranți. În al doilea rînd, majoritatea acestor imigranți erau din Țările de Jos... În plus, dacă privim și mai îndeaproape, vom descoperi că acești imigranți proveneau în general dintr-o anumită clasă din cadrul Republicii Olandeze. Chiar și atunci aceștia, sau părinții lor, erau imigranți. Ori erau «flamanzi» - adică imigranți din provinciile sudice aflate sub dominație spaniolă - ori proveneau din episcopatul princiar catolic al Liège-ului.” *The European Witch-Craze*, p.15-16.

206. „Belgia (pentru a utiliza un termen modern) era în cea mai mare parte o «țară a cavaleriei» adecvată pentru bătăliile în câmp deschis, de la Gemblours la Waterloo. «Carlinga Europei» este o regiune care poate fi pierdută sau cîștigată pe câmpul de luptă. Nu este așa și cu Olanda (pentru a folosi din nou un termen modern), care este în cea mai mare parte a sa tăiată de brațe de mare, rîuri, canale și mlaștini, încît este greu de găsit loc pentru a așeza o armată mare în linie de bătaie.” Oman, *A History of the Art of War*, p.541.

207. Citat de Christopher Hill, în *Reformation to the Industrial Revolution*, p.23. Într-o comunicare personală Hill afirmă că: „Namier a făcut remarcă într-una din mai multele seri de dezbateri cu studenții de la Balliol College în 1934, când ținea cursurile Ford la Oxford”. Vezi F.Chabod: „Dacă au existat sentimente care au jucat un rol în viața statelor în secolul al XVI-lea, ele au fost mai degrabă de natură religioasă decât patriotice sau naționale. În cazul Franței, această afirmație este valabilă numai în privința politicii interne, întrucât politica externă era mai dinainte desprinsă de ideologie. Dar în cazul Habsburgilor nu era, oare, această situație, valabilă și pentru politica externă?” *Actes du Colloque*, p.620.

208. „Catolicismul în Irlanda, la fel ca și protestantismul în Țările de Jos, și-a tras noi puteri din identificarea sa cu o cauză națională. Deși societatea irlandeză era infinit mai puțin sofisticată decât aceea din Țările de Jos, lupta sa împotriva dominației engleze avea în multe privințe aceleași caracteristici ca și cea a olandezilor împotriva dominației spaniole. În ambele societăți o cauză religioasă întărea și era întărită de sentimentul identității naționale. În ambele cazuri afilierea liderilor naționali la o mișcare religioasă internațională furniza noi ocazii pentru a beneficia de ajutor internațional.” J.H.Elliott, *Europe Divided, 1559- 1598*, Harper, New York, 1968, p.302.

209. „Exista... o diferență esențială între regimurile din Franța și Țările de Jos care influența profund caracteristicile opoziției politice. Caterina [a Franței] era ea însăși pe jumătate străină, dar conducea un guvern regal ce rămânea un simbol al unității naționale într-o țară divizată. Margareta, ca fiică a lui Carol Quintul și a unei flamande, era neerlandeză prin naștere; dar ea conducea un guvern regal care era tot mai mult privit ca fiind străin. În timp, aceasta s-a dovedit a fi un fapt de o incalculabilă importanță, pentru că a permis opoziției să apară - cum nu a putut apărea în mod convingător în Franța anilor 1560 - ca apărătoare a tradițiilor naționale împotriva modificărilor din afară.” Elliott, *ibid.*, p.126.

Dacă ne întrebăm de ce calviștii nu au fost revoluționari în Anglia elisabetană cum au fost în Țările de Jos și în Franța acelor timpuri, din nou diferența derivă din poziția autorității regale: „Mai întâi, Anglia își risipise mult din spiritul său național împotriva papalității în timpul certurilor lui Henric al VIII-lea cu biserica romană... În Anglia, problema influenței străine nu a fost, după regina Maria, niciodată o problemă serioasă până la domnia lui Carol al II-lea. Dar și mai importantă în cazul Angliei era absența după 1588 a unui suveran catolic care, precum în Franța și Țările de Jos, se remarcă drept un constant aducător aminte despre anticristul roman.” Leo F.Solt, „Revolutionary Calvinist Parties in England Under Elizabeth I and Charles I”, *Church History*, XXVII, 3, sept.1958, p.235.

210. Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVIII, pp.350-351. Despre calvinism ca mișcare transnațională, vezi Robert M.Kingdon: „Revoltele din secolul al XVI-lea nu pot fi considerate numai capitole ale unor istorii naționale distincte; ele trebuie privite ca

fiind cel puțin în parte produsul unei organizații religioase internaționale revoluționare - Biserica calvinistă," „The Political Resistance of the Calvinists in France and the Low Countries", *Church History*, XXVII, 3, sept.1958, p.133.

211. „Pînă la urmă, în ciuda rezervelor pe care trebuie să le formulăm, noua republică a devenit prima națiune realmente capitalistă și burgheză, cu o puternică identitate națională mercantilă. Cheia [interpretării faptelor contradictorii] constă, după părerea mea, în faptul că revoluția a reușit numai într-o parte a Țărilor de Jos. Aș vrea să sprijin ideea că Revoluția din Țările de Jos a fost într-adevăr, printre multe altele, o revoluție inovatoare, progresistă, socială. Dar clasa burgheză mercantilă... era prea slabă să guverneze în ansamblul Țărilor de Jos... Ea a putut fonda un stat după imaginea proprie numai în Olanda, unde economia de piață, deja într-un stadiu de dezvoltare avansat, a fost stimulată de capital, oameni și talente din sud și unde nu a întâmpinat o opoziție majoră din partea unor grupuri sociale rivale." Smit, *Preconditions of Revolution*, pp.52-53. Vezi T.Wittmann: „Războiul de independență din 1566-1605 împotriva Spaniei a constituit un proces concret care întrunește în totalitate criteriile unei revoluții burgheze. Luptele antifeudale ale maselor urbane și țărănești s-au contopit cu rezistența acestora împotriva opresiunii spaniole și a bisericii catolice, iar aceste mișcări de masă au adus în fața Stărilor Generale o conducere care, mai ales după formarea Uniunii de la Utrecht și în ciuda tuturor limitelor și contradicțiilor sale, exprima aspirațiile sociale ale burgheziei." „Quelques problèmes relatifs à la dictature révolutionnaire des grandes villes de Flandres, 1577- 1579", *Studia historica*, nr.40 (Academiae Scientiarum Hungaricae), 1960, pp.3-4.

212. „Ori de cîte ori a existat o amenințare serioasă a unei revoluții sociale - de la distrugerea icoanelor din 1566 pînă la dictatura democratică agresivă a calviniștilor din Gent în ultimii ani ai deceniului 1570-1580 - nobilimea din Hainaut și-a strîns rîndurile și s-a unit pentru păstrarea *status quo*-ului social chiar și dacă aceasta însemna supunerea față de spanioli." H.G.Koenigsberger, *Economic History Review*, IX, p.15.

„În timp, nici măcar religia nu a fost în măsură să reconcilieze nobilimea cu dictaturile democratice, una sau alta dintre părți aliindu-se cu cel ce înainte fusese dușmanul comun. Rezultatul a fost, de fiecare dată, destrămarea partidului revoluționar și înfrîngerea mișcării populare." H.G.Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, p.351.

213. Vezi Wittmann: „Corporațiile... nu erau toate în spatele aripilor de stînga a revoluției; mai degrabă au fost beneficiarii ei și, de mai multe ori, chiar cei ce i-au pus cătușele. În marile orașe flamande existau condiții pentru radicalizare: pauperizare și diferențiere socială accelerată provocate de descompunerea regimului feudal într-o situație în care nu existau încă factorii care să ducă la o tranziție rapidă spre producția capitalistă. Masele plebeie formate din patroni ruinați, calfe,

ucenici, mici negustori și diferite elemente ale lumpenproletariatului reflectau prin comportamentul lor politic, chiar dacă numai instinctiv, acest stadiu al evoluției.” *Studia historica*, p.16. Wittmann adaugă într-o notă de subsol: „În privința creșterii enorme a lumpenproletariatului în secolul al XVI-lea... Engels a făcut câteva remarci pertinente în *Războiul țăranesc din Germania*.... Analizând mișcările de masă din Evul Mediu, istoricii marxști nu au examinat totuși îndeaproape acest factor” (p.16).

Smit comentează asupra vederilor religioase ale acestui lumpenproletariat după cum urmează: „În același timp, trebuie să ne întrebăm și cât de mult s-a răspândit indiferența față de religia dogmatică în rîndul maselor; cât de mult oamenii care fuseseră iconoclaștii de la 1566 și șomerii revoluționari de la 1572 constituiau un grup variabil de indiferenți, mai degrabă viitorii recruți decît avangarda de la timpul respectiv a protestantismului sau catolicismului. Răspunsul la întrebarea dacă revolta a avut un caracter calvinist sau a fost pur politică, modernă sau conservatoare, depinde în mare măsură de examinarea structurii sociale și ideologice a populației, “ *Britain and the Netherlands*, I, p.24.

214. „Nicăieri nu a mers revoluția așa de departe ca la Gent.” Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, p.344. Vezi și Wittmann: „Totuși, nu au existat nici condițiile obiective - o burghezie revoluționară condusă de propriile sale interese - și nici condițiile subiective - o politică mai consecventă din partea lui Hembyze și a suporterilor săi. Fără ele, radicalizarea a dus la propria sa negare cînd în 1583, după «Furia franceză», Hembyze, care subminase total autoritatea orangienilor, s-a instalat în fruntea forțelor din Gent împotriva lui Wilhelm de Orania și a cerut ajutorul spanșolilor. Contrar modului în care a fost tratată de obicei de către istorici, trădarea lui Hembyze nu ridică o problemă morală. Ea este mai degrabă un proces ce poate fi înțeles în toate revoluțiile burgheze timpurii. În Anglia, în timpul Protectoratului lui Cromwell, cîțiva levellers au stabilit, o dată cu prăbușirea partidului lor, relații cu regalștii și spaniolii, întocmai cum făcuseră Hembyze și Dalthenus.” *Studia historica*, p.36.

215. „În felul acesta, patricienii republicii nu au fost ținuți sub control de jos. Totuși este și mai marcant faptul că Revolta a determinat și dispariția a aproape oricărei constrîngerii de sus. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, administrația centrală îi sprijinise pe patricienii locali împotriva oricărei coaliții dintre oamenii proeminenți, ambițioși și cetățenii mărunți nemulțumiți din orașele lor. Administrația centrală a vegheat de asemenea ca regenții să nu-și exercite puterea în afara propriilor orașe. După Revoltă, pe de altă parte, magistraturile urbane au devenit în practică complet independente. Ele conduceau fără interferența cuiva, complet nestînjinite.” Roorda, *Britain and the Netherlands*, II, pp.114-115.

216. Smit, *Preconditions of Revolution*, p.52.

217. Vezi Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, pp.217-219.

218. Cu privire la Franța, vezi G.N.Clark, „The Birth of the Dutch Republic“, *Proceedings of the British Academy*, 1946, p.191. Despre Anglia, vezi R.B. Wernham, „English Policy and the Revolt of the Netherlands“, în Bromley și Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, I. pp.30-31.

219. Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, p.225.

220. „În cursul secolului al XV-lea, orașele pescărești și de construcții navale din provinciile Zeelanda și Holanda au prosperat încet dar irezistibil, și-au extins tot mai mult spre est comerțul de coastă, pînă ce au devenit rivali din cei mai de temut ai Hansei chiar în acele zone din Prusia unde se afla principala forță politică a acesteia.“ Carl Brinkmann, „The Hanseatic League: A Survey of Recent Literature“, *Journal of Economic and Business History*, II, 4, aug. 1930, p.591.

În același timp, Olanda era pe cale de a deține o pondere importantă din comerțul exterior scoțian, aproape jumătate din tonajul de pe la 1560. Statisticile nu sînt chiar atît de puternice: „Numărul sau chiar tonajul total al vaselor de pe diferitele rute comerciale constituie totuși un indiciu imperfect al semnificației reale a comerțului dintre Scoția și Țările de Jos întrucît, în afara cărbunelui și sării, mărfurile ce compuneau acel comerț erau de o valoare relativ ridicată comparate, de exemplu, cu comerțul dintre Scoția și Norvegia.“ S.G.E. Lythe, *The Economy of Scotland in Its European Setting, 1550-1625*, Oliver & Boyd, Edinburgh, 1960, p.245.

221. „O analiză a cifrelor privind comerțul olandez cu Baltica ne duce la concluzia preliminară că nici revolta împotriva Spaniei, nici marea expansiune pe noile rute îndepărtate dinainte și de după 1600 nu au implicat un declin de lungă durată în controlul olandez al comerțului baltic.“ Christensen, *Dutch Trade*, p.90.

Oscar Albert Johnsen relevă că norvegienii au profitat de rebeliunea olandeză din 1572 împotriva spaniolilor pentru a inaugura „relații comerciale sistematice și directe cu țările regelui Spaniei...“ Totuși după terminarea Armistițiului de 12 ani în 1621, flota olandeză a fost suficient de puternică pentru a-i ataca pe norvegieni: „Această piraterie și aceste confiscări au ruinat practic în întregime navigația noastră în Mediterana.“ „Les relations commerciales entre la Norvège et l'Espagne dans les temps modernes“, *Revue historique*, an 55, fasc.1, sept.- dec.1930, p.78. Johnsen admite că nu simpla forță navală, ci forța comercială a olandezilor i-a învins pe norvegieni. Vezi p.80.

Așa cum afirmă Pierre Jeannin: „Se poate discuta despre momentul exact cînd comerțul a triumfat asupra Hansei, dar pe la 1600 triumful era complet.“ *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, pp.193-194.

222. Geyl, *Revolt of the Netherlands*, p.239.

223. Spooner, *New Cambridge Modern History*, III, p.31. Braudel merge mai departe: „Așa cum declinul secular din 1350-1450 i-a împins pe negustorii evrei spre Italia și economia acesteia aflată la adăpost, criza de la 1600-1650 i-a găsit din nou la adăpost, de data aceasta al

Mării Nordului. Lumea protestantă i-a salvat preferându-i, iar ei - în replică - au salvat lumea protestantă preferând-o. La urma urmelor, așa cum a remarcat Werner Sombart, Genova era la fel de bine plasată ca și Hamburgul sau Amsterdamul în ceea ce privește rutele maritime spre America, India sau China." *La Méditerranée*, II, p.151.

224. „În cursul scurtei perioade 1590-1600 olandezii... au creat un sistem comercial complet nou. Deși încă în fașă, rutele comerțului colonial și levantin al olandezilor ... s-au instituționalizat imediat. Noul comerț, în special cel cu India, a devenit brusc centrul atenției atât a instituțiilor dominante și a marilor negustori, cât și a întregului public al vremii." Christiansen, *Dutch Trade*, p.19.

Violet Barbour sugerează că rapiditatea ridicării Amsterdamului era vizibilă contemporanilor: „Străinii constatau ridicarea Amsterdamului la suprafață în comerțul mondial cu o surpriză amestecată cu minie. Brusc, se pare, orașul era acolo." *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, 1963, p.17. Vezi Da Silva, *Revue du Nord*, XLI, p.143, care datează supremația olandeză exact între 1597 și 1598.

225. Christiansen, *Dutch Trade*, p.424. Vezi Barbour: „Principalul izvor al noii bogății a orașului par să fi fost - ca și în timpul poziției sale anterioare relativ modeste - comerțul cu cereale și materialele necesare industriei navale, capacitatea de transport, depozitare și comercializare a acestor produse și a altora importante. Împrejurările - foamete, războaie, schimbări în tehnica de război care cerea tunuri mai multe și mai mari, aventura pe mare care cerea nave mai multe, mai mari și mai bine înarmate au sporit puternic cererea de produse și servicii pe care Amsterdamul le putea furniza." *Capitalism in Amsterdam*, p.26. Ea vorbește de asemenea despre rolul Amsterdamului în asigurările maritime după 1592 (pp.33-35) și în furnizarea de arme și muniții după 1609 (pp.35-42).

226. „Amsterdamul fiind piața principală pentru materialul lemnos, construcția de nave era mai ieftină decât oriunde. În timp ce englezii nu renunțau la vasele lor comerciale mari și înarmate, olandezii au început pe la 1595 să construiască un nou tip de vas numit «navă zburătoare» [*fluyt*] - o navă ușoară dar posibil de realizat, lungă, îngustă și rapidă, utilizată pentru a transporta mărfuri grele. Nava era ușor de manevrat cu un echipaj mic. Navlul redus explică de ce alte națiuni deținătoare de vase puteau cu greu să concureze cu olandezii pe rutele spre Baltica, Norvegia și principatul Moscovei." J.G.Van Dillen, *Britain and the Netherlands*, II, p.136. Vezi Violet Barbour, „Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century", în Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's New York, 1965, I, pp.227-253.

O scurtă descriere a avantajelor tehnice ale *fluyt*-ei olandeze este făcută de J.H.Parry în *The Age of Reconnaissance*, Mentor Books, New York, 1963, p.83. Herbert Heaton susține că superioritatea olandezilor în construcțiile navale se explică prin rațiuni de ordin financiar și economic: „1) Materiile prime erau cumpărate angro la prețuri reduse;...

2) În construcțiile navale exista o anumită standardizare în privința design-ului, componentelor și metodelor de construcție... 3) Constructorul putea împrumuta bani cu dobânzi mult mai mici decât concurentul său străin." *Economic History of Europe*, ed.rev., Harper, New York, 1948, p.275.

227. „Cerealele asigurau încărcătura și navlul care mențineau marina comercială a Amsterdamului și făceau posibil un transport ieftin de mărfuri care nu lăsau spații goale în nave... S-a estimat că pe la 1666 trei pătrimi din capitalul activ de la Bursa din Amsterdam era angajat în comerțul baltic." Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, p.27.

228. Barbour, *ibid.*, p.18. André-E.Sayous identifică avantajele Amsterdamului în calitate de centru financiar: „Pe de altă parte, Amsterdamul și-a îmbunătățit tehnicile: au devenit mai ușoare împărțirea riscurilor maritime între grupurile de capitaliști și obținerea de credite în forme moderne. Asigurarea maritimă s-a dezvoltat datorită participării multor persoane care împărțeau riscurile și prin fixarea ratei asigurărilor aveau o mai exactă imagine a amplitudinii lor... Cât privește creditele, dacă metodele nu au fost îmbunătățite, cel puțin sumele împrumutate au sporit, iar scrisoarea de credit era utilizată nu numai pentru a transfera plățile de la un loc la altul, dar și ca un adevărat credit anticipativ; totuși, ea încă nu servea pentru arbitraj în funcție de cererea de pe piață.” „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier”, *Revue historique*, CLXXXIII, 2, oct.-dec.1938, p.263. Vezi și pp.276-277. Pentru Sayous, factorii cheie în ridicarea Amsterdamului sînt, de fapt, „noile forme de grupare a capitalului și de speculații” (p.279).

229. „Doar o explicație este plauzibilă: Olanda, datorită așezării sale lângă Țările de Jos catolice și datorită insistenței sale de a forța porțile spaniole, a rămas, mai mult decât Anglia, legată de peninsula iberică și de comorile acesteia din America fără de care nu și-ar fi putut susține comerțul... Între Olanda și Spania exista legătura financiară, consolidată prin pacea dintre 1609 și 1621, și sfârșită, precum întreaga bogăție a Spaniei, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în momentul în care - pură coincidență? - roata începe să se învîrtească împotriva Olandei.” Braudel, *La Méditerranée*, I, pp.572-573.

Barbour pune accentul pe controlul Amsterdamului asupra cerealelor: „E posibil ca ridicarea Amsterdamului ca piață a metalelor prețioase să se datoreze în mare măsură comerțului de război cu Spania și oarecum prăzilor de război. Astfel, în 1595 și în mai mulți ani după aceea pînă pe la 1630, guvernul spaniol a fost obligat să autorizeze exportul de metale prețioase în schimbul importului de cereale.” *Capitalism in Amsterdam*, p.49. Și, încă o dată, găsim avantajos să mai adăugăm: „Dar remiterile directe de argint de la bariera Cadiz-ului spre Olanda reprezintă doar un aspect al situației. Existau de asemenea remiteri indirecte din țări ai căror locuitori dețineau părți din comoara descărcată la Cadiz - plăți pentru procurarea de mărfuri cu posibilități speculative sau pur și simplu pentru securitate și libertate de dispoziție” (pp.50-51).

230. Vezi Braudel, *La Méditerranée*, I, p.209.

231. Friedrich, *The Age of the Baroque*, p.8.

232. Cum afirma José Larraz (1943), dacă a existat un mercantilism olandez, acesta „a fost o versiune mai degrabă liberă de mercantilism“. *La época del mercantilismo*, p.186.

233. „Olandezii erau în favoarea celui mai deschis comerț posibil; englezii preferau un comerț foarte restrictiv, mai ales între Anglia și coloniile sale, dar și între alte țări și Anglia.“ Robert Reynolds, *Europe Emerges*, Univ.of.Wisconsin Press, Madison, 1967, p.442.

Vezi și Barbour: „Libertatea exportului de metale monetare, rare oriunde altundeva în secolul al XVII-lea, a ajutat la stabilizarea cursurilor de schimb în Amsterdam, încurajând astfel circulația cambiiilor ca instrumente de credit negociabile a căror scontare și vânzare a devenit o activitate susținută în oraș.“ *Capitalism in Amsterdam*, p.53.

234. „O condiție esențială a ridicării Amsterdamului la rolul de bursă de mărfuri a Europei occidentale pare să fi fost asigurată de orientarea protecționistă a politicii sale maritime din cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Conform acesteia, toți comandanții de vase care soseau din Baltica și care erau cetățeni ai Amsterdamului erau obligați să treacă pe la autoritățile orașului. Același lucru era valabil și pentru acei cetățeni ai Amsterdamului care erau coproprietari de vase cu căpitani străini. Această regulă, care constituia o lege a navigației în formă embrionară, jinteia împotriva Lübeckului și a traficului direct dinspre Baltica spre Flandra, în special spre Bruges.“ Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, p.35.

235. „Cumpărările mari, creditul liberal și transportul ieftin concureau la menținerea prețurilor din Amsterdam la nivelul celor din locurile de origine. În 1606 un membru al Camerei Comunelor susținea că olandezii puteau vinde stofă englezească transformată în confecții în Țările de Jos și să o reexporte mai ieftin decât companiile comerciale engleze.“ Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, p.95.

236. De exemplu, vezi Barbour cu privire la investițiile externe olandeze și puterea acestora: „În secolul al XVII-lea, cea mai mare parte a celor ce căutau credite de cumpărare sau avansuri pe termen scurt se adresau capitalului privat din Amsterdam...“

În succesiunea de războaie dintre coroanele din nord pentru supremația în Baltica, capitalul olandez, ca și navele comerciale olandeze, luptau de ambele părți...

Anglia și Franța ofereau mai puține terenuri virgine capitalismului străin decât Nordul, întrucât aptitudinile comerciale și industriale ale propriilor lor clase de mijloc erau puternice și competitive, fiind totodată sprijinite în mod agresiv în comercializarea propriilor lor mărfuri. Dar în ambele țări capitalul olandez era prezent.“ *Ibid.*, pp.105-111, 119. Vezi Braudel, în nota 229.

237. „Secolul bancherilor genovezi, 1557-1627, care, în „ceasul“ marelui capitalism, se situează între scurtul secol al Fugger-ilor și acela al capitalismului amestecat din Amsterdam... Este clar că averea

genovezilor nu s-a născut brusc printr-o baghetă magică în 1557, în ajunul ciudatului faliment al statului spaniol, și nu a dispărut peste noapte în 1627, cu ocazia celui de-al cincilea sau al șaselea faliment spaniol... Genova a rămas, încă mult timp, unul din pivoții finanțelor internaționale." Braudel, *La Méditerranée*, I, p.454- 455.

Vezi și Elliott: „Banherii genovezi au fost, alături de Fuggeri, creditorii ai lui Carol Quintul și, pe măsură ce influența Fuggerilor scădea după falimentul regal din 1557, creștea aceea a genovezilor.” *Europe Divided*, pp.59- 60.

Iar Spooner afirmă: „Cam după 1570 a început prosperitatea genovezilor, deschizând un secol în care au preluat comanda de la Fuggeri, a căror înțietate financiară a decăzut o dată cu declinul prosperității-minelor germane după 1530.” *New Cambridge Modern History*, III, p.27.

Veneția a jucat și ea în această perioadă un rol financiar cheie: „Veneția devenise - în cursul lungii perioade de expansiune economică din secolul al XVI-lea - un centru decisiv al circulației internaționale a cambiilor... De la 1587, Veneția avea o bancă de depuneri, *Banco della Piazza di Rialto*. Prin decretul din 1593, Senatul stipula că în ceea ce privește cambiile, acestea trebuiau plătite prin intrări în registrele sale. Drept rezultat, s-a creat un important instrument în tranzacțiile internaționale. De fapt, Republica avea un sistem monetar dublu: [moneda curentă (*moneta corrente*) și moneda de cont (*moneta di banco*)].” Frank C.Spooner, „Venice and the Levant: An Aspect of Monetary History (1610-1614)”, în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V, *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp.646-647.

238. „O politică de înțelegere între Filip al II-lea și Elizabeta fusese posibilă atâta timp cât regina și negustorii englezi puteau - prin împrumuturile la bursa din Anvers - să participe la extragerea aurului din America (*pactole*). Totuși, acest echilibru a fost amenințat de criza din 1566 și venirea periculoasă a ducelui de Alba în Țările de Jos în 1567... De aici încolo totul s-a schimbat în enorma zonă a Atlanticului.” Braudel, *La Méditerranée*, I, p.438.

239. „În domeniul financiar... Anversul a început să-și piardă poziția centrală începând din 1568, când Elizabeta a Angliei a confiscat bogățiile găsite la bordul galioanelor spaniole ce-și găsiseră refugiul în portul Plymouth... Canalul Mîneicii nu mai era sigur, prin urmare banherii genovezi au decis să schimbe itinerarul metalelor prețioase, trecându-le prin Genova și târgurile din Beçançon. Astfel, acesta din urmă a devenit spre sfîrșitul secolului al XVI-lea principalul centru bancar din Europa occidentală și centrul de distribuire a sosisilor de argint ce continuau să vină din Lumea Nouă.

Din punct de vedere bancar, nu Amsterdamul a preluat succesiunea Anversului..., el devenind centrul mondial al metalelor prețioase abia după 1640...” Raymond de Roover, „Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle”, *Revue Belge de philologie et d'histoire*, XXXI, 4, 1953, pp.1044-1045.

Vezi Braudel: „Începînd cu 1580, adevăratul centru de distribuție a metalului alb era format - cel puțin la fel de mult, sau mai mult decît Spania însăși - din marile orașe italiene. Ele au realizat de pe urma acestui rol enorm beneficii, exportînd în Levant o parte din supraabundentul argint în monede spaniole, un comerț atît ușor cît și profitabil.” *La Méditerranée*, I, pp.450-451.

240. „Nu cred că este necesar să insist asupra binecunoscutului fapt că Genova era o piață monetară foarte liberă de interferența oricărui element necomercial. Acolo nu a existat, de exemplu, nici o presiune ecleziastică deosebită asupra activității financiare.” Carlo M.Cipolla, *Economia internazionale*, V, p.256.

241. Lonchay demonstrează că rata dobînzii reale percepute de bancherii italieni coroanei spaniole era de 16-20%. Vezi *Académie Royale de Belgique*, pp.950-951. H.G.Koenigsberger afirmă că: „Mai mult ca oricare alt stat, Genova și-a bazat averea sa pe cea a monarhiei spaniole... Atît timp cît Peru trimitea argint la Sevilla, plutocrația genoveză înflorea.” *New Cambridge Modern History*, III: R.B.Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559- 1610*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1968, p.257.

242. „Datorită convergenței mai multor forțe diferite, spre mijlocul secolului al XVI-lea, piețele Levantului erau bine aprovizionate cu mărfuri orientale, iar Veneția și-a recăpătat prosperitatea comercială anterioară. Dar depresiunea fusese profundă în prima jumătate a secolului.” Vitorino Magalhães-Godinho, „Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap, 1496-1533”, în *Eventail d'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, vol.II, Lib.Armand Colin, Paris, 1953, p.300. Vezi Frederic C.Lane, „The Mediterranean Spice Trade: Its Revival in the Sixteenth Century”, în *Venice and History*, John Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp.580-590, și articolul său anterior, „Venetian Shipping During the Commercial Revolution,” în *Venice and History*, pp.13-24; vezi de asemenea E.E.Rich, *New Cambridge Modern History*, I, în special p.447.

243. „Probabil, comerțul mediteranean, legat de intermediari arabi, a fost în măsură să-și păstreze, contra unui preț mai mare, produsele de calitate mai bună. Portughezii au exagerat poate insistînd pentru prețuri extrem de scăzute la cumpărările din Asia... Comerțul mediteranean spre Orient, nepierzînd deloc interesul pentru intermediari, nu putea fi oprit decît cu forța, ceea ce însemna a supraveghea punctele de plecare. Portughezii au reușit să o facă de mai multe ori... Dar rigoarea supravegheerii lor nu a durat decît un timp limitat, relaxîndu-se apoi din proprie voință.” Braudel, *La Méditerranée*, I, pp.459-496.

244. „La începutul secolului al XVI-lea, comerțul spaniol mediteranean a trecut printr-o criză puternică, ca urmare a inițierii unui comerț direct între Portugalia și India pe la Capul Bunei Speranțe... Monopolul portughez a fost totuși de scurtă durată. Cît erau ei de puternici pe mare, portughezii nu puteau spera, cu cîteva nave de război operînd din baze larg împrăștiate, să suprimă total comerțul înfloritor care aproviziona Egiptul și Imperiul Otoman ca și pe clienții europeni...

Comerțul spaniol din Oceanul Indian - sau cea mai mare parte a acestuia - a reintrat în curînd pe vechile-i făgașe: cu aceasta s-a reînviat comerțul mediteranean cu vase venețiene. În competiția directă în materie de prețuri și calitate avantajele nu erau nicidecum toate de partea portughezilor. Costurile și riscurile comerțului pe la Capul Bunei Speranțe erau mari și tindeau să crească, iar portughezii nu puteau oferi mărfuri care să facă profitabil transportul spre exterior. Ei cumpărau mirodenii cu metale prețioase, veniturile obținute din importuri trebuind să acopere și cheltuielile de transport spre exterior.. S-ar putea să fi existat diferențe și în calitatea mirodeniilor, cele portugheze tinzînd «să se altereze și să-și piardă aroma pe lungul drum pe mare»." J.H.Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.164-165.

245. Vezi S.T.Bindoff asupra impactului întreruperii în 1549 a activității manufacturii regale portugheze ca instituție permanentă. „Oricare ar fi fost motivul acestei măsuri și consecințele sale imediate, ea a însemnat trecerea unei epoci.” *New Cambridge Modern History*, II, p.68.

246. Vezi J.B. Harrison, „Colonial Development and International Rivalries Outside Europe, II, Asia and Africa,” *New Cambridge Modern History*, III, R.B.Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1968, pp.533-534.

247. De exemplu, Carlo M.Cipolla notează că în Milano între 1580 și 1610-1620 „a avut loc o creștere demografică intensă”. *Mouvements monétaires dans l'Etat du Milan (1580-1700)*, Lib.Armand Colin, Paris, 1952, p.31. O creștere similară este constatată în Florența, anii 1619-1620 fiind punctul de la care a început declinul. Vezi Ruggiero Romano, „A Florence au XVIe siècle: industries textiles et conjoncture”, *Annales E.S.C.*, VII, 7, oct.-dec.1952, pp.508-512.

248. „Grîul, singur, a determinat superioritatea covîrșitoare a producției agricole (asupra tuturor celorlalte activități economice din secolul al XVI-lea). Agricultură este prima ramură în Mediterana, deși grîul reprezintă doar o parte a veniturilor din agricultură”, Braudel, *La Méditerranée*, I, p.385.

249. „Motivul esențial [al acestei schimbări] trebuie cu siguranță să rezide în profiturile pe care venețienii sperau să le obțină de pe urma pămîntului... Un prim stimulent l-a reprezentat probabil exemplul profiturilor realizate de marile mănăstiri prin îmbunătățirile funciare încă în secolul al XV-lea...

Perioada crucială a orientării spre activitățile agricole pare să fie cea dintre anii 1570 și 1630, cînd posesiunile venețiene au sporit probabil cu 35%.” S.J.Woolf, „Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities”, în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp.194-195.

Vezi Bouwsma: „Peste tot în Italia proprietatea asupra pămîntului a bisericii se extinsese în cursul Contrareforme: iar unele condiții

speciale accentuaseră această tendință în teritoriile venețiene mai mult ca oriunde altundeva. Corporațiile ecleziastice participaseră cu entuziasm cu capitalurile lor la marile proiecte de ameliorări funciare ale etapei." *Venice and the Defenses*, p.343.

250. Braudel încheie analiza corelației dintre ploi și recesiune cu următorul comentariu: „Întreaga dramă socială a foametei, care a dominat sfârșitul secolului, își are poate adevărata origine în această perturbare, poate destul de ușoară, a condițiilor atmosferice. Această ipoteză am avansat-o cu cea mai mare prudență, dar trebuia să o menționăm." *La Méditerranée*, I, p.248.

251. „Nu poate fi omisă ideea unei recrudescențe a malariei în secolul al XVI-lea. Poate pentru că oamenii s-au angajat atunci în dezvoltarea utilizării terenurilor joase. Întreg secolul al XVI-lea și chiar al XV-lea au reprezentat o perioadă de căutare de noi terenuri. Unde puteau fi găsite mai ușor decât în zonele de câmpie umede și cu sol alunecos? Dar nimic nu e mai dăunător decât tulburarea unui pământ infestat... Colonizarea internă care a continuat în toată zona Mediteranei în secolul al XVI-lea a implicat mari cheltuieli... În Italia, ele au fost deosebit de mari. Dacă Italia nu a participat la cucerirea de pământuri îndepărtate, rămânând în afara acestei mari mișcări, nu este acest lucru datorat și faptului că era ocupată cu cucerirea în interiorul său a tuturor terenurilor care puteau fi cultivate cu tehnologiile de atunci, de la câmpiile inundate pînă la culmile munților?" Braudel, *La Méditerranée*, I, p.59. Vezi P.J.Jones, „Per la storia agraria italiana nel medio evo: lineamenti e problemi", *Revista storica italiana*, LXXVI, 2, iunie 1964, pp.307-308.

252. „Situația alimentară din zona mediteraneană ar fi fost după toate probabilitățile mult mai serioasă dacă fluxurile de metale prețioase din America nu ar fi asigurat mijloacele de plată pentru marile cantități de cereale cumpărate. Astfel fluctuațiile climatice au devenit unul din factorii care a stimulat răspîndirea efectelor intrărilor de metale prețioase în întreaga Europă. Dezvoltarea comerțului și transporturilor maritime care continua de la mijlocul secolului al XV-lea trebuie de asemenea să fi ajutat la atenuarea efectelor recoltelor proaste. Totuși, schimbările climatice au contribuit mult la slăbirea țărilor mediteraneene comparativ cu națiunile în ascendență din Atlantic și Marea Nordului." Utterström, *Scandinavian Economic History Review*, III, p.44.

253. „Înainte, ca și după criza [alimentară din 1591], Mediterana trăia în esență de pe urma producției proprii sale agriculturi. Nu se întîmplă nimic comparabil cu ceea ce se dezvoltă în Țările de Jos în cazul Amsterdamului, sau cu ceea ce se va întîmpla și mai evident, dar mult mai târziu, în Anglia liberului schimb. Mediile urbane nu cedează nimănui altcuiva sarcina de aprovizionare a lor cu hrană." Braudel, *La Méditerranée*, I, p.387.

Totuși, importul de cereale a sporit. De fapt, Braudel și Romano au fost cei ce au evidențiat rolul jucat de grâu în expansiunea orașului Livorno: „Nu este, oare, dezvoltarea orașului Livorno legată de rolul

său crescînd ca port al grîului? Marea foamete din 1591 și intrările de grîu din nord... marchează, credem noi, punctul principal de cotitură." Fernand Braudel și Ruggiero Romano, *Navires et marchandises à l'entrée du Port de Livourne (1547-1611)*, Lib.Armand Colin, Paris, 1951, p.22.

254. Cît de importantă este eliminarea Levantului ca sursă de cereale ne arată J.H.Parry cînd descrie situația din secolul al XV-lea: „În Occidentul mai populat și mai puțin productiv situația era mai dificilă. Florența, Genova, Veneția, Ragusa, Neapole și orașele de pe coasta de est a Spaniei - majoritatea acestora din urmă așezate în zone viticole sau producătoare de ulei și lînă - erau importatoare de grîu pe mare, întrucît disponibilitățile locale erau neîndestulătoare sau nesigure, iar transportul local pe uscat era costisitor. Principalele surse din vest erau Apulia și Sicilia, ambele controlate politic de conducătorii Aragonului, care erau și ei importatori obișnuiți, dar Mediterana occidentală era, pe ansamblu, rareori independentă economic în privința cerealelor, iar orașele importatoare recurgeau constant la cerealele abundente și ieftine din Levant. Veneția, îndeosebi, se baza pe cerealele din Răsărit; coloniile sale egeene erau o sursă utilă de aprovizionare, republica importînd de asemenea în mod regulat cereale din Egipt. Exista prin urmare în Mediterana Orientală un comerț maritim cu cereale specializat, complicat dar în mod necesar flexibil. Vasele venețiene, genoveze, raguzane erau mari, proiectate să transporte cereale în vrac și, de regulă, nimic altceva." *The Age of Reconnaissance*, p.58.

255. „În Mediterana, condițiile erau diferite: datorită pericolului permanent al corsarilor algerieni, vasele mari și înarmate erau indispensabile în zonă... Totuși, Amsterdamul a reușit să pună mîna pe o parte a comerțului mediteranean, datorită stocurilor sale mari de cereale. Mulți ani din ultima parte a secolului al XVI-lea și din prima jumătate a secolului al XVII-lea s-au întîmplat să fie deficitari în cereale în Italia și Spania, în timp ce magazinele din Amsterdam erau umplute cu secară și grîu din Polonia și Prusia, astfel încît negustorii olandezi puteau să realizeze mari profituri." Van Dillen, *Britain and the Netherlands*, II, p.136.

Vezi Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.158-159. Parry mai adaugă un element în privința cauzelor deficitului de cereale în Mediterana: „Amplerea ostilităților turco-spaniole din anii 1570 și asocierea Veneției cu Spania au dizlocat, de asemenea, comerțul normal cu cereale, sporind cererea pentru hrănirea echipajelor navelor, a armatelor și gamizoanelor" (p.159).

256. „Într-o altă privință, amploarea creditului era strîns legată de rețeaua comercială, de asociațiile negustorilor din porturi, piețe și tîrguri din întreaga Europă. Activitatea financiarilor negustori din Genova constituie un exemplu edificator. Stabiliți în Italia, centrul tradițional al Europei, și implicați în marea aventură spaniolă din Atlantic, cu agenți pe tot continentul, genovezii reprezentau canalele prin care, în cadrul economiei internaționale, accentul se muta dinspre

sud spre nordul Europei și Atlantic. Astfel ei au pregătit calea pentru succesul extraordinar al Olandei." Spooner, *New Cambridge Modern History*, II, p.31.

257. „Într-o perioadă în care alte regiuni ale Europei acordau mai mare atenție și resurse comerțului maritim, Venetia s-a orientat exact în direcția opusă. Flota venețiană a început să decadă în anii de după 1560... Dar această retragere de pe mare a coincis cu o reorientare a capitalului venețian dinspre mare spre continent, unde era folosit nu în comerț, ci pentru achiziționarea de terenuri și construirea unei industrii textile de amploare, capabilă să concureze cu succes cu industriile similare din nordul Italiei și din Țările de Jos, care suferiseră din cauza războaielor europene. Această politică a adus, cel puțin pe termen scurt, mari avantaje. Pentru restul secolului... [Venetia] s-a scaldat într-o splendoare opulentă care făcea să se creadă că vremurile anterioare ale gloriei sale s-au întors în mod miraculos." Elliott, *Europe Divided*, pp.38-39.

258. Domenico Sella, „Crisis and Transformation in Venetian Trade,” în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, p.90.

259. Carlo M. Cipolla, „The Decline of Italy: The Case of a Fully Matured Economy”, *Economic History Review*, V, 2, 1952, pp.180-181. Acest lucru este valabil nu numai pentru Venetia ci și pentru Milano. Vezi Cipolla, *Mouvements monétaires*, pp.33-34. Detaliile privind acest declin al Venetiei sînt admirabil prezentate în simpozionul referitor la perioada 1620-1720: *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Atti del Convergnò (27 giugno-2 luglio 1957)*, Istituto per la Collaborazione Culturale, Venezia - Roma, 1961.

260. E.J.Hobsbawm este oarecum rezervat în privința validității acestui argument al unor prețuri italiene excesive. Vezi „The Crisis of the Seventeenth Century”, în Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560-1660*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1965, p.19. Barry Supple furnizează totuși unele date în sensul confirmării ipotezei lui Cipolla în *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1959, pp.159-160. Vezi de asemenea explicația lui Ruggiero Romano privind declinul construcțiilor navale venețiene, în special după 1570: „[Politica împrumuturilor pentru construcții] nu a putut compensa prețurile ridicate percepute de arsenalele venețiene, ridicate comparativ cu cele din alte părți, mai ales din Europa nordică.” „La marine marchande vénitienne au XVIe siècle”, în M.Mollat et.al., ed., *Les sources de l'histoire maritime en Europe, du Moyen Age'au XVIIIe siècle, Actes du IVe Colloque International d'Histoire Maritime*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962, p.46.

261. „Succesul stofelor din nord se datora a doi factori: costau mai puțin iar calitatea lor, poate mai puțin apreciabilă decît cea a produselor venețiene, răspundea mai bine noilor cerințe ale modei.” Sella, *Annales E.S.C.*, XII, p.39.

Trebuie amintit că lucrul *de calitate* însemna în secolul al XVI-lea *mai multă*, nu mai puțină prelucrare industrială. Într-o epocă în care munca în fabrică este asociată cu producția pentru mase și cu producția de masă, iar munca artizanală supraviețuiește ca mod de a produce lucruri fine pentru o piață specializată, este nevoie de imaginație pentru a realiza că ceea ce era adevărat înainte de era industrială era tocmai situația opusă. În consecință, fabricile, adică grupările de muncitori care lucrau împreună în același loc sub supraveghere directă, erau folosite numai în acele rare situații în care calitatea era esențială, ca în cazul unor articole de lux, sau în care acuratețea era mult prețuită din motive de siguranță ori unde existau alte probleme care cereau un control sporit. Era cazul, de exemplu, al producției de frînghii (*cordage*) din Venetia secolului al XVI-lea unde Senatul se preocupa de „siguranța galerelor și vaselor noastre ca și de a marinarilor și a capitalului nostru”. Senatul nu încredința o asemenea întreprindere unor producători particulari. Afirmatia de mai sus a Senatului este citată de Frederic Lane în *The Rope Factory and Hemp Trade in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, în *Venice and History*, John Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, p.270.

262. „Cînd o țară se află într-o poziție nefericită precum cea a Italiei la începutul secolului al XVII-lea, mai devreme sau mai tîrziu anumite forțe, naturale sau induse, intră în funcțiune pentru a opera reajustări. Măsurile necesare pentru a corecta dezechilibrul pot fi diferite: dezvoltarea unui nou tip de producție, căutarea de noi piețe, descurajarea anumitor tipuri de consum, reducerea diferențelor dintre prețurile interne și cele de pe piața externă etc. Dacă o țară este capabilă să dezvolte noi tipuri de producție sau să intre pe noi piețe, ea poate, în general vorbind, să mențină atît nivelul de utilizare a forței de muncă, cît și nivelul său de trai. Altfel ea trebuie să recurgă în mod normal la o reducere drastică a nivelului de trai, și, foarte probabil, a gradului de ocupare a forței de muncă.” Cipolla, *Economic History Review*, V, pp.186-187.

E.J.Hobsbawm se îndoiește că Italia de nord putea proceda altfel decît a făcut-o: „Declinul Italiei... ilustrează slăbiciunea unui «capitalism» bazat pe o lume feudală. Astfel italienii secolului al XVI-lea dețineau probabil cele mai mari acumulări de capital, dar l-au investit foarte greșit. Ei l-au imobilizat în clădiri, l-au dispersat în împrumuturi externe în cursul revoluției prețurilor (care-i favorizau, în mod firesc, pe debitori) sau l-au deviat dinspre activități productive spre diverse forme de investiții imobiliare... Totuși, investitorii italieni, care conștientizaseră de mult faptul că prea marile catedrale afectau afacerile, acționau în consecință. Experiența de secole arătase că cele mai mari profituri nu erau obținute din progresul tehnic sau chiar din producție... Dacă ei au cheltuit sume mari de capital în mod neproductiv, aceasta s-ar putea să se fi întîmplat pur și simplu pentru faptul că nu mai era loc pentru investiții profitabile în interiorul «sectorului capitalist»... Boom-ul general din ultima parte a secolului al XVI-lea... și brusca sporire a cererii marilor monarhii absolutiste care se

bazau pe antreprenori particulari, ca și luxul fără precedent al aristocrațiilor acestor monarhii au amânat ziua fatidică.” *Crisis in Europe*, pp.18-19.

263. Amintore Fanfani considera această situație ca fiind prima, dar nu singura, explicație a declinului: „În Italia nu exista altă posibilitate decât căutarea refugiului în agricultură, iar pe de altă parte decăderea nu a putut fi oprită datorită a trei elemente: 1) inexistența unei piețe unice largi sau a unei puternice tendințe spre unificare; 2) absența Italiei din marea mișcare a expansiunii oceanice a Europei; 3) lipsa unui program economic important corespunzător nevoilor reale ale economiei italiene.” *Storia del lavoro* p.48.

264. Gravitatea cumei este pusă în evidență de impactul asupra populației: „Epidemiile din 1630 și 1657 au anulat creșterea din perioada 1580-1629 și din 1631-1655, aducând înapoi populația Italiei la nivelul de cca 11 milioane.” Carlo M.Cipolla, „Four Centuries of Italian Demographic Development”, în D.V.Glass & D.E.C.Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, p.573.

265. „Vînzarea pămîntului [și în consecință apariția capitalismului feudal] a avut loc în toată Peninsula Italică, din Piemont... pînă în Sicilia...” Bulferitti, *Archivio storico lombardo*, IV, p.21, nota de subsol 30. Villari descrie procesul pentru Italia de sud, a ceea ce el numește „comercializarea pămînturilor feudale [feudo]”. *La rivolta antispagnola a Napoli*, p.164. Vînzarea unor astfel de terenuri de către stat a facilitat ridicarea unor noi grupuri care au fost înnobilate. “A fost o mișcare complexă de extindere și consolidare a domeniilor feudale, căreia burghezia mai înstărită i-a dat un puternic impuls și care a coincis cu o foarte energică afirmare a puterii economice și sociale a nobilimii tradiționale” (p.192). O consecință a fost „feudalizarea orașelor” (p.168), căreia i s-a rezistat cu putere, dar fără eficiență. Stilul de viață din orașe s-a schimbat: „Una dintre cele mai vizibile consecințe ale expansiunii feudale a fost creșterea consumului de bunuri de lux și neproductive, ca și construirea de palate, capele, vile, grădini în centrele urbane ale unei regiuni aflate într-o nouă fază a dezvoltării sale urbane” (pp.193-194).

266. „Cu un accentuat grad de subindustrializare, cu cea mai mare parte a băncilor și a creditului controlat de străini, cu profituri din exporturi care-i îmbogățeau pe negustorii genovezi, venețieni și catalani, și cu un nou sistem agricol care combina dezavantajele economiei feudale cu cele ale unui sistem modern de credit, Sicilia a rămas o țară săracă și nu a fost niciodată capabilă să ajungă din urmă nordul italian care se detașase în Evul Mediu tîrziu.” Koenigsberger, *The Government of Sicily*, p.82.

267. Lopez, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p.353. Braudel scrie despre „un reflux al economiei” în întreaga Mediterană începînd cu anii 1620. „L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle”, *Les Cahiers de Tunisie*, IV, 14, trim.II, 1954, p.195. Emmanuel Le Roy Ladurie vorbește despre „acest morb al declinului [décroissance] care îi afectează pe italieni, castilieni și hispano-americani.” *Paysans*, p.636.

Doi cerșetori luptînd, gravură de Jacques Bellange, pictor oficial, gravor și decorator al Curții Lorraine de la Nancy din 1602 pînă în 1616. Gravura a fost realizată între 1612-1617.

Capitolul V

STATELE PUTERNICE DIN CENTRU: FORMAREA CLASELOR ȘI COMERȚUL INTERNAȚIONAL

Una dintre temele persistente ale istoriei lumii moderne este raportul dintre „naționalism” și „internaționalism”. Nu mă refer la raportul ideologic, deși el, în mod sigur, există, ci la cel organizațional. În anumite momente, principalele instituții economice și politice sînt angrenate să acționeze în arena internațională și realizează că interesele locale sînt strîns legate de dezvoltările care au loc în alte părți ale lumii. În alte momente, actorii sociali tind să-și angajeze eforturile pe plan local, tind să considere esențială reîntărirea granițelor statului național afișînd o relativă indiferență în ceea ce privește evenimentele din afara granițelor acestora. Acestea sînt, desigur, numai „tendințe” și nu toți actorii sînt obligați să urmeze tendința dominantă, aceasta nefiînd în mod ferm obligatorie sau potrivită pentru ei.

Trebuie să subliniez că vorbesc de o tendință organizațională, nu de una structurală. Problema nu este dacă economia mondială este mai mult sau mai puțin integrată, dacă tendințele sînt în creștere sau descreștere, dacă drepturile de proprietate sînt mai mult sau mai puțin concentrate. Aceste variabile structurale reduc opțiunile organizaționale, dar corelația dintre ele este de durată lungă, nu de durată medie. Opțiunile organizaționale sînt alegeri politice, sînt deciziile pe care oamenii le iau în legătură cu formele care le susțin cel mai bine interesele.

În al „doilea“ secol al XVI-lea, după pacea de la Cateau-Cambrésis, balanța economică a început să oscileze. Nord-vestul Europei a devenit centrul economiei mondiale europene. Este timpul acum să privim la ce a dat Angliei și Franței o asemenea putere fundamentală. Deoarece apariția sectorului industrial constituie un element important în acest context, să vedem ce fel de transformare industrială a avut loc și cum s-a întâmplat că Anglia, în special, a beneficiat, se pare, atât de mult de aceasta.

Cel mai important aspect al transformării industriale a celui de al „doilea“ secol al XVI-lea nu este noutatea tehnologiei sale (deși exista și aceasta, într-o anumită măsură), nici organizarea sa socială. Fabrica și producția de masă erau, în esență, încă necunoscute. Nici nivelul general al producției industriale al economiei mondiale europene nu a crescut așa de mult în această perioadă. Domenico Sella ne reamintește că, în ciuda întregii dezvoltări economice a „lungului“ secol al XVI-lea, „sectorul industrial al Europei, așa cum se prezenta el în 1700, semăna mai mult cu antecedentul său medieval decât cu succesorul său, secolul al XIX-lea“¹.

Schimbarea cheie a avut loc în distribuția geografică a industriei. Până pe la aproximativ 1550, existau noduri de activitate industrială în diferite părți ale Europei. „Coloana vertebrală industrială a Europei se întindea... din Flandra pînă la Toscana“², dar o oarecare industrie exista peste tot. De pe la 1550, activitatea industrială a început să se concentreze în anumite state ale „nord-vestului“ Europei și să se reducă în alte state europene. Este uimitoare măsura în care acest declin a lovit una după alta teritoriile care constituiau imperiul lui Carol al V-lea³.

Pe măsură ce industria a cunoscut un declin sever în unele zone, se pare că ea s-a divizat în două categorii în restul Europei. John Nef face o distincție între nordul Italiei, Franța și Elveția, pe de o parte, și „nordul“ Europei (Anglia, Republica Olandeză, Suedia, Danemarca și Scoția) pe de alta. Conform lui Nef:

„În prima categorie de țări exista o creștere notabilă în producția industriilor de bunuri artistice și de lux, o înviorare a dezvoltării artei și artizanatului, dar numai o ușoară creștere în producția industriilor grele și, în consecință, fără o schimbare

semnificativă în volumul producției. În ultima categorie a avut loc o expansiune a industriilor grele și, în consecință, a producției pentru care nu existase un precedent⁴.

Sella trasează liniile sale geografice puțin diferit. El include Flandra și sudul Germaniei, împreună cu nordul Italiei, printre zonele de declin, acțiune pentru care el are, așa cum am văzut, o bună motivație. Dar nu menționează Elveția. El distinge mai degrabă între Suedia și Franța, pe de o parte, care cunosc unele realizări, și Anglia și Republica Olandeză, pe de altă parte, unde realizările erau „mult mai semnificative”⁵, iar în fiecare dintre ele era implementat „un larg spectru de activități industriale”⁶.

Ambii autori sînt de acord, totuși, cu marele progres al Angliei. Acest fapt este cu totul surprinzător dacă ne reamintim că mulți descriu relația Angliei medievale cu continentul european drept „colonială”⁷ și că Nef susține că și în 1547 Anglia era „în stagnare din punct de vedere industrial în comparație cu majoritatea țărilor continentale, inclusiv Franța”. Totuși, din cauza expansiunii industriale a Angliei, în special între 1575 și 1620, „pozițiile celor două țări [au început să fie] inversate...”⁸.

Sfîrșitul Evului Mediu a cunoscut o schimbare majoră în compoziția și deci în destinația exportului Angliei. Ea a început ca furnizor de materii prime - cereale, lînă și, într-o mai mică măsură, metale și piele. În secolul al XVI-lea, exportul acestor produse scăzuse relativ, iar în cazul cerealelor în mod absolut, iar postavul devenise principalul produs de export al Angliei.

Cerealele (în special grîul) au jucat un rol tot mai mic începînd din secolul al XIV-lea. Aceasta se datora, parțial, faptului că estul Europei a început să exporte cereale și să absoarbă o mare parte a pieței internaționale de cereale. Poate că aceasta a servit la descurajarea oricărei tendințe de extindere excesivă a producției engleze⁹. În schimb, așa după cum de asemenea cunoaștem, Anglia s-a îndreptat spre fărîmîțarea domeniilor, un fenomen explicat de obicei prin declinul demografic, scăderea nivelului prețurilor (în special cel al cerealelor) și costul ridicat al vieții. Desigur, dezvoltarea pieței Londrei în secolele al XV-lea și al XVI-lea a condus la o nouă cerere pentru grîu¹⁰, dar, în

acel timp, domeniile engleze erau fărâmițate iar cerealele erau aduse, în parte, din afară¹¹. Irlanda și Norvegia au devenit „colonii” economice ale Angliei, deși Anglia era încă o „colonie” a continentului¹². Aceasta a fost, de asemenea, perioada încorporării legale a Țării Galilor la Coroana engleză, regiune care a constituit pentru Anglia o colonie internă dedicată în acel timp în special creșterii vitelor¹³.

Exportul lînii era „deja în continuu declin”¹⁴ în secolul al XV-lea, din cauza competiției spaniole, creșterii exporturilor de textile și absorbției lînii de către industria postavului din Anglia. În special, taxele de export asupra lînii, folosite de către stat ca un instrument fiscal, „au acționat ca o protecție vamală pentru industria textilă engleză incipientă”¹⁵. Prin 1614, exportul de lînă era oficial prohibit, timp în care Anglia a încercat să dirijeze comerțul cu lînă al Irlandei, transformînd Irlanda într-un exportator de lînă, dar nu și de postav, și numai spre Anglia¹⁶.

Industria textilă engleză a avut două caracteristici foarte importante pentru economia mondială în curs de apariție. Industria în Anglia era din ce în ce mai mult *rurală* și ea a implicat Anglia în căutarea unor piețe de export mai întinse.

Ne-am referit, într-un capitol anterior, la teoria lui Marian Malowist, conform căreia în Anglia, ca în alte părți ale Europei, recesiunea secolelor al XIV-lea și al XV-lea, care a cauzat o severă reducere în venitul agricol, a condus la crearea industriilor textile rurale pentru sporirea venitului. Din punctul de vedere al capitaliștilor, industriile rurale au avut, de asemenea, meritul de a evita salariile mari impuse de breslele orașului¹⁷ și de a profita de forța ieftină a apei pentru a folosi pivele (cu ciocane)¹⁸. Aceste industrii rurale au produs textile „nu de cea mai înaltă calitate dar... mai ieftine și de aceea accesibile nobilimii sărăcite și altor cumpărători mai puțin avuți”¹⁹. Această expansiune a industriei textile rurale în Anglia a însemnat mai mult decît compensarea oricărui declin în centrele urbane²⁰. Dar în timpul recesiunii economice, piața internă a fost mult prea mică pentru a susține industria. „Prin urmare, această industrie a trebuit să caute piețe în afară. Aceasta... a reușit să facă în Anglia și Olanda începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea”²¹.

Astfel, textilele au devenit punctul central al exportului englez, o schimbare față de secolul al XIII-lea, când exportul de cereale a jucat un rol mai mare, și aceasta în contextul a ceea ce Postan numește „mercantilism precoce”²². Un aspect al acestuia era eliminarea negustorilor străini, italieni în special, un proces care s-a realizat în secolul al XV-lea²³, dar desigur nu fără dificultate²⁴. Și mai grea a fost eliminarea negustorilor hanseatici, dar și aceasta s-a înfăptuit totuși în secolul al XVI-lea²⁵.

Comerțul cu postav a creat mari dificultăți pentru Anglia. Nevoia de a vinde pe multe piețe a determinat expunerea Angliei la pierderi, mai mult ca rezultat al competiției și dificultăților politice decât datorită protecției relative a comerțului cu lână²⁶. De fapt, din cauza poziției sale expuse, industria postavului a cunoscut o serie de nereușite în secolul al XV-lea. Atât Postan, cât și S.T. Bindoff văd în aceste eșecuri motivul principal al creării noii organizații comerciale a exportatorilor, *The Fellowship of Merchant Adventurers of London*, înființată oficial în 1486 și monopolizând legăturile de export cu Anversul²⁷. Dar ceea ce englezii au pierdut din punctul de vedere al extinderii pieței, au câștigat în cantitate. Mai mult, ei au fost constrânși să se orienteze spre raționalizare și eficiență întrucât, așa cum notează Bindoff, „noua situație a însemnat nu numai o creștere a cererii de postav, în special pentru articolele preferate de cumpărătorul străin, dar - ce era mai important - o cerere pentru mai mult postav care urma să fie livrat pe o piață de peste mări într-un timp dat”²⁸. În plus, partea engleză era mai unită decât cea a Țărilor de Jos, care era copleșită de competiția inter-orășenească și, prin urmare, *The Merchant Adventurers* s-au putut angaja într-o „evitare calculată a oricărei obligații de a folosi exclusiv unul dintre orașe”²⁹, rămânând prin aceasta într-o poziție de negociere avantajoasă din punct de vedere economic.

Există încă un aspect pozitiv al poziției comerțului Angliei. Impozitul ei era mai puțin apăsător decât cel al unor centre mai vechi de comerț (Flandra, nordul Italiei), iar organizarea sa tehnică era modernă și deci mai economică, determinând astfel avantajul ei competitiv încă de la începutul „primului” secol al XVI-lea³⁰. Așa s-a întâmplat că, la începutul celui de-al „doilea” secol al

XVI-lea, Anglia avea un comerț exterior înfloritor, două treimi din el mergînd spre Anvers și cealaltă spre Franța și Peninsula Iberică. Deficitul său net cu Franța a fost acoperit de metale prețioase rezultate din balanța sa favorabilă cu zonele habsburgice. La începutul erei elisabetane, comerțul peste mări al Angliei putea fi deja descris în termeni entuziaști³¹.

La începutul celui de-al „doilea“ secol al XVI-lea Anglia avea atît avantaje politice cît și economice. S-ar putea susține că Anglia era excepțional de unită intern și încă dintr-o perioadă relativ timpurie³². Nu vom revedea aici motivele acestei unități pe care le-am discutat într-o anumită măsură anterior, cu excepția precizării că explicațiile se grupează în două categorii principale: s-a spus că forma structurii sociale medievale a favorizat în mod deosebit dezvoltarea unei monarhii puternice³³ și că geografia naturală a Angliei insulare a pus mai puține obstacole decît zonele de pe continent. tendinței de centralizare impusă de monarh³⁴.

Date fiind aceste explicații, să vedem în ce moduri au valorificat monarhii dinastiei Tudor cele mai multe dintre aceste facilități „naturale“ și să explicăm astfel abilitatea Angliei în urmărirea încercărilor sale de a obține avantaje industriale în al „doilea“ secol al XVI-lea.

Un factor era ceea ce uneori s-a numit „revoluția administrativă“ a lui Henric sau Tudor, despre care G.R. Elton a afirmat că ar fi apărut între 1530-1542 sub genialul Thomas Cromwell, „cel mai radical dintre modernizatori“³⁵. Elton susține că această perioadă a fost una de reală schimbare, una care a asistat la crearea statului suveran modern: „Statul dinastiei Tudor era o monarhie națională, într-o anumită măsură nouă în Anglia, și în timp ce preocuparea aparentă era direcționată spre monarh, accentul real era deja pus pe caracterul său național.“³⁶

Revoluția administrativă a fost un rezultat concomitent al unei mai mari coordonări cerută de interesele capitaliste în curs de formare. Dacă Anglia urma să fie o entitate coerentă în contextul economiei mondiale, ea nu mai putea menține mai multe economii oarecum separate³⁷.

Elton vede instituite o serie de noi proceduri - un nou mod de conducere a finanțelor, centralizarea

administrării sub secretarul principal, organizarea consiliului privat ca un nucleu de coordonare, raționalizarea casei (gospodăriei) regale - fiecare din ele implicînd o reorganizare „în direcția unei mai mari delimitări, specializări, a ordinii birocratice”³⁸. Lucrarea lui Elton a dat naștere uneia dintre acele controverse fără sfîrșit în care istoricii dezbat, fără ajutorul datelor cantitative, nivelul la care anumite „diferențe” conduc la un salt calitativ³⁹.

Era Reforma lui Henric într-adevăr nouă sau nu? A fost oare schimbarea administrativă cu adevărat revoluționară, sau a reprezentat doar o etapă în plus într-un proces care a început în secolul al XIV-lea și a continuat pînă în secolul al XVII-lea? Mie mi se pare că Christopher Hill are un punct de vedere bine echilibrat despre ceea ce s-a întîmplat:

„Evoluția raportului a continuat în întreg Evul Mediu: o guvernare mai «birocratică» sub control seniorial, cînd regele era slab sau un minor, o guvernare a «curții» sub controlul personal al regelui cînd el era puternic. Dar în secolul al XVI-lea acest ciclu a fost întrerupt. Ministerele «au părăsit curtea» fără ca regele să piardă controlul asupra lor...”⁴⁰

Această perioadă de întărire a puterii administrative a statului a fost, în același timp, așa cum ne reamintește și Hill, „singura perioadă din istoria Angliei, începînd din 1066, cînd țara nu a avut posesiuni peste mări (exceptînd Irlanda)”⁴¹. Tot talentul administrativ a putut fi astfel focalizat spre interior. Rezultatele sînt foarte sigure și foarte importante.

Anglia a fost capabilă să dezvolte un oraș-capitală puternic ca forță unificatoare din punct de vedere cultural și economic⁴². Și Anglia a fost capabilă să mențină, fără o armată permanentă, pacea internă, într-un moment de furtună pe continent, ceea ce explică, în parte, progresul său industrial⁴³. Cum a putut evita Anglia războaiele religioase ale continentului cînd s-ar putea demonstra, cum face R.B. Werhnam, că în perioada ulterioară tratatului de la Cateau-Cambrésis, „instabilitatea internă a Insulelor Britanice [cauzată în mare măsură de incertitudinea succesiunii engleze] le-a transformat... într-o zonă periculoasă și punct focal în rivalitățile Europei vestice”⁴⁴. Ceea ce „a făcut posibilă apariția celei de a treia mari puteri în vestul Europei și înlocuirea

în final a celor două imperialismе gemene, habsburgic și cel al dinastiei Valois printr-o balanță multiplă de puteri⁴⁵, a fost, în principal, tocmai această puternică rivalitate și relativă epuizare a imperiilor francez și spaniol (despre care am discutat deja), împreună cu prevederile îndrăznețe ale Actului de Supremație din 1559 [*Act of Supremacy*] prin care Anglia este constituită ca stat anglican⁴⁶.

Relativa pace internă și lipsa armatei permanente au însemnat, de asemenea, o nevoie mai mică de impozit și de o birocrație umflată peste mărimea sa eficientă de vânzarea funcțiilor⁴⁷. Expansiunea puterii centrale se realiza mai mult printr-o birocrație eficientă decât prin una mai numeroasă (și mai împovărătoare). Realizarea ei a fost, de asemenea, posibilă prin poziția economică a însuși monarhului, cel mai mare proprietar de pământ al Angliei⁴⁸. Dar dacă puterea celui mai mare proprietar de pământ într-o economie națională relativ izolată și unificată urma să se bazeze pe industriile noi, atunci unde erau interesele regelui? Fără îndoială că interesele regelui erau ambigue, deoarece ca latifundiar regele căuta să-și maximalizeze venitul din pământurile sale, iar ca rege el căuta să-și maximalizeze venitul de la proprietarii de pământ⁴⁹. O cale prin care Coroana a încercat să rezolve dilema a fost aceea a reducerii rolului său de latifundiar. Dar atunci monarhia a trebuit să găsească o altă sursă de venit. În acest scop, în 1610, Coroana a oferit parlamentului „Marele Contract” (*The Great Contract*) - un schimb al drepturilor sale feudale pentru o alocație anuală⁵⁰. Această propunere a eșuat din cauza dezacordului privind mărimea sumei anuale. Eșecul respectiv avea să contribuie, pe măsură ce valoarea venitului din renta regală se diminua, la accentuarea tensiunilor politice ale epocii.

Instabilitatea și pacea internă, o revoluție administrativă dar o birocrație relativ mică, o rețea națională de piețe și regele ca un mare latifundiar, o combinație curioasă care conduce la paradoxul și truismul lui G.E. Aylmer conform căruia „Anglia din primii ani ai dinastiei Stuart era în același timp o țară «foarte guvernată», dar cu un guvern foarte restrâns”⁵¹. Acest paradox constituie, de fapt, secretul succesului relativ al Angliei. Pentru a înțelege aceasta, trebuie să ne întoarcem la principala controversă a istoriografiei

moderne engleze: natura claselor superioare engleze în secolul care a precedat Revoluția engleză și rolul mult disputatei *gentry*.

Parcursul literaturii acestei controverse, ceea ce J.H. Hexter a numit „furtuna asupra categoriei *gentry*”⁵², dă senzația urmăririi unui rapid și parcă fără sfârșit joc de ping-pong, unde fiecare lovitură primește o ripostă strălucită, schimburile continuând la infinit. Nu e necesar un efort de concentrare pentru a realiza că există de fapt două controverse întrepătrunse: una asupra aspectelor de bază ale istoriei engleze în al „doilea” secol al XVI-lea și alta asupra direcțiilor fundamentale ale luptei în știința socială modernă. Abia după ce ești înarmat cu această imagine este necesară concentrarea pentru a observa că unii oameni își schimbă de fapt atât de rapid pozițiile în mijlocul luptei încât creează imaginea unui simplu joc cu mingea într-o singură direcție.

Dacă este dificil să înțelegi controversa, aceasta se datorează înseși complexității istoriei. Să începem prin a vedea ce se crede că s-a întâmplat cu relațiile de proprietate asupra pământului.

Frank C. Spooner susține că profunda criză economică care a zguduit Europa cam de la 1540 pînă la 1560 „a fost deosebit de severă în cazul Angliei...”⁵³ Acesta a fost fără îndoială unul din factorii care au condus la proclamarea oficială a Reformei, ceea ce a făcut posibilă confiscarea mînaștirilor și a altor proprietăți bisericești. Coroana a vîndut apoi cea mai mare parte a acestui pămînt, atît pentru a obține un venit imediat, cît și ca o cale de consolidare politică, oferind cumpărătorilor ceea ce Christopher Hill numește „un interes legitim în protestantism”⁵⁴. Această decizie politică a mărit substanțial cantitatea de pămînt disponibilă pe piață, ceea ce a accelerat întregul proces de expansiune a metodelor capitaliste de acțiune, într-un mod și la un nivel pe care nici o altă țară europeană (exceptînd probabil nordul Țărilor de Jos) nu l-a cunoscut la acea dată⁵⁵. Terenurile odată vîndute erau revîndute (și adesea de mai multe ori). Unde au condus toate acestea în următorii 75 de ani? Aceasta pare a fi una dintre pietrele unghiulare ale dezbaterii.

Se pare că cele două argumente pe care R.H. Tawney le-a prezentat în eseurile inițiale sînt relativ puțin controversate. Un argument a fost „că tendința

determinată de o piață activă a terenurilor era, pe ansamblu, de creștere a numărului de proprietăți de mărime medie, concomitent cu diminuarea celor mai mari⁵⁶. De notat totuși că aceasta nu spune nimic în mod necesar despre cine *peers* sau *gentry* dețin aceste proprietăți de mărime medie⁵⁷. A doua afirmație pe care o face Tawney este că această schimbare de teren a condus la o „agricultură mai orientată spre piață”⁵⁸. Din nou și aici este necesară relativ puțină argumentație.

Dar care era poziția socială a celor care stăpîneau terenul? Există o confuzie în acest sens. Este mult mai mult decît o problemă semantică, deși semantica joacă rolul său atît timp cît fiecare continuă să ofere semnificații variate pentru aristocrație, *gentry* (*gentry* de sus, *gentry* de jos, *gentry* simplă, *gentleman*) și *yeoman*. Nu este împlător că specialiștii discută cu înverșunare acest aspect, deoarece întreaga problemă este că această perioadă din istoria engleză reprezintă nu numai un moment de schimbare economică și mare mobilitate socială individuală, ci și perioada schimbării grupurilor sociale. Nu numai noi sîntem nesiguri în ceea ce privește stabilirea grupărilor sociale, dar și oamenii timpului erau la fel⁵⁹. Totuși, a arăta flexibilitatea unui concept într-o epocă dată nu înseamnă a-i arăta inutilitatea. Specialistul trebuie stimulat spre un optimism moderat.

Pentru a descurca firele, trebuie să începem prin urmărirea termenilor discuției. Să analizăm pe rînd aristocrația (*aristocracy*), *gentry* și țărani liberi (*yeomen*). Dar, în timp ce facem aceasta, să ne reamintim că „schimbările economice i-au impulsionat pe cei mai întreprinzători dintre [cei care dețineau pămîntul, indiferent de denumirea lor] spre noile metode de administrare a proprietății... Ei se aflau în situația de a cîștiga mult dacă-și adaptau agricultura la noile condiții comerciale. Ei se aflau în situația de a pierde mult dacă erau atît de conservatori încît să adere la vechile metode”⁶⁰. Pare destul de clar că nu exista o corelare universală a statusului social cu adaptabilitatea la cerințele agriculturii capitaliste. Lawrence Stone schițează un tablou al aristocrației ca fiind vinovată de „administrare incompetentă” a proprietăților mari și avînd un „gust exagerat pentru risipă evidentă”, astfel încît „decalajul dintre venit și cheltuieli a crescut de la o foarte mică fisură la o imensă prăpastie”⁶¹. În plus,

aristocrația a trebuit să suporte costurile înalte ale rezolvării litigiilor și ale serviciilor publice, deoarece „Tudorii au operat printr-o birocratie neremunerată”⁶². Dar eforturile aristocraților de a-și crește venitul erau inutile: ei comercializau arendări pe termen lung pentru încasări rapide de bani gheață, ei se împrumutau masiv; ei depindeau de favorurile statului pînă ce statul nu mai putea sau nu mai voia să le acorde. Toate fără folos:

„Procesul epuizării resurselor economice ale aristocrației... a continuat fără întrerupere de-a lungul perioadei elisabetane... Prin 1603, se părea că întreaga structură a societății dinastiei Tudor era în pragul dizolvării iminente.”⁶³

Și totuși, cîțiva ani mai tîrziu același autor laudă imaginația și curajul acelorași aristocrați în aceeași epocă elisabetană:

„În această perioadă aristocrația a îndeplinit un rol pe care nici o altă clasă, nici *gentry*, nici negustorii nu puteau sau nu doreau să-l realizeze... Importanța aristocrației din acel timp este datorată mai degrabă dorinței ei de a încuraja și finanța noile acțiuni curajoase, care erau considerate riscante și de aceea nu reușiseră să-și asigure sprijinul grupurilor sociale mai prudente. Deoarece industriile minieră și metalurgică de mari dimensiuni erau totuși noi în perioada dinastiei Tudor, aristocrația a preluat inițiativa în expansiunea acestor industrii. Deoarece comerțul și explorarea oceanică erau noi, ea a jucat un rol proeminent.”⁶⁴

Această inițiativă nu era, se pare, absentă nici pe proprietățile lor:

„Vechea nobilime a arătat o surprinzătoare dispoziție... în a dezvolta noi resurse pe propriile sale moșii... Declinul economic și social al aristocrației, comparativ cu *gentry*, între 1558 și 1642, nu se datorează, în mod cert, unei lipse de inițiativă antreprenorială.”⁶⁵

Este greu să pui de acord cele două portrete făcute de Stone. Dat fiind că statisticile lui Stone asupra mărimii crizei financiare a aristocrației au fost subiectul atîtor critici și deoarece el și-a retractat⁶⁶ parțial, și nu total, afirmațiile, putem foarte bine întreba împreună cu H.R. Trevor-Roper:

„Dacă «în 1600 peste două treimi din aristocrația engleză nu numai că trăia peste posibilitățile sale, ci se afla în pragul ruinei financiare»... cum putem explica faptul că aristocrația și-a revenit din această ruină iminentă și, mai mult decât atât, a supraviețuit crizei mult mai grave a următorilor șaiszeci de ani? Extravaganța ei nu s-a diminuat în acei ani... Cum a procedat?”⁶⁷

Explicația lui Trevor-Roper este că situația grea a aristocrației, „deși genuină, nu a fost niciodată atât de serioasă pe cât a presupus domnul Stone, cu cifrele sale exagerate“. Ea era „lipită“ de pământurile sale, iar creșterea valorii pământului după 1600 a făcut „mai mult decât a făcut regele Iacob sau ar fi putut face orice rege“ pentru ca ea să-și mențină averile⁶⁸. Rezultă totuși, că Stone nu este de altă părere. Deși se referă la 1620, el spune că:

„Chiar cel mai incompetent [membru al claselor proprietarilor de pământ] n-ar fi putut să nu profite din creșterea masivă a rentelor medii în prima parte a secolului al XVII-lea. Pe urmă, nivelarea prețurilor a redus importanța administrării ineficiente a proprietății.”⁶⁹

În ceea ce-l privește pe J.H. Hexter, care-i atacă atât pe Stone și Tawney, pe de o parte, cât și pe Trevor-Roper, pe de altă parte, el susține:

„În jurul anilor 1580, piața tranzacțiilor cu pământuri a început să înflorească și se pare că a continuat să se dezvolte impetuos în următoarea jumătate de secol. Pe ansamblu, o creștere generală a valorii terenului este probabil foarte profitabilă, în mare, pentru oamenii care au cel mai mult pământ de pe urma căruia beneficiază, adică chiar pentru acel segment al clasei de proprietari pe care atât Tawney cât și Trevor-Roper l-au considerat debil din punct de vedere economic.”⁷⁰

Lăsînd la o parte însă o anumită ambiguitate în privința termenilor, poziția pe care o ia Hexter asupra acestui aspect nu este în dezacord cu cea a lui Stone și Trevor-Roper. În sfîrșit, să ne întoarcem la un al patrulea punct de vedere, diferit în multe privințe de celelalte trei, cel al lui Christopher Hill. Asupra acestei probleme, el spune:

„Prin urmare, Reforma a adus pierdere economică pentru o parte a aristocrației, dar nu pentru întreaga clasă. Noi ar trebui să fim atenți ca nu cumva să vedem ceva «antifeudal» în acest proces [al transferurilor de pământ]. Într-adevăr, într-un sens, dizolvarea [mînăstirilor] a condus la o intensificare a feudalismului, dat fiind că a multiplicat posesiunile principale... Proprietatea ecleziastică trecută [în mîinile monarhiei] a fost curînd risipită... Într-un timp scurt, deci, Reforma a întărit poziția clasei laice conducătoare, proprietară de pământ, deși ea a dezavantajat pe unii dintre acei membri ai săi care fuseseră puternici pînă atunci.”⁷¹

Dacă rezultă a fi mai puțină controversă despre aristocrație decît apare la prima vedere, putem oare spune la fel despre *gentry* care constituiau centrul inițial al dezbaterii? *Gentry* este, desigur, un termen mult mai vag. Cooper enumeră cîteva dificultăți:

„Nobilimea (*peerage*) reprezintă un grup de indivizi care se bucură de un statut legal definit de care beneficiază... numai un membru de sex masculin al fiecărei familii. Astfel, ceilalți copii ai nobililor și descendenților lor care urmează primului născut vor apărea ca *gentry* în clasificarea profesorului Tawney. Marii proprietari, ori de cîte ori își puteau permite, erau mai generoși cu copiii lor, în bani sau pământ, decît s-a presupus uneori... O astfel de măsură de precauție a influențat în mod cert distribuirea proprietății... *Gentry* nu erau recrutați numai de jos, precum *peerage*, ei erau recrutați și de sus... Mai mult, grupurile sînt incompatibile și în altă privință: nobilii (*peerage*) constituiau un grup strict definit prin statut legal, în timp ce *gentry* nu erau o categorie definibilă printr-o astfel de modalitate. Este o clasificare bazată pe avere și, într-o anumită măsură, pe modul de viață... Deși titlurile de *peerage* au fost vîndute după 1603, intrarea în rîndurile nobililor nu s-a făcut niciodată printr-un simplu test de avere și stil de viață.”⁷²

Cine sînt atunci *gentry*? *Gentry* nu sînt încă nobili și sînt mai mult decît *yeomen*, ultimul fiind un termen la fel de dificil de definit ca și *gentry*. Dar descoperim atunci că am inclus printre *gentry* nu numai pe fiii mai mici ai nobililor ci și variate categorii, precum cavaleri, nobili de

la țară și rentieri. Aceasta ar trebui să clarifice ceea ce se întâmplă. În ordinea ierarhică a societății feudale s-a dezvoltat un mare număr de categorii care au fixat rangul, datoriile, privilegiile și onorurile. Rangurile au evoluat permanent, continuitatea familiei fiind desigur instabilă, corelarea venitului cu rangul variind. Expansiunea agriculturii capitaliste era reflectată în sistemul de stratificare printr-o nouă categorie de „latifundiar“ (care în mod sigur poate fi divizată în funcție de mărimea posesiunii). *Gentry* apare ca un termen acoperind proprietarii de pământ capitalist. Ceilalți termeni nu au dispărut. Dar *gentry* era o denumire de grup, care s-a extins încet, tinzând să absoarbă și să anuleze alți termeni. În perioada elisabetană mai existau „aristocrați“ și *yeomen*, pe lângă *gentry*. În secolul al XX-lea sînt, în realitate, numai „fermieri“. Nu ajungem nicăieri dacă încercăm să identificăm *gentry* prin caracterizarea acestei categorii fie așa cum a fost definită ea la un moment dat, fie prin determinarea realității sociale existente la vremea respectivă. Cheia rezolvării problemei constă în înțelegerea faptului că *gentry* nu era numai o clasă în formare, ci și un concept în curs de cristalizare. Era, oricum, cazul vinului nou în sticle vechi. F.J. Fisher este cel care, după părerea mea, a pus problema în mod corect: „Efectul schimbărilor economice ale noilor secole, al XVI-lea și al XVII-lea, a fost în primul rînd acela că a oferit categoriilor existente noi posibilități, le-a insuflat un nou spirit și mai puțin a creat noi categorii de oameni.“⁷³

Christopher Hill, din contră, mi se pare că mărește confuzia în modul în care formulează problema:

„În mod sigur, trebuie să pornim de la faptul că *gentry* nu erau o clasă economică. Ei erau o clasă socială și legală, dar economic erau divizați. Secolul inflaționist dinaintea de 1640 a fost o mare turnantă în care au avut loc diviziuni economice în toate categoriile comunității. Unii *yeomen* au evoluat spre nobilime; alții au decăzut. Unii nobili au acumulat vaste proprietăți, alții erau în pragul ruinei. Este ușor de susținut că *gentry* nici nu s-au ridicat nici nu au căzut, dacă luăm în considerare eşantioane din această clasă: căci unele familii au progresat, iar altele au decăzut.“⁷⁴

Deși descrierea empirică a faptelor sociale mi se pare fără cusur, teoretizarea pare a scăpa esențialul, mai precis viziunea marxistă. „Semnul distinctiv al *gentry*“, spune Julian Cornwall, „era proprietatea asupra pământului.“⁷⁵ Termenul de *gentry* era destinat să cuprindă un grup de oameni care se aflau cu toții în aceeași relație cu mijloacele de producție: proprietari ai unui pământ nemoștenit, care producea pentru piață. Imaginea clară a acestui proces a fost umbrită de faptul că oamenii încă măi apreciau avantajul social al unei categorii legale mai vechi⁷⁶. Interesul *economic* comun a fost cel care, în secolul al XVI-lea și mai târziu, a constituit tema dominantă unificatoare a acelei categorii. În cadrul unei clase economice, unii pot fi mai bogați decât alții, mai plini de succes decât alții pe piață. Variația în venit nu demonstrează că un grup nu este o clasă.

Dar atunci ce lumină aruncă aceasta asupra dezbaterii, clasice de acum, privind categoria de *gentry*? Ideea esențială a lui Tawney a fost că *gentry* erau un grup cu un stil de viață mai bine adaptat pentru supraviețuire în era inflației decât risipitoarea nobilime și speculanții debitori. „Comparați cu aventurierii care făceau negoț cu proprietăți pe care nu le văzuseră niciodată, *gentry* erau o populație stabilă confruntată cu simpli jefuitori.“⁷⁷ Avantajul acestora asupra perechii lor franceze era că ei erau „puțini și căliți în cadrul severului sistem familial englez, care a sacrificat individul în favoarea instituției“⁷⁸. Ei erau din punct de vedere politic mult mai puternici decât omologii lor olandezi, „separați cu totul de rădăcinile lor rurale“⁷⁹, deoarece ei „combinau atașamentul lor local și popular, esențial pentru a dobândi un rol reprezentativ, cu aroma aristocratică de *nobiles minores* și au jucat pe rînd fiecare carte cu un realism plin de tact, dar fără milă“⁸⁰. Prin urmare ei condensează procesul succesiunii elitelor despre care Pirenne susține că era esența istoriei sociale a capitalismului⁸¹. Rezultatul a fost că „instituțiile politice [nu erau] conforme cu realitățile economice“, ceea ce a condus în mod inexorabil la o revoluție engleză condusă de *gentry* „în ascensiune“ și determinată de „forțe obiective prea puternice [pentru a fi controlate de parlament sau de conducător]“⁸².

Atacul lui Trevor-Roper, așa cum este bine știut, se baza, în afară de contestarea statisticilor lui Tawney și a

operațiilor de codificare⁸³, pe sugerarea faptului că modelul explicativ al arenei politice era neîntemeiat:

„Am sugerat deja că baza multor familii, fără îndoială «în creștere» era funcția, mai degrabă decât pământul. Aș merge acum mai departe. În loc de distincția dintre proprietari ai pământului «vechi» și «noi», între nobilime și *gentry*, aș propune ca fiind mai semnificativă distincția societății agrare a dinastiilor Tudor și Stuart, respectiv distincția dintre «curte» și «țară», dintre deținătorii funcțiilor și simplii proprietari ai pământului...

Ce averi au făcut funcționarii lui Henric al VIII-lea care au înfăptuit naționalizarea proprietăților mînăstirești! În mod firesc, cele mai bune afaceri le-au făcut ei și agenții lor locali, *gentry* deținători de funcții în provincii...

Dar ce s-a întîmplat cu simplii reprezentanți ai *gentry* care nu aveau asemenea poziții? Pe măsură ce fiecare recompensă devenea mai valoroasă, ei aveau tot mai puține șanse de a o obține.”⁸⁴

Prin urmare, războiul civil englez poate fi văzut, cel puțin în parte, ca revolta simplilor reprezentanți ai *gentry* împovărați de impozite împotriva unei curți renașcentiste.

În final, J.H. Hexter accentuează că există un „al treilea grup de proprietari englezi ai pământului”⁸⁵. El afirmă că o privire asupra opoziției parlamentare față de Stuarți demonstrează că aceasta nu provine din „clasa mijlocie rurală însetată de putere” a lui Tawney, deoarece ei sînt „*gentry* de țară bogați” (este această părere chiar atît de diferită de cea a lui Tawney?); nu sînt nici „țărănoii supărați și asupriți” ai lui Trevor-Roper, pentru că ei erau un „grup de oameni neobișnuit de bine educați” (este aceasta într-adevăr incompatibilă cu concepția lui Trevor-Roper?)⁸⁶.

Totuși, dacă urmărim afirmațiile favorabile ale lui Hexter, ne vom putea forma o imagine realistă despre rolul social al *gentry*-lor, deși nu aceea pe care crede el, la prima vedere, că ne-o sugerează. La un moment dat el spune în critica sa: „Noi am rămas totuși cu problema pe care a lansat-o Tawney în cercetarea sa... De ce, în această conjunctură istorică specială, «țara» și-a găsit conducerea în straturile sociale care nu erau în vîrfurile ierarhiei? De ce printre *gentry* mai degrabă decît în

nobilime?"⁸⁷ Răspunsul lui Hexter este, în esență, că afirmarea politică a *gentry*-lor poate fi explicată prin creșterea puterii militare a regelui în paralel cu declinul puterii militare a magnașilor teritoriali. „În consecință, *gentry* din perioada dinastiei Tudor au acționat cu o independență mai mare decât predecesorii lor din timpul dinastiilor Lancaster și York.”⁸⁸ Așa cum mulți au observat, consensul este total. Și, așa după cum subliniază Stone: „*Deus ex machina* domnului Hexter pentru a explica creșterea puterii politice a *gentry*-lor este într-un totu superficială: el spune că aristocrația a pierdut controlul militar. Desigur; dar de ce s-a întâmplat aceasta?”⁸⁹ Ne reîntoarcem astfel la acele variabile centrale pe care le-am discutat (așa cum au făcut-o Tawney și Trevor-Roper): dezvoltarea unui aparat de stat birocratic și a agriculturii capitaliste, precum și legătura dintre cele două⁹⁰.

Hexter pornește cu elan după aceea împotriva „mitului clasei mijlocii”. Dar aici el contestă în realitate liberalismul secolului al XIX-lea și nu marxismul „inconștient” care, sugerează el, marchează atât de mult istoria economică modernă⁹¹. De fapt, propria sa analiză nu este în realitate atât de diferită de cea a lui Tawney și Trevor-Roper. Tudorii, spune el, nu erau favorabili clasei mijlocii, exceptând „un cerc restrâns de negustori-bancheri de pe lângă dinastia Tudor”, un grup de „capitaliști legați de Curte”⁹².

Politica dinastiei Tudor a fost într-adevăr foarte consecventă:

„[Ea] era de obicei foarte sensibilă la interesele legitime. Le proteja pe cele vechi și crea unele noi în cadrul formelor emergente de acțiune... Politica dinastiei Tudorilor nu a fost nici să stea cu încăpăținare în calea schimbării, nici să o scape de sub control, ci să o ghideze, să o aducă, așa cum se spunea, la o formulă conformă cu buna rânduială.”⁹³ Și, pentru a fi bine înțeles, Hexter adaugă: „Tudorii priveau clasa mijlocie ca fiind vaca de muls a statului”⁹⁴.

Dar tocmai Lawrence Stone a fost cel care a evidențiat măsura în care dinastia Tudor a exercitat controlul economic, a favorizat un grup restrâns de antreprenori, dar nu burghezia în totalitate și a pus întărirea puterii militare a statului pe prim-plan⁹⁵, iar

esența demonstrației lui Trevor-Roper este că *gentry* s-au împotrivit ipostazei de vacă de muls.

În sfârșit, spune Hexter, nu se poate spune că spiritul capitalist a apărut abia în secolul al XVI-lea, deoarece el exista de mult, și nici că „proprietarii de pământ din secolul al XVI-lea au așteptat exemplul și inspirația negustorilor orășeni”⁹⁶ pentru a se lansa în agricultura capitalistă. Chiar așa. Dar în acest caz ne întoarcem la imaginea unei clase capitaliste în formare cu membrii recrutați din diferite medii sociale⁹⁷.

De ce ar părea curios acest fapt? Așa ceva s-a întâmplat, după cum am văzut, în decursul întregii economii mondiale europene⁹⁸. Au existat, fără îndoială, diferite expresii politice ale diferitelor subgrupări în cadrul categoriei de *gentry*. Barrington Moore, de exemplu, are o sugestie în legătură cu opoziția politică a „*gentry*-lor în declin” ai lui Trevor-Roper, ceea ce face fenomenul total compatibil cu opoziția politică a „*gentry*-lor în ascensiune” ai lui Tawney. El îl citează pe Tawney: „Există o mare parte a *gentry*-lor care stagnează sau care intră în declin. Ar fi ușor de găsit stăpâni feudali care țin pasul cu vremea și care obțin maximum de profit de pe urma proprietăților lor”⁹⁹. Moore afirmă apoi despre cei care „stagnează”:

„Este posibil ca acești «nemulțumiți și morocănoși» să fi reprezentat o fracțiune a elementului radical în spatele lui Cromwell și al Revoluției Puritane, deși această mișcare și-a avut originea principală mult mai jos pe scara socială. Astfel, sub impactul comerțului și al unor industrii, societatea engleză se destrăma de sus în jos într-un mod care a permis focarelor de nemulțumire generate de aceleași forțe să treacă temporar în centrul atenției... În acest proces, pe măsură ce vechea ordine se destramă, anumite categorii sociale, care dispăruseră datorită tendințelor economice de lungă durată, revin la suprafață și fac o mare parte din «treaba murdară» violentă, de distrugere a *vechiului regim* [*ancien régime*], pregătind astfel terenul pentru o nouă serie de instituții. În Anglia, principala afacere murdară de acest tip a fost actul simbolic de decapitare a lui Carol I.”¹⁰⁰

Hexter are probabil dreptate atunci când sugerează că au existat trei tipuri de proprietari de pământ: „în

ascensiune“, „în declin“ și „alții“. Și este foarte plauzibil ca opoziția politică să tindă să se coreleze cu primele două tipuri, mai mult decât cu cel de-al treilea. Aceste detalii sînt esențiale pentru o explicație a politicii de la începutul epocii Stuart¹⁰¹. În stabilirea curentelor de schimbare socială este mult mai important să se vadă ridicarea clasei *gentry* nu ca o forță economică, nici ca o entitate politică, ci ca o categorie socială.

Concentrarea asupra detaliului, în timp ce se relevă adesea lipsa de substanță a generalizărilor vagi, poate de asemenea să estompeze schimbarea seculară. Lawrence Stone, după elaborarea unei astfel de analize detaliate a complexității mobilității sociale din Anglia în această perioadă, scoate în evidență faptul că forma acestei analize tindea să piardă din vedere două mutații importante în cadrul societății engleze:

„Prima a fost polarizarea societății în bogați și săraci: clasele de sus au devenit relativ mai numeroase și veniturile lor reale au crescut; cei săraci au devenit relativ mai numeroși iar veniturile lor reale au scăzut. A doua, o egalitate mai mare în rîndul claselor de sus: în primul rînd, bogăția și puterea păturii superioare a *gentry*-lor foarte avuți au crescut mai mult față de cele ale aristocrației; și în al doilea rînd s-a mărit averea, a crescut numărul și statusul social al negustorilor și meseriașilor comparativ cu proprietarii de pămînt.“¹⁰²

J. Hurstfield susține același lucru, accentuînd pe impactul acestor schimbări asupra politicii celui „de-al doilea“ secol al XVI-lea:

„În Anglia, aristocrația nu a devenit niciodată o castă iar *gentry* proprietari de pămînt nu au devenit niciodată mică nobilime. Ca urmare, clasele de mijloc și cele de sus se aflau într-o relație mult mai apropiată una față de cealaltă decât față de monarhie; și, în vremuri de criză, au avut mult mai multe în comun între ele decât cu coroana.“¹⁰³

Stone și Hurstfield evidențiază aici esența problemei: procesul apariției unei noi clase sociale în cadrul căreia „vechea“ distincție aristocrație-*gentry* își pierde semnificația. După cum rezumă Perez Zagorin situația, tendința generală a lungului secol al XVI-lea în Anglia „a fost de a încredința oamenilor... capabili să ruleze capital în agricultură, comerț și industrie... conducerea vieții

sociale¹⁰⁴. Și această clasă mixtă a câștigat în detrimentul țărănimii¹⁰⁵. Situația din Anglia este o bună ilustrare a generalizării lui Lattimore: „În orice societate în curs de schimbare graduală, cei care conduc sînt întotdeauna cei care păstrează ce este mai bun din ce rămîne din vechea ordine și în același timp iau ce este mai bun din ceea ce oferă noua ordine, [conducînd în timp la] o considerabilă diversificare...”¹⁰⁶

Dacă *gentry* ar fi pur și simplu denumirea fermierilor capitaliști cînd au devenit o clasă, cine sînt *yeoman*-i? *Yeoman* este un termen la fel ca și *gentry*, un termen socio-juridic preexistent al cărui sens a evoluat în secolul al XVI-lea. Mildred Campbell, în cartea ei despre *yeoman*-i englezi, analizează diferitele sensuri ale cuvîntului și relația lui cu termeni cum ar fi fermier, *gentleman*, cultivator, agricultor, țaran liber și muncitor, notînd cu vehemență: „Inițial s-ar putea spune că nimic nu este mai explicit decît distincția care tocmai s-a pus în discuție”¹⁰⁷. Concluzia ei este că

„statutul de *yeoman*, văzut în termenii relației lui cu alte grupări din structura socială, are un caracter destul de definit. Ei reprezentau o substanțială clasă rurală de mijloc, a cărei preocupare principală o constituiau pămîntul și interesele agricole, un grup care trăia «în zona temperată dintre grandoare și sărăcie», servind Anglia, ei fiind o «clasă de mijloc»... între *gentry* și țărănimea aservită.”¹⁰⁸

Pentru a analiza rolul acestui grup trebuie să ne întoarcem la o temă discutată într-un capitol anterior, evoluția sistemului de proprietate în agricultura engleză. Marx, în discuția sa despre geneza arendei de pămînt capitaliste, scoate în evidență un aspect esențial care este adesea omis în exegeza opiniilor sale:

„O dată ce renta ia forma de rentă în bani, și prin aceasta relația dintre țaranul care plătește renta și stăpînul feudal devine o relație fixată prin contract - o dezvoltare care este în general posibilă numai atunci cînd piața *mondială*, comerțul și manufactura au atins un anumit nivel relativ ridicat - concesionarea de pămînt capitaliștilor își face și ea în mod inevitabil apariția. Aceasta din urmă s-a aflat pînă acum dincolo de limitele rurale iar acum transferă la țară și în agricultură capitalul achiziționat în orașe și o dată cu el modul de producție capitalist dezvoltat -

adică crearea unui produs ca o simplă marfă și exclusiv ca un mod de însușire a plusvalorii. Această formă poate deveni regulă generală *numai în acele țări care domină piața mondială* în perioada de tranziție de la modul de producție feudal la cel capitalist.¹⁰⁹

Ceea ce relevă afirmația lui Marx este că procesul de transformare în sistemul de proprietate asupra pământului nu este unic în Anglia, după cum este evident. Dar pe măsură ce Anglia (și Republica Olandeză) devin din ce în ce mai mult teritoriile centrale în economia mondială europeană în „cel de-al doilea” secol al XVI-lea (și chiar mai mult spre sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea), procesul se desfășoară mai departe și mai repede în aceste zone tocmai pentru că ele reprezintă centrul. Este esențial ca resursele să fie folosite mai eficient pentru a beneficia de pe urma poziției comerciale și financiare centrale în economia mondială. În Anglia a fost spre avantajul claselor proprietarilor de pământ să treacă la un sistem de totală înstrăinare a pământului, după cum a fost spre folosul claselor proprietarilor de pământ din Polonia (și chiar din sudul Franței, să zicem) să împiedice mișcările în această direcție.

Pentru a putea înstrăina în totalitate pământul, pentru ca producția în vederea vânzării mărfii să constituie preocuparea precumpănitoare a agriculturii, trebuie să se elimine nu numai diferitele feluri de sisteme feudale de proprietate asupra pământului. Trebuie să se elimine, de asemenea, țăranul fermier, deoarece țăranul ar putea să rămână atașat de pământ, angajându-se în tipuri marginale de activități de producție, din alte motive decât cel al maximalizării profitabilității pe termen scurt. Cum s-a realizat de fapt o astfel de eliminare.

H. John Habakkuk subliniază faptul că există trei moduri de a expropria țăranii: izgonindu-i de pe proprietățile lor și încorporându-le pământul în domeniu; forțându-i să cedeze proprietățile pe viață pentru arende limitate; făcând să dispară drepturile comunale ale țăranilor. El argumentează că în „cel de-al doilea secol” al XVI-lea numai acei țărani care erau arendași pe termen limitat sau pe viață fără drept de reînnoire au fost efectiv supuși unor astfel de forme de expropriere, și el estimează că aceștia au însumat numai aproximativ 35% din țăranime¹¹⁰. Cît despre

vînzarea pămînturilor, imaginea este departe de a fi unilaterală:

„În timpul acestei perioade... au existat cu siguranță stăpîni feudali (*seigneurs*) care au cumpărat pămînt de la țărani; au existat de asemenea unii țărani care acumulasera atît de multe bunuri încît au fost ridicați la rangul de *gentry*. În ambele cazuri rezultatul a fost o diminuare a proprietății țărănești. Dar au existat și țărani care au cumpărat marile domenii atunci cînd au fost puse în vînzare, sau care au obținut drept de arendă. Rezultatul exact al acestor tranzacții nu este cunoscut. Dar este totuși posibil ca aceste achiziții să fi însumat un câștig mai degrabă decît o pierdere pentru țărănime; în timp ce, pe de o parte, marii proprietari expropriaau țărani, pe de altă parte, țărani, acumulînd bunuri, diminuau domeniile stăpînitorilor feudali.“¹¹¹

Deplina capitalizare a agriculturii avea abia să urmeze în Anglia. În secolul al XVI-lea *yeoman*-ul avea încă un rol de jucat. Comercializarea din ce în ce mai puternică a agriculturii a oferit în această perioadă micului proprietar de pămînt nu numai „pericole“, ci și „ocazii“. Campbell, care devine puțin romantic, vede *yeoman*-ul oarecum eroic:

„Stăpînii feudali intriganți și vecinii însetați de pămînt erau întotdeauna gata să profite de pe urma necazurilor unui om. Deși în esență prețurile erau într-o constantă creștere, existau uneori fluctuații care veneau fără avertisment și într-o succesiune nesigură. Alte evenimente nefaste contribuiau la nesiguranța vremurilor. Epidemiile necontrolate erau o spaimă constantă. Pierderile datorită incendiilor erau obișnuite, iar asigurarea de orice tip era practic necunoscută. Pentru astfel de zile negre omul trebuia să aibă economii sau, dacă nu, să se îndatoreze...”

Dar atunci cînd este vorba de a înota sau de a se scufunda, dacă sorții nu sînt prea potrivnici, omul încearcă în general să înoate... și în ciuda condițiilor incerte expuse mai sus, mai mult decît oricînd în istoria proprietății asupra pămîntului în Anglia, omul de rînd care era harnic și întreprinzător avea ocazia să prospere. Acei care puteau face față furtunilor au găsit în prețurile mai mari și în piețele mai bune ocazii pentru profit care i-a impulsionat spre un efort

mai mare. Cîștigul dă naștere dorinței pentru un cîștig mai mare.“¹¹²

Chiar dacă yeoman-ul nu a fost beneficiarul direct al dizolvării mînaștirilor, el s-a putut bucura, în cele din urmă, de unele avantaje¹¹³.

După cum au subliniat mulți, au existat două tipuri de îngrădiri în acea epocă: îngrădirea marilor domenii pentru pășunat și îmbunătățirea micilor proprietăți pentru o mai eficientă cultivare a pămîntului. În acest din urmă proces, yeoman-ii au jucat un rol central, un rol cu atât mai important cu cît a avut importante consecințe sociale în privința creșterii cantității de alimente fără a se expune tipului de opoziție politică, ca în cazul îngrădirii pășunilor¹¹⁴. O parte a îmbunătățirilor s-a datorat altor factori care au mărit eficiența muncii. Thirsk o atribuie:

„Utilizării unor asolamente mai intensive, însoțite de o îngrășare a solului mai consistentă, folosirii unor varietăți îmbunătățite de cereale, și probabil, cel mai important dintre toate, creșterii impresionante a suprafeței arabile totale ca urmare a fertilizării terenului steril și a conversiunii pășunilor... Îngrășarea mai intensă a terenului arabil a fost desigur posibilă prin creșterea mai multor animale, ceea ce a avut ca rezultat o creștere a cantității de carne, lînă și alte produse animaliere. Creșterea numărului de vite a fost posibilă prin îmbunătățirea pășunilor și a pajiștilor cu ajutorul fertilizatorilor, prin sporirea posibilităților de pășunat primăvara, prin irigarea pajiștilor în vestul țării, prin sporirea suprafeței cultivate, prin sporirea posibilităților de pășunat vara prin asanarea mlaștinilor și prin ameliorarea zonelor mlaștinoase de coastă. Astfel, ameliorările în privința terenului arabil și a păstoritului mergeau mînd în mînd, fiecare venind în sprijinul celeilalte și ambele contribuind la promovarea specializării și interdependenței regiunilor.“¹¹⁵

Includerea Țării Galilor în diviziunea engleză a muncii în această perioadă a contribuit la procesul de ameliorare a agriculturii. În primul rînd, impunerea formelor juridice englezești, în special dreptului de primogenitură a condus la o mare nesiguranță în privința sistemului de proprietate asupra pămîntului. Acest fapt a fost propice creării de mari domenii în Țara Galilor. „De la un capăt

al Țării Galilor la altul era o perioadă a constituirii de domenii și de întemeiere a averilor familiale.¹¹⁶ Această situație era valabilă mai ales în „zonele sudice anglicizate” unde exista „o pronunțată inegalitate în privința dimensiunii domeniilor...”¹¹⁷ Bănuiesc că proprietarii de pământ erau în mod disproporționat englezi. Gradul de ameliorare agricolă generat de îngrădirile din Țara Galilor pare a fi fost mai ridicat decât în Anglia. Până în acel moment Țara Galilor suferise de pe urma „tehnichilor de jefuire”¹¹⁸. Totuși, aceasta a însemnat o dizlocare mai puternică a populației, care a migrat în Anglia, unde avea șanse mai mari să devină parte a lumpenproletariatului, o bună parte sfârșind - așa cum am menționat deja - ca mercenari.

Campbell afirmă că această perioadă a fost o epocă a „foamei de pământ”¹¹⁹. „Printre cei înfometați de pământ, nici unii nu erau mai avari decât *yeoman*-ii.”¹²⁰ Acest fapt a fost profitabil, așa cum este dovedit de locuirea rurală din Anglia anilor 1570-1640, perioada „Marii reconstrucții”, opera, potrivit lui W.G. Hoskins, „marilor cultivatori, *yeoman*-ilor și reprezentanților *gentry* mai puțin avuți, toți având în mare aceeași origine socială în secolele medievale”¹²¹. Totuși, Lawrence Stone citează același fapt ca o dovadă în plus pentru „ridicarea clasei *gentry*”¹²², un indiciu legat de flexibilitatea denumirilor pe care le folosim. Oare acești *yeoman*-i nu sînt pur și simplu versiunea mai puțin capitalistă a *gentry*-lor care sînt fermieri capitaliști?¹²³

Acest aspect devine mai clar dacă vedem cine pierde, de fapt, în procesul de îngrădiri (de ambele tipuri). Pe măsură ce îngrădirile continuă să apară - fie îngrădirile la scară mare ale proprietarilor de oi sau cele la scară mică ale *yeoman*-ilor în ascensiune - un număr de oameni care pînă atunci trăiseră pe și de pe urma pământului au fost forțați să-l părăsească, iar alții au fost reduși la statutul de lucrători lipsiți de pământ care munciau pentru salarii¹²⁴. Acest fapt a fost mult timp considerat a fi un element central în crearea surplusului de muncă, ce constituie un element esențial în „comercializarea vieții englezești”¹²⁵. Această mutație a avut loc între 1540 și 1640. Ca urmare a presiunii economice, unii din pătura de jos au cîștigat dar mult mai mulți au pierdut¹²⁶. Într-adevăr, se poate ca tocmai procesul de eliberare a țaranului de constrîngerile feudalismului să fi constituit un mod suplimentar de

sărăcire. Alexander Savine, în articolul lui despre rămășițele iobăgiei feudale în Anglia dinastiei Tudor, notează paradoxul că „pentru iobagul din secolul al XVI-lea dependența sa personală de stăpînul feudal a devenit mai apăsătoare în momentul în care și-a obținut independența”¹²⁷. Paradoxul este prea simplu pentru a fi explicat. Eliberarea nu se producea pe gratis. Era cumpărată. Într-adevăr, trebuie să se fi cumpărat la prețuri mari, deoarece Savine notează:

„Eliberarea iobagilor era considerată ca o sursă obișnuită de venit pentru stăpînii feudali... Eliberarea ultimilor iobagi era o politică rentabilă. Aceasta se petrecea atît de deschis în secolul al XVI-lea încît curtenii din epoca elisabetană puteau primi ca o distincție specială, un favor din partea suveranului, împuternicirea de a elibera un număr anumit de familii iobage de pe domeniile coroanei; adică li se permitea să-și refacă averile cu plățile pentru eliberare.”¹²⁸

Iobagii nu mai prestau munca săptămînală pe domeniul stăpînului feudal¹²⁹. Mai degrabă, „dependența personală a iobagului a devenit un simplu pretext pentru aservire”¹³⁰. Astfel, în decursul procesului, mulți au devenit, desigur, săraci lipsiți de pămînt.

Alte dovezi ale acestei pauperizări găsim în dispariția efectivă a categoriei cultivatorilor. Pe de o parte, unii cultivatori „evolau spre *yeoman*-i și distincțiile între cultivatori și *yeoman*-i erau estompate”¹³¹. Pe de altă parte, cultivatorul mai sărac o ducea mai prost decît mulți lucrători din zona rurală care aveau gospodărie mică și trebuiau să lucreze ca zilieri sau sezonieri pentru a-și putea cîștiga existența¹³². Oare cultivatorii angajați sporadic nu s-au gîndit să devină muncitori angajați permanent?

În orice caz, ambele aceste categorii de lucrători agricoli erau expuse îngrădirii și violării dreptului asupra pășunilor comune. În special violarea acestui drept a condus la abandonarea satelor și la migrație¹³³. Everitt subliniază faptul că, deosebirea din ce în ce mai mare dintre țărani *yeoman* și acei „săraci care se stabileau în mod ilegal și vagabonzi, în realitate lipsiți de pămînt, adesea de curînd izgoniți din altă parte” era un fenomen care se putea observa mai ales în așezările de curînd întemeiate în zonele de pădure de la țară¹³⁴ și că „din

acest grup din urmă, ca urmare a originii lor seminomade, era recrutată în general armata din ce în ce mai numeroasă a lucrătorilor sezonieri, fapt generat de necesitățile agriculturii orientate spre comerț¹³⁵.

Astfel a apărut problema politică crucială a cerșitului și vagabondajului, o caracteristică bine cunoscută a Angliei elisabetane¹³⁶. Frank Aydelotte vede trei factori separați care, combinați, au contribuit la răspîndirea vagabondajului în epoca elisabetană: îngrădirile domeniilor în mod sigur și cel mai important; dar de asemenea pacea Tudorilor și ca urmare destrămarea unor enorme suite de servitori ai nobililor, ca și dizolvarea mînăstirilor corelată cu dispariția rolului lor filantropic. Părerea lui Aydelotte în legătură cu acești vagabonzi, care nu poate fi cu mult diferită de cea a conducătorilor din acele timpuri, este ca ei să fie tratați ca o problemă socială:

„Dearte de a fi o clasă impotentă sau inofensivă, vagabonzii secolului al XVI-lea reprezentau o mare parte din puterea Angliei medievale. Mulți dintre ei aveau stofă bună dar nu și-au găsit un loc util în schema economică a Angliei moderne. Ei aveau mințile necesare pentru a pune la cale fapte rele și curajul de a le pune în practică. Printre ei se numărau nemulțumiți și agitatori politici, religioși și sociali. Ca urmare, ei erau un pericol și o pacoste în Anglia elisabetană. Vagabonzii constituiau o asemenea amenințare încît i-au făcut pe cei ce alcătuiau legile, începînd cu epoca lui Henric al VII-lea, să se gîndească serios la un remediu, atît prin conceperea unor reglementări îngrăditoare cît și prin punerea lor în aplicare, pînă cînd problema a fost în sfîrșit rezolvată, în măsura în care legislația o putea rezolva, prin admirabilele legi pentru săraci din 1572, 1597 și 1601.”¹³⁷

Admirabile? Poate, deși fără îndoială nu în sensul simplist în care Aydelotte vrea să le admirăm.

Aceste legi aruncă totuși o lumină asupra rolului pe care îl juca aparatul de stat. În primul rînd, să notăm că legislația „bunăstării sociale”, necunoscută pînă acum în Europa, apare pe scenă în multe locuri în această perioadă. Mai mult decît atît, nu este nici măcar vorba despre o invenție simultană, ci de o difuzare culturală conștientă¹³⁸. În al doilea rînd, legătura dintre o astfel de

legislație și transformarea economică este ambiguă. Era, în mod sigur, un răspuns la o reacție la criza socială generată de schimbarea economică, un mod de a preîntîmpina revolta politică¹³⁹. Dar sensul ei economic nu era de suport direct pentru clasele capitaliste. A fost o formă de stabilizare al cărei efect era cel puțin de constrîngere, în aceeași măsură pentru patroni și pentru lucrători¹⁴⁰. Această politică de constrîngere monarhică a jocului liber al capitalismului din secolul al XVI-lea este în contrast puternic cu sprijinul acordat de stat, atunci cînd intervine în procesul îngrădirilor mari și definitive din secolul al XVIII-lea¹⁴¹.

Se emite adesea ipoteza că Tudorii și primii Stuarti „au dat greș” pentru că rezultatul final al politicii lor a fost Revoluția Engleză. Dar poate că Revoluția Engleză ar trebui privită ca o măsură a „succesului” monarhilor Tudor-Stuart prin faptul că ei au împiedicat revoluția atît de mult timp. Să observăm reacțiile țăranilor englezi obidiți din secolul al XVI-lea. Mulți dintre ei au ales vagabondajul. O altă posibilitate era revolta țărănească și au existat cu siguranță revolte țărănești. Dar ar trebui notat faptul că au existat mai puține în Anglia atunci decît înainte, și mai puține în acea perioadă în Anglia decît în Franța sau în altă parte pe continent.

Fiecare dintre aceste contraste merită a fi analizat. R.H. Hilton susține că îngrădirile din secolul al XVI-lea au avut o „preistorie”. Procesul de părăsire a pămînturilor datează din secolul al XIII-lea. A existat desigur fenomenul de depopulare, dar Hilton este de părere că sărăcia a fost o explicație mai profundă pentru exodul rural¹⁴². Apoi a urmat „lungul” secol inflaționist al XVI-lea. În timp ce în estul Europei stăpînii feudali au forțat lucrătorii să se întoarcă la pămînturi deoarece le-o impunea sistemul fiscal-comercial de producție aflat în dezvoltare, Anglia s-a axat pe păstorit (care necesita mai puțină muncă) și a mărit eficiența producției arabile (care necesita mai puțină muncă). Departe de a dori să lucreze domeniile direct, marii proprietari de pămînturi au căutat arendași și au preferat „fermieri capitaliști” ca arendași în locul „țăranilor”¹⁴³. Avînd în vedere că aceasta a fost spre dezavantajul multora în zonele rurale, de ce nu s-au opus țăranii mai mult? Hilton susține că erau prea slabi ca să reziste¹⁴⁴. O confirmare în plus se poate găsi în observația lui C.S.L. Davies că a existat o rezistență

relativ *mai mare* a țăranilor în „primul“ secol al XVI-lea decât în „cel de-al doilea“, ori, dacă asprimea condițiilor ar fi suficientă pentru a explica revoltele țăărănești, ar fi trebuit să se îndeplinească invers. Numai după 1590 creșterile rentelor se ridică peste măririle de prețuri. Davies oferă două tipuri de explicații pentru aceasta. Pe de o parte, conceptul de rentă variabilă era relativ nou și era deci de neconceput în „primul“ secol al XVI-lea în timp ce în „cel de-al doilea“ țăranii erau obișnuiți cu acest concept¹⁴⁵. Și în al doilea rând, și poate cel mai important, *yeoman*-ii nu erau afectați în mod negativ de îngrădiri¹⁴⁶.

Să ne întoarcem acum la o comparație a categoriei de *yeoman* în Anglia și Franța în aceeași perioadă. Aici Davies observă că povara impozitelor a fost aceea care a condus în modul cel mai direct la revoltă împotriva autorității centrale, și această povară era mai mică în Anglia decât în Franța datorită dimensiunii mai mici a statului, a unei birocratii mai puțin venale și deci mai puțin extorcante și a slăbiciunii instituționale a regiunilor, ceea ce a redus ponderea aparatului de stat, eliminând de asemenea focarele de revoltă¹⁴⁷.

În sfârșit, să analizăm un ultim contrast, revoltele țăărănești din secolul al XVI-lea în Anglia și cele din secolul al XVIII-lea. Tawney subliniază că acesta este un contrast între „preponderența lor... în mijlocul secolului al XVI-lea“ și „prin comparație, raritatea lor, două sute de ani mai târziu“, deși exista aceeași cauză potențială, îngrădirile¹⁴⁸. Tawney susține că tulburările agricole din secolul al XVI-lea „marchează tranziția de la revoltele feudale ale secolului al XV-lea, bazate pe coeziunea tuturor claselor dintr-o localitate împotriva conducerii centrale, la cele în care o clasă se ridică împotriva alteia datorită opoziției între interesele economice“¹⁴⁹.

Atunci, ce concluzie tragem? Se pare că secolul al XVI-lea, în special perioada între 1540-1640, este o perioadă de *formare* a claselor, a unei clase capitaliste agricole (ai cărei membri mai înstăriți sînt numiți *gentry* și cei mai puțini înstăriți sînt numiți *yeomen*). Procesul social de consolidare a dreptului asupra pămîntului în Anglia în această perioadă este unul de creștere a veniturilor acestei clase în totalitate, inclusiv a membrilor ei mai puțin înstăriți, implicînd în același timp începuturile creării unui proletariat, din care o mare parte

nu era încă ferm stabilită la orașe, ci era formată mai degrabă din „vagabonzi“, muncitori salariați sezonieri posedând loturi pentru a-și câștiga existența, și lumpenproletariat în orașe.

Aparatul de stat nu era o forță independentă încheată, ci un câmp de bătaie pentru două curente conflictuale - acele persoane cu un status tradițional înalt care, în cel mai bun caz, se adaptau parțial noilor posibilități economice și acele elemente noi (indiferent de trecutul lor, în ceea ce privește statusul tradițional și indiferent de averea lor relativă în prezent) - care tindeau spre deplina comercializare a vieții economice.

În timp ce ambele elemente au căutat și câteodată au primit ajutor din partea statului, nici unul nu era sigur că putea profita de pe urma unui aparat de stat mult consolidat, în general pentru că fiecare parte se temea că cealaltă va domina birocrăția de stat. O politică de „bunăstare socială“ servea intereselor de a păstra ordinea și de a influența acțiunea forțelor de piață. Ea facilita tranziția și deci prezenta avantaje pentru toate forțele în joc.

Poziția Angliei în economia mondială a făcut posibil tocmai acest joc de echilibrare. Ea a fost apărată de un prea mare amestec din afară prin lupta celor două mari puteri militare: Spania și Franța. Nu a fost stînjinită de obligații imperiale¹⁵⁰. A fost liberă deci să-și urmeze specializarea economică, îndeosebi cu ajutorul materiilor prime din estul Europei, alimentată parțial de alianța ei comercială cu Republica Olandeză, care, de asemenea, dorea protecție împotriva giganților militari și care „plătea prețul“ menținerii în funcțiune a sistemului comercial mondial. Aparatul de stat englez era suficient de puternic pentru a se apăra de influențele periculoase din afară, dar încă destul de slab pentru a nu favoriza prea mult nici elementele „tradiționaliste“, nici pe noii paraziți ai birocrăției de stat, astfel încît nici unul, nici celălalt nu a putut înghiți în totalitate surplusul forțelor celor mai productive. Pe scurt, a fost o chestiune de poziție optimă: izolare politică relativă avînd avantajele economice ale economiei mondiale, un relativ echilibru intern de forțe care a consolidat pacea internă, dar a diminuat greșelile unui aparat de stat tiranic.

Cum se face, atunci, ne-am putea întreba cu îndreptățire, că a avut loc Revoluția Engleză? S-ar putea

spune acum că susținem că dovada „succesului” Angliei în această perioadă este că Revoluția Engleză a avut loc în acel moment - nici mai devreme, nici mai târziu - și că forțele capitalismului modern au ieșit la iveală în mod clar triumfătoare, în ciuda presupusei lor „înfrângeri” și a presupusei „Restaurații” a celor vechi. Pentru a putea aprecia această problemă a periodizării ar trebui să luăm în considerare trei fenomene corelate: politica de alianță a acestei perioade, *pattern*-urile de migrație și așa-numita criză comercială a începutului epocii Stuart. Aceasta ne va permite să discutăm despre „adevăratele probleme” care au format contextul Revoluției Engleze.

H.R. Trevor-Roper insistă asupra faptului că esențialul conflict este acela între Curte și țară. Dacă acesta este punctul-cheie, atunci a câștigat, deoarece presupușii lui oponenți - de exemplu Stone și Hill¹⁵¹ - au recunoscut aceasta. Și totuși, nu aici este problema. Ea constă în ce rol politic juca Curtea, cum se corela acest joc cu transformarea economică și socială în plin avânt și care au fost consecința și cauza rolului Angliei în economia mondială europeană.

Aparatul de stat, Curtea, era în același timp protagonistul piesei și un element mediator, un vector de forțe diferite. Acest lucru a fost valabil pentru toate așa-numitele monarhii absolute. Ele echilibrău forțele, ele serveau drept mediatori de putere, ele făceau compromisuri. Dar unul dintre rezultatele la care sperau era să se autoconsolideze, să devină absolute în fapt mai degrabă decât în teorie și aspirație.

Dată fiind ambiguitatea rolului și obiectivelor sale, Curtea era ambivalentă în legătură cu apariția elementelor capitaliste. Pe de o parte Coroana favoriza „burghezia”, adică conglomeratul de proprietari de pământ capitaliști și fermieri înstăriți, oameni de diferite profesii (avocați, preoți, practicanți în domeniul medicinei), negustori mai bogați¹⁵². „Urmărit de teama revoltelor feudale”¹⁵³, după cum se exprimă Tawney, statul a văzut în ei aliați pentru propriile lui scopuri. Dar în final, Curtea era dominată de aristocrație, regele deținând locul de frunte - vechii aristocrați, oameni de curând ajunși în posesia titlului și prețuindu-l deci cu atât mai mult, alții aflați în serviciul regelui și aspirând spre nobilimea cu titluri. Curtea nu putea fi binevoitoare în legătură cu subminarea sistemului de status ierarhic în

vîrful căruia se afla; și nici nu a fost binevoitoare. Ea s-a bucurat de acest sistem, l-a construit, l-a consolidat, l-a finanțat. Curtea renașcentistă le-a eclipsat pe toate celelalte cunoscute de Europa.

Nevoia de bani și de aliați politici a condus Curtea spre o dezvoltare și mai mare a comerțului și comercializării. Nevoia ei de stabilitate și considerație a făcut-o să se simtă în nesiguranță datorită succesului agresiv al noii clase. În măsura în care putea, Curtea a încercat să aplice o frînă lentă procesului accelerat de transformare capitalistă, accentuînd în același timp centralitatea politică a instituțiilor de stat. Același lucru s-a petrecut în Anglia în epoca Tudorilor, în Franța Valonilor sau în Spania habsburgică. Ceea ce a fost diferit a fost atît contextul istoric, cît și poziția internațională în secolul al XVI-lea care au determinat ca în Anglia clasa capitalistă să fie relativ mai puternică și mai capabilă să absoarbă o mare parte din elementele vechii aristocrații.

Mulți specialiști notează că între aproximativ 1590-1600 a existat un moment critic în politica Angliei. Tawney scrie:

„Puțini conducători au acționat într-un mod mai nemilos decît primii Tudori, bazîndu-se pe ipoteza că fundamentele puterii sînt economice. Ei au realizat mărirea domeniului regal și protecția țăranului cultivator, două dintre politicile de bază ale Noii Monarhii. În ultimii ani ai domniei Elisabetei, politica celor dintîi se prăbușea, iar cea din urmă, niciodată agreată de marii proprietari, înîmpina o opoziție din ce în ce mai tenace.”¹⁵⁴

În timp, ponderea deciziilor Coroanei înclina spre fermierii capitaliști și nu spre aristocrația ca atare¹⁵⁵. Cea din urmă, pentru a supraviețui, se aseamăna din ce în ce mai mult cu „*gentry* în ascensiune” și era, prin urmare, din punctul de vedere al țărănimii, din ce în ce mai exploatare¹⁵⁶. Deci, legăturile între stăpîn și țăran au devenit mai slabe, iar cel din urmă nu mai răspundea apelurilor ierarhice regionale de loialitate în conflictele naționale¹⁵⁷. Însăși birocrăția Curții devenise extravagantă și „risipitoare”, un proces care, după cum susține Trevor-Roper¹⁵⁸, a avut limitele sale naturale. Apoi, după cum precizează Stone și Trevor-Roper, prin 1590 risipa a dus la o reducere a cheltuielilor. Pacea în

Europa (intervalul între 1598 și 1618) a micșorat cheltuielile pentru toate statele¹⁵⁹. În Anglia, vânzarea titlurilor de către Iacob I a mărit venitul¹⁶⁰ și prin aceasta criza a fost împiedicată. Criza a fost evitată dar extravaganta a crescut datorită logicii politicii duale a Coroanei¹⁶¹.

Este posibil ca un secol de domnie a Tudorilor să nu fi cauzat un declin puternic al proprietăților nobiliare așa cum a crezut Tawney la început. În final se pare că ceea ce s-a întâmplat a fost împărțirea parțială a domeniului regal fermierilor capitaliști care nu erau nobili¹⁶². Beneficiarii conducerii dinastiei Tudor erau fără îndoială atât nobilii cât și cei care nu erau nobili dar care erau capabili să stăpânească noua economie¹⁶³. Jongleriile Tudorilor i-au menținut în poziție de vîrf. Dar „lungul” secol al XVI-lea se apropia de sfîrșit. Iar tensiunile contradicțiilor lui aveau să fie simțite sub domnia primilor Stuarti. La aceasta se referă Trevor-Roper:

„Chiar în anii 1590 o birocrație mai eficientă, chiar mult mai puțin costisitoare fusese salvată numai prin pace: cum ar putea supraviețui acest sistem mult mai revoltător [al Stuartilor și al altor monarhi europeni ai acestei epoci] dacă lungă perioadă de prosperitate a secolului al XVI-lea, sau pacea salvatoare a secolului al XVII-lea s-ar fi prăbușit?

De fapt, în anii 1620 ele s-au prăbușit în același timp. În 1618 o criză politică în Praga a pus în mișcare puterile europene... Între timp, economia europeană... a fost brusc lovită de un mare regres, universalul „declin al comerțului” din 1620.”¹⁶⁴

Ne întoarcem deci încă o dată la mecanismele funcționării sistemului mondial. Reacția Angliei la așa numita „criză a secolului al XVII-lea” era oarecum diferită de a celorlalți. Acesta este motivul pentru care ea a putut intra în epoca mercantilismului cu o forță mult mai mare. O dimensiune a acestei puteri a fost gradul înalt de comercializare a agriculturii sale, un proces pe care l-am descris deja. Alt aspect al acestei puteri a rezidat în „industrializarea” ei.

John Nef susține că Anglia a trecut printr-o „revoluție industrială timpurie” în perioada 1540-1640, și că, prin comparație, Franța nu a trecut printr-o astfel de revoluție¹⁶⁵. El afirmă că au existat trei tendințe principale de dezvoltare în Anglia. Au fost introduse un

număr de industrii, cunoscute anterior pe continent dar nu și în Anglia (fabrici de hîrtie și de praf de pușcă, turnătorii de tunuri, fabrici de alaun și sulfat feros, rafinării de zahăr, exploatare de nitrat de potasiu, fabrici de prelucrare a alamei). Au fost importate noi tehnici de pe continent, în special pentru minerit și metalurgie. În sfîrșit, englezii și-au adus contribuția lor importantă în tehnologie, în special în ceea ce privește înlocuirea lemnului cu cărbunele¹⁶⁶. În plus, Nef susține că „investiția de capital, alături de ingeniozitatea invenției tehnice, a fost orientată, mai mult ca niciodată, în direcția producției, punîndu-se accentul pe *cantitate*”¹⁶⁷. Totuși, dacă ne-am întreba, referitor la cele susținute de Nef, cum a fost posibilă această bruscă tranziție a Angliei de la o „stagnare” industrială la o poziție relativ avansată, observăm că el oferă, în esență, o explicație geografică. Vasta piață internă, o premisă pentru concentrarea industrială, a fost posibilă „datorită facilităților de transport ieftin pe apă, de care se bucura Marea Britanie, în virtutea poziției sale insulare și a porturilor bune, într-o măsură mai mare decît orice altă țară străină, cu excepția Olandei”¹⁶⁸. Fără îndoială, acest lucru este adevărat, dar, avînd în vedere că geografia era aceeași în secolele anterioare, rămînem la fel de nelămuriți în legătură cu motivul acestui avînt brusc al Angliei.

Ceea ce pare a fi clar este că a existat un avînt: în tehnologia industrială, în gradul de industrializare și, în mod corespunzător, în populație. K.W. Taylor, constatînd dublarea populației Angliei sub domnia dinastiei Tudor, oferă două explicații: pacea internă și noua geografie a comerțului mondial care au schimbat poziția Angliei în „lume” și deci au pus capăt concentrării populației sale în sud și est. „Ca o plantă din ghiveci mult timp lăsată să crească netulburată pe pervazul ferestrei și apoi mutată într-o grădină deschisă, economia Angliei a dezvoltat noi ramuri și frunze.”¹⁶⁹ Explicația geografică a lui Taylor, atunci cînd vorbește de poziția Angliei în raport cu economia mondială ca opusă avantajelor geografiei interne susținute de Nef, este mai satisfăcătoare întrucît se referă la un element care, în mod sigur, s-a schimbat în secolul al XVI-lea. Mai mult, dacă ne reamintim de noul rol al comerțului baltic ca și al celui atlantic, demonstrația devine mai consistentă. Totuși, nu este suficient să se explice diferența în raport cu Franța. Poate

că ar trebui să vedem factorii interni care au făcut ca Franța să nu obțină un avantaj atât de mare ca Anglia de pe urma noii geografii.

Să observăm apoi că dublarea populației Angliei a fost selectivă, deoarece ea implica nu numai creșterea demografică ci și calitatea imigrării, deci o emigrare utilă. Pe de o parte exista cunoscutul influx de meseriași continentali - țesători flamanzi, metalurgiști germani etc. - a căror sosire este de regulă atribuită efectelor războaielor religioase. Dar dacă ei au plecat în Anglia, aceasta se datorează, așa cum afirmă G.N. Clark, faptului că Anglia devenise „locul unde capitalul și activitatea de comercializare pot dobîndi o mai bună remunerație”¹⁷⁰. Să ne reamintim totuși că sfîrșitul erei elisabetane a fost un moment de mare efort economic și social - cheltuieli prea mari ale Curții, la care se adaugă creșterea populației combinată cu îngrădirile și de aici apariția vagabondajului. Așa cum ne reamintește F.J. Fisher, contemporanii vedeau Anglia elisabetană „ca o țară în care presiunea populației i-a condus treptat pe mulți la sărăcie și probabil a diminuat venitul național pe locuitor”¹⁷¹.

Există două moduri de a rezolva problema surplusului de populație în cadrul unei țări: transferul său din orașe (care înseamnă, din punct de vedere geografic, segregarea lor) sau transferul unei părți a populației din țară. În Anglia dinastiilor Tudor-Stuart, au fost încercate ambele variante. Pe de o parte, Legile celor săraci (*the Poor Laws*) sau „legile împotriva săracilor” cum le numea Braudel¹⁷², au împins populația spre zonele rurale, spre o existență în teritoriile marginale. Pe de altă parte, tocmai în acea perioadă Anglia începe să se gîndească la colonizarea de peste mări - la Irlanda mai întîi, începînd de pe la 1590, apoi la America de Nord și Indiile de Vest. În cazul emigrării externe, tentația pentru emigranți era mobilitatea socială¹⁷³. Malowist sugerează să căutăm o explicație a celui de-al doilea val al expansiunii care începe la sfîrșitul secolului al XVI-lea - cea a Angliei, Olandei și într-o anumită măsură a Franței - nu numai în factorii comerciali, adesea citați, ci și în nevoia de a scăpa de surplusul de populație. El observă că mulți văd expansiunea demografică ca un stimulent al expansiunii economice, dar ne reamintește că există un

punct optimal*. „Situatiile de criză economică și anumite situații sociale nefavorabile progresului economic par să creeze condițiile favorabile migrației, chiar celei mai riscante.”¹⁷⁴ Încă o dată, numai din punct de vedere al optimului, o țară poate fi considerată „prematur suprapopulată”¹⁷⁵.** Ca și Anglia, Franța a exportat populația sa spre Spania în secolele al XVI-lea și al XVII-lea (pentru a înlocui expulzarea maurilor), mai târziu spre „insulele” Americii și a omorât mulți în persecuțiile protestanților¹⁷⁶. Pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu siguranță, populația Franței era iarăși echilibrată¹⁷⁷. Dar i-a luat mult mai mult timp să ajungă la acest echilibru decât Angliei. Și aceasta s-a realizat cu prețul luptelor interne care au întărit unele forțe negative și au expulzat unele pozitive - negative sau pozitive din punctul de vedere al transformării industriale. Aceste avantaje ale dezvoltării Angliei au devenit mai clare o dată cu apariția crizei economiei europene a anilor 1620. Totuși, înainte de a ne referi la aceasta, trebuie să vedem ce s-a întâmplat în Franța în perioada dintre pacea de la Cateau-Cambrésis și apariția crizei.

Din punctul de vedere al lui Frank C. Spooner, „decada 1550-1560 este decisivă [pentru Franța]”¹⁷⁸. Ea este marcată de o criză bruscă a aerului care a orientat atenția Franței spre explorarea Africii și a condus la o dezvoltare a regiunilor maritime occidentale. Ea marchează devenirea Parisului ca un mare centru financiar (în contrast cu Lyonul care cunoaște un declin clar pe la 1580)¹⁷⁹. În plus, ea este marcată de izbucnirea

* Din punct de vedere demografic, optimul populației sau o populație de mărime optimă este aceea ale cărei număr și calitate sînt cele mai potrivite pentru realizarea unor scopuri sociale (N.T.).

** F. Braudel se refera în principal la Franța oare, pe la 1600, deținea probabil o populație de cca 20 de milioane, ceea ce, pentru capacitatea sa la acea epocă, era mult (aceasta explică emigrările spre Spania, exilurile religioase, mulțimea săracilor etc.). Dacă populația sa s-ar fi înmulțit în ritmul mediu înregistrat pe tot globul, Franța ar număra astăzi 160 milioane de locuitori. (Vezi F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècles*, vol. I, *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Librairie Armand Colin, Paris, 1979; în trad. rom., Editura Meridiane, vol. I, pp. 49-50). (N.T.).

războaielor civile, religioase care aveau să preocupe Franța în tot restul secolului. Această dublă dezvoltare (a regiunilor maritime și a Parisului) nu este fără legătură cu războaiele religioase.

Inflația a afectat venitul nobilimii, în special al micii nobilimi care trăia din rente fixe. Dar țărani nu au beneficiat de aceasta, așa cum era de așteptat, din cauza distrugerilor produse de războiul civil. O consecință majoră a fost creșterea exagerată a importanței aparatului de stat, datorată nu numai marii extinderi a impozitelor arendate care a avut loc în acel timp, ci și faptului că nobilii care doreau să supraviețuiască economic își căutau refugiul prin atașarea la Curte¹⁸⁰.

În încercarea sa de a se reorienta, după Cateau-Cambrésis, spre noua Europă mondială, Franța din acea perioadă era confruntată cu o problemă majoră. Ea nu era nici cal, nici măgar, nici nu mai era imperiu dar nici doar un stat-națiune. Jumătate din activitatea sa de comerț era angrenată în transportul terestru, jumătate în transportul maritim. Aparatul său de stat era în același timp prea puternic și prea slab.

Există două zone în care această ambiguitate de opțiune poate fi văzută cel mai clar. Una este zona comerțului, alta este în politică și religie. Zonele economice de comerț nu se suprapuneau cu granițele politice. Desigur că această situație era, într-o anumită măsură, valabilă oriunde în Europa (și într-o anumită măsură este un adevăr general valabil), dar ea era foarte evidentă în cazul Franței, în special dacă Franța era comparată cu situația marilor săi viitori rivali economici: Anglia și nordul Țărilor de Jos. Emile Coornaert descrie situația de la începutul secolului al XVI-lea în modul următor:

„Franța constituia partea unei zone economice care, situată în regiunea ce se întindea de la Paris și cotul Loarei la Mediterana, era încă profund sub influența italienilor, aceștia fiind, începînd cu ultima parte a Evului Mediu, importanți oameni de afaceri și maeștri ai tehnicilor comerciale în toată Europa occidentală. Mulțumită în special lor, această zonă era cea mai dezvoltată din punctul de vedere al organizării muncii și a metodelor de lucru. În Franța, centrul și în același timp portul de ieșire pentru această parte a țării era Lyonul, care o puneă în

contact cu sudul și centrul continentului și a contribuit destul de activ la legăturile sale cu nord-vestul. Mai târziu, pe măsură ce a inclus nordul Franței și fișia maritimă franceză a Ponantului, Țările de Jos, Anglia și marginea renană a Imperiului, s-a constituit o altă zonă. Centrul său era orașul Anvers, care controla contactele cu nordul Europei și, în mare parte, cu Germania. Din punctul de vedere al tehnicilor comerciale, această zonă era pe cale să atingă nivelul zonei Europei de Sud.¹⁸¹

Această scindare economică însemna că Franța nu avea o economie *națională* ca Anglia, fiind mult mai aproape în această privință de Spania. Dar în timp ce problema Spaniei a fost faptul că ea făcea parte dintr-un Imperiu habsburgic mai mare, în care, cel puțin sub domnia lui Carol al V-lea, nu a avut un control real, problema Franței era că, după 1557, a fost atrasă în cel puțin trei direcții. Inima politică a țării - în mare nord-estul, incluzând și capitala - a fost atrasă spre partea de uscat a continentului. Adică economia, care a fost dominantă în „primul” secol al XVI-lea, era legată de Anvers chiar după declinul său¹⁸². Nord-vestul și vestul Franței au fost atrase spre noua economie mondială europeană de comerț atlantic și baltic al acesteia¹⁸³. Sudul Franței a dezvoltat sistemul de *métayage* pe care l-am analizat anterior, parte a mișcării generale a Mediteranei creștine spre producția de bază, spre o agricultură capitalistă orientată către export¹⁸⁴.

Pentru Henri Hauser, acest amestec pestriț de activități și orientări a condus la o „situație fericită în care [Franța] se putea dispensa de vecinii săi, pe când aceștia nu puteau face același lucru”¹⁸⁵. El chiar dorește să numească aceasta „autarhie”. Pentru mine lucrurile stau chiar invers, respectiv o situație în care Franța este suma forțelor economice centrifuge. Tocmai pentru a contracara această fracționare, cei care dețineau controlul asupra aparatului de stat s-au mobilizat cu înverșunare pentru a-l consolida, pentru a crea cel mai puternic stat al Europei, care avea să devină sub Ludovic al XIV-lea, pentru contemporani și istorie, modelul monarhiei absolute.

Una dintre sursele critice ale dilemei economice a Franței apare dintr-o schimbare în substratul tehnologic al economiei mondiale europene. Pentru a aprecia

importanța sa, trebuie mai întâi să analizăm aprofundat unele situații contradictorii referitoare la costurile relative ale transportului pe mare și uscat în Europa preindustrială. Pe de o parte, există afirmațiile frecvente și aparent convingătoare că în Europa preindustrială „transportul pe uscat era încă extrem de scump și că națiunile care dețineau în cea mai mare măsură controlul asupra comerțului pe mare au asigurat creșterea economică cea mai rapidă”¹⁸⁶. Mai mult decât atât, așa după cum sugerează Kristof Glamann, teoria cercurilor care se largesc, ca rezultat al relației economice, se aplică mai ales la comerțul maritim. Într-adevăr, spune el, „comerțul internațional [via căi maritime] este în multe cazuri mai ieftin și mai ușor de înfăptuit decât cel intern”¹⁸⁷. Pe de altă parte, Wilfrid Brulez subliniază:

„În secolul al XVI-lea... transportul pe uscat deținea un rol primordial. Acest fapt este incontestabil în ceea ce privește comerțul dintre Țările de Jos și Italia: deși ele aveau Anversul, o ieșire maritimă de prim rang și, ceea ce este mai important, un centru mondial, Țările de Jos au preluat majoritatea relațiilor comerciale cu Italia pe calea uscatului. Între cele două țări au avut loc și transporturi pe apă, dar importanța lor a rămas minimă.”¹⁸⁸

Situația pare să fi fost diferită în secolul al XVI-lea. Ce se întâmplase? Foarte simplu. Se pare că, deși în acea perioadă exista un progres tehnologic atât în transportul pe uscat cât și în cel pe apă, ritmul dezvoltării era diferit, astfel încât s-a ajuns la situația că „pentru mărfurile foarte grele și voluminoase, transportul pe apă era cel mai economic, în toate privințele [cu excepția transportului de vite vii]”¹⁸⁹. Dezvoltarea *fluyt*-ului olandez la care ne-am referit anterior a fost probabil de o mare importanță în această privință. În sens invers, în secolul al XVI-lea, pământul a rămas unul dintre mijloacele de transport mai ieftine, mai eficiente și mai sigure pentru oameni, pentru mărfuri ușoare și scumpe și pentru metale prețioase¹⁹⁰.

Care este semnificația acestei situații pentru Franța? Am prezentat politica „primului” secol al XVI-lea ca una care gravita în jurul încercărilor Spaniei și Franței de a transforma economia mondială europeană într-un imperiu mondial. În ciuda exploatărilor din zona Atlanticului, aceste încercări au fost orientate cu

precădere spre transporturile pe uscat. Într-adevăr, acesta ar putea fi un argument suplimentar pentru eșecul lor. Politica celui de „al doilea“ secol al XVI-lea a fost orientată spre crearea națiunilor-state unitare, care obțineau astfel avantaje politico-comerciale în cadrul unei economii mondiale nonimperiale. Aceste încercări au fost axate cu precădere spre utilizarea maximă a căilor maritime (externe și interne). Avantajele geografice ale nordului Olandei și Angliei le-au favorizat în acest sens. Politica Franței exprima o tensiune, adesea neexplicită, între cei care erau orientați spre comerțul pe uscat și cei care erau orientați spre comerțul maritim¹⁹¹. Diferența esențială între Franța, pe de o parte, și Anglia și Provinciile Unite, pe de altă parte, era că în ultimele două cazuri orientarea spre comerțul maritim și dorința de a realiza o entitate politică și o economie națională puternice erau opțiuni compatibile, în timp ce pentru Franța, datorită geografiei sale, aceste opțiuni erau oarecum contradictorii.

Primul indiciu puternic pe care-l avem în acest sens este dat de controversele religioase și războaiele civile care au măcinat Franța de la moartea lui Francisc al II-lea în 1560 pînă la armistițiul stabilit prin Edictul de la Nantes în 1598.

Să vedem care sînt, pe scurt, unele coordonate de clasă și geografice ale luptei religioase. Atît timp cît Franța era orientată cu precădere spre o luptă cu Imperiul habsburgic și se baza pe Lyon pentru a deveni un centru comercial internațional principal, toleranța religioasă era posibilă¹⁹². După Cateau-Cambrésis, necesitatea financiară internațională pentru toleranța religioasă a dispărut. În același timp, prosperitatea Lyonului a scăzut, atît datorită diminuării importanței lui ca centru financiar, cît și pentru că era un cîmp de luptă major al războaielor religioase¹⁹³. Războaiele uniseră multe forțe disparate ale căror politici s-au detașat adesea de motivațiile lor inițiale, așa cum se întîmplă de obicei în febra marilor tulburări politice. Cu toate acestea, ar trebui să putem distinge unele trăsături. Explicația pe care o dă Hurstfield în legătură cu originea războaielor civile în *New Cambridge Modern History* este următoarea:

„Tensiunea dintre monarhie și nobilime existentă în Franța în această perioadă s-a transformat brusc într-o luptă lungă și sîngeroasă. Este, desigur,

binecunoscut faptul că războaiele civile franceze au fost generate în aceeași măsură de puternice cauze laice ca și de cele religioase... Mișcarea calvinistă în Franța cuprinsese la început, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, negustorii și artizanii; iar martirii săi de la început proveneau - ca în Anglia reginei Maria - din păturile sărace. Dar, o dată cu războaiele civile care au început în 1562, nobilimea, atât marea nobilime cât și cea provincială, s-a implicat și a preluat într-adevăr controlul.

În Franța, contemporanii au recunoscut importanța delimitării între aripile mișcării, descriind un grup ca «hughenoții religiei» și altul ca «hughenoți de stat». Acest din urmă grup reprezenta mult mai mult decât un dezacord religios. El reprezenta ostilitatea tradițională a familiilor conducătoare din provinciile Franței față de puterea Parisului, față de coroană și aliații săi, față de biserica catolică, și mai presus de toate, față de familia *Guise*, cel mai mult identificată cu acea biserică și care se opunea cel mai vădit scopurilor și intereselor caselor nobile provinciale adesea aflate în declin. (Utilizarea sensului tradițional al expresiei «nobilime provincială» creează, parțial, confuzie: cei mai mulți dintre membrii săi erau priviți în Anglia ca aparținând familiilor de cavaleri și *gentry* și nu nobilimii.)¹⁹⁴

Astfel, Hurstfield creionează o imagine a Franței apropiată de cea a Angliei, așa cum a fost schițată de Trevor-Roper, respectiv a Țării opusă Curții. Și un astfel de tablou evocă toată neclaritatea pe care o generează analogia cu Anglia - nobilimea sau *gentry* erau în „avânt” sau în „declin”? În interesul cui acționa, practic, statul? Să punem alături de explicația lui Hurstfield imaginea elaborată de Koenigsberger în același volum din *Cambridge History*:

„După eșecul din 1557, Henric al II-lea a stors, prin impozite extraordinare, șapte milioane de livre de la supușii săi neajutorați. Cu toate acestea, limita fusese atinsă. Existau revolte țărănești în *Normandia* și *Languedoc*. Nobilii, deși exceptați de impozite, au cheltuit veniturile și și-au ipotecat sau vândut proprietățile în interesul regelui pentru răscumpărările grele cerute prizonierilor nobili după dezastrul de la St. Quentin (1557)...

În orașe, *micii meseriași* și *negustori* fuseseră loviți prin impozitele grele și prin scăderea periodică a puterii de cumpărare din mediul rural, care a urmat proastelor recolte cum a fost cea din 1557. Meseriașii salariați (calfele, ucenicii) au asistat la creșterea mai rapidă a prețurilor alimentelor decât a salariilor și au descoperit că influența și rigiditatea crescînde ale *breslelor* au frînat ascensiunea profesională pentru majoritatea lor...

După 1559 *nobilimea s-a alăturat în număr mare mișcării, în special în sud...*

Abia [în 1573] organizarea hughenoților a atins o deplină dezvoltare, într-un arc larg care se întindea de la *Dauphiné*, prin *Provence* și *Languedoc*, pînă la *Béarn* și *Guienne*. Ca și în Țările de Jos, revoluția victorioasă tindea să se regionalizeze atît printr-o alianță cu năzuințele provinciale împotriva intervenției unui guvern central, cît și prin speranțele determinate de situația militară.“¹⁹⁵

Ca răspuns la aceasta, au apărut asociațiile catolice locale, preocupate și ele cu precădere de identitatea lor regională și reclamînd autonomia provincială (tradițională). Localnicii Parisului se alăturau Ligii catolice¹⁹⁶. În plus, ambele tabere erau legate de forțe externe, hughenoții de Anglia și prinții protestanți ai Germaniei, catolicii de Roma și conducătorii Spaniei și ai Savoiei. „Astfel, toate mișcările revoluționare din acea perioadă au fost legate de puteri și interese din afara granițelor lor naționale.“¹⁹⁷

Regele Henric al III-lea, încercînd să arbitreze lupta, a sîrșit prin a lovi și a îndepărta ambele tabere. Într-un sens, încercarea de a dezamorsa conflictul prin recunoașterea pretendentului protestant Henric de Navara (Henric al IV-lea) ca succesorul său, cu condiția ca el să devină catolic, a fost o lovitură tactică strălucitoare. Acesta a fost momentul cînd Henric al IV-lea a afirmat faimoasa cugetare „Paris vaut une messe“ („Parisul merită o liturghie“). De notat că nu era vorba de Franța ci de Paris, și Navara a fost cel care a spus-o.

Henric al IV-lea a schimbat taberele, ceea ce era destul de ușor deoarece motivația sa era diferită de cea a bazei sale de masă. Nobilimea s-a retras atunci, în general, din conflict și s-a catolicizat. Aceasta a diminuat conținutul religios al conflictului și, drept urmare, a slăbit

puterea opoziției politice¹⁹⁸. Ea a frustrat de asemenea clasele de jos care s-au îndreptat spre supărătoarele, dar relativ ineficientele *jacqueries*¹⁹⁹. În concluzie, hughenotii aveau cel mai puternic suport regional pe care l-au avut vreodată. Ei și-au pierdut congregațiile în nord și est, dar au rămas puternici în sud²⁰⁰.

Una dintre tensiunile de fond era clar regională. Pe de o parte, Normandia și Bretania se retrăgeau; pe de altă parte, aceeași situație era în întregul sud, al cărui separatism rămăsese latent începînd cu înfrîngerea sa în secolul al XIII-lea. Motivele pentru această separare erau în ambele cazuri datorate faptului că formarea unei economii naționale puternice a contribuit la limitarea, mai degrabă decît la extinderea, ocaziilor de profit pentru notabilitățile locale: burghezia vestului maritim care căuta să-și utilizeze banii mai degrabă pentru a pătrunde în comerțul atlantic-baltic decît pentru a constitui o birocrație de stat și o armată; capitaliștii proprietari de pămînt din sud care căutau o piață internațională liberă. Partizanii centrului nu erau de orientare anticapitalistă. Ei au avut în esență o orientare de mijloc: mai întîi întărirea statului, și posibilitățile comerciale vor urma.

Ca și în Anglia, monarhia era implicată în contradicția dintre dorința de a crea o economie națională bazată pe forțe noi, care putea concura cu succes în noua economie mondială, și situația de a fi în vîrfurile unui sistem de status și privilegiu bazat pe forțele sociale conservatoare. Nedorind să fie imprudent, regele - în Franța ca și în Anglia - s-a simțit mult mai confortabil în postura sa aristocratică decît într-un rol de mesager al noului. Ceea ce a fost totuși diferit în cele două țări era faptul că în Anglia elementele capitaliste în curs de apariție, atît rurale cît și urbane, simțeau că vor avea de cîștigat de pe urma unei economii naționale mai puternice. Franța însă a avut elemente comerciale care se simțeau sacrificate în favoarea unui Paris îndepărtat, și o agricultură capitalistă în sud a cărei structură și deci nevoi erau mai apropiate de acelea ale proprietarilor de pămînt din țările din periferie, precum Polonia (care aveau nevoie de o economie deschisă înainte de orice altceva) decît de cele ale proprietarilor de pămînturi din Anglia, pe ale căror domenii noile meșteșuguri țărănești erau în plină dezvoltare. În Anglia, exista situația în care regele putea conta că oponenții săi se vor autoconstrînge

dacă poziția sa „națională“ era în interesul lor „imediat“. În Franța, regele nu putea face acest lucru și trebuia să utilizeze mijloace mai severe pentru a menține țara unită; de aici războiul civil în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și centralismul birocratic, care avea să apară în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Prețul a fost totuși mare. În mod sigur, războaiele religioase facilitează apariția absolutismului. Dar așa cum completează Mousnier: „spre deosebire de Anglia, dezvoltarea comerțului, industriei și burgheziei era întârziată (*freiné*)“²⁰¹. Prețul nici nu a fost încă în întregime plătit. În perioada lui Ludovic al XIII-lea și Richelieu se va pretinde un alt cost. Oricum, pentru a evalua acest preț, trebuie să ne reîntoarcem la situația generală a economiei mondiale.

„Lungul“ secol al XVI-lea se apropia acum de sfârșit. Și, așa cum spun majoritatea istoricilor, a existat, în mod evident, o criză. Întrebarea este: criză sau crize? Căci a fost o recesiune economică în anii 1590-1600 și chiar una mai mare în anii 1620-1630, precum și ceea ce unii văd o lovitură de grație în jurul anului 1650. Nu vom insista prea mult asupra discuției privind datarea acestui regres - dacă punctul ideal de ruptură este 1622, 1640 și 1650. Spooner susține, într-adevăr, că o cheie explicativă referitoare la acest „punct culminant și cumpănă“ al lungului secol al XVI-lea este că momentul de schimbare „s-a întins peste o perioadă destul de lungă de timp“²⁰². Am ales 1640 ca punct final dintr-o varietate de motive și nu ne angajăm să respectăm întocmai această graniță. Principalul este totuși că istoricii acceptă, practic fără excepție, ideea că punctul critic de schimbare se afla undeva în jurul acestei date²⁰³.

Dar în ce a constat această schimbare? Mai întâi într-o schimbare completă a prețului, în sfârșitul inflației care a susținut expansiunea economică a economiei mondiale europene. Tendința prețului nu s-a inversat peste tot imediat. Este esențial pentru înțelegerea acestei perioade și a dezvoltării ulterioare a economiei mondiale a observa că, în general, schimbarea a apărut mai întâi în sud și apoi în nord, mai întâi în vest și apoi în est și mai întâi în zonele maritime și apoi în interiorul continentului²⁰⁴. Au existat decalaje în timp și nu doar de câțiva ani. Problema a început în Spania curînd după eșecul Armadei Spaniole. Comerțul a continuat totuși să

aibă oscilațiile sale. Chaunu stabilește anul 1608 ca punctul culminant al comerțului atlantic spaniol. Apoi o scurtă perioadă de menținere a nivelului pînă în 1622, pe care Chaunu o atribuie facilităților economice ale păcii temporare²⁰⁵, urmată de declinul definitiv. Înfrîngerea militaro-politică a Armadei nu a făcut decît să înțepe balonul, umflat prea tare prin epuizarea resurselor de bază ale prosperității spaniole. Exploatarea spaniolă a Americilor a fost de o varietate distructivă specifică, un fel de vînătoare și culegere primitive, realizate cu tehnologie avansată²⁰⁶. În cadrul acestui proces, Spania a epuizat pămîntul și oamenii săi. Mai mult, Spania nu a utilizat numai munca indienilor ci, pe alte căi, ea a folosit, așa cum am văzut, propria sa forță de muncă²⁰⁷.

O consecință foarte importantă a fost scăderea importului de metale prețioase. De exemplu, cantitatea de argint, importată în medie anual de Sevilla din Americi, a fost, în perioada 1641-1650, de 39% din cea importată în perioada 1591-1600 și de numai 8% în cazul lingourilor de aur. Producția de metale prețioase a căzut „victimă asprei legi a profiturilor descrescînde”²⁰⁸. Dar, deși comerțul nu s-a redus brusc - în realitate el continua să fie încă în expansiune - devalorizarea era inevitabilă.

Este pentru prima dată cînd existența unei economii mondiale unice, formată din națiuni inegal dezvoltate, a determinat o diferență esențială. Țările nord-vestului Europei au cunoscut o devalorizare mult mai mică decît cele din sudul, centrul sau estul Europei²⁰⁹. Acestea sînt, desigur, prețurile metalelor prețioase. René Baehrel face un demers strălucitor în care demonstrează că schimbările în prețurile metalelor prețioase nu se corelează în mod necesar cu modificările celorlalte prețuri și că în realitate oamenii iau deciziile economice în primul rînd în funcție de ultimele²¹⁰. Este semnificativ, totuși, că el afirmă aceasta într-o carte dedicată analizei economiei secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. A.D. Lublinskaya face precizarea că ceea ce distinge secolul al XVII-lea de al XVI-lea este tocmai faptul că după 1615 există, pentru prima dată, „o mișcare independentă a prețurilor, care nu este dependentă de influxul de aur și argint”²¹¹. Ea afirmă că acest fapt definește sfîrșitul „revoluției prețurilor”. Ruggiero Romano insistă că a existat o bruscă agravare a devalorizării în anii 1619-1622: „Ceea ce contează este

intensitatea fenomenului...²¹². În 1619 a existat o astfel de abundență de bani, încît dobînda a scăzut la 1,2%, „nivelul minim absolut al ratei dobînzilor pentru întreaga perioadă 1522-1625“²¹³.

Numai Olanda și, într-o anumită măsură (în ce măsură, vom vedea în curînd), Anglia au scăpat de regresul general²¹⁴. Într-adevăr, Romano susține că Olanda nu numai că a scăpat, dar perioada cuprinsă mai mult sau mai puțin între 1590-1670 este o perioadă de *expansiune* a agriculturii olandeze²¹⁵.

De ce ar fi fost nord-estul Europei atît de protejat în raport cu vînturile neprielnice? Chaunu are o explicație destul de complexă. În secolul al XVI-lea, prețurile în nord-vestul Europei nu au crescut atît de brusc ca cele din Spania, datorită decalajului de timp în raport cu sosirea metalelor prețioase. Totuși, nord-vestul Europei a obținut întotdeauna partea sa de metale prețioase prin contrabandă. Proporția de metale prețioase obținute prin contrabandă a crescut o dată cu trecerea timpului. Drept urmare, impactul inflaționist al metalelor prețioase de contrabandă a sporit procentual în impactul total, chiar din momentul în care prețurile spaniole au început să scadă. „Prețurile în nordul Europei, printr-o mai mică receptivitate la factorii depresivi, tind astfel să se apropie de nivelul prețurilor spaniole.“²¹⁶ Această apreciere pare un pic forțată deoarece, pentru a fi plauzibilă, ea depinde de asumarea ideii că, spre deosebire de oferta relativă de metale prețioase de contrabandă, cea absolută nu a înregistrat un declin semnificativ, ceea ce, așa cum se poate deduce din cifrele lui Spooner, nu a constituit probabil o realitate.

Pierre Jeannin pare mai aproape de țintă în analiza rezistenței nord-vestului Europei față de forțele depresive atunci cînd apreciază că aceasta derivă din avantajele pe care le-a avut regiunea respectivă în cadrul economiei mondiale²¹⁷. El citează localizarea geografică (pe Atlantic, la răspîntie de drumuri între grînarele și pădurile nord-estului și țările care aveau nevoie de exporturile respective) și posibilitățile industriale (bazate pe industria existentă anterior, cum sînt industriile textile olandeze și engleze, sau pe potențialul economic obținut prin extinderea economiei internaționale, precum industria fierului suedeză). În plus, însăși expansiunea rapidă a forțelor de producție în nord a însemnat o

creștere continuă a populației exact în momentul declinului demografic al regiunii mediteraneene. Pierre Chaunu estimează că, între 1620 și 1650, populația imperiului a scăzut de la 20 la 7 milioane. Populația Italiei s-a redus cu 2 milioane între 1600 și 1650. Anglia și, de data aceasta, Franța, au fost *relativ* ferite de declinul demografic²¹⁸.

Ca fenomen geo-politic, aceasta a însemnat sfârșitul Atlanticului spaniol și formarea Atlanticului european²¹⁹. Războiul, a cărui reluare în 1624 marchează de fapt o lovitură zdrobitoare pentru economia spaniolă, a început cu atacul olandez asupra coloniei portugheze a Braziliei (Portugalia aparținând în acea perioadă coroanei spaniole)²²⁰. În ceea ce privește comerțul asiatic și în special cel cu piper, olandezii și englezii au invadat între 1590-1600 piața care era atunci un monopol portughezo-spaniol, situație care explică prăbușirea prețurilor mirodeniilor²²¹. Se poate înțelege relativ ușor cum oamenii acelei epoci au dezvoltat o perspectivă mercantilă care i-a făcut să simtă că „volumul prosperității în lume era constant iar scopul politicii comerciale... era să asigure pentru fiecare națiune cea mai mare felie de tort posibilă”²²².

Dar, în realitate, mărimea prosperității generale nu era constantă. Pe de o parte, se poate susține că sfârșitul secolului al XVI-lea a însemnat pentru întreaga Europă „prăbușirea profitului, diminuarea rentei, stagnarea economică”²²³. Dar trebuie să aducem câteva precizări. Romano insistă că secolul al XVI-lea era „exact ca secolele al XII-lea și al XIII-lea, un secol de mari profituri agricole”²²⁴. Este vorba despre declinul *micilor* profituri agricole care va explica rolul crescut al marii agriculturi capitaliste din ultima parte a secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea, bazată pe munca agricolă forțată și tot mai prost plătită. Comentariile lui Romano sînt adecvate:

„Aceste vaste fenomene, pe care Fernand Braudel le-a numit, pe de o parte «faillite» [faliment], «trahison de la bourgeoisie» [trădarea burgheziei] și, pe de altă parte, «réaction seigneuriale» [reacția seniorială], nu par a fi, la o examinare mai atentă, două tipuri separate și distincte, ci numai unul: aproape aceiași oameni, sau cel puțin descendenții unei singure familii care *au trădat* originea lor

burgheză (și, înainte de toate, funcțiile lor burgheze) și au intrat în sistemul *réaction seigneuriale*, un fenomen pe care l-am denumit, atunci când am analizat cazul Italiei, «refeudalizare».²²⁵

Dar încă o dată, așa cum observă Romano, Olanda și, într-o măsură mai mică, Anglia sînt excepții.

Totuși nu trebuie să o luăm înaintea evenimentelor de care ne ocupăm. Este crucial pentru înțelegerea epocii următoare să vedem mai atent cum s-au adaptat Anglia și Franța ultimelor convulsii ale „lungului” secol al XVI-lea. Consolidarea economiei mondiale europene care urma să aibă loc în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea s-a centrat în jurul competiției Angliei și Franței pentru înflăcărare. Dar, într-un sens, marile cărți s-au jucat în perioada 1600-1640.

Cînd G.N. Clark caută să explice avansul „remarcabil” al industriei în Anglia, în al „doilea” secol al XVI-lea, el sugerează că factorul original al acestui avans se află în comerțul internațional. Iar cînd analizează comerțul exterior al Angliei din această perioadă, el găsește trei contraste principale între sfîrșitul și începutul perioadei: (1) deși comerțul exterior al Angliei s-a extins în valoare absolută, el s-a redus în raport cu industria internă în asigurarea nevoilor de consum; (2) deși Amsterdamul a urmat Anversului în rolul de pivot al economiei mondiale europene, relația Angliei cu Țările de Jos s-a schimbat din una de dependență și complementaritate în una de rivalitate; (3) comerțul extern al Angliei a devenit mult mai diversificat în cadrul Europei și Anglia a început un comerț sistematic cu Rusia, Levantul, zona Oceanului Indian și America²²⁶.

Totuși, înainte de sfîrșitul domniei reginei Elisabeta, aceste schimbări nu apăruseră într-o măsură remarcabilă. Dar ele nici nu s-au desfășurat într-o manieră atît de lină cum sugerează Clark. Aceste schimbări au zdruncinat delicatul echilibru social și politic pe care dinastia Tudor a încercat cu atîta pricepere să-l creeze și au scos la iveală interesele conflictuale care aveau să destrame sistemul politic englez. Să luăm pe rînd fiecare dintre aceste schimbări.

Este fără îndoială adevărat că, raportată la produsul național brut, ponderea comerțului exterior s-a redus și că aceasta poate fi interpretată ca un semn al sănătății

economice pe termen lung a Angliei. Dar prin aceasta se scapă din vedere faptul că tocmai procesul de industrializare internă a făcut structura socială a Angliei mai mult (nu mai puțin) dependentă de capriciile pieței mondiale. Barry Supple subliniază că, spre deosebire de perioada de după revoluția industrială, capitalul fix a jucat un rol secundar în economia industrială și deci fluctuațiile în economia națională nu au fost cauzate de creșterea excesivă a capacității și nici nu au fost intensificate de fluctuațiile unei importante industrii de bunuri. Fluctuațiile creditului au jucat, de asemenea, un rol mai puțin important decât mai târziu. Prin urmare, prosperitatea pieței interne depindea în mare măsură de fluctuațiile recoltei (determinate de variațiile climatice) și de „cererea externă care a fost frecvent determinantul strategic al schimbărilor în activitatea internă”²²⁷. Iar aceste schimbări erau esențiale din punct de vedere politic tocmai datorită dezvoltării industriale a Angliei:

„Producția textilă era suficient de avansată pentru a fi încetat, în esență, să fie o ocupație secundară pentru o populație agrară predominantă. Deci, pentru guvern și pentru comunitate în general, existența industriei textile a reprezentat pericolul continuu al izbucnirii de nemulțumiri și dezordine în cadrul clasei de oameni fără pământ și chiar a micilor proprietari. Situația a condus la apariția Legii săracilor (*Poor Law*) dată de regina Elisabeta și a determinat ca generații de oameni de stat să fie precauți în ceea ce privește încurajarea creșterii industriale.”²²⁸

Ce putea face Anglia atunci pentru a-și asigura stabilitatea economică și, deci, politică? Supple indică o soluție: să se izoleze și mai mult. F.J. Fisher observă că „Bacon privește înapoi la domnia Elisabetei ca la o perioadă critică în cursul căreia Anglia a fost în mod periculos dependentă de cerealele străine...”²²⁹ În timp, aceasta este calea dezindustrializării pe care a luat-o nordul Italiei. Altă soluție poate fi înlăturarea și depășirea stocului de produse extorcate, prin obținerea de surse suplimentare de aprovizionare, și a presiunii cererii, prin asigurarea cu noi piețe²³⁰. Aceasta este calea pe care a îmbrățișat-o zona de nord a Țărilor de Jos. A încerca o soluție sau alta a însemnat a face opțiuni riscante în ceea ce privește structura socială internă a Angliei. Tocmai

acestea erau deciziile pentru a căror evitare reprezentanții dinastiei Tudor și-au cheltuit toată energia. Rezultatul a fost numai pe jumătate față de cel scontat. Analizînd volumul comerțului internațional din perioada reginei Elisabeta, Lawrence Stone ajunge la concluzia că „faimoasa expansiune a comerțului în epoca elisabetană pare a fi un mit religios”²³¹.

Dacă ne întoarcem să vedem măsura în care prin 1600 Anglia se eliberase de tutelajul economic al dez, vom găsi în mod sigur că procesul de creștere a controlului din partea burgheziei comerciale engleze asupra comerțului englez intern a fost mai mult sau mai puțin desăvîrșit prin asemenea acte precum abolirea privilegiilor hanseatice, mai întîi în 1552 și în mod definitiv în 1598²³². Aceasta a fost spre avantajul monopolurilor închise precum *Merchant Adventures*²³³. Interesul unor astfel de grupuri stă în mare măsură în echilibrul nesigur al compromisului.

Cînd, sub domnia Stuarților, alți negustori au obținut drepturile legale pentru a adresa o provocare deschisă rolului Olandei în industria textilă finită - prin așa-numitul *Alderman Cockayne's Project* (Proiectul consilierului Cockayne)²³⁴ - ei au eșuat. Pentru Supple aceasta demonstrează că .

„diviziunea internațională a muncii prin care olandezii colorau și împodobeau textilele semimanufacturate ale Angliei nu a fost un fenomen arbitrar susținut de supraviețuitorii artificiali ai sistemului companiei. Din contră, pe la începutul secolului al XVII-lea ea reflecta realitățile economice împotriva cărora Anglia putea lupta numai riscînd.”²³⁵

Prin urmare, constrîngerea elisabetană privind extinderea în exterior nu era, poate, aît de lipsită de înțelepciune²³⁶. Tudorii au amînat prin aceasta conflictul social intern pînă ce au consolidat autonomia politică a aparatului de stat față de pretendenți, astfel încît Anglia să aibă puterea să tolereze reorganizarea explozivă dar inevitabilă a forțelor politice și sociale.

În fine, în ce măsură a fost perioada elisabetană una de diversificare a comerțului de peste mări? În mod sigur, navele englezești s-au întors în acea perioadă spre Baltica și au început să efectueze călătorii spre Mediterana, Rusia și Africa. Și aceasta a fost perioada de constituire a

primelor *chartered companies**. Dar trebuie să fim atenți să nu exagerăm. Pe de o parte, Europa de est era încă mai puternic legată de economiile Franței și Spaniei (via Amsterdam) decât de Anglia²³⁷; pe de altă parte, comerțul cu Franța și cu rebelele provincii olandeze era încă fundamental pentru Anglia în perioada Elisabetei²³⁸.

Realitățile scenei comerciale engleze sînt atît cauza cît și consecința politicilor monarhilor din dinastia Tudor. Ei au stat în expectativă²³⁹. Criza economică internațională din perioada 1590-1640 a făcut această stare de expectativă din ce în ce mai imposibilă și în consecință posibilitatea de a menține stabilitatea politică a monarhiei și a monopolurilor a devenit tot mai mică. Stabilitatea nu este întotdeauna *summum bonum* pentru oricine. Pentru unii ea era „agasantă”²⁴⁰. Prin 1604, dificultatea acelor negustori care căutau să valorifice posibilitățile expansiunii comerciale și-a găsit expresia în variate acte normative vizînd liberalizarea comerțului trimise în parlament. Impulsul imediat a fost probabil pacea cu Spania care a deschis perspective comerciale diferite, așa cum pacea obișnuiește să ofere, atît prin eliminarea anumitor obstacole din calea comerțului cît și prin neutilizarea, ca să spunem așa, bandelor de pirăți aflate în plină dezvoltare în perioada anterioară²⁴¹.

Pentru decada următoare, situația arăta promițător în ceea ce privește industria engleză textilă, care a atins un apogeu al exportului în 1614. Dar aceasta a fost, în exprimarea lui Supple, „o scurtă vară indiană”²⁴². Apogeul a fost urmat de un „neegalat” regres economic care „a determinat restrîngerea permanentă a pieței de peste mări pentru vechile pînzeturi”²⁴³. Ce a cauzat această cădere bruscă? De fapt ea nu a fost atît de bruscă ci, mai degrabă, așa cum spune R.W.K. Hinton, „o înrăutățire bruscă a unei situații ce începuse să se deterioreze de cîțva timp”²⁴⁴. Ceea ce s-a întîmplat a fost că devalorizarea monedelor continentale în raport cu Anglia a creat un raport de schimb foarte nefavorabil care „situa postavul [englezesc] în afara piețelor [din nordul și centrul Europei]”²⁴⁵. Aceasta a condus la o

* Companii protejate prin *charter*, fie în sensul de a deține anumite drepturi și privilegii din partea statului sau a puterii suverane, fie în înțelesul de a avea posibilitatea de a închiria pentru uz privat (N.T.).

scurgere de metale prețioase, care s-a agravat prin nevoia de cereale din străinătate datorată slăbirei recolte din 1621 și 1622²⁴⁶. Pierderea dramatică de metale prețioase „a fost de mare importanță pentru o economie simplă, dependentă de oferta neîntreruptă de bani metalici siguri”²⁴⁷.

J.D. Gould susține că Anglia a plătit acum, „într-o competiție pentru privilegii”, pentru „irosirea” avantajului său în domeniul prețului pe plan internațional din 1550-1600. În consecință, acum, că avantajul prețurilor a fost inversat, „Anglia a rămas sub povara unei economii rigide, ologopolistice, înalt costisitoare, neadecvată pentru a rezista unui competitor [olandezii] care se baza pe prețuri scăzute, adaptabilitate și modernitate”²⁴⁸. Olandezii erau acum capabili să pătrundă în comerțul de import al Angliei²⁴⁹, iar exporturile de textile spre Germania și Europa de est erau afectate atât de olandezi cât și de competiția locală²⁵⁰.

Față de această situație s-au alarmat atât comercianții cât și guvernul. Comercianții au reacționat prin solicitarea unei protecții mărite, ca de pildă limitarea drepturilor non-englezilor de a importa mărfuri în Anglia, creșterea utilizării obligatorii a flotei comerciale engleze, libertatea de a reexporta cerealele baltice, ceea ce permitea atât sporirea comerțului cu postav cât și aducerea de metale prețioase pentru grâne²⁵¹. Guvernul avea o viziune complet diferită. În primul rând interesele agriculturii, bine reprezentate în parlament, vizau o interdicție asupra *importului* de porumb, datorită cerințelor de protecție ale agricultorilor împotriva prețurilor scăzute²⁵². În al doilea rând, guvernul se concentra asupra modului în care putea împăca nevoile sale „de a elimina sărăcia locală pentru a preveni tulburările și agitațiile cu cele de a reînvia comerțul, pentru a menține stabilitatea și puterea economică”²⁵³. Pentru a rezolva prima situație, guvernul a fost ispitit de soluția pe care o încearcă guvernele țărilor subdezvoltate din secolul al XX-lea, crearea de locuri de muncă. Dar, ca și astăzi, o astfel de soluție nu a fost ușoară²⁵⁴. Mai degrabă decât a furniza o nouă protecție, guvernul a acționat în direcția slăbirii monopolurilor, pentru a vedea dacă aceasta ar reînvia comerțul și industria²⁵⁵. Dar el nu putea merge foarte departe în această direcție, deoarece constituirea de companii privilegiate avea prea multe avantaje pentru

guvern. Ea asigura loialitatea unei birocratii cvasipublice care exercita functii consulare si vamale, era o sursa de venit pe calea imprumuturilor si impozitelor si chiar inlocuia marina ca mecanism protectionist in comerțul international²⁵⁶. „Autorizatiile si monopolurile, tainuirea scopurilor egoiste in spatele unor platitudini verbale faceau toate parte integranta din mecanismul de guvernare al dinastiei Stuart”²⁵⁷. Dacă guvernul s-a orientat in intregime in directia antimonopolismului, aceasta a avut loc numai sub presiunea parlamentului, „galagios reprezentat de cei din afara porturilor si de micii gentry”²⁵⁸.

Nici in ceea ce priveste vointa zeilor nu a avut Anglia sanse prea mari. Renasterea comerțului in 1623-1624 a fost stopata de ciuma din 1625, ca si de o slaba recolta. Reluarea războiului cu Spania, care a fost, dupa cum am vazut, atit de daunator pentru Spania, nu a fost folositor pentru Anglia. Nevoia sporita de grane a condus la o alta criza a balantei de plati²⁵⁹. Astfel, inima traditionala a industriei engleze a ajuns sa se gaseasca „in mijlocul unei lungi istorii de declin, de adaptare dureroasa si de raspindita inutilitate”²⁶⁰. Amestecul Coroanei nu a rezolvat problema, ci numai a agravat situatia prin crearea unei „crize a increderii mercantile”²⁶¹.

Aparent, nu a fost prea usor pentru industria textila engleza sa scada costurile. Parțial, pentru ca negustorii erau prea adinc implicați in aparatul de stat incit Coroana sa fie capabila sa forteze pe cei care lucrau in domeniul industriei sa se orienteze spre afaceri mai slabe²⁶². De asemenea, muncitorii trebuie sa fi fost relativ destul de puternici pentru a rezista la introducerea unor reduceri semnificative ale salariilor²⁶³. De aceea, singura solutie, alta decit dezindustrializarea, era ocolirea intereselor oficiale prin dezvoltarea noilor industrii. De fapt, aici si-a gasit Anglia salvarea sa comerciala, in asa-numitele „noi pinzeturi”²⁶⁴, care au cunoscut o crestere remarcabila ca produs de export, exact pe masura ce „vechile pinzeturi” au pierdut teren²⁶⁵.

— A existat si o a doua solutie la dilema prețurilor inalte: Anglia a dezvoltat un comerț de re-export. Acesta a fost aspectul politicii comerciale a Angliei care a facilitat cele doua noi si uimitoare particularitati ale secolului al XVII-lea: interesul in expansiunea

comercială și rivalitatea anglo-olandeză. Ambele tendințe se vor cristaliza după Războiul civil, dar amîndouă erau vizibile înaintea izbucnirii lui²⁶⁶.

Noile produse cereau noi piețe. Spania și zona mediteraneană în general au fost cele care au oferit cea mai importantă piață nouă pentru exportul englez²⁶⁷, o zonă relativ liberă de constrîngerile vechilor monopoluri²⁶⁸. Piața spaniolă a fost tentantă în special din cauza „inflației interne și cumpărărilor coloniale”²⁶⁹. Anglia începea să se înfrupte din trupul imperiului spaniol. Și, pe măsură ce industria italiană regresa, exporturile engleze umpleau parțial spațiul gol rămas²⁷⁰.

În ceea ce privește colonizarea, trebuie să amintim că pentru o lungă perioadă de timp nu a fost necesar pentru Anglia (Franța sau Olanda) să se angajeze în acțiuni coloniale directe. Tratatul de la Cateau-Cambrésis, fiind fără îndoială și un semn al oboselii expansiunii imperiale, a inclus extraordinara clauză care spune: „La vest de primul meridian și la sud de Tropicul Cancerului... violență comisă de către o parte celeilalte nu va fi privită ca fiind contravenientă tratatelor.”²⁷¹ Acest concept, cunoscut în popor prin expresia „fără pace în spatele liniei”, a fost reafirmat la Vervins în 1598. El a permis, bineînțeles, libertatea de a crea noi colonii, dar și libertatea de a jefui. Și timp de peste cincizeci de ani jefuirea a fost mult mai profitabilă decît putea fi colonizarea²⁷². Dimpotrivă, aceasta părea o aventură dubioasă. S-a acceptat că spaniolii obținuseră deja locurile bune și „chiar optimiștii elisabetani - și cu certitudine regina însăși - erau conștienți de zădărnicia prospectării la împlinire pe un vast continent”²⁷³. În afară de aceasta, Anglia avea Irlanda ca supapă pentru agricultorii emigranți²⁷⁴.

Aceste atitudini s-au schimbat în perioada de după 1600. Anglia și-a consolidat legăturile cu Scoția prin unirea celor două tronuri în persoana lui Iacob I. Cololonizarea Irlandei a devenit o problemă serioasă atît pentru Anglia cît și pentru Scoția²⁷⁵. Irlanda a fost integrată în diviziunea britanică a muncii. Pădurile sale erau folosite pentru a furniza Angliei lemn²⁷⁶. Ea va deveni în cursul următorilor 100 de ani locul unei importante industrii de fier controlată prin personal englez²⁷⁷. Anglia va începe și ea să creeze colonii în America de Nord. Parry atribuie această schimbare

declinului prestigiului spaniol, căutării de materii prime - hrană ieftină, în special pește²⁷⁸ - și rezervelor strategice (lemn, cîneapă și smoală), ale căror surse baltice puteau fi blocate în timp de război. În plus, noile zone vor fi o nouă piață pentru produsele manufacturate și un loc pentru exportul săracilor²⁷⁹. Fără îndoială, totul este adevărat dar, exceptînd luarea în considerare a puterii militare spaniole, totul ar fi fost în mare măsură adevărat cu un secol înainte. Oare nu este noua luptă pentru colonii a celor trei puteri ale nord-vestului pur și simplu un semn al competitivității lor? Nu era, în mare măsură, o colonizare preemptivă, în special în urma declinului Spaniei?

Impactul acestor convulsii economice internaționale a forțat apariția unei crize politice în Anglia. Cred că Perez Zagorin a surprins destul de corect natura conflictului:

„Geneza revoluției engleze nu se află în lupta de clasă, deoarece clasele conducătoare ale ambelor părți din Războiul Civil includeau mulți oameni care proveneau din aceeași clasă economică, a cărei dezvoltare a avut loc constant de-a lungul secolului anterior. Ea poate fi mai degrabă găsită în conflictul din interiorul acestei clase dintre grupările conducătoare ale Angliei.”^{2 0}

Și acest război de exterminare din cadrul clasei conducătoare nu a fost determinat numai de exigențele internaționale, ci a fost posibil prin eliminarea mai întîi a două mari pericole pentru sistemul politic englez. Așa cum afirmă Stone: „Ringul a fost curățat de amestecul săracilor sau al spaniolilor...”^{2 1}

Există două controverse, stupide într-o oarecare măsură, pe marginea izbucnirii Războiului Civil. Una este dacă războiul era sau nu inevitabil. La afirmația lui Tawney „căderea monarhiei a fost grăbită prin măsurile pe care le-au luat Tudorii pentru a o menține”^{2 2}, Trevor-Roper afirmă că principala problemă a fost o administrație risipitoare, care ar fi putut fi schimbată de către parlament. „Pentru că, desigur, monarhia însăși nu era un obstacol. Este absurd să spui că o astfel de politică era imposibilă fără revoluție.”²⁸³

Vom vedea pe scurt consecințele pentru Franța ale reformelor administrative pe care Trevor-Roper le atribuia retrospectiv „lungului” parlament (Long

Parliament). Dar „inevitabilitatea“ este un joc fără sens. Dacă un element ar fi fost diferit, rezultatele ar fi fost desigur diferite. Dar dacă unul, de ce nu două, sau trei? Realitatea este că Războiul Civil a avut loc efectiv și sarcina cercetătorului este să-l explice. Cealaltă controversă stupidă este dacă problemele „reale“ care divizau Anglia erau sau nu credințele despre libertate și religie. Domnul Hexter insistă că acestea erau problemele și se arată destul de surprins de numărul mare al partenerilor și adversarilor săi asupra acestei controverse (Hinton, Stone, Pocock, Hill, Trevor-Roper vorbind în numele său și al lui Tawney). El le urează bun venit în compania sa „whig-istă“²⁸⁴. J.G.A. Pocock cel puțin se simte jignit, insistând că el este un „post-marxist“ mai degrabă decât un „neo-whig“²⁸⁵. Dar această dezbatere este absurdă deoarece în mod sigur protagoniștii Războiului Civil își exprimau multe dintre dezacorduri în termeni ideologici, ce se învîrteau în jurul libertății politice și perspectivelor religioase. Și desigur ei asta și doreau. Și desigur rezultatul Războiului Civil avea să aibă consecințe pentru sistemul normativ de guvernare a vieții politice engleze.

Totuși, disecarea dimensiunilor ideologice ale unui conflict politic și social nu este niciodată semnificativă decât dacă analiza se bazează pe relațiile sociale predominante la acea dată și dacă se înțelege implicația cerințelor ideologice pentru aceste relații. Dezbaterea se referă în *realitate* la totalitatea acestor relații și la eventualitatea ca acestea să rămână așa cum sînt sau să se schimbe într-o anumită direcție specifică.

Războiul Civil englez a fost un conflict complex, așa cum sînt toate marile mișcări sociale. O luptă importantă a fost aceea dintre cei care accentuau rolul monarhiei, sperînd prin aceasta să se mențină într-un sistem instabil de privilegii și onoruri²⁸⁶, a căror teamă de revoluția socială cîntărea mai greu decât alte considerații, care erau într-o anumită măsură paralizați în fața opțiunilor determinate de economia mondială, și cei care, pe de altă parte, acordau înțîietate comercializării continue a agriculturii, care considerau binevenite anumite schimbări în *pattern*-urile sociale, care nu vedeau o mare virtute în extravaganta Curții și care erau orientați spre maximalizarea avantajului Angliei în economia mondială.

Să ne întoarcem la Franța, unde lucrurile erau la fel, dar cele mai importante nu erau la fel. Davis Bitton spune despre anii 1560-1640 că ei reprezentau „o fază crucială a tranziției de la nobilimea franceză a sfârșitului Evului Mediu la nobilimea franceză a vechiului regim”²⁸⁷. La fel stăteau lucrurile și în Anglia. Dar ce diferită a fost tranziția în Franța. În marea dezbatere dintre Boris Porchnev și Roland Mousnier - la care ne vom referi imediat - Porchnev susține, în esență, că ceea ce s-a întâmplat în Franța în această epocă a fost că „venalitatea funcțiilor nu a adus «îmburghezirea» puterii ci «feudalizarea» burgheziei”²⁸⁸. La aceasta, Mousnier replică: „Nu a existat o astfel de ordine «feudal-absolutistă». În măsura în care exista o tendință spre absolutism, ea se regăsea în lupta împotriva ordinii feudale. Ceea ce a rămas din ordinea feudală tindea să paralizeze absolutismul.”²⁸⁹ Deși eu cred că dezbaterea este parțial semantică și că pentru restul ei Porchnev a avut argumentația cea mai bună, ceea ce se poate afirma este că Mousnier se află mai aproape de adevăr dacă raționamentul său este aplicat la explicarea situației Angliei și cel al lui Porchnev la explicarea celei a Franței. Astfel s-ar putea afirma, într-un mod schematic și foarte simplificat, că în Anglia aristocrația a pierdut pe termen scurt și a câștigat pe termen lung prin transformarea sa într-o burghezie capitalistă, în timp ce în Franța, aristocrația a câștigat pe termen scurt și a pierdut pe termen lung prin forțarea burgheziei să-și abandoneze propria funcție și să contribuie pe această cale la stagnarea economică. La întrebarea de ce s-au întâmplat lucrurile așa, răspundem că aceasta este în esență o funcție a raportării lor diferite la economia mondială.

Dar mai întâi să vedem pe scurt încă o dată în ce măsură aceasta este o descriere corectă a sistemului social francez. Din motive pe care le-am evidențiat deja, statul francez era pe la 1600 mai puternic decât statul englez. Aceasta însemna că birocrația a fost „pentru burghezie principalul mijloc de ridicare în ierarhia socială”²⁹⁰, mult mai mult decât în Anglia. Această venalitate a dus la rîndul său la un mai mare interes direct al burgheziei în monarhia franceză²⁹¹. Aceasta îl determină pe Mousnier să susțină că a existat în Franța din acea perioadă o structură de clasă relativ deschisă²⁹².

Dar însuși Mousnier arată cât de dificilă era ascensiunea socială. El scoate în evidență faptul că era nevoie în mod obișnuit de patru generații pentru ca un *roturier* să se ridice la statusul de *maître des requêtes*²⁹³. Eu cred că, de fapt, Porchnev surprinde situația de clasă cu mai multă subtilitate. Este mai puțin vorba de faptul că există o foarte mare mobilitate între clase decât că există categorii de oameni pentru care sentimentul de adeziune la o clasă variază în funcție de situația concretă. Cea mai semnificativă categorie de acest gen este birocrația de origine burgheză denumită *noblesse de robe*:

„În momentul în care un muncitor, care a menținut legăturile cu satul său, își pierde locul de muncă în fabrică, el devine din nou un țăran. În același mod, când se caută să se ia înapoi de la *officiers* drepturile și privilegiile lor de proprietate, adică să-i priveze de statusul de nobile privilegiate, ei se întorc practic automat la statusul lor original de burghezi... Acei *officiers* afectați negativ de [deciziile lui] Mazarin s-au simțit burghezi și, la începutul Frondei, atitudinea lor era aceeași ca și a întregii clase burgheze.“²⁹⁴

Tocmai din cauza dobândirii relativ ușoare a statusului aristocratic oficial în Franța (lucru adevărat și în Anglia sub dinastia Stuart, dar într-o măsură mai mică) a apărut în secolul al XVI-lea acea „ambiguitate a statusului de nobil“ de care se plîngea aristocrația franceză și care a condus la „preocuparea lor intensă, obsesivă față de privilegiile onorifice“²⁹⁵, precum și la foarte marele accent pus pe reguli stricte de comportare și pe teoria *dérogance*²⁹⁶.

Descrierea tradițională a monarhiei absolute ca fiind în alianță cu burghezia împotriva nobilimii a venit mereu în contradicție cu faptul că așa-numitul regim clasic al monarhiei absolute a lui Ludovic al XIV-lea era, de asemenea, exemplul principal pentru reafirmarea privilegiului seniorial. Marc Bloch a rezolvat această dilemă susținând că întărirea poziției feudale era cel mai important dintre cele două fenomene adverse și că fără monarhia absolută, această tendință ar fi avut forță deplină. Cu alte cuvinte, s-ar putea spune că „victoria monarhiei absolute a limitat extinderea «reacției feudale»“²⁹⁷.

A.D. Lublinskaia este în esență de acord²⁹⁸, conturînd această imagine a Franței în „cel de-al doilea“

secol al XVI-lea. După 1559, rolul bancherilor străini a scăzut în Franța, atât din cauza declinului Italiei și Germaniei, cât și a războaielor religioase. Și totuși, aceste războaie au împiedicat burghezia comercială franceză să umple golul. Deci, pentru a obține fonduri, guvernul francez a creat un sistem de arendare a impozitelor. În final, cei care dețineau monopolul arendării impozitelor au fost asimilați de aparatul financiar de stat. „Sistemul de arendare a impozitelor era o afacere rentabilă. Guvernul și-a fondat pe acest fapt sistemul de împrumuturi forțate de la principalii deținători ai monopolului în arendarea impozitelor, transformându-i pe aceștia din urmă în creditorii lui.”²⁹⁹ De aici și legăturile strânse între „financiari” și stat, cu atât mai mult cu cât supraviețuirea lor depindea de puterea statului, cu condiția ca „puternicul guvern pe care îl doreau... să aibă în continuare mare nevoie de credit din partea lor”³⁰⁰. Deși nu este probabil adevărat că monarhia nu impunea taxe nobilimii³⁰¹, situația este îngreunată tocmai de dependența de *officiers* venali, deoarece, afirmă Lublinskaya, reforma impozitelor ar fi implicat cu necesitate cheltuiala de fonduri pentru recumpărarea funcțiilor de stat, ceea ce era mult prea costisitor³⁰². Tot ceea ce mărea îndatorarea statului întărea poziția acestor *officiers*. În special „războiul era foarte rentabil pentru financiari”³⁰³.

Faptul că o parte a motivării este ad hoc poate fi demonstrat printr-o referire la Anglia unde „feudalismul fiscal” sau venitul arendat prin syndicate ale oamenilor de afaceri deveniseră practici obișnuite în timpul domniei Elisabetei și a primilor Stuarți³⁰⁴, fără a fi explicate de războaie religioase și fără a fi urmate de o creștere la scară mare a birocrăției venale. În plus, în măsura în care specula de pe urma impozitelor era îngreunată, aceasta era rezultatul reformei administrative ale cărei motivații imediate erau exigențele financiare ale războiului și nevoia de a reduce considerabil rolul intermediarilor fiscali dintre stat și cel care plătea impozitul³⁰⁵.

Oricum, nu are importanță. Pe această linie de raționament există un atac mai semnificativ lansat de Boris Porchnev. El atacă în totalitate afirmația potrivit căreia „venalitatea era o formă de supremație politică a burgheziei”³⁰⁶, o teorie pe care o atribuie lui Pagès și apoi lui Mousnier. Porchnev vrea să argumenteze că

Franta secolului al XVII-lea era „în principalele ei particularitati încă o societate feudală caracterizată prin predominanța relațiilor feudale de producție și a formelor feudale de economie“³⁰⁷.

Porchnev susține că existau forme capitaliste dar că burghezia „deținea puterea politică în statul feudal numai în măsura în care nu acționa ca o clasă a societății capitaliste“³⁰⁸. Burghezia căuta titluri din vanitate și cupiditate și a adoptat, de asemenea, un stil de viață aristocratic. În plus, ea a fost nevoită să abandoneze veritabilele activități economice burgheze datorită avantajelor fiscale obținute prin folosirea banilor drept capital de credit mai degrabă decât drept capital industrial sau agricol³⁰⁹.

În consecință, atunci când au avut loc revoltele țărănești în perioada 1623-1648 (la care ne vom referi imediat), burghezia a ezitat. Pe de o parte, era și ea nemulțumită de taxele mari. Pe de altă parte, interesele ei se identificau cu cele ale aristocrației și se temea de *plebei*. Unii membri ai burgheziei s-au revoltat; unii au fugit din țară, iar alții au ajuns la o înțelegere cu statul prin cumpărarea de posturi și depunerea banilor în operațiuni de credite³¹⁰.

Dacă ne întrebăm de ce Anglia și Olanda au produs o nobilime care era „*embourgeoisée*“ iar Franța nu, răspunsul este că „în Franța feudalismul avea o perfecțiune și o vitalitate clasică ce au împiedicat orice *îmburghezire* a nobilimii“³¹¹. Motivul nu a fost că Franța era mai înapoiată, ci că „particularitățile calitative ale economiei franceze au făcut imposibilă gruparea de clase care ar fi permis o semi-revoluție burgheză după modelul englez“³¹². Claritatea argumentelor lui Porchnev se estompează în această comparație crucială unde trebuie să recurgă la abstracțiuni neexplicate, particularități nedefinite și la conceptul vag de „semi-revoluție“.

Tocmai în acest punct al demonstrației Corrado Vivanti îi oferă o mână de ajutor lui Porchnev. Fiind total de acord cu Porchnev în respingerea argumentelor lui Mousnier, potrivit cărora Fronda a fost un element izolat în istoria franceză, el sugerează că Porchnev nu și-a urmărit logica propriei sale argumentări pînă la capăt, ci, dimpotrivă, se împotmolește în învinuirea burgheziei pentru trădarea revoluției. Or, aceasta nu avea altă alternativă deoarece „ea nu forma încă un grup social

suficient de puternic și autonom“ pentru a proceda altfel³¹³. Vivanti emite această ipoteză sub forma unei întrebări:

„În ce măsură se poate spune că «reacția feudală» sau «restaurația» și chiar «trădarea burgheziei» în secolul al XVII-lea au pus bazele - într-un mod diferit de ceea ce putem găsi în altă parte în condiții analoage de criză - pentru acea acumulare de capital pe care economia [franceză] nu a reușit să o creeze în secolul al XVI-lea?”³¹⁴

Adică, date fiind „acele obstacole obiective care în final au împiedicat starea a treia de a se angaja în acțiune autonomă în arenele politică și socială”³¹⁵, nu a fost cumva această cale de importanță secundară? Dacă nu a permis Franței gradul de dezvoltare pe care avea să-l atingă Anglia, a salvat totuși Franța de la situația de a coborî la rolul de stat semiperiferial, ca Spania și Italia. Chiar și sudul Franței, care decăzuse la sistemul de dijmă, nu a regresat economic într-o măsură asemănătoare zonelor vecine mediteraneene. Le Roi Ladurie insistă asupra faptului că starea economiei în sudul Franței (și Catalonia), spre deosebire de nordul Italiei și Castilia, „este calmă și moderată, este modificată și crește lent dar nu este încă în declin... Drama din Languedoc nu este căderea, ci inelasticitatea, rigiditatea producției agricole; nu regresia [*décroissance*] ci absența unei creșteri evidente”³¹⁶. Aceasta avea să se îndeplinească în Franța pînă la urmă, dar cu 50 de ani mai târziu decît în alte zone.

Lucien Goldmann face o critică paralelă a teoriei alianței monarhiei absolute cu burghezia. El susține că, dimpotrivă, alianța de bază era între monarhie și nobilime, monarhia punîndu-se totuși la adăpost prin crearea unei noi burghezii. Apoi, afirmă Goldmann, tocmai pentru a menține această burghezie ca burghezie și nu ca pseudoaristocrație, monarhia a introdus reforma taxei *paulette* la începutul secolului al XVII-lea³¹⁷. Prin instituirea în fapt a unei taxe asupra funcțiilor, această *paulette* a menținut birocrația venală, deci burghezia burgheză³¹⁸, rămînînd astfel și dependentă de monarhie³¹⁹.

Explicația lui Goldmann se axează pe distincția între două varietăți de funcționari de stat: una mai veche formată din *notables* și *noblesse de robe*, *officiers* și

membri în *Cours souverains* și *parlements*, și una mai nouă, formată din *Commissaires* și *Conseillers d'Etat* și care serveau drept *intendants* și *maîtres de requêtes*. Goldmann consideră că cei din urmă i-au înlocuit pe cei dinți, „în prima jumătate a secolului al XVII-lea și în special din 1620 pînă în 1650”³²⁰. Goldmann analizează mișcarea din spatele acestui nou sistem ca o încercare a monarhiei „de a recîștiga teren după venirea la putere a lui Henric al IV-lea în 1598”³²¹, teren care fusese pierdut în timpul războaielor religioase.

Avînd în vedere că *officiers* au fost de mare ajutor monarhiei în timpul războaielor religioase și că, în consecință, puterea și importanța lor ar fi trebuit să crească și nu să scadă, ei au fost incomodați atît de *paulette*³²², cît și de apariția *commissaires*-ilor. Tensiunea între *officiers* și *commissaires* a crescut, atingînd un punct culminant în jurul anilor 1637-1638. Goldmann leagă acest fenomen de apariția jansenismului printre *officiers*, o ideologie care „însista asupra deșertăciunii lumii și asupra faptului că mîntuirea putea fi găsită numai în singurătate și izolare”³²³.

În timp ce portretul monarhiei conturat de Goldmann seamănă cu cel al lui Porchnev, portretul pe care-l face burgheziei este mai apropiat de cel al lui Mousnier, care mărturisește că „respinge ideea că secolul al XVII-lea era o epocă «feudală» deoarece era mai degrabă una în care «capitalismul comercial» pătrunsese adînc în țară”³²⁴ - în întreaga țară, și nu numai în orașe. Monopolurile nu au constituit o piedică în dezvoltarea capitalismului, ci „o condiție a dezvoltării lui în acest stadiu”³²⁵. Dar Mousnier este foarte revoltat de asimilarea *officiers*-ilor nobilimii. El reacționează cu flerul unui adevărat aristocrat:

„Un *officier* cu o oarecare importanță este din punct de vedere juridic un nobil. Un nobil, dar nu un gentleman și nici un feudal (*un féodal*). Porchnev nu face niciodată această distincție. Am putea numi nobilimea venețiană, pe acei mari comercianți, un corp feudal? În Franța, publicul insistă asupra distincțiilor. Un *officier*, înnobilat de funcția sa, rămînea un burghez. Oamenii regretau faptul că adevărata nobilime, cea a *gentlemen*-ilor nu era angajată de stat, iar ocuparea posturilor publice era un prerogativ al celor care erau numiți ironic

«gentlemen ai tocului și cernelei». În final, statusul era tot de burghez, fie *officier*, fie *commissaire*, chiar așezat pe *fleur de lys* și purtând purpuriul funcției, fie împopoțonat cu titlul de cavaler, chiar baron, chiar președinte al Parlamentului sau membru în Consiliul Regal.“³²⁶

Mousnier încheie negînd că el sau Pagès au sugerat vreodată că burghezia deținea controlul asupra monarhiei. „Monarhia a fost aceea care a supus toate clasele în procesul de reconstrucție a statului. Dar în acest proces a fost ajutată de burghezie...”³²⁷

Este important de notat că în această dezbatere s-au învălmășit mai multe probleme. Una este natura sistemului. Alta este natura relațiilor dintre clase. O a treia este rolul monarhiei. Într-un capitol anterior am explicat de ce sîntem de părere că termenul „feudalism” cu privire la producția agricolă a vremii (producția în sistem fiscal comercial orientată spre piață, chiar dacă este bazată pe muncă forțată sau semiforțată) este confuz și inutil pentru această analiză. A insista că în această perioadă Franța era implicată în primul rînd într-o economie mondială capitalistă nu înseamnă neapărat a susține că burghezia deținea o mare parte a puterii politice. Desigur că nu o deținea. În estul Europei, aristocrații erau fermieri capitaliști iar burghezia comercială indigenă era pe cale de dispariție. Nici nu explică în mod necesar rolul special jucat de monarhie în Franța, spre deosebire de alte state din această economie mondială. J.H.M. Salmon remarcă faptul că „la fel ca dezbaterea în legătură cu *gentry* și aristocrația în Anglia, controversa [privind Franța la începutul secolului al XVII-lea] se referă la caracterul societății și guvernării moderne timpurii”³²⁸ Chiar așa!

Mousnier are probabil mai multă dreptate decît Porchnev atunci cînd consideră monarhia ca o instituție care, departe de a domina clar situația, lupta pentru a-și afirma superioritatea politică, chiar și în Franța. Dar Porchnev are mai multă dreptate decît Mousnier atunci cînd apreciază că unul dintre elementele care disting cel mai clar Franța de Anglia este, comparativ, succesul politic în Franța al vechii aristocrații ale cărei interese imediate nu conduceau spre întărirea capacității pe termen lung a Franței, de a profita la maximum de diviziunea muncii în economia mondială.

Să ne întoarcem acum la „criza“ de la sfârșitul „lungului“ secol al XVI-lea și să vedem exact care a fost impactul ei asupra arenei politice franceze. Vom începe cu faptul că scăderea prețurilor în Franța în perioada 1600-1610 era, de fapt, favorabilă din punct de vedere economic Franței și burgheziei sale³²⁹. Chiar și Porchnev admite că ar fi prea mult să susținem că în această perioadă industriașii capitaliști nu aveau nici o importanță în Franța. El acceptă faptul că „evoluția capitalismului a continuat pe drumul său, dar într-un ritm mai lent“³³⁰.

Problema era reprezentată în mare parte de comerțul exterior, despre a cărui importanță pentru economiile naționale am discutat anterior, atunci când am analizat reacția Angliei la criza comercială. Deși între 1600-1610 Franța recuperase oarecum pierderile provocate de distrugerile datorate războaielor religioase, după 1610 s-a instalat un alt mare declin, în acest caz datorat în mare parte concurenței olandezilor și, într-o oarecare măsură, englezilor. Motivul pentru care olandezii și chiar și englezii au putut concura pe francezi în această perioadă era că, într-un moment de restrângere a pieței mondiale, acumularea de capital industrial și tehnologie din ultimii 50-60 de ani se afla într-un punct critic:

„Franța se afla în urma concurențelor ei în privința tuturor indicatorilor importanți. Diviziunea muncii în manufacturile franceze era la un nivel scăzut; lipsa de muncitori specialiști nu a permis întreprinzătorilor să stabilească o ierarhie adecvată a nivelurilor salariilor. Subvențiile de stat, care erau absolut necesare în această perioadă, erau întâmplătoare, sporadice și în număr mic, în timp ce acumularea de bani nu avea loc la o scară suficient de mare. Franța a fost exclusă din acea jefuire directă a coloniilor care alimenta atât acumularea primitivă în Olanda și Spania, cât și industria în Anglia.

Consecința acestui fapt era că produsele industriale franceze, privite comparativ, erau scumpe. Ca urmare, burghezia comercială și industrială franceză nu a fost capabilă să-i concureze cu succes pe olandezi și englezi nici pe piața ei internă și, într-o oarecare măsură, nici pe piața externă. Ea a fost obligată să-și folosească capitalul în alte moduri... Construcția de nave și navigația franceză și deci

comerțul transoceanic francez se aflau în urma celor engleze și olandeze atât din punct de vedere tehnic cât și economic...

Pentru toate aceste motive, burghezia franceză era într-adevăr foarte interesată în creșterea protecției, iar guvernul Franței se străduia să-i îndeplinească cerințele în această privință.³³¹

Aceasta a situat Franța la un nivel mediu în economia mondială. În timp ce francezii puteau exploata într-o oarecare măsură Spania și Germania, englezii și olandezii puteau exploata atât piața franceză cât și pe cea a Spaniei³³².

Puterea relativă a aparatului de stat francez, prin comparație cu cel al Angliei și al Provinciilor Unite, nu a constituit neapărat un avantaj cu privire la această dilemă. Dacă monarhii francezi ai timpului s-ar fi angajat fără rezervă în favoarea dezvoltării industriei și susținerii intereselor burgheziei, Franța ar fi putut, fără îndoială, să recupereze decalajul nu chiar atât de mare față de celelalte două țări. Dar monarhii francezi au fost nehotărâți. Implicarea lor nu a condus întotdeauna la maximalizarea intereselor comerciale naționale în economia mondială. Într-adevăr, Nef atribuie unul dintre secretele succesului Angliei faptului că francezii erau mai eficienți în stînjenirea întreprinderii burgheze și nu unui scop diferit al monarhiei³³³. În mod similar, Nef susține că, prin comparație, izolarea Angliei de războaiele europene din această perioadă a însemnat o accentuare mai slabă a „obiceiurilor de supunere ale autorității regale”³³⁴ decît în Franța. Abilitatea monarhului francez de a impune taxe combinată cu abilitatea nobilimii de a fi scutită de impozite a însemnat o povară mai grea nu numai asupra populației, ci și asupra burgheziei.

În sfîrșit, nu trebuie să oitem legătura dintre poziția dobîndită în economia mondială, să zicem în 1610, și o poziție viitoare. Dificultățile francezilor de a concura cu olandezii și englezii pe piețele lor interne i-au încurajat să se concentreze asupra producției acelor bunuri pentru care aveau o anumită înțietate istorică și o piață internă relativ mai mare decît alte țări europene - produse de lux, în special mătăsuri³³⁵. Dar, pe termen lung, bunurile mai ieftine pentru piețele mai mari aveau să ofere o bază industrială mai sigură.

Războiul de treizeci de ani a exercitat mari constrângeri asupra francezilor. Pe măsură ce cheltuielile militare creșteau iar armatele deveneau mai numeroase, creștea și mărimea aparatului birocratic de stat, și ca o cauză și o consecință, nivelul impozitului, atât direct prin intermediul statului, cât și *de facto* prin pustiirea satelor de către armată³³⁶. Am menționat deja impactul războiului asupra prețului cerealelor baltice și deci asupra prețurilor alimentelor în general. Toată această situație a fost considerabil agravată de marile epidemii care au făcut ravagii între 1628 și 1633, și în special între 1630-1631. Fie că recoltele proaste au condus la răspîndirea bolii, fie că boala a condus la lipsa cerealelor, amîndouă au avut loc simultan și au lovit din plin Franța³³⁷.

Pe baza acestei analize, este ușor de văzut de ce revoltele țărănești au fost atât de întinse în Franța în această perioadă. Impozitele statului asupra țărănimii creșteau iar nobilimea avea dificultăți în obținerea rentelor și taxelor sale de la țărani datorită exploatarei economice a acestora³³⁸. Aceasta a însemnat fără îndoială că în multe cazuri nobilii și țăranii dintr-o zonă erau simultan în conflict cu monarhia și că, într-o anumită măsură, „sensul loialității și obligației mutuale [dintre nobil și țaran] a persistat”³³⁹ în Franța de la începutul secolului al XVII-lea, dar ar fi o greșeală să împingem această idee prea departe, așa cum înclină unii să o facă. Cu siguranță, nu numai analiștii de astăzi ci și țăranii vremii puteau înțelege că, după războaiele religioase, feudalul, după cum afirmă Salmon, „fie că făcea parte din vechea *noblesse*, fie din cea nouă, era mai puțin un partener la mizeria țaranului și mai degrabă una din cauzele acesteia”³⁴⁰. De fapt, tocmai acțiunea politică a nobilimii a fost aceea care explică progresul lent al dezvoltării economice³⁴¹. În același timp, industrializarea parțială a Franței a făcut ca această nemulțumire să se răspîndească de la zonele rurale la cele urbane, cele două fiind legate prin creșterea numărului de persoane, un fel de lumpenproletariat fără angajare permanentă, care se mișcau dintr-o parte în alta și a căror marjă de existență era prea redusă pentru a suporta o agravare mai serioasă a crizei³⁴².

Robert Mandrou contribuie la această dezbatere, cerîndu-ne să luăm în considerare revoltele populare din

1623-1648 în contextul desfășurării istoriei Franței, care a asistat la astfel de revolte atât mai devreme cât și mai târziu. El ne amintește că diferitele impozite „trebuie să fie văzute ca semnele unei situații economice puternic deteriorate și nu doar ca o cauză unică sau imediată a revoltelor”³⁴³. Mandrou insistă apoi să ne întoarcem la o cale mai fructuoasă. El ne cere să fim:

„atenți la localizări, la cartografie: vestul, Normandia, Guyenne, centrul (Marché, Berry, Bourbonnais), aceasta este zona cel mai adesea afectată, cea mai stimulată de aceste reacții în lanț ale tulburărilor. Putem vedea oare în aceasta o consecință a participării mai intense a acestor provincii, care se confruntă cu criza, în dezvoltarea «lungului secol al XVI-lea»: declinul anilor 1620-1680 care conduce la un regres mai evident aici decât în alte zone care sînt mai continentale, mai subdezvoltate (*fruste*)? Dar oare aceste zone de agitație rurală și urbană din secolul al XVII-lea nu au fost aceleași provincii în care războaiele religioase au fost cele mai ardente în secolul anterior?”³⁴⁴

Acesta este într-adevăr un indiciu prețios și chiar unul care se potrivește foarte bine ipotezei noastre generale și, în plus, unul cu care sînt de acord atât Mousnier cât și Porchnev. Mousnier susține:

„Studiul fiecărei revolte nu poate fi separat de cercetarea structurilor economice și sociale locale. De ce au apărut revoltele rurale în principal în vest, centru și sud-vest? Nu ar fi oare posibil să clasificăm orașele în funcție de nivelul lor de dezvoltare capitalistă și să examinăm dacă el nu este corelat cu anumite constante ale răscoalelor?”³⁴⁵

Porchnev notează că revoltele din 1623-1648 fuseseră precedate de alte trei serii în secolul al XVI-lea. Primele au fost acelea din 1520-1550, legate de Reformă, și cele din 1570-1590, în timpul cărora mișcările populare „și-au pus speranțele în Liga catolică față de care s-au autodeclarat ca fiind adepți”. Apoi, de la 1590-1600, a avut loc un ultim val care devenise non-religios în formă³⁴⁶. Într-adevăr, Porchnev susține în continuare că insatisfacția poporului față de războaiele religioase a condus la desanctificarea autorității, situație care, la rîndul ei, explică nevoia puternică de a reafirma autoritatea de stat de la începutul secolului al XVII-lea³⁴⁷.

Această afirmație a lui Porchnev ridică din nou anumite probleme în legătură cu semnificația mișcărilor și afilierilor religioase în Europa la începutul epocii moderne privind legăturile lor cu afirmarea entităților naționale și, invers, cu forțele centrifugale religioase. Am discutat anterior despre faptul că Koenigsberger i-a considerat pe hughenoți ca o mișcare națională revoluționară franceză³⁴⁸. Este desigur o problemă de speculație rezonabilă faptul că hughenoții și-ar fi putut consolida poziția în sudul și vestul Franței într-un mod asemănător cu consolidarea poziției calviniștilor în nordul Țărilor de Jos, ceea ce ar fi putut avea ca rezultat o scindare ca în Țările de Jos. Exista, desigur, această teamă în acea vreme³⁴⁹. În contextul unei astfel de perspective, nu este surprinzător faptul că hughenoții au apelat, la un moment dat, la Spania catolică pentru ajutor. Lichidarea hughenoților a constituit deci o parte integrantă din încercarea de a menține integritatea Franței ca stat³⁵⁰, iar Mousnier subliniază rolul pe care l-a jucat după 1620 venalitatea funcției în mituirea cadrelor calviniste³⁵¹.

Faptul că regionalismul era mai important decât schisma religioasă este clar indicat de modul în care sudul Franței, vechea Occitania, a încetat să mai fie o fortăreață hughenotă. Henri Espieux se referă la situația în care Reforma și-a întemeiat citadelele „atît în Occitania cît și în rămășițele vechii Galii romane a secolului al VI-lea, în timp ce catolicismul este, în esență, nordic...”³⁵² Dar, notează el, cînd Henric de Navara devine rege „în detrimentul cauzei occitane”, atunci, „printr-o mișcare unică, Occitania a devenit adeptă a Ligii (*ligeuse*) - singurul mod care-i mai rămînea pentru a-și menține specificul...”³⁵³ În final, susține Espieux, occitanii au îmbrățișat jansenismul în același „spirit nonconformist”, o cauză care „a contribuit la menținerea atitudinii lor de frondă (*humeur frondeuse*)”³⁵⁴ Espieux vede această atitudine ca metoda Occitaniei de a se opune integrării sale în Franța, impusă ei în secolul al XVI-lea, realizată și întărită prin poverile fiscale pe care a trebuit să le suporte și care au devenit și mai de nesuportat prin declinul economic al Marsiliei și Bordeaux-ului, în „cel de-al doilea” secol al XVI-lea, nu numai în raport cu Parisul ci chiar în raport cu Barcelona și Genova - încă o dată, stratificări în cadrul stratificărilor³⁵⁵.

Descrierea revoltei din Normandia din 1639 de către Porchnev înregistrează aspecte similare. Pe măsură ce relatează evenimentul, reiese că țăranii din Normandia, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, aveau o povară feudală mai grea decât oriunde în Franța. Datorită acestui fapt, ca și datorită distrugerilor cauzate de Războiul de 100 de ani, țăranii au fugit de pe moșii, creînd astfel o lipsă acută de mînă de lucru, ceea ce a condus la declinul relativ rapid al arendelor pe viață în favoarea arendelor pe termen scurt, care erau mai avantajoase pentru țăranime. Revoluția prețurilor și rolul crescînd al Franței în economia mondială au condus la un regres în situația țăranilor proprietari - rente mai mari, parcele mai mici, revenirea parțială la o economie naturală, pe scurt, o frînă în dezvoltarea capitalistă³⁵⁶. Într-o perioadă cînd *yeoman*-ul englez beneficia de îngrădirile terenului arabil, echivalentul său normand pierdea. Cît despre burghezie, Porchnev indică diviziunea între cele două segmente ale ei: magistrații, legați de interese locale și deci cochetînd cu revolta, și financiarii, strîns legați de stat și deci înclinați să susțină aristocrația locală³⁵⁷. Revolta poate fi văzută ca nemulțumire față de politica Centrului care-l priva pe proprietarul țăran normand (și burghezia locală) de beneficiile participării depline la noua economie mondială.

În vest, ca și în Occitania, monarhia era văzută ca urmînd o linie „națională“ franceză care era regresivă din punct de vedere economic. În numele tradiționalului, provinciile din exterior pretindeau mai mult progres economic, nu mai puțin³⁵⁸. Nu a constituit deci o împlinire faptul că revolta din Normandia din 1639 a fost urmată de revoltele din Provence, Bretania, Languedoc și Poitou³⁵⁹. Nu a fost o împlinire nici faptul că premisa imediată a revoltei din Normandia a fost refuzul monarhului de a înlătura povara impozitului în Normandia, ca o consecință a dificultăților economice care au urmat epidemiei din 1632-1633, deoarece „maiestatea sa fiind împovărată de cheltuieli prea mari, nu poate ușura soarta poporului său așa cum ar dori“³⁶⁰. El nu putea face aceasta pentru că banii erau cheltuiți pentru crearea entității naționale franceze.

Să presupunem - măreț joc istoric - că Franța ar fi fost o entitate geografică cu o altă formă, acoperind numai nordul și vestul Franței și avînd drept capitală

Rouen-ul. Să presupunem că Occitania ar fi fost un stat separat începînd din secolul al XIII-lea. Oare o astfel de Franță micșorată nu ar fi putut găsi că interesele naționale ale aparatului central de stat concordau mai mult cu interesele comerciale ale burgheziei? Oare o astfel de Franță, aparent mai slabă, nu ar fi putut să facă ceea ce a făcut Anglia - și anume să răspundă economiei mondiale emergente prin crearea unei baze industriale? Poate că da.

Dar o astfel de Franță nu a existat. Franța care a existat nu era, așa cum am spus, nici cal, nici măgar, fiind în plus sfîșiată de lupte religioase regionale. Presiunea către un stat unireligios era la fel de puternică în Eruopa secolului al XVI-lea ca presiunea spre un stat unipartid în Africa secolului al XX-lea, și din același motiv, nevoia de a combate forțele centrifugale. Dar prețul a fost greu. Pentru Franța, prețul a fost căderea la înțelegere cu aristocrația, în esență cu condițiile acesteia - așa-numita „*réaction seigneuriale*“, „*féodalisation*“ a burgheziei. În secolul al XVII-lea nu avea să aibă loc nici un război civil, ci doar *Fronde*. Revoluția burgheză avea să apară în 1789, într-o altă epocă, pentru un alt scop, și în anumite privințe prea tîrziu. În secolul al XVII-lea, burghezia administrativă franceză, acea *noblesse de robe*, a fost constrînsă să-și aducă aminte că nu-și putea permite luxul de a-și promova interesele ei înguste prea departe deoarece, dacă ar fi făcut-o, integritatea statului și deci fundamentul economic al acestei burghezii administrative erau amenințate.

Rolurile diferite (roluri, nu intenții) ale monarhiilor în Anglia și Franța au constituit în final un factor esențial. Un mod de a privi acest fapt este definirea luptei politice ca una în care monarhiile vremii încercau să submineze privilegiile tuturor grupărilor nonstatale și observarea, după cum face Cooper, că în general ele au reușit mai mult în acțiunea împotriva orașelor (și deci a segmentelor burgheziei) decît împotriva claselor proprietare de pămînt³⁶¹. Braudel vorbește despre orașe ca fiind „ținute în frîu“ sau „disciplinate“ de către monarhi³⁶². În acest sens, clasele proprietare de pămînt încercau să folosească statul pentru a le ajuta să reziste în fața curenților iuți ai extinderii economice. Din această perspectivă, frondorii, deși au pierdut, au cîștigat, în timp ce aristocrația engleză a pierdut, deși a existat o

Restaurație. În final, afirmă Braudel, înfrântă englezilor în lume avea să fie cea a Londrei, „care a construit Anglia conform cerințelor ei (*à sa guise*) după revoluția pașnică din 1688”³⁶³.

În oscilarea între cerințele burgheziei și cele ale aristocrației, monarhiile, atât din Anglia cât și din Franța, s-au apropiat tot mai mult de cerințele aristocrației. Diferența a fost că în Anglia interesele burgheziei comerciale erau legate de un centru puternic, în timp ce în Franța ele erau legate, într-o oarecare măsură, de periferia națională. Această diferență a fost urmarea pozițiilor geografice în cadrul economiei mondiale europene.

O consecință a fost aceea că, pentru a ține în frâu o burghezie intrinsec mai refractară, monarhia franceză a trebuit să se consolideze și să o cumpere prin venalitatea funcției, care la rândul ei a abătut-o de la investiția industrială. În Anglia, pentru a supraviețui, aristocrația a trebuit să se adapteze burgheziei și, parțial, să se contopească cu ea. În Franța, burghezia era aceea care trebuia să supraviețuiască. În Franța și Anglia, centrul a câștigat în detrimentul periferiei. Dar în Anglia aceasta a însemnat promovarea cauzei burgheziei naționale, în timp ce în Franța a reprezentat un regres pentru burghezie.

Războiul civil englez a izbucnit în ultimul moment posibil. În următorii 150 de ani resurgența claselor proprietare de pământ avea să fie marcantă peste tot, chiar și în Anglia. Dar cel puțin aici burghezia își câștigase *droit de cité*. Iar clasele proprietare de pământ însemnau mai puțin aristocrația și mai mult *gentry*, care erau în final *bons bourgeois*. În Franța secolului al XVII-lea, burghezia era mult prea slabă pentru a produce un Cromwell. Abia în 1789 interesele sale aveau să fie consonante cu cele ale statului ca stat. Până atunci, economia mondială avea să evolueze, iar pentru Franța avea să fie prea târziu ca să-și mai impună supremația în cadrul ei.

Note

1. Domenico Sella, „European industries, 1500-1700”, *Fontana Economic History of Europa*, II, 5, 1970, p. 5. Ruggiero Romano afirmă că erau foarte puține industrii „autentice” în secolul al XVI-lea,

respectiv numai: „produsele textile principale, industriile extractive de minereuri și construcțiile navale. Toate celelalte activități productive erau, în esență, bazate pe munca meseriașilor individuali“. *Revista storica italiana*, LXXIV, p. 500.

2. Sella, *Fontana Economic History of Europe*, II, 5, p. 64.

3. „A fost un declin marcant în mărimea producției, o diminuare a mărimii întreprinderii industriale și o scădere a importanței relative a industriei... într-o mare parte a Europei, dominioanele imperiale și spaniole, incluzând Franche-Comté și sudul Țărilor de Jos – tot teritoriul care a fost în mod formal unit pentru o generație sub împăratul Carol al V-lea.“ John U. Nef *War and Human Progress*, Norton, New York, 1963, p. 6. Nef oferă date pentru declinul fiecărei părți a fostului complex imperial habsburgic în pag. 6-7.

4. *Ibid*, p. 6.

5. Sella, *Fontana Economic History of Europe*, II, 5, p. 65.

6. *Ibid.*, p. 66. Vezi Heaton, *Economic History of Europe*, pp. 314-319. Imaginea Suediei pe care Eli F. Heckscher o conturează în ceea ce el numește „Maturitatea economiei medievale“, o perioadă între 1520 și 1600, tinde să confirme afirmația lui Sella: „Ce este remarcabil în legătură cu economia suedeză în secolul al XVI-lea nu este că, în cele din urmă, a fost o schimbare ci că schimbarea întârzie să apară. Suedia a rămas, în esență, medievală în decursul întregii perioade. Izolată cum era din punct de vedere politic, economic și intelectual, țara privea încă spre trecut mai degrabă decât spre viitor. Sarcinile realizate de guvern erau încă atât de minore că nici conducătorii, nici contribuabilii nu se simțeau stânjeniți de continuarea existenței economiei naturale. Deoarece guvernul nu achita nici un fel de cheltuieli substanțiale în afară, el nu a avut nevoie să obțină valută străină prin exporturi. Modul de viață al populației a rămas atât de neschimbat, încât, exceptând sarea, importurile erau de mic interes.“ *An Economic History of Sweden*, Harvard, Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1954, pp. 77-78.

François Mauro insistă asupra fenomenului industriilor *cheie*, în explicarea rolului conducător al Angliei și Olandei: „Industriile miniere și metalurgice au fost cele care au jucat în revoluția comercială un rol analog cu cel pe care industria oțelului îl joacă în lumea a treia contemporană. Alături de clasa comerciantă a apărut clasa industriaișilor. Marele noroc al Angliei și Olandei a fost să le aibă pe amândouă: una ajutând-o pe cealaltă, una furnizând mașinile, cealaltă produsele de consum pentru masa muncitorilor. Anvers-Liège-Hondschoote: acesta era triumful succesului Belgiei în secolul al XVI-lea. Londra-Newcastle, aceasta era axa revoluției preindustriale britanice sub regimul Elisabetei.“ *Le XVIe siècle européen*, pp. 298-299.

7. Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 233. În altă parte, totuși, Postan manifestă o mai mare reținere în a vedea relațiile Angliei cu Italia în Evul Mediu în mod paralel cu ciclul colonialismului secolului XX de împrumutare de tehnici și capital, urmată de expulzarea stăpînului colonial. El susține că diferența constă

în dezvoltarea treptată a industriei engleze, a cărei cauză se află în primul rând în expansiunea populației și acțiunea altor factori interni combinate probabil cu mici împrumuturi și investiții străine. El demonstrează aici că dominația Italiei „era secundară și relativ neimportantă când este opusă imaginii economiei naționale ca întreg. Într-adevăr, s-ar putea spune că eficacitatea impactului italienilor consta nu în investițiile lor directe și nici în cunoștințele tehnice superioare, ci în rolul pe care l-au jucat în sprijinirea monarhilor să destabilizeze viața economică a țării. Impozitul și veniturile bănești regale stoarse de la proprietarii și lucrătorii pământului măresc volumul bogăției anterior imobilizate și care este depusă în mâinile comercianților, financiarilor, furnizorilor pentru armate și profitorilor de război. În acest fel, o parte a bogăției țării, care în caz contrar ar fi fost stocată, a devenit disponibilă pentru comerț și industrie.” „Italy and the Economic Development of England in the Middle Ages”, *Journal of Economic History*, XI, 4, toamna, 1959, p. 345.

8. John U. Nef, *Industry and Government in France and England, 1540-1640*, Great Seal Books, Ithaca, 1957, p. 1.

9. „În întreg Evul Mediu timpuriu, dar mai ales în secolul al XIII-lea, Anglia a fost un exportator de produse alimentare, inclusiv cereale. Mai târziu a apărut o altă sursă de cereale mult mai importantă. Ca un rezultat al colonizării germane a pământurilor slave de dincolo de Elba s-au descoperit vaste resurse agricole noi, și, începând cu sfârșitul secolului al XIII-lea, secara Germaniei de est și Poloniei a curs spre vest. Pe la începutul secolului al XIV-lea, cerealele baltice au început să contribuie la aprovizionarea alimentară flamandă, și în timp au înlocuit cerealele engleze de pe piețele scandinave.” Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 121.

Vezi A.R. Myers: „Până în secolul al XVI-lea exporturile engleze, exceptând textilele, au constat în cea mai mare parte din materii prime-metale, grâu și alte produse alimentare, lână și piele – iar prin secolul al XIV-lea exporturile engleze ale unora dintre aceste mărfuri, în special cel cu grâu, au început să se angajeze în competiția tot mai puternică cu noile teritorii colonizate ale Germaniei de est.” *England in the Late Middle Ages*, vol. IV din *The Pelican History of England*, Penguin Books, Londra, 1952, p. 57.

10. Vezi F.I. Fisher, *Essays in Economic History*, II, pp. 197-207.

11. Vezi M.M. Postan, „The Economic and Political Relations of England and the Hanse (1400 to 1475)”, în Eileen E. Power and M.M. Postan ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes & Noble, New York, 1966, în special pp. 139-141. Vezi N.S.B. Gras: „În perioada dinastiei Tudor a apărut o schimbare de cea mai mare importanță... Londra a întrerupt continuitatea independenței sale de la început față de cerealele străine... Creșterea populației Londrei a creat o mare cerere, care la rândul ei a dat naștere la un comerț organizat de import... Toată această situație devine mai interesantă când se înțelege că a existat o mare creștere în exportul general de cereale în secolul al XVI-lea. *The Evolution of the English Corn Market*, Harvard Univ.

Press, Cambridge, 1915, pp. 101- 102, Vezi Marian Malowist, „Histoire sociale: époque contemporaine”, în *IXe Congrès International des Sciences Historique. I: Rapports*, Lib. Armand Colin, Paris, 1950, p. 310.

Dar conform lui van Dillen: „[În secolul al XVII-lea] Anglia se autoaproviziona, pe când Olanda nu. Iată de ce, inițial, cerealele de import erau destinate în principal Olandei”, *Britain and the Netherlands*, II, p. 134. Vezi de asemenea Alan Everitt în *Agrarian History*, IV, pp. 524-527.

12. G.N. Clark. *The Wealth of England from 1496 to 1769*, Oxford Univ. Press, Londra, 1946, pp. 27-28. Dar Norvegia era de asemenea exportatoare de produse de bază către Scoția, Danemarca și Olanda, ceea ce a scăzut dependența sa de Anglia. Vezi Lythe, *The Economy of Scotland*, p. 147.

13. „Schimbările administrative în Țara Galilor în timpul perioadei Tudor au favorizat dezvoltarea comerțului cu vite prin reducerea dezordinii în Marches”. Caroline Skeel „The Cattle Trade Between Wales and England From the Fifteenth to the Nineteenth centuries”, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 4-a, IX, 1926, p. 138.

14. Eileen E. Power, „The Wool Trade in the Fifteenth Century”, în Eileen E. Power and M.M. Postan, ed., *Studies in the English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes and Noble, New York, 1966, p. 39.

15. Myers, *England in the Late Middle Ages*, po. 132.

16. Vezi P.J. Bowden, *The Wood Trade in Tudor and Stuart England*, Macmillan, Londra, 1962, pp. 203-212.

17. Vezi Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 224. Vezi Ramsey, *Tudor Economic Problems*, p. 101.

18. „Extinderea rapidă a utilizării intensive a pivelor de la sfârșitul secolului al XII-lea a condus la înlocuirea muncii care pînă atunci era făcută cu mîna sau piciorul, cu puterea apei. Apa curgătoare care să acționeze pivele a fost găsită pe dealurile Costwold [din Gloucestershire], pe culmea muntoasă Pennine și în regiunea lacurilor, iar pe la începutul secolului al XIV-lea industria textilă se deplasa deja spre aceste zone. Țesăturile de lînă fabricate în special în East Anglia nu aveau nevoie să fie bătute la piuă și de aceea nu au fost atît de dependente de puterea apei, dar chiar manufacturile de lînă au tîns să se mute în sate din cauza politicii restrictive a breslelor orășenești. Încercarea acestora din urmă de a menține la același nivel prețul produselor a grăbit decăderea lor, din cauza muncitorilor țesători neorganizați din sate care erau dispuși să accepte salarii mai mici... Dezvoltarea industriei textile rurale la sfârșitul epocii medievale în Anglia era astfel datorată mai degrabă avantajului său în tehnică și organizare decît (așa cum s-a pretins uneori) invitației lui Eduard al III-lea, adresată țesătorilor flamanzi de a se stabili în Anglia.” Myers, *England in the Middle Ages*, p. 56.

19. M. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 178.

20. „Declinul industriei [textile] în secolul al XIII-lea în centrele sale urbane cele mai înfloritoare este la fel de uimitor precum

expansiunea sa în regiunile rurale, în aceeași perioadă, dar partea urbană a problemei este cea care a atras pînă acum atenția istoricilor și de aici ei au dedus în mod greșit un declin al întregii industrii." E.M. Carus-Wilson, „An Industrial Revolution of the Thirteenth Century”, *Economic History Review*, XI, 1949, p. 59. Vezi Edward Miller: „Producția [industrii textile engleze] a crescut rapid de-a lungul secolului al XIV-lea, pe care mulți cercetători l-au considerat a fi o perioadă de recesiune economică.” „The Fortunes of the English Textile Industry During the Thirteenth Century”, *Economic History Review*, seria a 2-a, XVIII, 1, aug. 1965, pp. 39-60.

21. Malowist, *Economic History*, p. 179. Vezi Postan: „Atît timp cît exporturile engleze au constatat în principal din lînă, nu a fost nevoie ca mărfurile engleze să meargă prea departe în căutare de piață și clienți. Lîna era o materie primă a industriei; clienții ei erau fabricanții străini de stofe; iar singurele centre manufacturiere de textile erau nu numai puternic concentrate ci și situate la îndemînă, în principal în Țările de Jos. Pe de altă parte, țesăturile finite a trebuit să fie vîndute unor clienți potențiali și în principalele centre de consum potențial, sau cu alte cuvinte, unor bărbați și femei de pe tot continentul european și dincolo de el.” *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 245.

22. Postan, în Power și Postan, ed., *Studies in English Trade*, p. 103: cf. Clark, *Wealth of England*, pp. 39-40.

23. Vezi Alwyn A. Ruddock: *Italian Merchants and Shipping in Southampton, 1270-1600*, University College, Southampton, 1951, *passim*.

24. Vezi Jacques Heers, „Les Génois en Angleterre: la crise de 1458-1466”, în *Studi in onore di Armando Saponi*, Instituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 812, 824.

25. Vezi Postan, *Studies in English Trade*, p. 101.

26. „O diferență remarcabilă între comerțul cu lînă și cel cu țesături în secolul al XV-lea se găsește în condițiile în care fiecare marfă era comercializată. Cu excepția exporturilor italiene, lîna era vîndută de către englezi cumpărătorilor continentali la Calais, un tîrg sub dominație engleză, protejat în acest sens de guvern. În contrast, țesăturile vîndute pe continent de către străini la fel de mult ca de către englezi, au fost comercializate în regiuni care se întindeau din Prusia, în coasta de vest a Europei pînă în Italia. Această zonă comercială întinsă și neprotejată era mai expusă dezordinii decît piața de lînă concentrată și protejată de la Calais, cu comerțul său italian suplimentar. Cele mai mari piețe pentru textilele englezești erau regiunile baltice, în special Prusia și Polonia, Țările de Jos și Renania inferioară, în sfîrșit nordul Franței și Guienne. În perioada 1448-1476, s-a întîmplat că Anglia nu numai că a pierdut Guienne, dar piețele Balticii și Țările de Jos au devenit instabile datorită disensiunilor politice. Condițiile celor trei piețe trebuie deci luate în seamă în stabilirea cauzelor pentru declinul comerțului cu textile.” H.L. Gray, „English Foreign Trade from 1446 to 1482”, în Eileen E. Power & M.M. Postan, ed., *Studies in English*

27. „Pe la mijlocul secolului al XV-lea, negustorii de postav englezi au fost excluși din toate avanposturile lor mai îndepărtate. Piața scandinavă fusese pierdută la începutul secolului. Legăturile cu Prusia și, prin acea țară, cu întreaga Europă centrală și de est au fost în final întrerupte de conflictele succesive anglo-hanseatice din anii '30 și '50. Concentrarea comerțului englez în Țările de Jos, specializarea industriei engleze în țesături nefinisate și apariția companiei și a monopolului acestor *Merchant Adventurers* – toate aceste caracteristici cunoscute ale comerțului englez la sfârșitul Evului Mediu puteau fi găsite în prăbușirea imperiului medieval al Angliei de la sfârșitul Războiului de o sută de ani.” Postan, *Economic History Review*, XII, 1942, p. 3. Vezi de asemenea Postan în Power & Postan, ed., *Studies in English Trade*, p. 153. [„Fără îndoială, englezii au fost aceia care dețineau locul întâi printre «națiunile» Anversului în acea perioadă, iar alegerea Anversului ca «oraș-piață» pentru postavul englez deține doar locul al doilea după înființarea târgului de mirodenii ca motiv de atragere acolo a negustorilor din întreaga Europă. Confruntat cu multe obstacole, comerțul englez cu postav a luptat să obțină un debușeu în Țările de Jos în secolul al XV-lea. Insistența pe care a manifestat-o și care a fost atât de bine răsplătită, a fost o virtute născută din necesitate. Căci eșecul lor în a se menține în altă parte de-a lungul coastei Europei a fost cel care a determinat atât de mulți negustori englezi să-și încerce șansele în Țările de Jos. Sînt multe de spus referitor la punctul de vedere conform căruia creșterea comerțului de postav englez la Anvers, ca și apariția Companiei negustorilor aventurieri care au reușit să-l domine, era o funcție a restrîngerii comerțului englez de peste mări în ansamblu, și nu a creșterii sale.” S.T. Bindoff, *New Cambridge Modern History*, II, pp. 53-54.

28. S.T. Bindoff, *Tudor England*, vol. V din *The Pelican History of England*, Penguin Books, Londra, 1950, p. 20.

29. Bindoff, *New Cambridge Modern History*, II, p. 54.

30. „La prețul de cost se adaugă, atât în cazul comerțului internațional cît și al tranzacțiilor interne, costurile împachetării, transportului, descărcării, procedurilor legale și impozitului, dar acestea constituie o parte mică din prețul de cost. Acesta este un fapt care merită a fi subliniat: comerțul vestic, în secolul al XV-lea, era supus unor condiții mai favorabile decît cel al Genovei, care menținea o politică mai dură a impozitului. În orice caz, anumite tehnici comerciale (transporturi sau operații anexe) erau suficient de avansate ca să permită prețuri relativ scăzute. Indiferent dacă era vorba de bunuri scumpe precum postavul englez sau de un produs ieftin precum piatra acră, aceste costuri au rămas scăzute: o marcă a unei economii mai moderne... Condițiile creditului sînt, de asemenea, foarte importante. În Londra, banii se obțineau ușor, fără formalități excesive, fără să trebuiască să se utilizeze metode mai mult sau mai puțin legale.” Heers, *Studi in onore di Armando Sapori*, II, p. 832.

31. „Comerțul peste mări al Angliei... a constatat în vinderea unui singur produs, postavul – iar rezultatul a fost, pentru epocă, o industrializare într-adevăr gigantică, implicând o mare revoluție agrară și o schimbare în întreg modelul economiei interne – în schimbul unor alte mărfuri, dintre care multe nu puteau fi produse în Anglia din motive climatice, și al unei varietăți de produse industriale finite destinate să satisfacă nevoile crescânde ale persoanelor civilizate și iubitorilor de lux din înalta societate și clasa de mijloc. Anglia a îmbrăcat Țăranul Europei de nord și a absorbit în schimb o mare parte a produselor inventate de către talentele tehnice ale Europei și importate din est și sud prin marina comercială a Europei. Balanța comercială s-a sprijinit în întregime pe capacitatea Europei de a comercializa, transporta și cumpăra postavul pentru care Anglia era un furnizor aproape nelimitat.” Lawrence Stone, *Economic History Review*, II, p. 39.

32. Vezi Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, pp. 44-45. Eli F. Heckscher precizează că Anglia a avut un sistem monetar unificat sub Henric al II-lea în a doua jumătate a secolului al XII-lea, în timp ce Franța a realizat aceasta numai în 1262. *Mercantilism*, II, p. 119.

33. De exemplu, Marc Bloch: „[Cucerirea lui William] avusese loc chiar în momentul când transformarea condițiilor economice și intelectuale în întregul Vest a început să favorizeze lupta împotriva dezintegrării. Este semnificativ că, aproape de la început, această monarhie, apărută ca rezultat al unui război încununat de succes pare să fi dispus la momentul potrivit de un personal educat și un aparat birocratic... Deși [nu trebuie să se citească deoarece?] în anumite privințe nici un alt stat nu era mai complet feudal, feudalismul era de tipul care în final a sporit prestigiul Coroanei. În această țară unde fiecare bucată de pământ era o moșie arendată, regele era într-adevăr stăpîn al tuturor stăpînilor. Nicăieri nu a fost sistemul feudelor militare mai metodic aplicat”. *Feudal Society*, pp. 429-430.

34. De exemplu, Heckscher: „Una din principalele două cauze [ale dificultăților în crearea unui stat centralizat în Evul Mediu] a fost situația în care se găseau facilitățile comunicaționale, în special transportul rutier, care în condițiile tehnicii primitive a întâmpinat întotdeauna mai mari dificultăți în fața marilor invenții decât transporturile pe apă sau traficul de-a lungul coastei. O țară ca Anglia, cu o linie de țărm deosebit de lungă în raport cu zona sa de uscat, a avut, din acest motiv, mult mai mari posibilități de realizare a unei unități politice decât statele continentului, iar dintre acestea, nici unul nu era într-o situație mai proastă decât Germania.” *Mercantilism*, I, p. 36. Vezi Clark, *The Wealth of England*, pp. 4-5, 44-45.

35. Aprecierea îi aparține lui H.R. Trevor-Roper, și poate fi găsită în „England's Modernizer: Thomas Cromwell”, în *Historical Essays*, Harper, New York, 1966, p. 74.

36. G.R. Elton, *The Tudor Revolution in Government*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1953, p. 4.

37. „Diferite regiuni ale Angliei (și într-o anumită măsură chiar diferite orașele) au avut în... secolele al XIV-lea și al XV-lea istoriile lor economice diferite, în același mod în care dezvoltarea economică a diferitelor națiuni ale Europei în secolul al XI-lea este pe drept tratată în istorii în mare măsură distincte... În această privință însăși apariția capitalismului are o puternică influență coordonatoare”. Dobb, *Studies*, p. 21.

38. Elton, *Tudor Revolution*, p. 415. De asemenea, „schimbarea fundamentală [era] schimbarea de la birocrăția învățată în biserică sau la curtea regelui la birocrăția instruită în preajma unui ministru și folosită apoi în serviciul statului” (p. 308).

39. Vezi Penry Williams și G.L. Harriss „A Revolution in Tudor History?”, *Past & Present*, 25, iulie 1963, pp. 3-58; G.R. Elton „The Tudor Revolution: A Reply”, *Past & Present*, 29, dec. 1964, pp. 26-49; G.L. Harriss și Penry Williams, „A Revolution in Tudor History?” *Past & Present*, 31, iulie 1965, pp. 87-96; G.R. Elton „A Revolution in Tudor History?”, *Past & Present*, 32, dec. 1965, pp. 103-109.

40. Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, p. 28. Eu cred că aceasta este mai bună, ca rezumat, decât versiunea, într-un fel mai radicală, a lui Elton: „Reformele anilor 1530, birocratizarea guvernării au reușit să obțină acea continuitate care marchează guvernarea modernă și previne anarhia reală chiar în zilele războiului civil”. *Tudor Revolution*, p. 417.

41. Hill, *ibid.*, p. 25.

42. „Secolul al XVI-lea a asistat la integrarea orașelor engleze într-o singură unitate națională, într-o măsură care nu are comparație pe continent... Expansiunea semnificativă a Londrei și creșterea puterii sale ca forță unificatoare pot fi situate în era de după Reformație... Negustorii capitalei – profitând de stabilitatea legii, ordinii și politicii interne, de încheierea războiului local din Țara Galilor și din nordul Angliei, de eliminarea privilegiilor și îmbunătățirea lentă a comunicațiilor – au răsturnat treptat privilegiile corporațiilor locale. În același timp, predicatorii protestanți, finanțați de la Londra, s-au străduit, au muncit să ridice colțurile întunecoase ale regatului la nivelul înțelegerii corecte a religiei acceptate de Londra.” Hill, *ibid.*, pp. 25-27.

Poziția excepțională a Angliei prin comparație cu continentul este subliniată și de Heckscher: „În nici o țară nu a fost atât de relativ ușoară sarcina stabilirii unui sistem de impozit unitar ca în Anglia. Doi factori au fost semnificativi în acest sens. Primul – valabil în toate celelalte sfere – era unitatea și puterea de nezdruccinat a monarhiei engleze, iar al doilea este legat de importanța copleșitoare a transportului maritim, care a făcut ca drumurile pe uscat și pe apă din interior să devină mult mai puțin importante decât erau în cazul unor teritorii geografice compacte precum Germania și Franța...

Anglia a ocupat însă o poziție unică nu numai prin impozitele rutiere și fluviale foarte mici. Ea a fost capabilă, de asemenea, să dezvolte un sistem național de vămi, total independent de taxele municipale și aflat complet în mâinile statului, sistem de vămi care nu a

fost modificat nici prin numeroasele scutiri de taxe, nici prin arendarea obișnuită...

De altfel, nu numai că vămile erau în mâinile statului, dar s-a manifestat și o separare timpurie între comerțul extern și intern, ceea ce a constituit o caracteristică." *Mercantilism*, pp. 46, 51, 52.

Vezi Gino Luzzato, *L'età moderna*, CEDAM, Padova, p. 14.

Barry Supple formulează problema integrării economice mai moderat: „Nu putem vorbi încă de o piață națională pentru factorii de producție sau pentru cele mai multe bunuri de consum. Dar specializarea și comerțul regional erau suficient de mult dezvoltate pentru a crea o balanță economică care ar fi putut fi alarmant de sensibilă la o dereglare comercială." *Commercial Crisis*, p. 3. Despre creșterea pieței Londrei ca un stimul pentru dezvoltarea economică națională, vezi două articole ale lui F.J. Fisher: „The Development of the London Food Market, 1540-1640", în Carus-Wilson, ed., I, pp. 135-51; „The Development of London as a Centre of Conspicuous Consumption in the 16th and 17th Centuries", în Carus-Wilson, ed., II, pp. 197-207.

43. „În perioada de tranziție de la medieval la modern englezii erau rămași în urmă din punct de vedere cultural, comparativ cu restul Europei vestice și centrale, inclusiv Germania de vest și de sud, indiferent dacă epoca ar fi datată începând cu sfârșitul secolului al XV-lea sau cu o perioadă mai timpurie, și indiferent dacă analiza comparativă ar fi făcută din punct de vedere al civilizației industriale și materiale sau în termeni spirituali, ai realizării intelectuale și artistice. Dar în cursul secolului următor comunitatea engleză a făcut asemenea progrese încât la sfârșitul lui ei se aflau (probabil) la același nivel cu vecinii lor continentali. Acest câștig britanic a fost atât absolut cât și relativ, și s-a datorat atât unei înaintări rapide în teritoriul insulei cât și rămânării în urmă a țărilor de pe continent, deși întârzierea este mai vizibilă pe continent în secolul al XVII-lea decât spre sfârșitul secolului al XVI-lea...

Anglia elisabetană a avut un avantaj deosebit în materie de spirit întreprinzător pe când restul creștinătății era mereu implicat în războaie distructive, care, din fericire pentru comunitatea industrială engleză, au lovit din plin pe rivalii lor cei mai puternici din punct de vedere industrial și comercial." Thorstein Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, 1966, pp. 92, 98.

44. R.B. Wernham „The British Question 1559-69", *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, p. 209.

45. Vezi *ibid.*, p. 212.

46. *Ibid.*, p. 233.

47. Vezi Hurstfield în legătură cu problema generală pentru întreaga Europă, inclusiv Anglia: „Atunci guvernele Europei secolului al XVI-lea s-au aflat confruntate cu resurse relativ sărace față de

creșterea continuă a obligațiilor... [Ele] erau confruntate cu o situație în care clasele mijlocii nu puteau, sau nu voiau, să suporte ponderea mare a costurilor guvernării naționale. Dar dacă clasele mijlocii s-au dovedit a fi necooperante, atunci înseși monarhiile erau, în relația cu clasele mijlocii, ambigue pînă la un punct... [Astfel a rezultat] o serie răspîndită de încercări... în toată Europa de stabilire de impozite pe economie prin subterfugiu, de utilizare a proceselor comerciale și industriale existente ca un instrument fiscal. Ele au provocat în mod necesar și pe scară largă distorsiunea economică. Cea mai bună dovadă este procedeul răspîndit de vînzare a funcțiilor." J. Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, pp. 139-140.

Dar vezi Christopher Hill despre Anglia: „Pacea Tudorilor și lipsa unei armate permanente în Anglia a însemnat că impozitul era relativ redus comparativ cu normele continentului... Micile sume au contribuit, la rîndul lor, la eșecul Angliei de a forma o birocrație comparabilă ca putere, ca să dăm un exemplu, cu cea a Franței.” *Reformation to Industrial Revolution*, p. 101.

48. „Factorul fundamental în refacerea puterii regale îl reprezenta refacerea bogăției regale. Pentru a fi cel mai puternic om din regat regele trebuia să fie cel mai bogat. În realitate, aceasta însemna spre sfîrșitul secolului al XV-lea că el trebuia să fie cel mai mare proprietar de pămînt.” Elton, *Tudor Revolution*, p. 25.

49. „Perioada absolutismului a fost inaugurată prin desființarea mînăstirilor, fapt care, din punct de vedere economic, a reîntărit clasa conducătoare și a permis recrutarea ei începînd de jos, prin îmbogățirea unor noi familii. Înainte de aceasta, nobilii au căutat să-și recîștige puterea economică prin îngrădiri și creșterea rentei, dar aceste măsuri au provocat nemulțumirea țăranilor și au făcut necesară o guvernare centrală puternică pentru a consolida politic puterea economică și socială a nobililor. Totuși, aceasta a dus monarhia absolută la o dilemă pe care ea nu a rezolvat-o niciodată și care i-a cauzat prăbușirea. Dacă ea ar fi lăsat nobililor mînă liberă atunci ar fi fost confruntată cu revoltele țărești care ar fi putut înlătura clasa conducătoare. Dacă ar fi restrîns puterea nobililor și ar fi protejat pe țărani atunci s-ar fi confruntat cu o revoltă în rîndurile clasei conducătoare care ar fi putut pune în pericol monarhia.” Brian Manning, „The Nobles, the People, and the Constitution”, *Past & Present*, 9, apr. 1956, p. 48.

50. Vezi Gordon Batho, „Landlords in England. A The Crown”, în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640 Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 273.

51. G.E. Aylmer, *The King's Servants*, Columbia Univ. Press, New York, 1961, p. 7.

52. J.H. Hexter, „The Myth of the Middle Class in Tudor England”, *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, pp. 117-162.

53. Spooner, *New Cambridge Modern History*, III, p. 15. Lawrence Stone spune că din 1540 a urmat „o perioadă a celor trei cicluri de creșteri explozive ameteitoare și căderi abisale, sfîrșind cu prăbușirea

fiscală din 1553.” „State Control in Sixteenth-Century England”, *Economic History Review*, XVII, 1, 1947, p. 106.

54. Christopher Hill, „Some Social Consequences of the Henrician Revolution”, în *Puritanism and Revolution*, Schocken Books, 1958, p. 44. Marc Bloch afirmă că „desființarea mănăstirilor (1536-1539) a grăbit fuziunea claselor. Coroana a dat sau vândut cea mai mare parte. Toate clasele au beneficiat: nobilimea, *gentry* (dintre care mulți au servit mănăstirilor ca administratori sau le-au gospodărit pământurile), negustorii (sindicatul londonez al negustorilor)”. *Seigneurie française*, p. 122.

55. Vezi Clark, *Wealth of England*, pp. 64-65. Lawrence Stone susține că, în plus, nevoile sistemului familial au condus la o vânzare considerabilă de pământ de către nobilime. Vezi *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*, ed. prescurtată, Oxford Univ. Press, Londra, 1967, pp. 76-88.

56. R.H. Tawney, „The Rise of the Gentry, 1558-1640”, în E.M. Carus-Wilson, ed. *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, p. 202.

57. Acesta este, în mod special, aspectul avut în vedere de către unul dintre cei mai severi critici ai lui Tawney, J.P. Cooper, care estimează că mulți aristocrați dețineau posesiuni de mărime medie și mulți nenobili dețineau mai mult de zece moșii. Vezi „The Counting of Manors”, *Economic History Review*, seria a 2-a, VIII, 3, 1958, pp. 381-383.

58. Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 189.

59. „Nu pot fi prezentate, fără a induce în eroare, începuturile societății moderne, în termeni riguroși de «clasă», în special dacă se insistă pe limitarea noțiunii de clasă la clasificarea tripartită marxistă. La un moment dat, muncitorii salariați pot acționa împotriva patronilor lor, după care ei pot, din contră, acționa împreună cu patronii împotriva opresiunii capitalului comercial sau guvernului; țărani se puteau foarte bine ridica, în același timp, împotriva manevrelor regelui de a diminua puterea nobililor lor dar și împotriva încercărilor nobililor de a crește volumul obligațiilor feudale. Țărani nu au reușit niciodată să stabilească o solidaritate reală la nivelul întregii țări ci dimpotrivă, ei adesea îi considerau pe orașeni opresorii lor. Fiecare persoană aparținea mai multor grupuri sociale: familiei sale, breslei sale (*corps de métier*), orașului sau satului său, ținutului său – denumit „țară” în secolul al XVI-lea – , țării sale în sensul modern al termenului și clasei sale economice. Fără îndoială, adesea individul se autodefinia în termeni care exprimau o combinație a acestor diverse poziții sociale. Se vorbea de «țesătorii din Norfolk» mai degrabă decât de țesători în general sau de oamenii din Norfolk în ansamblu. Părerile pe care indivizii o aveau despre ei înșiși privind apartenența la grup și obligațiile lor era pur și simplu determinată de circumstanțele de moment. Nu există un răspuns pentru a cunoaște care era apartenența «fundamentală» a unui individ, și aceasta nu numai pentru că datele sînt dificil de evaluat ci și deoarece aceste alegeri erau mai degrabă efectuate în relație cu circumstanțele

specifice decât în abstract." C.S.L. Davies, „Les révoltes populaires en Angleterre (1500-1700)”, *Annales E.S.C.*, 24, I, ianuarie-februarie 1969, pp. 59-60. Ceea ce spune Davies despre modul și complexitatea autodesemnării apartenenței sociale este desigur adevărat, dar nu contrazice în nici un fel modelul marxist al claselor. Marx a ținut seama de exact aceleași considerații. Davies este folositor totuși, pentru că ne reamintește că, în acel timp, pentru mulți, apartenența de clasă era mai degrabă regională decât națională.

60. Tawney, *The Agrarian Problem*, p. 195.

61. Lawrence Stone, „The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy”, *Economic History Review*, XVIII, 1, & 2, 1948, pp. 3-4.

62. *Ibid.*, p. 15.

63. *Ibid.*, pp. 37-38. Vezi Tawney: „Datele pentru generalizare n-au fost încă adunate, iar a spune că multe familii de nobili – deși nu numai ele – s-au confruntat cu o criză financiară cu două generații înainte de războiul civil, nu este, probabil, o exagerare.” *Essays in Economic History*, I, p. 181.

64. Lawrence Stone, „The Nobility in Business, 1540- 1640”, *Explorations in Entrepreneurial History*, X, 2, dec. 1957, p. 61.

65. *Ibid.*, p. 60.

66. Vezi H.R. Trevor-Roper, „The Elizabethan Aristocracy: an Anatomy Anatomized”, *Economic History Review*, seria a 2-a, III, 3, 1951, pp. 279-298, și replica: „Dar domnul Trevor-Roper este probabil corect când mă acuză de exagerarea gravității pe termen lung a crizei anilor 1590.” Lawrence Stone, „The Elizabethan Aristocracy – A Restatement”, *Economic History Review*, seria a 2-a, IV, 1, 2, și 3, 1951- 52, p. 311. În capitolul de concluzii, Stone spune: „Negarea [lui Trevor-Roper] că aristocrația elizabetană se găsea în cea mai mare parte în plin declin economic pare a fi contrazisă de fapte...” (p. 320). Vezi de asemenea Cooper, *Encounter*, XI, p. 388; Lawrence Stone, „Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 1, iulie 1957, 73; J.H. Hexter, „Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 2, august 1958, p. 76.

67. Trevor-Roper, *Economic History Review*, III, 290- 291.

68. *Ibid.*, pp. 291-292. P. J. Bowden oferă o explicație suplimentară a faptului că declinul era mai puțin grav decât presupuneau unii: „Totuși, chiar în astfel de împrejurări, nu rezultă cu necesitate că proprietarul de pământ trebuia să suporte o reducere în venitul său real. Presupunerea făcută anterior, că renta era singura sursă de venit a nobilului proprietar de pământ nu reprezintă, de fapt, situația adevărată. Veniturile sale în secolele al XVI-lea și al XVII-lea proveneau dintr-o varietate de surse. Cei mai mulți dintre proprietarii de pământ au fost, probabil, direct angajați în activitatea agricolă, dacă nu pentru piață cel puțin pentru a-și completa nevoile gospodăriei... [și în continuare] Pe lângă venitul din rentă și beneficiile din activitatea agricolă directă... cea mai importantă sursă de venituri, pentru majoritatea proprietarilor de pământ, era chereșteaua.” „Agricultural Prices, Farm Profits and Rents”, în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV, 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp.

675, 677. Bowden afirmă că, deoarece unele rente erau fixe și altele nu, consecințele reale au fost două: „Mărimea rentelor, între diferitele proprietăți [întinse] s-a diversificat”; și „diferența dintre taxele pentru pământurile mai sărace și cele cu calități superioare [limitate] s-a micșorat” (pp. 689, 693).

69. Stone, *The Crisis of the Aristocracy*, p. 94.

70. J.H. Hexter, „The Storm Over the Gentry”, în *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, p. 133. Dacă ar fi să-l credem pe Hexter, ar fi putut exista la început două părți ale acestei controversă – Tawney și Trevor-Roper - dar el, Hexter, a înțeles corect că ambii erau „pseudomarxiști”, împotriva cărora el oferă propria sa „interpretare de tip Whig”. Este și mai ciudat atunci să descoperi, după o examinare amănunțită, că argumentele lui Hexter pot fi, de fapt, împărțite în trei categorii – una pro Tawney (și „mai rea”, după părerea lui Christopher Hill), a doua pro Trevor-Roper și a treia diferită de ambii. Nu este deloc sigur că cea de-a treia dintre aceste variante este cea mai largă. Mai mult, așa cum demonstrează citatul, Hexter inventează uneori diferențe nereale.

71. Hill, *Puritanism and Revolution*, pp. 36-37.

72. Cooper, *Economic History Review*, VIII, p. 381, Hexter dorește de asemenea să distingă între nobilime și aristocrație, considerând pe fiii mai tineri ai nobililor ca „aristocrați” și nu „gentry”. *Reappraisals in History*, p. 127.

73. F.J. Fisher, „The Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Dark Ages in English Economic History?” *Economica*. Serie nouă, XXIV, 93, 1957, p. 17. Fisher ne mai reamintește, totuși, că vechea semnificație a categoriilor nu a fost însă lipsită de consecințe sociale: „Și dacă pământul în sine nu era un pașaport suficient spre fericirea socială, noblețea nu era de neobținut în afara bogăției. La prima vedere este adevărat, sistemul de status al secolelor al XVI-lea și al XVII-lea nu pare a fi foarte favorabil celui care voia să parvină. Așa cum îl înțeleg eu, acel sistem, cel puțin în manifestările sale elementare, era, în esență, biologic. El era bazat pe discriminarea rasială, deși culoarea relevantă era mai degrabă cea a sîngelui decît cea a pielii. Statusul unui om depindea mai puțin de propriul său titlu decît de existența unui strămoș care a fost distins înaintea lui. Și cu cît era mai îndepărtat acel strămoș și, deci, probabil cu cît mai puțin din sîngele său curgea prin vinele unui elisabetan, cu atît era mai înalt statusul acestuia. Cred că una dintre cele mai patetice povestiri ale secolului al XVI-lea este aceea a eforturilor Lordului Burleigh – un om deosebit după orice criteriu rațional – de a dovedi descendența sa dintr-un prințisor galez care, probabil, nu a existat niciodată și care, dacă a existat, probabil ca ar fi greu de separat de oile de pe dealurile sale natale” (pp. 13-14).

74. Christopher Hill, „Recent Interpretations of the Civil War”, *Puritanism and Revolution*, Schocken Books, New York, 1958, p. 8.

75. Julian Cornwall, „The Early Tudor Gentry”, *Economic History Review*, seria a doua, XVII, 3, 1965, p. 470. El adaugă: „Ei erau de fapt

clasa principală de proprietari de pământ, depășind cu mult nobilimea care, în orice caz, era redusă ca număr la acea dată”.

76. Tawney susține, conjunctural, că *gentry*, sau mai degrabă, în acest moment al dezbaterii, nobilimea de țară deținea „o poziție determinată nu prin diferențieri juridice ci prin evaluare comună...”, *Essays in Economic History*, I p. 174.

77. *Ibid.*, p. 197.

78. *Ibid.*, p. 174.

79. *Ibid.*, p. 175. Această evaluare a situației olandeze este contrazisă într-o recentă lucrare de doctorat, al cărei rezumat a fost publicat și care susține că sectorul rural a fost la fel de puțin important în economia olandeză a timpului precum a fost în cea engleză. Vezi Jan de Vries, „The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy: 1500-1700”, *Journal of Economic History*, XXXI, 1, mart. 1971, pp. 266 - 268.

80. Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 175.

81. „Profesorul Pirenne, într-un binecunoscut eseu, a arătat cum capitaliștii fiecărei epoci sînt recrutați nu dintre cei ai perioadei precedente, ci dintre indivizii de origine săracă dar care luptau pentru a se ridica, formînd în timp o nouă plutocrație, recad apoi într-o demnă pasivitate și sînt la rîndul lor înlocuiți. Sînt perioade cînd poate fi observată, într-o anumită măsură, aceeași alternanță a progresului și stagnării în istoria claselor proprietarilor de pământ. O asemenea perioadă a avut loc cu trei generații înainte de a fi menționată de Harrington”. R.H. Tawney, „Harrington's Interpretation of His Age”, *Proceedings of the British Academy*, 1941, p. 218.

82. *Ibid.*, p. 207.

83. Vezi H.R. Trevor-Roper, „The Gentry, 1540-1640”, *Economic History Review*, supliment 1, 1953, pp. 4-24. Pentru continuarea acestei părți a dezbaterii, vezi R.H. Tawney, „Postscript”, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 206-214; Cooper, *Economic History Review*, VIII, pp. 277-81; Hexter, *Reappraisals in History*, pp. 124-219; Hill, „Recent Interpretations”, p. 9.

84. Trevor-Roper, *Economic History Review*, pp. 26-27, 30.

85. Hexter, *Reappraisals in History*, p. 131.

86. *Ibid.*, pp. 135-136. Într-un alt loc, Hexter, care nu duce niciodată lipsă de imaginație dar care nu iubește statisticile, spune despre Anglia din timpul domniei primilor Stuarți: „În vidul cauzat de incapacitatea temporară a magnaților s-au scurs *gentry* de țară – nu micul grup de *gentry* încăpățînați și activi ai profesorului Tawney, nici *gentry* simpli, demodați și înțepați ai profesorului Trevor-Roper – ci bogații, bine educații cavaleri și nobili de țară care erau membri în parlamentele lui Iacob I și Carol I” (p. 148). Vezi comentariul lui Cooper asupra atitudinii lui Hexter față de statistici: „În concluzie, spre deosebire de profesorul Hexter, cred că dacă s-ar fi studiat în primul rînd mai atent conturile (și arende), și s-ar fi numărat mai puțin moșiile, controversa nu ar fi luat niciodată forma sa prezentă. Pentru a

fi corect cu domnul Stone trebuie să adaug că, de la prima sa abordare a subiectului, el a dedicat mult timp unor asemenea studii. Presupun că domnul Stone și cu mine putem cel puțin să fim de acord asupra necesității continuării unor asemenea studii în loc de a le abandona, așa cum sugerează profesorul Hexter.” „Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 3, sept. 1958, p. 74.

87. Hexter, *Reappraisals in History*, p. 142.

88. *Ibid.*, p. 147.

89. Lawrence Stone, *Encounter*, p. 74.

90. „Dacă nu mai putem accepta fără rezerve teza profesorului Tawney conform căreia *gentry* s-au ridicat pe seama nobilimii între 1540 și 1640 sau că nobilimea iacobină se deosebea profund, în administrarea proprietăților sale, de cea elisabetană, atunci nu mai are rost să vorbim de ridicarea în cadrul clasei proprietarilor de pământuri a anumitor familii sau de faptul că multe dintre aceste familii datorau, în special în perioada de început a dinastiei Stuart, îmbunătățirea statusului lor mai degrabă profiturilor obținute din funcție, profesie sau comerț decât producției de pe pământurile proprii”. Gordon Batho, „Landlords in England, B. Noblemen, Gentlemen and Yeomen”, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 285. Dar, adaugă Batho: „Importanța deținerii funcției și a influenței politice pentru ridicarea unor familii în ierarhia socială nu trebuie, totuși, exagerată. În timp ce de veniturile mari se bucurau câțiva norocoși, majoritatea posturilor în casa regală și în guvernul central erau, chiar în timpul dinastiei Stuart, slab plătite și nu permiteau câștiguri mari în plus față de retribuție, cu excepția celor obținute din impozitele oficiale” (p. 289).

91. J.H. Hexter, „A New Framework for Social History”, *Reappraisals*, p.14.

92. J.H. Hexter, *Reappraisals in History*, pp. 103, 105.

93. *Ibid.*, p. 109.

94. *Ibid.*, p. 110.

95. „Prima jumătate a secolului al XVI-lea a fost o perioadă de experimente empirice dar din ce în ce mai numeroase în privința controlului economic, însă nu există nici o dovadă pentru o creștere a libertății comerciale...”

Securitatea și nu prosperitatea era scopul principal al guvernării economice a dinastiei Tudorilor.

Dar paradoxul administrației dinastiei Tudor, și poate cauza ultimă a prăbușirii întregului sistem, poate fi găsit în măsura în care programul său de stat paternalist, de dreptate socială și conservatorism a fost sacrificat în favoarea realizării obiectivelor mai presante ale autarhiei planificate și ale finanțării războaielor oportuniste. Toate guvernele conduse de Tudori erau în teorie oponentii cei mai fermi ai acelor schimbări sociale și ai acelor noi clase burgheze din partea cărora se presupune că au obținut cel mai mare sprijin”. Stone, *Economic History Review*, XVIII, pp. 109, 111, 115.

96. Hexter, *Reappraisals in History*, p. 91; cf. de asemenea pp. 83-84.

97. După cum sugerează Christopher Hill, „în secolul inflaționist se pare că arendașii, *yeomen*-i și micii proprietari de pământ au fost primii care au manifestat calitățile burgheze necesare succesului: cumpătare, sîrguință, dibăcia de a impune arende exorbitante și de a supraveghea piețele, consum moderat și reinvestirea profiturilor. Nobilimea cu titluri sau nobilii de rang mai mare care trebuiau să-și mențină nivelul obișnuit de cheltuieli s-au adaptat mai greu și au continuat să cheltuiască sume nejustificate prin veniturile obținute din arendă. Astfel de oameni au devenit din ce în ce mai dependenți de curte pentru a putea supraviețui economic”. *Reformation to Industrial Revolution*, pp. 65-66. Dar aceasta este cel mult o problemă de rang.

98. Vezi comparația tipică a lui Zs.S. Pach între Ungaria și Anglia: „[Proprietarii de pământuri ca negustori] nu sînt un fenomen original dacă ar fi să comparăm [Ungaria] cu dezvoltarea din Anglia în această perioadă, unde avea loc un proces analog. Ne gîndim la «noua nobilime», la «*gentry*» din Anglia care în esență primeau sub formă de rentă ceea ce li s-ar fi cuvenit ca obligații feudale. Ei s-au angajat în vînzarea lîinii, a grîului și a altor bunuri și, expropriind pe micii țărani și fermieri, au început exploatarea directă a proprietății lor într-un mod caracteristic burgheziei”. *Annales E.S.C.*, XXI, p. 1230.

99. Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 186.

100. Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon Press, Boston. 1966, p. 16.

101. În legătură cu aceasta, Christopher Hill are absolută dreptate: „Ar trebui să nu mai facem generalizări în legătură cu *gentry*” *Puritanism and Revolution*, p. 27.

102. Lawrence Stone, „Social Mobility in England, 1500-1700”, *Past and Present*, 33, aprilie 1966, pp. 28-29.

103. Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, p. 148.

104. Perez Zegorin, „The Social Interpretation of the English Revolution”, *Journal of Economic History*, XIX, 3, sept. 1959, p. 388. El adaugă: „clasa a cărei formare reprezintă centrul atenției se întregea continuu și cuprindea evident elemente diferite în ceea ce privește statusul, averea și sursa de venit. Dar, în ciuda acestor diferențe și a altora, membrii săi aparțineau aceluiași gen. Ei constituiau o clasă economică unică întrucît ceea ce aveau în comun era posesiunea de capital pe care îl foloseau în vederea obținerii profitului și pentru o continuă acumulare” (p. 389).

105. „Între 1500 și 1700 rezultatul final al amplei activități de transfer de pământ pare a fi fost deplasarea pe orizontală și pe verticală a unui sfert din totalul suprafeței de pământ în cadrul granițelor sociale, uneori de către un posesor care trecea bariera socială menținîndu-și totodată dreptul de proprietate asupra pământului său, alteori prin trecerea pământului peste această barieră prin schimbarea proprietarului. Cei care au avut de cîștigat în acest proces au fost marii proprietari de pământ și membrii categoriei de *gentry*, iar cei care au avut de pierdut

au fost proprietari instituționali, Coroana și biserica, precum și țăranii, probabil în proporții aproximativ egale...

În secolul al XVI-lea structura sistemului de proprietate a pământului răspundea presiunilor pieței, cererii tot mai mari pentru produse agricole, cu o tendință de a se îndepărta de agricultura de subzistență și de a se apropia de agricultura comercială. Aceasta a avut urmări asupra elementului țăranesc, creînd nu doar o situație în care mulți stăpîni feudali și-au exploatat la maximum drepturile lor legale, ci oferind și ocazii *yeoman*-ului norocos și întreprinzător să prospere. Dar structura a răspuns, de asemenea, presiunilor competiției de status și tendinței noii averi mercantile de a-și afla securitatea în pămînturi. Statusul social avea nevoie de o nouă protecție, în bani mai degrabă decît prin intermediul numeroșilor agenți și oameni de încredere, și aceasta a fost o nouă sursă de presiuni asupra poziției țăranilor." F.M.L. Thompson, „The Social Distribution of Land Property in England since the Sixteenth Century”, *Economic History Review*, ediția a II-a, XIX, 3, 1966, p. 515.

106. Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, p. 123.

107. Mildred Campbell, *The English Yeoman Under Elizabeth and the Early Stuarts*, Yale Univ. Press, New Haven Connecticut, 1942, p. 25.

108. *Ibid.*, p. 61.

109. Marx, *Capital*, III, cap. XLVII, sect. IV, p. 799. Sublinierea noastră. El adaugă: „Această apariție a capitalului ca o forță independentă și conducătoare în agricultură nu are loc deodată și peste tot, ci gradat și în anumite sectoare de producție. La început el nu cuprinde agricultura propriu-zisă, ci ramuri de producție cum ar fi creșterea animalelor, în special creșterea oilor, al căror produs principal, lîna, oferă în stadiul inițial o sporire constantă a prețului de piață față de prețul de producție în perioada de apariție a industriei, și aceasta nu se echilibrează decît mai tîrziu. Astfel a fost situația în Anglia în secolul al XVI-lea” (p. 801).

110. Vezi H. John Habakkuk, „La disparition du paysan anglais”, *Annales E.S.C.*, XX, 4, iulie-august 1965, pp. 652-654. Tawney relevă cum situația legală a făcut posibil acest lucru: „Dacă anumite cauze economice au făcut noul sistem agricol profitabil este tot atît de adevărat că unele condiții legale au decis cine trebuie să se bucure de profituri... Mulți arendași obișnuiți practicau creșterea oilor la o scară considerabilă, și nu este ușor să se găsească vreun motiv economic pentru care lîna ieftină necesară pentru industria manufacturieră textilă să nu fi fost livrată tocmai de țăranii în ale căror gospodării era dăruită, toarsă și țesută. Factorul decisiv... era faptul că proprietatea mării majorități a micilor cultivatori le-a permis să fie storși prin taxe exorbitante și să fie evacuați atunci cînd se încheiau termenele pe viață, pentru care majoritatea își păstrau dreptul dearendă. Ghinionul lor a fost că protecția acordată de curte celor cu drept dearendă începînd cu secolul al XV-lea nu a depășit aplicarea taxelor senioriale existente...

Trăind, așa cum s-a întâmplat, marcați încă de sistemul de arendare, micii producători ai perioadei noastre erau încătușați de rămășițele legale deficitare ale Evului Mediu fără a se bucura de securitatea practică dată de sistemul medieval și simțeau mărnimia aspră a comercialismului modern, neapărat de protecția statului modern atotcuprinzător, singurul care îl poate face tolerabil". *Agrarian Problems*, pp. 406-408. (Notați că Tawney vorbește despre „marea majoritate a micilor cultivatori”. Totuși el nu a analizat această problemă empirică atât de îndepărate ca Habakkuk),

Ambiguitățile sistemului de proprietate asupra pământului au constituit în plus un factor major pentru apariția unei clase de avocați la orașe. Pe măsură ce pământul a devenit *de facto* disponibil, s-a căutat o definiție mai exactă a drepturilor individuale. Pentru micul cultivator o alternativă față de vânzările forțate sau alte schimbări nedorite în cadrul proprietății lui era să se apere de intervențiile semilegale în drepturile lui prin angajarea de avocați.

„În plus față de negustorii particulari cu agenții și servitorii lor, în secolul al XVI-lea a apărut o elită mică dar puternică de oameni de diferite meserii. Fiecare oraș de provincie de orice mărime avea corpul lui de notari, avocați, agenți de schimb; orașe de mărimea unuia ca Northampton sau Maidstone aveau poate o jumătate de duzină de astfel de oameni, care se numeau adesea «gentlemen» și care proveneau din familii de mici proprietari de pământuri...” Everitt, *Agrarian History*, IV, p. 555.

111. Habakkuk, *Annales E.S.C.*, XX, p. 657.

112. Campbell, *English Yeomen*, pp. 68-69. Eric Wolf este mai rigid în analiza condițiilor în care țăranii încep să se orienteze spre producția mărită pentru piață: „Problema eternă a țăranimii constă în echilibrarea cererilor lumii externe cu nevoia țăranilor de a-și aproviziona gospodăriile. Și totuși, în rezolvarea acestei probleme de bază țăranii pot folosi două strategii diametral opuse. Prima dintre ele este mărirea producției; a doua, diminuarea consumului.

Dacă un țăran urmează prima strategie, el trebuie să mărească cantitatea de muncă în gospodăria lui pentru a crește productivitatea și pentru a mări cantitatea de produse cu care să intre pe piață. Capacitatea lui de a face astfel depinde în mare măsură de cât îi este de ușor să mobilizeze factorii de producție necesari – pământ, muncă, capital (fie sub formă de economii, bani gheață, sau credit) – și, desigur, de condițiile generale ale pieței...

În primul rând, [această strategie] devine posibilă atunci când garanțiile tradiționale ale fondurilor de rentă ale țăranilor au slăbit, o condiție care poate avea loc atunci când structura puterii prin care fondurile au fost transferate stăpînilor tradiționali a devenit inefficientă. În al doilea rând ne putem aștepta să găsim acest fenomen acolo unde a fost posibil ca țăranul să se eschiveze de la obligațiile de a asigura prin cheltuieli formale legăturile sociale tradiționale cu semenii săi. Dacă poate refuza să aloce surplusul pentru astfel de cheltuieli el poate utiliza fondurile rămase libere pentru a-și susține financiar ascensiunea

economică. Cele două modificări merg adesea împreună. Pe măsură ce structura puterii slăbește, multe legături sociale tradiționale își pierd drepturile specifice. În astfel de condiții, comunitatea țărănească poate asista la ridicarea țăranilor bogați care îi înlătură pe semenii lor mai puțin norocoși și intră în vidul de putere lăsat de deținătorii anteriori ai acesteia, aflați acum în retragere. În cursul ascensiunii lor ei violează adesea prevederile tradiționale privind modul în care relațiile sociale ar trebui conduse și reprezentate – de multe ori ei folosesc puterea de curînd cîștigată pentru a se îmbogăți pe seama vecinilor lor. Astfel de oameni erau *yeomen-i* în ascensiune în Anglia secolului al XVI-lea, țăranii bogați din China, *Kulaci* sau «fists» în Rusia prerevoluționară”. *Peasants*, pp. 15-16.

113. „În primii ani după dizolvare, probabil puțini *yeomen-i* au profitat de eliberarea pămînturilor monastice, deoarece această proprietate a trecut în primul rînd în mîinile marilor proprietari de pămînturi ca dar și răsplată a serviciilor sau a fost cumpărată. Dar mari suprafețe au ajuns rapid în mîinile speculanților și deci pe piață, unde, după diviziune și rediviziune, au ajuns la sfîrșitul secolului al XVI-lea la îndemîna micului cumpărător”. Campbell, *English Yeomen*, pp. 70-71.

Joyce Youings avertizează împotriva exagerării: „O mare parte a pămîntului monastic a fost revîndut de către beneficiarii originari, trecînd uneori prin multe mîini, dar piața nu era atît de activă și nici specula atît de intensă, după cum au sugerat mulți specialiști... Nu toate aceste modificări privind proprietatea asupra pămîntului erau vînzări clare. Eliberările unor părți de proprietate între parteneri sub formă de donație au fost ignorate, iar unele dintre «revînzări» s-ar fi putut să fie simple transferări de către agenți stăpînitorilor lor”. „Landlords in England. C. The Church”, în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1976, pp. 349-350. În plus, ea subliniază că: „Majoritatea mirenilor, fie arendași, gentlemen sau *yeomen-i*, puteau obține profituri mult mai rapid prin arendarea pămînturilor monastice decît prin cumpărarea lor” (p. 384).

114. „Dar, de obicei, *yeomen-ii* se aflau printre cei care «cuipeau» din pămînt și care erau relativ în afara oprobiului printre contemporanii lor și pentru cea mai mare parte dintre istoricii de mai tîrziu. De asemenea, faptul că micile îngrădiri au fost de obicei folosite mai degrabă în scopul cultivării decît pentru transformarea lor în teren de pășunat, i-a ajutat pe deținători să evite în mare măsură ocările aduse celor care contribuiau la procesul de depopulare”. Campbell, *English Yeomen*, p. 91.

115. Joan Thirsk, „Farming Techniques”, în *Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 199. (Sublinierea noastră). Totuși, în interiorul Angliei, spre deosebire de zona dintre Anglia și Țara Galilor, nu este atît de sigur că a existat o prea mare specializare regională. Cel puțin E.J. Buckatzsch indică în studiul lui despre

impunerea taxelor că „schema distribuției geografice a averii în Anglia... a rămas în esență neschimbată de la sfârșitul secolului al XIII-lea până la sfârșitul secolului al XVII-lea, [schimbându-se] fundamental [doar] în secolul al XVIII-lea.” „The Geographical Distribution of Wealth in England, 1086-1843”, *Economic History Review*, III, 2, 1950, p. 195.

116. Frank Emery, „The Farming Regions of Wales”, în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 124.

117. *Ibid.*, p. 152.

118. T. Jones Pierce, „Landlords in Wales, A. The Nobility & Gentry”, în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 380.

119. Campbell, *English Yeomen*, p. 65.

120. *Ibid.*, p. 72.

121. W.G. Hoskins, „The Rebuilding of Rural England, 1570-1640”, *Past & Present*, nr. 4, nov. 1953, p. 30.

122. Stone, *Past & Present*, nr. 33, p. 26.

123. Peter Laslett vede principala diviziune de clasă între gentlemen (nobili plus *gentry*) și ceilalți (*yeomen*-i plus muncitori obișnuiți). Vezi *The World We have Lost*, Scribner's, New York, 1965, cap. 2, în spec. pp. 26-27. Dar în același capitol el reproduce schema lui Gregory King (pp. 32-33) pentru anul 1688 care delimitează, mai corect după părerea mea, între, în terminologia lui King, cei care „măresc” averea regatului (nobili, *gentry*, comercianți, țărani liberi, meșteșugari) și cei care o „micșorează” (lucrători, țărani, soldați obișnuiți, vagabonzi). Adică, mi se pare corectă linia de divizare a lui King, nu și caracterizarea lui privind natura muncii de fiecare parte a liniei. Laslett recunoaște că *yeomen* „era denumirea de status a celor mai plini de succes dintre cei care lucrau pământul” și observă că „această categorie a devenit romanțată foarte devreme” (p. 43). Dar el pare a fi de acord cu preferința *gentry*-lor de a exclude pe cei care nu erau „inactivi” mai degrabă decât cu analiza intereselor lor economice și politice.

„Începînd din epoca elisabetană, există multe documente interne care descriu stilul de viață al micii *gentry* și care era desigur același cu cel al *yeoman*-ului mai bogat”. M.W. Barley, „Rural Housing in England”, în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 713.

Vezi Gordon Batho: „Dar nu exista o diferență clară între *gentry* mai mici și *yeomen*-i mai bogați... De fapt, definiția [legală a unui *yeoman*] era în realitate lipsită de sens deoarece mulți *yeomen*, în epocile de început ale dinastiei Tudorilor și Stuartilor, ca de pildă tatăl lui Latimer, nu aveau pământul lor ci dețineau un lot de pământ luat în arendă pe viață sau transmis prin moștenire (*Copyholders*), sau arendat pentru un număr de ani (*leaseholders*). În numeroase testamente și documente legale ale timpului, un om este descris ca *yeoman* într-un loc și ca

gentilom într-altul, sau un om se descrie pe sine ca gentilom dar este descris de alții ca *yeoman*. Deoarece nu faptul că te nașteai gentilom sau gradul de bogăție deosebeau clasele. Mulți dintre fiii mai tineri ai *gentry*-lor mai puțin auți deveneau *yeomen*, mulți *gentry* erau proaspăt ridicați din rîndul *yeomen*-ilor sau, cu ajutorul afacerilor și al profiturilor profesionale, chiar din origini mai umile. Puțini *gentry* și-ar fi putut trasa genealogia în urmă cu trei secole așa cum o puteau face unele familii de *yeomen* cum ar fi Reddaway din Devon". *Agrarian History*, IV, p. 301.

124. Esențial este că presiunea era fie într-un sens, fie într-altul: „Pentru a rezuma: un număr substanțial de mici fermieri se găseau în pericol în Anglia Tudorilor. Ei erau expuși exproprierii în acele regiuni în care motivația de a îngrădi era puternică, și aceasta a fost valabilă pentru centrul Angliei la începutul și la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Acolo unde îngrădirea nu era o regulă ei erau expuși rentei exorbitante, taxelor arbitrară și știrbirii drepturilor lor de pășunat pe pășunile comune... Insecuritatea era un fenomen general și cei cu drept de arendă pe viață, care formau (după cum susțineau contemporanii) coloana vertebrală a Angliei agrare, se puteau aștepta numai la o protecție parțială și intermitentă din partea guvernelor dinastiei Tudor." Ramsey, *Tudor Economic Problems*, p. 36.

125. „Dintr-un punct de vedere mai larg, modificările din agricultura secolului al XVI-lea pot fi privite ca o lungă etapă în comercializarea vieții în Anglia. Dezvoltarea industriilor textile este strîns legată de dezvoltarea pășunatului, iar exportul țesăturilor din lînă, acea «minune a comerțului» a fost cel care a introdus prima dată Anglia în comerțul internațional și a constituit motivul acelor cîteva expediții de început pentru a descoperi noi piețe, care au generat plantații, colonii, imperiu... Strămutarea unui număr considerabil de familii de pe pămînt a accelerat, dacă nu a inițiat, tranziția de la problema medievală a plăților, care se bazează pe numărul redus de forță de muncă, la problema modernă a plății, care constă în abundența ei." Tawney, *Agrarian Problems*, p. 3. Vezi Joan Thirsk, „Enclosing & Engrossing", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 210; Bowden, *Agrarian History*, IV, p. 598.

126. „Un număr restrîns de țărani fermieri posedau parcele relativ extinse sau drepturi asupra pășunilor comune și au putut profita de noile deschideri comerciale ale vremii, evoluînd, într-o generație sau două, la statutul de *yeoman*. Și totuși, țărani din stratul de mijloc și de jos își pierdeau drepturile lor modeste de proprietate, decăzînd la nivelul unui proletariat lipsit de pămînt." Alan Everitt, „Social Mobility in Early Modern England", *Past & Present*, 33, apr. 1966, p. 57.

127. Alexander Savine, „Bondmen Under the Tudors", *Transactions of the Royal Historical Society*, serie nouă, XVII, 1903, p. 268.

128. *Ibid.*, pp. 270-271.

129. Vezi *Ibid.*, p. 275.

130. *Ibid.*, p. 276.

131. Batho, *Agrarian History*, IV, p. 303.

132. „Uneori nu există o distincție netă între lucrătorul mai înstărit care își cultiva parcela, suplimentându-și venitul cu muncă sezonieră salariată, și cultivatorul sărac a cărui parcelă era insuficientă pentru a-și susține familia și care era nevoit să lucreze ca salariat ocazional pentru a-și spori resursele. Tot ce se poate spune este că angajarea celui dintîi tindea să fie constantă și a celui din urmă sporadică.” Everitt, „Farm Labourers”, în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, p. 397.

133. Vezi *ibid.*, p. 409.

134. Una dintre atracțiile zonelor forestiere era posibilitatea muncilor suplimentare (meșteșuguri în domeniul forestier și al prelucrării lemnului; torsul și țesutul inului, cînepii sau lînei). Vezi Everitt, *Agrarian History*, IV, pp. 425-429; Thirsk, *Agrarian History*, IV, pp. 109-10.

135. Everitt, *Past & Present*, nr. 33, p. 58.

136. „Cerșitul și vagabondajul în Anglia nu au început în secolul al XVI-lea... Cu toate acestea, există foarte multe dovezi că în secolul al XVI-lea numărul cerșetorilor și vagabonzilor era, în raport cu numărul populației, într-o proporție mai mare decît fusese vreodată pînă atunci sau de atunci încolo...” Frank Aydelotte, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, vol. I din *Oxford Historical and Literary Studies*, Oxford Univ. Press (Clarendon) Londra și New York, 1913, p. 3.

„Vagabonzii turbulenți și bandele înfricoșătoare de cerșetori, cunoscute celor care au studiat epoca elisabetană în Anglia, și-au găsit contraponderea în acei «*idill lymmaris and harlottis falslie calling thame selffis egiptianis*», care bîntuiau prin Scoția, furînd mîncare și bani, jefuind și ameninșînd și aducînd panica în fermele și hanurile izolate.” *The Economy of Scotland*, p. 29.

137. Aydelotte, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, p. 17.

138. Vezi Robert M. Kingdom, „Social Welfare in Calvin's Europe”, *American Historical Review*, LXXVI, 1, feb. 1971, pp. 50-51.

139. „Cea mai mare parte a legislației împotriva îngrădirilor din secolul al XVI-lea coincide cu perioadele de sărăcie. Plîngerile împotriva sărăciei sînt evidente în perioada revoltelor din 1536, 1548-1549 și 1596.” Edwin F. Gay, „The Midland Revolt and the Inquisitions of Depopulation of 1607.” *Transactions of the Royal Historical Society*, serie nouă, XVIII, 1904, p. 213, nota de subsol 2.

140. G.N. Clark, descriînd cadrul economic în epoca Tudorilor, care poate fi aflat din Statutul Meșteșugarilor (sau al Ucenicilor), din lista preșurilor, din legile pentru încurajarea construcției de nave, din actele împotriva îngrădirilor, din legea pentru săraci, el afirmă: „Noua legislație a acceptat și chiar a promovat economia monetară: a continuat limitarea comerțului sau plățirea salariilor în natură. Dar tendința generală a acestor legi era conservatoare: ele urmăreau să asigure oferta de forță de muncă în primul rînd pentru agricultură, apoi pentru

meșteșugurile mai simple și să restrângă pătrunderea în profesiile cu nivel social mai ridicat și în acelea despre care se credea că se desfășoară în locuri inadecvate.

Astfel, codul elisabetan urmărea stabilitatea structurii de clasă existente, a poziției industriei și a fluxului de forță de muncă prin garantarea privilegiilor și prin punerea de obstacole în calea mobilității și libertății contractuale. El nu a fost însă produsul unei simple politici economice doctrinare ci a reconciliat sau a făcut un compromis între interese opuse." *Wealth of England*, pp. 84, 86.

141. „Anglia a rezistat fără prea mari pagube la calamitatea produsă de îngrădirile [din secolul al XVI-lea] numai pentru că Tudorii și primii Stuarti au folosit puterea Coroanei pentru a încetini procesul de ameliorare economică pînă cînd a devenit suportabilă din punct de vedere social – folosind puterea conducerii centrale pentru a ajuta victimele transformării și încercînd să canalizeze procesul de schimbare astfel încît cursul lui să fie mai puțin devastator.” Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Beacon Press, Boston, 1944, p. 38.

142. „Trecerea proprietăților individuale în mîinile stăpînului feudal nu se datora doar incapacității populației de a fi înlocuită pe cale naturală... Sarăcia... nu lipsa pămîntului, ci lipsa de unelte și de rezerve de bani poate să fi fost un factor [în cedarea proprietăților] ce nu era incompatibil cu o scurgere spre orașe sau spre industria din zona rurală.” Rodney H. Hilton, „A Study in the Pre-History of English Enclosure in the Fifteenth Century”, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 678-679.

143. „Domeniul putea fi arendat unor mari fermieri capitaliști, care își puteau obține cea mai mare parte a venitului lor din produsele pămîntului și nu din proprietatea lor. Pentru marii proprietari de pămînt această metodă era preferabilă din toate punctele de vedere. Fermierul capitalist avea o bază de capital mai mare decît țăranul și nu era tentat, precum țăranul, să acorde mai multă atenție propriei lui ferme, în detrimentul pămîntului arendat de la proprietar. Se poate înțelege deci de ce marele proprietar de pămînt prefera să acorde arende limitate unui mic număr de fermieri capitaliști decît unui mare număr de țărani.” Habakkuk, *Annales E.S.C.*, XX, p. 650.

144. „Comunitățile englezești de țărani din secolele al XIII-lea și al XIV-lea fuseseră capabile de o mare rezistență, chiar de o rezistență plină de succes, în fața atacurilor proprietarilor de pămînt asupra condiției lor. Dacă ele au permis izgonirea lor în secolele al XV-lea și al XVI-lea, a fost pentru că schimbările economice și sociale distruseseră coeziunea care reprezentase puterea lor în trecut.” Hilton, *Studi in onore di Armando Saporì*, p. 685.

145. Vezi C.S.L., Davies, *Annales E.S.C.*, XXIV, p. 35.

146. Totuși, „acesta nu a fost deloc cazul celor care trebuiau să trăiască din salarii și nici al micilor arendași, care erau nevoiți să-și suplimenteze veniturile cu salarii în plus din munca industrială sau agricolă. Cei din urmă au avut mult de pierdut în această perioadă.” *Ibid.*, pp. 36-37.

147. Vezi *ibid.*, pp. 54-55. Vezi Tawney, *Agrarian Problems*, pp. 340-342.

148. *Ibid.*, p. 321.

149. *Ibid.*, p. 322.

150. „Sfârșitul Evului Mediu în Anglia a fost marcat mai degrabă de regres decât de avânt: retragerea din lungul vis de cucerire în Franța, și, ceea ce este deosebit de important, o micșorare substanțială a zonei de control a Angliei, a limbii și civilizației engleze, în Irlanda. Civilizația scoțiană a venit încă o dată clipocind ca apa lacului până la zidurile orașelor – Dublin, Waterford, Cork, Galway, ultimele avanposturi ale anglo-irlandezilor de odinioară. La începutul secolului al XV-lea, o dată cu revolta lui Owen Glendower, Țara Galilor a obținut o cvasiindependență temporară; deși a fost învinsă și zdrobită, Țara Galilor a rămas în continuare neabsorbită. Nu s-a realizat vreun progres real nici prin integrarea Cornwall-ului sau a zonelor de graniță scoțiene, unde «nu se cunoștea nici un rege, ci un Percy», în orînduiala statului.” A.L. Rowse, „Tudor Expansion: The Transition from Medieval to Modern History”, *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, XIV, 3, iulie 1957, p. 312.

151. Stone, *Encounter*, XI, p. 73; Hill, *Puritanism and Revolution*, p. 28.

152. Vezi Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 176.

153. Tawney, *Proceedings of the British Academy*, p. 211.

154. *Ibid.*, p. 210. Vezi Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 176-177.

155. Vezi Stone, *Crisis of the aristocracy*, pp. 124, 135.

156. Vezi Tawney, *Agrarian Problems*, pp. 191-192. Tawney conchide: „Epoca de prosperitate care începe cu Elisabeta strălucește prin contrast cu fundalul de sărăcie și mizerie socială... Tot ceea ce știu țărani este că agenții care percep taxe asupra pământului lor sînt mai aspri” (p. 193).

157. Vezi *ibid.*, p. 229.

158. „O economie înfloritoare poate să conțină multe anomalii, multe abuzuri. Ar putea chiar să includă – cu condiția să continue să înflorească – curtea și bisericile renaștentiste, incredibil de risipitoare, ornamentale, parazitare. Cu condiția să continue să înflorească. Dar cît timp avea să mai înflorească? Deja, prin 1590, fisurile încep să apară.” H.R. Trevor-Roper, „The General Crisis of the Seventeenth Century”, în *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries and Other Essays*, Harper, New York, 1969a, pp. 68-69.

159. Vezi *ibid.*, p. 69.

160. Vezi Stone, *Economic History Review*, XVIII, p. 39.

161. Cînd Elisabeta a încercat să răspundă crizei economice din anii 1590, aristocrația însăși a fost amenințată. Vezi Stone, *Crisis of the Aristocracy*, pp. 124, 133. Nefiind încă pregătită să elimine „sprijinul pe care numai aristocrația putea să i-l ofere” (Tawney, *Proceedings of the British Academy*, p. 212). Curtea și-a reînnoit și și-a extins extravaganța. Vezi Trevor-Roper, *The European Witch-Craze*, p. 69.

162. Vezi R.W. K. Hinton, „Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 1, iulie 1958, pp. 74-75.

163. Vezi H.R. Trevor-Roper, „Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 1, iulie 1958, pp. 73-74. Chiar dacă este adevărat că, după cum afirmă J.P. Cooper, „tot nu există o dovadă suficientă că totalul averii în pământuri a nobilimii era mai mic [în 1642 decât în 1559]” (*Encounter*, XI, p. 74), se pare că pământul a trecut în mâinile nobililor care erau orientați spre piața capitalistă.

164. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze*. p. 70.

165. Vezi John U. Nef, „A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640”, în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, pp. 144-212. Vezi totuși rezervele lui P.J. Bowden asupra acestei ipoteze în *Agrarian History*, IV, pp. 608-609. O evaluare mai binevoitoare a tezelor lui Nef într-o sursă franceză, poate fi găsită în Gaston Zeller, „Industry in France Before Colbert”, în Rondo Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp. 128-139.

166. Producția de cărbune în Newcastle s-a ridicat de la 30 000 tone pe an în 1563-64 la 500 000 în 1658-59. Vezi Braudel, *Civilisation matérielle*, p. 281.

167. John U. Nef, „The Progress of Technology and Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640”, în *Conquest of the Material World*, Univ. Of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, p. 136.

168. *Ibid.*, p. 142. Vezi, din nou, Nef: „Anglia a obținut creșterea puterii și independenței sale economice mai ales datorită extraordinarei expansiuni a comerțului său de coastă și a comerțului pe râuri și de uscat. Această expansiune a fost posibilă prin exploatarea puternică a resurselor naturale și a piețelor în cadrul insulei Marii Britanii, atât de bogată în minereuri și soluri bune și atât de bine dotată cu porturi care făceau posibil transportul de mărfuri pe apă la prețuri relativ scăzute, către orice port al Insulelor Britanice”, *War and Human Progress*, p. 111.

169. K. W. Taylor, „Some Aspects of Population History”, *Canadian Journal of Economics and Political Science*, XVI, aug. 1950, p. 308.

170. Clark, *Wealth of England*, p. 51. Vezi Eduard Taube, „German Craftsmen in England During the Tudor Period”, *Journal of Economic History*, IV, 14, feb. 1939, pp. 167-168. O descriere a variatelor moduri în care imigranții flamanzi „au alterat modelele de viață englezești atât în aspectele lor esențiale cât și în cele banale” poate fi găsită în John J. Murray, „The Cultural Impact of the Flemish Low Countries on Sixteenth and Seventeenth Century England”, *American Historical Review*, LXII, 4, iulie 1957, p. 853, și urm. Aceasta este de asemenea perioada primei imigrări majore în Anglia a galezilor. Vezi Bindoff, *Tudor England*, p. 24.

171. Fisher, *Economica*, XXIV, p. 16.

172. Braudel, *Civilisation matérielle*, p.56. G.N. Clark notează: „Coroana a încercat să stopeze expansiunea Londrei începînd din anul Armadei spaniole, mai întîi prin Actele parlamentului, apoi prin proclamații, comisii guvernamentale și proceduri juridice”. *Wealth of England*, p. 94.

173. Vezi Stone, *Past & Present*, nr. 33, pp. 32-33.

174. Malowist, *Annales E.S.C.*, XVII, p. 929.

175. Braudel, *Civilisation matérielle*, p. 37. Lublinskaya notează că acest fapt a fost susținut de A. de Montchrétien încă din 1615. Vezi *French Absolutism*, p. 132.

176. De observat totuși că Pierre Goubert susține că populația Franței a crescut continuu de-a lungul secolului al XVI-lea, în ciuda războaielor religioase. „Recent Theories and Research in French between 1500 and 1700”, în D.V. Glass și D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, p. 465.

177. Marea epidemie din 1628-1635 a contribuit fără îndoială la această situație. Vezi J. Meuvret, „Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century”, în D.V. Glass and D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnould, Londra, 1965, p. 509. Plaga a făcut ravagii de asemenea în Germania și Italia.

178. Frank C. Spooner, „A la côte de Guinée sous pavillon français (1559-1561)”, *Studi in onore di Armando Saponi*, Istituto edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, p. 1001.

179. Vezi Braudel, *La Méditerranée*, I, 449. Vezi Emile Coornaert, „Les échanges de la France avec l'Allemagne et les pays du Nord au XVIe siècle”, *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, 3, 1959, p. 244.

180. Vezi Henri Hauser, „The Characteristic Features of French Economic History from the Middle of the Sixteenth Century to the Middle of the Eighteenth Century”, *Economic History Review*, IV, 3, oct. 1933, pp. 261-262.

181. Coornaert, *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, p. 242.

182. Faptul că Anversul a continuat să atragă puternic pe francezi mult după 1550 este explicat prin sciziunea economică (*morcellement*) a Franței, o țară a cărei dotare comercială era, în plus, încă în mare măsură insuficientă. Jan Cracybeckx, „les français et Anvers au XVIe siècle”, *Annales E.S.C.*, XVII, 3, mai-iunie 1962, p. 548. Într-adevăr, susține Nef, o evoluție insuficientă: „Cei cincizeci de ani de rapidă creștere în industria engleză (1550-1600) au reprezentat în Franța o perioadă de regres...” *Conquest of the Material World*, 1964a, p. 146.

183. Vezi J.R. Parry „Colonial Development and International Rivalry Outside Europe, I. America”, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, p. 530. H.A. Innis notează că: „În prima jumătate a secolului al XVI-lea, flotele de pescuit din Lumea Nouă au aparținut în principal Franței...” *The Cod Fisheries*, Yale Univ. Press, New Haven, 1940, p.

49. Erau implicate atît porturile de la Marea Mîneei cît și cele din Biscaya. Comerțul era atît de extins încît ele puteau asigura „producerea unui surplus de pește pentru piața engleză.”

În mod similar, Jeannin observă: „În expedițiile maritime ale Franței spre Baltica, rolul principal îl deținea... desigur portul Dieppe... Navele franceze care traversau Strîmtorea Øresund în secolul al XVI-lea erau, în mod covîrșitor, din Normandia și cei mai mulți dintre normanzi erau oamenii Dieppe-ului.” *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, p. 329.

Comerțul francez extensiv cu Scoția avea două segmente: un comerț al Normandiei prin care erau exportate bunuri manufacturate și servicii, și un comerț al Biscayei, prin care erau exportate sarea și vinul. Vezi Lythe, *The Economy of Scotland*, pp. 172-182. Primul tip de comerț era foarte asemănător cu cel pe care-l aveau Țările de Jos cu Scoția, în acea perioadă. „Ambele [nordul Franței cît și Țările de Jos] au avut propriile lor produse vegetale specifice, ambele au avut un nivel relativ înalt al tehnicii industriale, ambele serveau drept antrepozite pentru bunuri exotice de la mari depărtări.” (pp. 174-175).

184 „Așa cum era practicat, *métayage*-ul părea a fi un mod de producție profund capitalist, răspunzînd nevoilor patronilor burghezi...” G.E. de Falguerolles, „La décadence de l'économie agricole dans le Consulat de Lempaut aux XVIIe et XVIIIe siècles”, *Annales du Midi*, LIII, 1941, p. 149. G.E. de Falguerolles susține că originea acestui sistem poate fi găsită în datoriile acumulate de micii proprietari de pămînturi, ca o consecință a creșterii impozitului regal și a inflației prețurilor în ultima parte a secolului al XVI-lea. Vezi pp. 142-146. El vede sistemul ca o cale de a pune o enormă povară asupra pămîntului, cerîndu-i să facă posibile: (1) plata taxelor pe exporturile de grîu; (2) plata rentelor pentru burghezie (contribuții în cereale, legume, produse animaliere, materiale locale de construcție, cote din recolta de toamnă, prima recoltă pomicolă) (3) asigurarea bazei de subzistență pentru oamenii și animalele lor. Combinarea acestor trei poveri a condus la o catastrofă în secolul al XVIII-lea: „epuizarea pămîntului, ruina burgheziei, mizeria populației rurale” (p. 167).

185. Hauser, *Economic History Review*, IV, p. 260.

186. K. Berrill, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 3, p. 357.

187. Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, p. 7.

188. Wilfrid Brulez, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV, p. 125. În plus, adaugă Brulez, se pare că aceiași factori au contat și în desfășurarea pe uscat a celei mai mari părți a comerțului anglo-italian, în acea perioadă: „În mod cert, textilele, care reprezentau esența comerțului anglo-italian, nu au fost transportate niciodată pe cale maritimă, exceptînd transporturile suplimentare, și au continuat tot secolul să fie transportate pe uscat” (p. 126).

189. Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, p. 31.

190. Vezi Jacques Heers, „Rivalité ou collaboration de la terre de l'eau? Position générale des problèmes”, *Les grandes voies maritimes*

dans le monde, XVe-XIXe siècles, VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 47-50.

191. Vezi referitor la această dispută ceea ce spune A.L. Rowse despre modul în care statul francez nu a reușit să satisfacă interesele grupurilor orientate spre comerțul maritim, la mijlocul secolului al XVI-lea: „Traficanții francezi ai anilor 1550 erau tot mai activi în Indiile de Vest. Dar prin armistițiul din 1556, Franța a acceptat cererea lui Filip al II-lea pentru prohibiția comerțului, exceptând cel pentru care exista aprobarea sa – care nu se obținea ușor; după cum putem presupune. Căpitanii de marină francezi au refuzat să accepte această măsură, dar ei nu au fost sprijiniți de guvernul lor. Situația era total diferită în Anglia în timpul reginei Elisabeta: faptul că Anglia era protestantă a reprezentat un inestimabil avantaj; ea ne-a dat nouă [englezilor], mână liberă și nu am mai fost împiedicați și ținuți pe loc așa cum erau francezii. Prin tratatul definitiv de la Cateau-Cambrésis (1559), Henric al II-lea a renunțat, în interesul unității catolice, la toate acțiunile franceze în America de Sud... Ce pierdere pentru Franța prin acest mizerabil (și ortodox) Valois! Torța a fost trecută în mâinile amiralului Coligny, conducătorul hughenot, adevăratul și cel mai evident exponent al intereselor Franței” *The Elisabethans and America*, Macmillan, New York, 1959, pp. 7-8. Pasiunile de protestant ale lui Rowse sînt fără îndoială discutabile. Dar descrierea conflictelor inteme ale diferitelor grupuri din Franța și consecințele lor pentru rolul Franței în economia mondială mi se par corecte. Esențialul în legătură cu protestantismul, așa cum am arătat atunci cînd am tratat declinul său în Polonia, este că cei interesați în noile orientări ale statelor-națiuni care funcționau în cadrul unei economii mondiale tindeau să găsească consonanță cognitivă în a fi protestanți, simbolizînd astfel opoziția față de puterea imperiului și *Weltanschauung*-ul Habsburgilor, care era, după Cateau-Cambrésis, în mod special legată de Contrareformă.

192. „În 1552, regele sau mai degrabă Tournon, a apelat, pentru a evita cheltuielile de «călătorie în Germania», nu numai la italieni ci și la cei doi habsburgi, frații Zangmeister din Augsburger și la Georg Weikman de Ulm, toți trei stabiliți la Lyon. Regele a luat sub protecția sa pe acești agenți ai finanțelor Germaniei antiimperialiste, le-a garantat libertatea religioasă și le-a promis discreția, menținerea secretului profesional al meseriei lor.” Henri Hauser, *Journal of European Business History*, II, p. 247.

193. „În Franța, criza St. Quentin-ului a fost urmată aproape imediat de izbucnirea războaielor religioase. Acum orașul Lyon era expus în mod special din cauza poziției sale geografice. El a fost ocupat, asediat și jefuit pe rînd de catolici și hughenoți, a fost amenințat de toți dușmanii Franței, în frunte cu ducele de Savoia.” Hauser, *Ibid.*, p. 255.

194. Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, p. 131.

195. H.G. Koenigsberger, „Western Europe and the Power of Spain”, *New Cambridge Modern History*, III, R.B. Wernham, ed., *The*

Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559- 1610, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, pp. 281-282, 290. Sublinierea noastră. De observat că Koenigsberger vorbește de creșterea influenței breslelor. John U. Nef face următoarea comparație: „Dar pe la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, sistemul de breaslă începea să se prăbușească în Anglia, chiar în momentul când el era întărit și extins în Franța.” *Industry and Government*, p. 25.

196. Vezi Koenigsberger, *New Cambridge History*, III, pp. 302-303.

197. *Ibid.*, p. 292.

198. Religia era forța de coeziune care a menținut unite interesele divergente ale diferitelor clase și le-a asigurat o organizare și un aparat de propagandă capabile de a forma primele partide cu adevărat naționale și internaționale din istoria europeană modernă pentru că respectivele partide nu au inclus niciodată mai mult de o minoritate din fiecare dintre clasele lor constituente. Religia a fost aceea prin care se putea apela la clasele de jos și la mulțime pentru a da frâu liber furiei provocate de sărăcie și disperării lipsei de muncă, sub forma unor fanatice jafuri și masacre barbare.” Koenigsberger, *New Cambridge Modern History*, III, pp. 306-307.

199. „Când partidele și-au pierdut avîntul revoluționar și a sărăcit conținutul social al propagandei lor, ele au pierdut foarte repede și suportul claselor de jos. Devastările produse de războaiele Ligii și creșterea mizeriei țăranilor francezi au produs un număr tot mai mare de mișcări țăărănești, îndreptate împotriva nobililor și rentelor acestora, împotriva clerului și zeciuieiilor (dărilor bisericești) sale și împotriva collectorilor de impozite și a drepturilor percepute de către ei (taille); dar ele nu au luat în considerare religia sau partidele politice. Aceste *jacqueries* au culminat cu mișcarea *croquant*-ilor din centrul și sudul Franței, în 1594-95. Ei au dat o bătălie decisivă împotriva unei ligi a nobililor, formată cu unicul scop de a-i înăbuși. Aceasta și multe alte dezlănțuiri similare din secolul al XVII-lea au aruncat o umbră asupra societății rurale și a sistemului de impozite ale Franței, dar ele au rămas fără efect politic pînă la revoluția din 1789.” *Ibid.*, p. 307.

Jacqueries nu sînt greu de explicat din perspectiva a ceea ce Le Roy Ladurie descrie ca „dublă pauperizare” suportată de straturile cele mai de jos ale țăranimii Languedoc-ului în anii 1550-1590: „cea care a năpăstuit pe micii proprietari de pămînturi, al căror număr era în creștere datorită diviziunii pămînturilor, fără ca venitul real pe proprietate să manifeste o creștere care să compenseze diminuarea mărimii loturilor; și cea care a afectat pe muncitorii salariați ca rezultat al scăderii salariilor reale.” *Paysans du Languedoc*, I, p. 317.

200. Vezi Koenigsberger, *New Cambridge Modern History*, III, p. 314.

201. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, p. 103. Efectul economic negativ al Războaielor religioase a fost un efect cumulativ, deoarece, așa cum susține H.M. Robertson, „acolo unde condițiile economice au luat o întorsătură nefavorabilă, folosirea statului ca agent protector al

intereselor existente dar amenințate a devenit o practică obișnuită. În Germania, multitudinea autorităților a însemnat restrângerea piețelor și a condus la reparația breslelor și monopolului urban. „În Franța, de asemenea, puterea breslelor a fost considerabil întărită, pe la sfârșitul secolului, prin decretele din 1581 și 1597.” „European Economic Developments in the Sixteenth Century”, *South African Journal of Economics*, XVIII, 1, 1950, p. 46.

202. Frank C. Spooner, „The European Economy 1609-50”, *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970, p. 69.

203. Excepuându-l poate pe René Baehrel, care merge împotriva curentului și desemnează această perioadă a preului ca întinzându-se de la 1594 la 1689 și în care intervalul 1628-55 este pur și simplu perioada intermediară. Vezi *Une croissance: La Basse-Provence rurale (fin XVIe siècle - 1789)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961, pp. 50-57.

204. Vezi Pierre Chaunu, „Le renversement de la tendance majeure des prix et les activités au XVIIe siècle”. *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A. Giuffrè, ed., Milano, 1962, p. 231.

205. „Pacea este poate secretul principal al acestei mențineri paradoxale a comerțului după 1608-12 până în 1619-22, al acestor ceva mai mult de zece ani care separă, printr-o lungă incertitudine, sfârșitul clar al fazei de ascensiune a unei prosperități care nu mai exista și începutul clar al fazei de declin al Atlanticului spaniol.” Pierre Chaunu, *Seville et l'Atlantique (1504-1650)*, vol. VIII (2 bis): *La conjuncture (1593-1650)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959, p. 889. Vezi și pp. 1404-1405.

206. „Întreaga Americă era văzută în secolul al XVI-lea ca un domeniu gigantic din care se puteau culege produse (*champ de cueillette*). Această culegere a produselor, fie printr-un simplu transfer către circuitele comerciale ale bogățiilor potențiale obținute prin secole de muncă sterilă, fie prin zgârierea filoanelor de suprafață sau a acelor soluri mai apropiate de căile de transport, a fost posibilă numai printr-un intermediar, numai datorită suportului oferit de populația indiană. Dar folosirea inițială a indienilor în acest scop a însemnat distrugerea acestor oameni fără nici o grijă de a-i conserva, ei fiind folosiți ca o bogăție pe care nimeni nu intenționa să o refacă. De aici epuizarea rapidă, în patruzeci de ani, a solului zonei înșălmîntate și a întregii suprafețe, în șaptezeci de ani. Până s-a ajuns la situația din secolul al XVII-lea, când marile plantații au trebuit să folosească peste tot muncă importată.” Chaunu, *ibid.*, pp. 1422-1423.

207. Vezi *ibid.*, pp. 1423-1425.

208. Spooner, *New Cambridge Modern History*, IV, p. 79.

209. Spooner clarifică acest aspect în *ibid.*, tabelul II (p. 86) și harta I (p. 87). Anglia și Olanda sînt cele mai rezistente la devalorizare, Polonia, Genova și Spania, cel mai puțin. Franța stă numai puțin mai bine decît Spania.

210. Vezi Baehrel, *Une Croissance*, pp. 2-20; de asemenea, René Baehrel, „Economie et histoire à propos des prix”, în *Eventail de*

l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre, Lib. Armand Colin, Paris, 1955, I, pp. 287-310. Baehrel conchide în acest articol: „Priviți «ecranele sociale», ne recomandă Marc Bloch. Trebuie să vorbim atunci și de «ecrane economice»? Odată, Lucien Febvre m-a făcut să înțeleg că obiecția lui Luther față de cei ce acordau indulgențe era că ei ofereau o «falsă securitate». Putem să spunem la fel despre prețurile lingourilor?” (p. 310).

211. Lublinskaya, *French Absolutism*, p. 15.

212. Romano, *Rivista storica italiana*, LXXIV, p. 522.

213. *Ibid.*, p. 525. Romano preia aceste cifre după Cipolla, „Note sulle storia del saggio d'interesse”, tabelul III. Eu cred că Romano a copiat procentul lui Cipolla greșit. El trebuie să fie 1,1%.

214. Ruggiero Romano, „Encore la crise de 1619-22”, *Annales E.S.C.*, XIX, 1, ian.-feb. 1964, p. 33.

215. Vezi Romano, *Rivista storica italiana*, LXXIV, p. 216. Glamann arată de ce se încheie această expansiune. El observă că rolul cerealelor baltice în Europa scade în importanță după 1650, și deci rolul economiei olandeze se reduce datorită apariției unei noi autosatisfaceri cu cereale în sudul și vestul Europei. *Fontana Economic History of Europe*, II, p. 42. Aceasta poate fi explicată, la rândul său, în parte prin reducerea populației (probabil) și în mare parte prin creșterea atât a productivității cât și a mărimii terenului arabil. O astfel de situație a însemnat pentru sudul Europei o dimensiune a periferizării sale. Mai mult, în perioada de restrângere a economiei mondiale din 1650-1750, Anglia a găsit profitabil să-și mențină balanțele comerciale înalte prin reluarea unei părți a comerțului internațional cu grâne pe care-l cedase anterior, în perioadele mai profitabile, pentru zonele periferiale.

216. Chaunu, *Séville*, VIII (2 bis), p. 90.

217. „«Prosperitatea» de care se bucura nord-vestul nu este o formă de dar oferit de nu știu care putere misterioasă; ea rezultă din cauze interne printre care, la un inventar sumar, se pot distinge cu ușurință elementele structurale și cele conjuncturale.” Pierre Jeanmin, „Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIe siècles)”, *Revue historique*, CCXXXI, apr.-iunie 1964, p. 325.

218. Vezi Pierre Chaunu, „Réflexions sur la tourment des années 1630-1650”, *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, pp. 259-260.

219. Vezi Lublinskaya, *French Absolutism*, p. 52.

220. Pentru impactul asupra economiei spaniole, vezi Chaunu, *Séville*, VIII (2 bis), pp. 1535-1537.

221. Vezi H. Kellenbenz, „Autour de 1600: le commerce de poivre des Fuggers et le marché internationale de poivre”, *Annales E.S.C.*, XI, 1, ian.-martie 1956, în special pp. 23, 27.

222. Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, p. 5. Este acest lucru atât de greșit chiar și din perspectiva zilelor noastre? Punctul de vedere al lui H.M. Robertson este că „în secolul al XIX-lea a existat, probabil, o tendință de a minimaliza sau chiar de a neglija costurile progresului economic; în prezent există, probabil, o tendință, de a le

acorda o atenție exagerată. În secolul al XVI-lea aceste costuri erau atât de evidente încât au făcut să apară aproape axiomatic faptul că profiturile unei persoane sau ale unei țări reprezentau pierderile altor persoane sau țări; că o activitate mai mare într-un loc însemna mai puține locuri de muncă într-altul. Un proverb olandez exprimă aceasta în mod concis: „*De éen man zijn brood is de ander zijn dood.*” *South African Journal of Economica*, XVIII, p. 46.

223. Chaunu, *Cahiers d'histoire*, XII, p. 264.

224. Romano, *Annales E.S.C.*, XIX, p. 33. Sublinierea noastră.

225. Romano, *Rivista storica italiana*, LXXIV, pp. 511-512. Pentru Olanda ca o excepție, vezi p. 512, iar pentru Anglia, ca o excepție mai limitată, vezi pp. 517-519.

226. Vezi Clark, *Wealth of England*, pp. 103-107.

227. Supple, *Comercial Crisis*, p. 9.

228. Supple, *ibid.*, pp. 6-7. Vezi Astrid Friis, *Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade*, Levin & Munksgaard, Copenhaga, 1927, p. 22.

229. F.J. Fisher, „Tawney's Century” în Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1961, pp. 4-5.

230. Fisher prezintă acțiunea de extorcare în felul următor: „În producția primară, obstacolele în calea expansiunii țineau în principal de domeniul ofertei și au apărut în mare măsură din limitele tehnicilor acelei perioade...”

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, ca și în Evul Mediu, oamenii priveau pământul nu numai ca sursă pentru hrana lor, ci și pentru băutura și combustibilul ce le erau necesare, furnizând pe această bază materiale pentru industrie ca: lemnul, lina, blănuri, piei și seu... În aceste circumstanțe, expansiunea economică și demografică a tins să exploateze pământul în același fel în care, în epocile următoare și în circumstanțe diferite, aveau să solicite balanța de plăți...

În producția secundară, dimpotrivă, obstacolul în calea expansiunii pare să fie domeniul cererii mai degrabă decât cel al ofertei... În cele mai multe industrii, principalul factor de producție era forța de muncă, iar aceasta era ieftină și din abundență... Muncitorul și micul gospodar, angajați neregulat și prost plătiți, erau clienți săraci.” *Ibid.*, pp. 3,4,6.

231. Stone, *Economic History Review*, II, p. 50.

232. „Într-un mod simbolic, acest din urmă eveniment, din 1598, a fost un semn că Anglia se deplasa din periferie spre centrul unui nou sistem comercial.” W.E. Minchinton, „Introduction”, *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Methuen, Londra, 1969, p. 3. „Se deplasa... spre”, dar nu era încă acolo - aceasta este problema!

233. Vezi Rich, *New Cambridge Modern History*, I, pp. 461-462.

234. Evaluarea standard poate fi găsită în Friis, *Alderman Cockayne's Project*, p. 22.

235. Supple, *Commercial Crisis*, pp. 49-50.

236. Însuși Stone admite: „Este foarte semnificativ pentru noul *pattern* al economiei engleze că cele două mari piețe de consum, alimentate de producția din ce în ce mai mare, erau reprezentate de nevoile militare ale statului și de cerințele de mărfuri de subzistență ale claselor mai sărace.” *Economic History Review*, XVII, p. 108.

237. Vezi R.W.K. Hinton, *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1959, pp. 9-10.

238. Vezi Stone, *Economic History Review*, XVII, p. 51.

239. „Stabilitatea depindea de limitarea creșterii capitalismului și aceasta era politica economică a monarhiei absolute... [în același timp] cerințele militare și strategice ale monarhiei absolute au determinat-o să sprijine, într-o anumită măsură, apariția capitalismului industrial.” Manning, *Past & Present*, nr. 9, p. 49.

240. „Pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, stabilitatea care pare să fi fost atât de dorită de o generație înainte, devenise acum enervantă; pe măsură ce luau naștere din nou condițiile pentru expansiunea comercială, nemulțumirea față de această expansiune s-a diminuat. Și desființarea acestor monopoli care s-au dezvoltat în spatele restricțiilor marii depresiuni a devenit una dintre sarcinile majore ale secolului al XVII-lea.” Fisher, în Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, p. 172.

241. Vezi Friis, *Alderman Cockayne's Project*, pp. 149-150.

242. Supple, *Commercial Crisis*, p. 9.

243. *Ibid.*, p. 52.

244. Hinton, *The Eastland Trade*, p. 20. Vezi Supple: „Căci este bine să ne amintim că impactul deplin al regresului poate fi explicat numai prin referire la paguba provocată comercianților englezi de proiectul Cockayne, creșterea industriilor rivale, îngrădirile financiare ale postului englezesc, tulburările provocate de războiul continental și larga răspândire a dificultăților preexistente. Acestea au însemnat că economia, o dată ce avea loc vreun eveniment supărător, trebuia să cunoască iar una dintre acele perioade de declin economic extrem care sînt considerate rivali istorici perpetui pentru așa numita „Marea criză (the Great Depression)”, *Commercial Crisis*, p. 64.

245. Supple, *ibid.*, p. 80.

246. Vezi *ibid.*, pp. 89-96.

247. *Ibid.* p. 162.

248. J.D. Gould, „The Trade Depression of the Early 1620's”, *Economic Historical Review*, seria a doua, VII, 1, 1954, p. 89.

249. Vezi Hinton, *Eastland Trade*, pp. 18-19. Vezi, de asemenea, relatarea sa asupra unui anumit studiu empiric: „Anii 1611 pînă la 1618 au fost singurii noștri ani cînd atît Anglia cît și Provinciile Unite nu erau în conflict și cînd, de aceea, vasele și comercianții lor au concurat în această privință de pe poziții egale. Este vizibil că în competiția de pe poziții egale, olandezii au stabilit rapid dominația lor comercială absolută, fără îndoială în principal prin intermediul tarifelor

nemaipomenit de scăzute ale transporturilor pe care le efectuau. Anul 1615 este primul an care apare în registrele portului Boston [Lincolnshire]... Aflăm că în 1615-18 valoarea tuturor «mărfurilor solide» (exceptând deci vinul) importate din Provinciile Unite era mai mare decât valoarea tuturor acestor mărfuri importate din toate celelalte părți la un loc, în timp ce situația inversă este adevărată pentru oricare altă perioadă de timp. În mod similar, în aceeași perioadă au venit anual din Provinciile Unite mai multe nave în Boston decât din toate celelalte locuri, ceea ce nu este adevărat pentru nici un alt an al seriei, exceptând 1628, un an cu foarte puțin comerț... [Aceste fapte] îmbogățesc explicația contemporană privind criza din 1620, respectiv faptul că ea s-ar fi datorat în mare măsură efectului de antrepozit [centru comercial de import și export unde bunurile sînt depozitate sau trimise pentru distribuție] olandez asupra comerțului de import englez.” „Dutch Entrepôt Trade at Boston, Linca, 1600-40”, *Economic History Review*, seria a doua, IV, 3, apr. 1957, p. 470.

250. Hinton, *Eastland Trade*, p. 45.

251. Vezi *Ibid.*, pp. 28, 31-32.

252. Vezi *Ibid.*, p. 29.

253. Supple, *Commercial Crisis*, p. 64.

254. „În încercarea, cu diferite grade de succes, de a găsi unele mijloace de convingere a comercianților de a continua să cumpere postav într-o perioadă cînd ei reclamau că nu puteau să-l vîndă cu profit peste graniță, [Consiliul de Coroană] s-a găsit el însuși într-un viespar de probleme foarte controversate.” *Ibid.*, p. 237.

255. Vezi, *ibid.*, p. 237.

256. Vezi *ibid.*, pp. 68-69.

257. *Ibid.*, p. 227.

258. *Ibid.*, p. 71.

259. *Ibid.* pp. 99-102. Vezi W.B. Stephens: „Mai puțin previzibil din dovezile literare este faptul că ultimii ani ai decadei a treia erau pentru multe porturi, în afara Londrei, ani de criză reală, în timp ce eșecul suferit la începutul aceleiași decade a fost limitat, redus și urmat de un fel de boom.” „The Cloth Exports of the Provincial Ports, 1600-1640”, *Economic History Review*, seria a doua, XXII, 2, aug. 1969, p. 241.

260. Supple, *Commercial Crisis*, p. 119.

261. *Ibid.*, p. 125.

262. „Guvemul a avut de la început o sarcină nerezolvabilă. Dacă exigențele legale ar fi fost aplicate, atunci costurile ar fi crescut într-o asemenea măsură încît ar fi prevestit un șomaj pe scară mare. Dacă o schimbare în metodele de producție era rezultatul recesiunii economice, așa cum se pare că a fost cel mai adesea cazul, atunci soluția pentru aceasta din urmă nu era să încerce s-o împiedice pe cea dintîi. Date fiind tehnicile industriale contemporane de atunci, s-ar putea să fi existat unele situații în care textilele englezești pierdeau teren pe piața externă în primul rînd pentru că erau de calitate inferioară. Dar se pare că au existat mult mai multe situații în care procesul cauzal era inversat

și, în acest caz, deoarece fabricarea ilegală era numai o formă limitată și fără șanse de reducere a costurilor, răspunsurile la problemele Angliei stăteau în alte direcții.” *Ibid.*, p. 147.

263. „Unde forța de muncă necalificată era ieftină și din abundență, lucrurile de slabă calitate puteau fi fabricate la un preț redus. Aceasta se aplica probabil în special acolo unde sărăcia larg răspândită era caracteristică pentru o regiune în care producția de textile asigura numai o angajare parțială pentru muncitorii acestei industrii. Munca într-o activitate din care nu se așteaptă să se obțină fondurile necesare subzistenței este în mod normal mai ieftină decât cea dintr-o ocupație unde muncitorul este angajat permanent. Acesta a fost motivul invocat de Adam Smith pentru explicarea ieftinirii în timp a țesăturilor grosiere în comparație cu cele fine. În prima parte a secolului al XVII-lea, condițiile economice în Europa de est se apropiau de o astfel de situație, și aceasta însemna că acea zonă corespundea în întregime producerii efective de textile ieftine în condițiile în care exigențele de calitate ale cererii pieței erau scăzute.” *Ibid.*, p. 140.

264. Existau multiple feluri de postav. Se pare că au fost (a) de lână: călduroase și grele; adică stofe de lână moale și groasă, care-și bazau durabilitatea pe compactibilitatea lînii; care foloseau fibre scurte și buclate; adesea firele erau dărăcite, adică transformate într-o masă pufoasă; pe urmă lîna era pregătită în piuă, adică spălată și bătută umedă pentru a o face mai călduroasă, mai opacă și durabilă; această lână avea un model uniform și era adaptabilă pentru climă rece; (b) „noile tipuri” de țesături (totuși de lână, în esență), mai înguste și mai ieftine, includ kirze [țesătură groasă pentru carîmbi] și alte tipuri de țesături orientate de timpuriu în direcția noilor piețe din sud; (c) țesături de lână groase: toarse din lână cu fir lung, dărăcită; care-și bazau durabilitatea pe urzeală și bătătură, produse mai ușoare decât stofele de lână groasă care foloseau mai puțină lână pe unitate de suprafață și nu erau bătute în piuă, fiind bine adaptate la climatul mediteranean netropical; (d) „noile pînzeturi” sau „stofe”: în esență o variantă de postavuri; mai ușoare decât toate; varietate mare de modele uneori bătute în piuă; ocazional bătătura era de mătase, în sau bumbac; includ postavuri, stofe de lână, serj, barchet și multe alte stofe din lână în amestec cu bumbac sau mătase. Vezi Bowden, *Wool Trade*, pp. 41-43; Friis, Alderman Cockayne's Project, p. 2; Supple, *Commercial Crisis*, p. 5; D.C. Coleman, „An Inovation and Its Diffusion: The «New Draperies»”, *Economic History Review*, seria a doua, XXII, 3, dec. 1969, pp. 418-423.

265. Cauza acestei creșteri a fost atribuită de P.J. Bowden mai degrabă factorilor tehnologici decât celor comerciali. El susține: „Pășunatul a avut o mult mai mare influență decât temperatura asupra fineței lînii și lungimii firului său. O oaie devenea cu atît mai mare cu cît primea mai multă hrană. La fel, firul creștea în lungime și volum, ca și celelalte părți ale animalului, ca rezultat al unei mai bune hrăniri... Îngrădirile fermelor de oi au făcut mai ușoară viața atît pentru fermier cît și pentru turma sa. Așa cum Lordul Ernle arătase deja, «pe măsură

ce s-au înmulțit îngrădirile, oile au fost hrănite mai bine și lîna a crescut în greutate și lungime, deși ea a pierdut ceva din finețe» Astfel, de-a lungul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, a existat o diminuare treptată a ofertei de lînă fină și scurtă produsă în Anglia și o creștere în oferta de lînă mai lungă și mai grosieră.” „Wool Supply and the Woolen Industry”, *Economic History Review*, seria a doua, XI, 1, 1956, pp. 45-46. Replica lui Supple este că Bowden „nu reușește să ia în considerare nici expansiunea industriei continentale, în raport cu care trebuia apreciat un produs inferior, și nici creșterea remarcabilă a ofertei de lînă europene, pe care se baza industrializarea continentală. Mai mult, competiția era mai puternică nu *direct*, pe piața de înaltă calitate, ci în piețele cu textile relativ mai puțin finisate – situație care, este de presupus, s-a generalizat astfel încît bunurile inferioare produse în străinătate erau substituite de tradiționalele postavuri englezești. Nu numai deteriorarea industriei engleze, ci și o serie de schimbări radicale în cadrul pieței și în ofertele alternative au avut repercusiuni așa de nefericite asupra «vechilor pînzeturi»”, *Commercial Crisis*, p. 143.

266. Vezi F.J. Fisher, „London’s Export Trade in the Early Seventeenth Century”, *Economic History Review*, seria a doua, III, 2, 1950, pp. 159-161.

267. „Puterea crescîndă a economiei engleze timp de aproximativ o jumătate de secol înaintea Războiului civil s-a manifestat mult mai clar aici decît în relațiile sale cu Mediterana. În această perioadă industria engleză a rezolvat problemele tehnice care o frînaseră pînă atunci și a inundat piața estului și vestului mediteranean cu bunuri de lînă, reducînd, printre altele, Turcia și Italia la simpli furnizori de materii prime industriale”. Ralph Davis, „England and the Mediteranean, 1570-1670”, în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1981, p. 117.

268. Vezi Fisher, *Economic History Review*, III, p. 336. Vezi Bowden: [Vechile țesături de lînă] erau cele mai potrivite pentru a fi purtate în nordul, centrul și estul Europei, în timp ce [noile postavuri] erau admirabil adaptate pentru zona mediteraneeană călduroasă, dar nu tropicală. A fost șansa Angliei că a deținut un cvasimonopol al produselor de lînă cu fir lung...” *Economic History Review*, IX, p. 57. Monopolul era în sensul absenței concurenței și nu în sensul restricțiilor legale privind intrarea stofelor. Pe la mijlocul secolului al XVII-lea, lîna cu fir lung se producea în Irlanda, iar pe la sfîrșitul secolului, ea se producea în cantități limitate în Olanda, Zeelanda și Flandra (Vezi p. 53. nota de subsol 3).

269. Fisher, *Economic History Review*, III, p. 155.

270. Vezi Charles Wilson, „Cloth Production and International Competition in the 17th Century”, *Economic History Review*, seria a doua, XIII, 2, 1960, p. 212.

271. Citat în Rich, *New Cambridge Modern History*, I, p. 467.

272. „Coloniștii [spanioli ai Lumii Noi] – avizi de sclavi și bunuri manufacturate de tot felul, avînd o mare cantitate de monezi la

dispoziția lor, încă limitată de lege în legăturile comerciale cu un monopol rapace și inefficient – au oferit o piață interlopă perfectă ce implica riscuri considerabile pentru a pătrunde în ea.” Parry, *New Cambridge Modern History*, III, pp.516-517.

John Maynard Keynes a fost unul dintre primii care recunosc importanța pirateriei în procesul acumulării capitalului în Anglia. El a reproșat generației anterioare de istorici neglijarea acestei surse majore de metale prețioase: „Este specific istoricilor noștri că, de exemplu, *The Cambridge Modern History* nu menționează acești factori economici care au modelat epoca elisabetană și au făcut posibilă marea sa”. *Treatise on Money*, II, p.156, nota de subsol.

Webb caracterizează procesul ca „nimerind din plin odată ce s-a pornit”. Adică „în loc de a lua aurul și argintul de la sură, așa cum făceau spaniolii, ei luau prin scurte «incursiuni», după ce spaniolii le dobândiseră deja...” *The Great Frontier*, p.196.

273. Parry, *New Cambridge Modern History*, III, p.524.

274. Vezi *ibid.*, p.526. Chiar în Irlanda, atitudinea Angliei era destinată în această perioadă. Irlanda avea un comerț extins cu Spania. Dacă englezii erau nefericiți și suspicioși, ei nu se răzbeau pe comerț. „Anglia sub domnia reginei Elisabeta era, în această privință cel puțin, mai îngăduitoare decât în anii următori. În același timp nici catolicii irlandezi nu erau afectați de dificultățile economice.” Cyril Falls, *Elisabeth's Irish Wars*, Methuen, Londra, 1950, p.20.

275. Vezi Lythe, *The Economy of Scotland*, pp.63-70. O încercare scoțiană asemănătoare de a stabili colonii în *Nova Scotia* în această perioadă a eșuat deoarece „după 1603 Scoția nu a mai avut o politică externă independentă, ea nu dobândise încă întreaga bunăvoință a Angliei și, în Noua Scoție ea a avut de furcă cu amenințarea Franței, cealaltă națiune care își putea încerca ambițiile” (p.75).

276. În 1600, o optime din teritoriul Irlandei era acoperit de păduri. Prin 1700 ele dispăruseră practic în întregime. S-au obținut profituri rapide din vânzarea lemnului care era utilizat pentru tăbăcirea pieilor, construirea corăbiilor, fluierelor, confecționarea doagelor pentru butoaie și topirea fierului. Cantitatea de lemn s-a redus și din cauza unor necesități gospodărești (materiale de construcție, lemn de foc). În afară de motivele economice, a existat și rațiunea militară de eliminare a mlaștinilor și pădurilor în care oponenții irlandezi nu puteau fi urmăriți de călăreții englezi.” Vezi Bileen Mc Cracken, „The Woodlands of Ireland circa 1600”, *Irish Historical Studies*, XI, 44, sept.1959, pp.273, 287, 289.

277. „S-a acceptat în general că dezvoltarea industriei irlandeze a fierului controlată de englezi a coincis cu o criză a combustibilului în Anglia. Pare probabil, acum, că dificultatea care a afectat industria engleză a fost mai degrabă costul combustibilului decât lipsa acestuia...”

Pe la sfârșitul secolului al XVI-lea combustibilul și forța de muncă erau cele mai scumpe articole în costul curent de administrare a unei fabrici engleze... În Irlanda, în timpul aceleiași perioade, el era mult mai ieftin...” *Ibid.*, p.295.

278. În perioada 1550 - 1600, englezii începuseră să-i înlocuiască pe spanioli în zonele de pescuit ale Americii de Nord. Această situație a devenit și mai adevărată după 1580, când Danemarca a început să impună un sistem de taxe pentru permiterea pescuitului în apele islandeze. Pe la sfârșitul secolului, Anglia a pătruns în peninsula Avalon. Totuși, abia pe la 1600-1650, Anglia era sigur instalată în Terra-Nova și în Noua Anglie și a putut acapara piața spaniolă. Vezi Innis, *The Cod Fisheries*, pp.30-81.

279. Vezi Parry, *New Cambridge Modern History*, III, p.527.

280. Zagorin, *Journal of Economic History*, XIX, pp.391-392. Acest argument este foarte asemănător cu cel formulat inițial de Tawney: „A fost în primul rînd o luptă între economii de tipuri diferite, care corespundeau mai mult particularităților regionale decît diviziunii sociale.” *Essays in Economic History*, I, p.186.

281. Stone, *Economic History Review*, XVII, p.120. Desigur că numai într-o astfel de ambianță de relativă securitate putem găsi imaginea ciudată a companiilor *charter*, orientate spre binefăcătorul lor, statul. Vezi explicația lui Robert Ashton: „Este dificil de evitat concluzia că multe companii atinseseră în dezvoltarea lor un stadiu cînd erau înclinate să considere sigură o mare parte a ajutorului guvernamental și să devină mai conștiente de acelea dintre scopurile care erau mai puțin împlinite decît de cîștigurile substanțiale pe care le realizau de fapt. Dată fiind această gîndire, era foarte probabil ca aparentele încălcări ale privilegiului să capete o importanță disproporționată în ochii concesionarilor.” „Charles I and the City”, în Fisher, ed., p.151. Dacă structura socială a fost supusă unei presiuni reale din interior sau din afară, este greu să ne imaginăm că aceste companii s-ar fi comportat ca atare.

282. Tawney, *Proceedings of the British Academy*, p.212.

283. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze*, pp.86-87.

284. Hexter, *Encounter*, XI, p.76.

285. J.G.A.Pocock, „Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 4, oct.1958, p.70.

286. Vezi Stone, *Crisis of the Aristocracy*, pp.349-351.

287. Bitton, *The French Nobility in Crisis*, Stanford Univ.Press, Stanford, California, 1969, p.1.

288. Boris Porchnev, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1963, p.577.

289. Roland Mousnier, ed., *Lettres et mémoires adressés au Chancelier Séguier (1633-1649)*, vol.I, Presses Universitaires de France, Paris, 1964, pp.82-83.

290. Roland Mousnier, *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, Ed.Mougard, Rouen, f.a., cca.1945, p.58. Vezi de asemenea pp.518-532.

291. Vezi G.Pagès, „La vénalité des offices dans l'ancienne France”, *Revue historique*, CLXIX, 3, 1932, pp.493-494.

292. „Deși a continuat menținerea distanțelor în ierarhia claselor, uneori chiar a luptei de clasă, nu a existat o separare tranșantă a

claselor. Trecerea de la una la cealaltă a avut loc prin salturi mărunte, prin intermediul unor multiple și nuanțate relații." Mousnier, *Vénalité*, p.532.

293. Vezi Mousnier, *Lettres et mémoires*, I, pp.168-169.

294. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.578.

295. Bitton, *The French Nobility in Crisis*, p.100.

296. Vezi *ibid.*, pp.70-76.

297. Bloch, *Caractères originaux*, I, p.139.

298. „Linia principală a politicii monarhiei absolute a urmat o direcție favorabilă burgheziei, care avea mare nevoie de o autoritate centrală puternică, în stare să-i apere interesele economice atât dincolo de frontierele Franței cât și în cadrul lor.” Lublinskaya, *French Absolutism*, p.30.

299. *Ibid.*, p.240.

300. *Ibid.*, p.271.

301. „Ar fi cu totul inexact să ne imaginăm că nobilimea ar fi complet ferită de presiunile impuse asupra țării de guvernele lui Ludovic al XIII-lea și al Regenței.” Pierre Deyon, „A propos des rapports entre la noblesse et la monarchie absolue pendant la première moitié du XVIe siècle”, *Revue historique*, CCXXXI, apr.-iunie 1964, p.342.

302. Vezi Lublinskaya, *French Absolutism*, p.226. Corrado Vivanti adaugă că o astfel de mișcare ar fi fost periculoasă pentru stat, atât din punct de vedere politic, cât și economic, întrucât ea „ar fi dat naștere unei coaliții a stării a treia împotriva monarhiei absolute”. „Le rivolte popolari in Francia prima della Fronde e la crisi del secolo XVII”, *Rivista storica italiana*, LXXVI, 4, dec.1964, p.966.

303. Lublinskaya, *French Absolutism*, p.271.

304. Vezi J.Hurstfield, „The Profits of Fiscal Feudalism, 1541-1602”, *Economic History Review*, seria a doua, VIII, 1, 1955, pp.53-61; Robert Ashton, „Revenue Farming under the Early Stuarts”, *Economic History Review*, seria a doua, VIII, 3, 1956, pp.310-322.

305. Vezi Hurstfield, *Economic History Review*, VIII, p.60.

306. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.39.

307. *Ibid.*, p.43.

308. *Ibid.*, p.545.

309. Vezi *ibid.*, pp.545-561.

310. Vezi *ibid.*, pp.282-285, 446.

311. *Ibid.*, p.580.

312. *Ibid.*, pp.580-581.

313. Corrado Vivanti, *Rivista storica italiana*, LXXVI, p.966.

314. *Ibid.*, p.965.

315. *Ibid.*, p.965.

316. Le Roy Ladurie, *Paysans*, pp.636-637.

317. Denumirea *paulette* este dată după omul de afaceri Paulet care a conceput această reformă financiară. Înainte de decretul din 1604 prin care s-a introdus *paulette*, funcțiile puteau fi vândute de o persoană alteia, dar nu puteau fi transmise moștenitorilor, deoarece dacă un

funcționar murcea în mai puțin de 40 de zile după abdicarea sa, tranzacția era invalidată. Decretul din 1604 făcea posibil să lași o funcție unor moștenitori cu condiția ca funcționarul să plătească la începutul fiecărui an o taxă (*paulette*) reprezentând a 60-a parte din valoarea funcției. Vezi Stuart, *The Sale of Offices*, pp.9-10.

318. „Guvernarea monarhiei cu puteri limitate a depins de *officiers* și *Cours souveraines*, presupunând deci o mai bună înțelegere între rege și starea a treia. Guvernarea monarhiei absolute a depins de *Conseils* și de *Intendants* și a presupus în consecință un echilibru al puterii între diferitele clase, dintre nobilime pe de o parte, și *officiers* și starea a treia, pe de altă parte. Dezvoltarea monarhiei absolute a implicat astfel... o politică de alianță între Coroană și nobili. Aceasta aducea cu sine riscul ca aristocrația să pătrundă în aparatul de guvernare în același mod în care procedase și burghezia atunci când regele era aliat cu starea a treia. Prin urmare, Coroana trebuia în primul rând să procedeze astfel încât acest aparat să rămână deasupra tuturor claselor sociale și, în al doilea rând, să se asigure că funcțiile (*offices*) rămâneau domeniul exclusiv al clasei de mijloc.” Lucien Goldmann, *The Hidden God*, Humanities Press, New York, 1964, pp.127-128. Prin urmare a apărut *paulette*.

319. Vezi *ibid.*, p.120.

320. *Ibid.*, p.141.

321. *Ibid.*, p.106.

322. De fapt, incomodați, așa este la început. O dată ce ei și-au pierdut speranțele inițiale de putere și influență au început să vadă partea benefică a *paulette*-ei. Vezi Goldmann, *The Hidden God*, p.129.

323. *Ibid.*, p.120.

324. Roland Mousnier, „Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, 1958, p.107.

325. *Ibid.*, p.108.

326. *Ibid.*, p.110. Corrado Vivanti îi răspunde lui Mousnier: „Mai mult decât atât, atunci când Mousnier, căutând să arate consecințele extreme și abuzurile unei astfel de terminologii, întreabă: «putem oare numi nobilimea venețiană, acei mari comercianți, un organism feudal ?»; prin analogie, ne vine în minte vestitul vers: «Tu care ești rege în Sardinia, însă burghez în Pisa» [«voi che re siete in Sardegna /ed in Pisa cittadini»] și sîntem înclinați cel puțin să replicăm că patricienii venețieni erau de asemenea angajați în preluarea domeniilor feudale în Imperiul Răsăritean [adică cel Bizantin, mai târziu Otoman] și în Terraferma”. *Rivista storica italiana*, LXXVI, p.969.

327. Mousnier, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, p.110.

328. J.H.M. Salmon, „Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France”, *Past & Present*, nr.37, iulie, 1967, p.43. Aproape același limbaj este folosit de Minna Prestwick într-o recenzie a cărții lui Porchnev și a uneia scrisă de Robert Mandrou: „Astfel, ceea ce a început ca o controversă asupra naturii revoltelor din Franța în secolul

al XVII-lea s-a transformat într-o dezbatere despre structura societății și tipul de guvernare..." *English Historical Review*, CCCXX, iulie 1966, p.572.

329. „Prețurile scăzute nu au afectat negativ industria. În Franța, de exemplu, primul deceniu al secolului al XVII-lea a fost o perioadă de *boom* în manufactură, producția meșteșugărească și agricultură, o perioadă în care datoria statului s-a redus, bugetul statului s-a echilibrat și așa mai departe. Profiturile comercianților și fabricanților au crescut și ei au reușit să se îmbogățească serios în acești ani.” Lublinskaya, *French Absolutism*, p.13.

330. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.560.

331. Lublinskaya, *French Absolutism*, pp.144-145. Zeller subliniază că întregul sistem de *manufactures royales*, care s-a dezvoltat intens în Franța secolului al XVI-lea, în special sub domnia lui Henric al IV-lea, era bazat pe dorința de a evita ieșirea din țară a metalelor prețioase. Astfel, regele a încurajat înființarea industriilor de *bunuri de lux*, cu scopul de a evita importarea acestora. *Essays in French Economic History*, pp.130-131.

Consecințele au fost considerabile în restrîngerile de la începutul secolului al XVII-lea. „Oprirea inflației a fost foarte dificilă pentru economia franceză. Produsele pe care le exporta Franța nu asigurau garanții mari de profit. Exporturile sale depindeau în principal de diferențele dintre prețurile franceze și spaniole. Din ziua în care influxul de metale prețioase a intrat în declin, această diferență s-a micșorat.

Din alt punct de vedere, perioada de reducere a inflației a fost marcată de o încercare notabilă de raționalizare economică în țări care se orientaseră hotărît în direcția producției capitaliste: Provinciile Unite și Anglia. Producția capitalistă a însemnat o încercare de a profita de acumularea banilor pentru a maximaliza profiturile într-o piață care dispunea de mijloace monetare adecvate.

Este ușor de înțeles, comparativ, de ce eforturile manufacturiere franceze au reprezentat totuși, de la Henric al IV-lea la Ludovic al XIV-lea, o serie de încercări mai mult sau mai puțin reușite de a dezvolta industriile articolelor de lux, urmărind limitarea importurilor. În pofida acestora, țara ca întreg a rămas în stare de sărăcie monetară observată de Desmarest, dar pe care Colbert o recunoscuse încă din 1670, când a admis în fața regelui «dificultatea generală» întâmpinată de arendași și colecții generali ai taxelor în «obținerea banilor din provincii» și când a conchis că existau chiar mai puțini în «comerțul public». Jean Meuvret, „Monetary Circulation and the Economic Utilization of Money in 16th and 17th Century France”, în Rondo Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp.148-149.

332. Vezi Lublinskaya, *French Absolutism*, p.328.

333. „Dar marea diferență [dintre Franța și Anglia] nu a stat în natura legilor [industriale] ci în aplicarea lor. În Franța funcționarii militau cu atîta înverșunare pentru aplicarea legilor încît meșteșugarii

au încercat uneori să-i lichideze, din cauza patimilor lor. În Anglia, funcționarii erau atât de dezinteresați încât muncitorii îi amenințau uneori cu scopul de a le reaminti de datoria lor... Multe reglementări împletau asupra progresului întreprinderii capitaliste industriale..." Nef, *Industry and Government*, p.56.

334. *Ibid.*, p.98.

335. Vezi Sella, *Fontana Economic History of Europe*, II, p.26.

336. Atât Porchnev cât și Mousnier sînt de acord în această privință. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, pp.458-463. Vezi Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth - Century France, Russia and China*, Harper, New York, 1970, pp.306-311.

„Războiul, coincidînd, așa cum s-a întîmplat, cu ani lungi de depresiune economică, a solicitat resursele financiare și aparatul administrativ al acestor state [ale vestului și nordului Europei] care au forțat guvernele respective atât să-și extindă competența administrativă, cât și să sporească impozitul. Cu toate că aceste două direcții politice erau complementare din punct de vedere logic, ele s-au dovedit a fi incompatibile politic. Aparatul birocratic pentru sporirea puterii legale, fie că nu exista deloc, fie, acolo unde exista, era inefficient și prost controlat. Cu cât era mai mare presiunea financiară, cu atât conducerile centrale erau împinse mai mult înapoi spre cooperarea voluntară cu clasele și corporațiile privilegiate...

În teorie monarhia franceză era absolută. Autoritatea sa legislativă și executivă și puterea sa nesfîrșită de stabilire a impozitului erau în general acceptate în toată țara. Totuși, monarhia era limitată în practică de scutirile de taxe, intangibile în realitate, ale claselor, corporațiilor și indivizilor, ca și de lipsa controlului central efectiv asupra numeroaselor și eterogenelor corpuri de funcționari regali. Ca oriunde în altă parte, producția de război a pretins o mare centralizare și a făcut mai dificilă realizarea acestuia." H.G.Koenigsberger, *The Habsburgs and Europe*, pp.279-280.

337. Vezi J.Meuvret, *Population in History*, în special pp.511-512. „În Franța, mărirea impozitului a crescut în 1640 față de 1623 de la 43 la 80 milioane de livre. Totuși prețul grîului a scăzut simțitor începînd din 1638-40. Această conjugare a creșterii poverilor fiscale cu regresul economic explică marile revolte de la sfîrșitul administrației Richelieu." Ardant, *Impôt*, II, p.754.

338. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.119.

339. Elizabeth S.Teall, „The Seigneur of Renaissance France", *Journal of Modern History*, XXXVII, 2, iunie 1965, p.150.

340. Salmon, *Past & Present*, nr.37. p.43.

341. „Franța a rămas o țară a țăranilor săraci peste care s-a suprapus o clasă de seniori; ea a rămas o țară săracă și slab dezvoltată, bazată pe metode economice tradiționale. Tendințele care au început să se contureze în perioada de pace dinaintea izbucnirii războaielor religioase au rămas în stadiu incipient, în timp ce în Anglia ele au determinat o puternică dezvoltare." Friedrich Lütge, „Economic Change: Agriculture", *New Cambridge Modern History*, II: G.B.Elton, ed., *The*

Reformation 1520-1559, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1958, p.47.

342. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, pp.268-275. Porchnev împrumută, pentru a-i descrie pe acești orășeni, termenul plebei („plebeians”) din lucrarea lui Engels - *Peasant War in Germany*. El spunea: „Plebeii nu constituie încă pre-proletariatul, ci o masă dispartă, care provine din diferite grupuri ale societății feudale și care își strânge rîndurile pas cu pas pentru a obține o unitate adevărată.” (p.269)

343. Robert Mandrou, „Les soulèvements populaires et la société française du XVIIe siècle”, *Annales E.S.C.*, XIV, 4, oct.-dec. 1959, p.760.

344. *Ibid.*, p.761.

345. Mousnier, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, p.112.

346. „Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, masele populare, convinse de inutilitatea drapelelor Reformei și Catolicismului în apărarea intereselor lor, au respins, după ce li s-au spulberat toate iluziile politice și de credință, orice acoperire religioasă pentru lupta lor. Aceasta este una dintre cauzele pentru care la sfîrșitul secolului al XVI-lea, cînd masele populare franceze vorbeau simplu și corect în termenii limbajului de clasă, clasele feudale franceze s-au grăbit «să pună capăt războaielor religioase intestinale» și, uitînd de dușmănia lor, s-au raliat monarhiei lui Henric al IV-lea.” Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.47. Vezi și pp.280-281.

347. Vezi *ibid.*, pp.572-573.

348. Vezi Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, pp.338-340.

349. Vezi Lublinskaya, *French Absolutism*, p.166.

350. Georges Duby și Robert Mandrou vorbesc de „catolicii care apără unitatea politică a regatului.” *Histoire de la civilisation française*, vol.I: *Le Moyen Age et le XVI-e siècle*, Lib.Armand Colin, Paris, 1958, p.341. Vezi Victor-L. Tapié: „Franța din perioada Regenței și primii ani ai domniei lui Ludovic al XIII-lea... a fost o victimă ... Cîteva provincii ale Franței au rămas subiectul contestării teritoriale...”

Nici un stat nu era suficient de puternic sau de bogat în acea perioadă pentru a crea în jurul său un scut (*concours*) de pace și progres economic, dar un stat hotărît putea apăra condițiile independenței sale teritoriale și crea resurselor sale naturale posibilitatea de a fi puse în valoare. Meritul lui Richelieu a constatat în priceperea acestui lucru, iar meritul lui Ludovic al XIII-lea a stat în înțelegerea faptului că ministrul său îl slujea bine.” *La France de Louis XIII et de Richelieu*, Flammarion, Paris, 1952, pp.524-526.

351. Vezi Mousnier, *Vénalité*, pp.601-602.

352. Henri Espieux, *Histoire de l'Occitanie*, Le Centre Culturel Occitan, Collection Cap-e-Cap, Nîmes, 1970, p.155.

353. *Ibid.*, p.159.

354. *Ibid.*, p.161.

355. Vezi *ibid.*, pp.146-154.

356. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, pp.402-403, 418-419.

357. Vezi *ibid.*, p.578.

358. Un exemplu al acestui fenomen pentru secolul al XX-lea este descris de Jeanne Favret în „Le traditionalisme par excès de modernité”, *European Journal of Sociology*, VIII, 1, 1967, pp.71-93.

359. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.470.

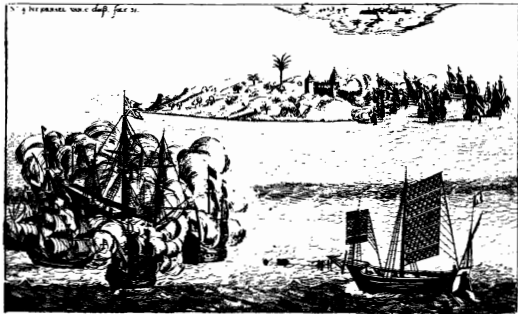
360. *Ibid.*, p.425.

361. J.P.Cooper, „General Introduction”, *New Cambridge Modern History*, IV: J.P.Cooper, ed., *The Declin of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1970, p.15.

362. Braudel, *Civilisation matérielle*, p.399.

363. *Ibid.*, p.396.

„Flota (olandeză) distanșându-se de Mozambic și capturarea unui carac (portughez) lângă Goa”, o ilustrație din *Jurnal de observații al unui voiaj în Indiile de Est* al lui Cornelis Claeszoon din Purmerent, cîrmaci al vasului *Bantam*, care a navigat în serviciul înalșilor stăpîni ai Companiei Unite.

Capitolul VI

ECONOMIA MONDIALĂ EUROPEANĂ: PERIFERIE ȘI ZONĂ EXTERNĂ

Granițele unei entități definite în termeni politici sînt relativ ușor de stabilit. Dacă vrem să cunoaștem teritoriul acoperit de imperiul Chinei în anul 1600, trebuie să consultăm unele arhive în care vom afla revendicările juridice din acea perioadă. Fără îndoială, vor exista întotdeauna zone marginale în care suveranitatea este contestată de către două structuri statale rivale, sau una în care autoritatea imperială poate fi cu greu percepută ca existînd *de facto*, ceea ce ne-ar putea face să considerăm revendicarea ca fiind ficțiune juridică. Dar criteriile sînt destul de clare: combinația dintre autoritatea pretinsă și o anume măsură (oricît de mare) de autoritate efectivă (oricît de vagă) ne va conduce în general către ceea ce căutăm.

Dar ce avem de spus despre granițele unui sistem social ce nu a fost definit în termeni politici, al unei „economii mondiale” ca aceea de care ne ocupăm în lucrarea de față? Afirmînd că în secolul al XVI-lea a existat o economie mondială *europeană*, indicăm faptul că granițele sînt mai restrînse decît pămîntul ca întreg. Dar cu cît mai restrînse? Nu putem include în această economie pur și simplu orice parte a lumii cu care „Europa” întreținea relații comerciale. În 1600 Portugalia făcea comerț cu regatul Monomotapa din Africa Centrală, ca și cu Japonia. Și totuși, la prima vedere, ar fi greu de susținut că în acea vreme, Monomotapa sau Japonia faceau parte din economia mondială europeană. Cu toate acestea, susținem că Brazilia (sau cel puțin zone

de pe coasta Braziliei) și Insulele Azore erau incluse în economia mondială europeană. A existat un comerț de tranzit prin Rusia între vestul Europei și Persia¹. Și totuși, susținem că Persia se afla în mod sigur în afara acestei economii mondiale, la fel ca și Rusia. Rusia în exterior, dar Polonia în interior. Ungaria în interior, dar Imperiul Otoman în exterior. Pe ce bază sînt determinate aceste distincții?

Nu este vorba numai despre volumul sau natura comerțului. Celso Furtado afirmă următoarele:

“În afară de aur și argint, o mică parte din ceea ce putea fi produs în Americi în primul secol de colonizare era vandabil în Europa. Spre deosebire de Indiile de Est, care produceau articole de mare valoare pe unitatea de greutate, cum ar fi mirodeniile, mătăsurile și șifoanele, Americile nu produceau nimic care ar fi putut deveni baza unui comerț avantajos”².

Și totuși, Americile în interior și Indiile de Est în exterior, sau cel puțin așa susținem.

Vom explica această distincție ca fiind cea între periferia unei economii mondiale și zona sa externă. Periferia unei economii mondiale este acel sector geografic al ei în care producția este reprezentată în principal de bunuri de categorie mai joasă (adică bunuri pentru execuția cărora mîna de lucru este mai prost plătită), dar care face parte integrantă din sistemul general al diviziunii muncii, pentru că produsele implicate sînt esențiale pentru consumul zilnic. Zona externă a unei economii mondiale constă din celelalte sisteme mondiale cu care o economie mondială dată întreține un tip de relație comercială, bazată în primul rînd pe schimbul de obiecte de lux, ceea ce a fost numit uneori „comerțul bogat”. Vom încerca să demonstrăm această distincție în primul rînd prin analiza diferențelor dintre Rusia și diferite părți ale Europei de Est și a celor dintre zona Oceanului Indian și America Hispanică în *secolul al XVI-lea*.

La prima vedere, între Rusia și Europa de Est par a exista mari similitudini. Ambele par a asista la apariția marilor domenii angajate în activitatea de producție în sistem fiscal comercial bazată pe munca forțată. Într-adevăr, după cum remarcă Braudel, fenomenul are loc și în Imperiul Otoman în această perioadă³. În ambele

zone constrângerea țăranilor este în primul rând rezultatul acțiunilor statale. În ambele zone clasa proprietarilor de pământ pare a ieși consolidată din această epocă, iar burghezia slăbită. În afară de aceasta, ambele zone par a fi afectate de Revoluția Prețurilor și par a se conforma parametrilor ei generali în mod rezonabil. Și totuși, o privire mai atentă va releva unele diferențe⁴.

Vom trata diferențele între relațiile Rusiei cu Europa de Vest și relațiile Europei de Est cu Europa de Vest în cadrul a trei direcții principale: (a) o diferență în natura comerțului, (b) o diferență în puterea și rolul aparatului de stat și (c) ca o consecință a celor două puncte anterioare, o diferență în puterea și rolul burgheziei urbane indigene.

Marele istoric rus prerevoluționar, V.O. Kliucevski și-a construit lucrarea sa despre istoria Rusiei pe ipoteza că „factorul fundamental principal în istoria Rusiei a fost migrația sau colonizarea, și... toți ceilalți factori au fost legați mai mult sau mai puțin inseparabil de acesta”⁵. În măsura în care acest fapt este real, el este un fenomen al secolului al XVI-lea, când, la fel ca și restul Europei, Rusia „a intrat într-o nouă eră de creștere economică...”⁶. Este general acceptat faptul că ocuparea hanatului Kazan de pe Volga în 1552, urmată de cea a hanatului Astrahan în 1556 a constituit un punct de cotitură⁷. În secolul următor Rusia a colonizat zona de pădure-stepă pînă la sud, de-a lungul Donului pînă la Marea Azov și de-a lungul Volgăi pînă la Marea Caspică. De asemenea, a înaintat destul de mult în Siberia. În același timp, ucrainenii (pe atunci sub stăpînire poloneză) au avansat de-a lungul Niprului, care a devenit în totalitate parte componentă a Rusiei în 1654. Expansiunea spre sud și spre est a Rusiei a fost un eveniment important în istoria lumii moderne și este important să observăm faptul că direcția expansiunii depinde de puterea regimurilor în zonele înconjurătoare ale Rusiei. După cum ne amintește George Vernadsky, „tocmai atunci cînd rușii au fost înfrinți și forțați să se retragă în vest, ei au început înaintarea în est, spre Siberia”⁸.

Deci, în cazul Rusiei, comercianții occidentali s-au găsit în fața unei țări cu mult mai mari decît Polonia, Boemia sau Mecklenburg, o țară care era, în mod clar, ea însăși o structură imperială. În timp ce Polonia avea relații comerciale externe aproape exclusiv cu Europa de

Vest, Rusia făcea comerț *afară* cu Estul cât și cu Vestul și, după cum spune Jerome Blum, „comerțul cu Estul era probabil mai important pentru Rusia decât comerțul său cu Vestul”⁹.

Nu numai volumul mai mare al comerțului cu Estul, ci și natura și amploarea lui au condus către tendința de a crea o economie mondială, sau, după cum afirmă unii autori, întrind într-un cadru teoretic ușor diferit, de a crea o piață națională. A.G. Mankov remarcă rolul crucial pe care l-a deținut producția de cereale, concept cu care sîntem deja familiarizați: „Nu se poate vorbi despre o dezvoltare efectivă a relațiilor comerciale în societatea feudală înainte ca cerealele să devină marfă - ceea ce demonstrează un anume nivel de diferențiere între agricultură și meșteșuguri (*métiers*)”¹⁰. Să examinăm, deci, fenomenul extinderii producției de grâu, cunoscut atît în Polonia cât și în Rusia în secolele al XV-lea și al XVI-lea. După cum am mai afirmat, în secolul al XVI-lea Polonia este integrată în economia mondială europeană, pe ale cărei piețe grâul se vinde și pentru ale cărei piețe se cultivă. După cum afirmă Braudel și Spooner, „trăsătura dominantă a sfîrșitului de secol [al XVI-lea] este în mod clar faptul că grâul Poloniei este absorbit acum în vîrtejul general al prețurilor europene”¹¹. Acesta a fost un moment crucial atît pentru Polonia cât și pentru restul Europei, pentru care Polonia devenise în acea vreme „cel mai mare exportator de cereale”¹².

Apariția unei economii poloneze exportatoare de grâu a însemnat, așa cum am văzut, apariția de domenii vaste bazate pe muncă aservită în sistem comercial fiscal. De asemenea, a însemnat creșterea puterii politice a *nobilimii*, al cărei interes economic în înlăturarea obstacolelor din calea comerțului a corespuns cu cel al negustorilor din vestul Europei. Eforturile lor conjugate au menținut Polonia ca o economie deschisă¹³. Modul în care prosperitatea nobilimii poloneze depindea de acest comerț deschis a fost în mod clar ilustrat de dificultățile economice provocate de blocada Vistulei de către Gustav Adolf al Suediei între 1626-1629, care a încercat prin aceasta „să curme avîntul” Poloniei¹⁴. Faptul că „exportul de cereale, *via* porurile baltice, luase rapid proporții [în Polonia], astfel încît domina întreaga structură economică a țării”¹⁵, este folosit de Jerzy

Topolski pentru a explica efectele devastatoare ale regresului din secolul al XVII-lea în Polonia, efecte care au variat în diferite părți ale Poloniei în funcție de gradul în care economia locală era orientată spre export¹⁶.

Se poate obiecta că valoarea grâului exportat este destul de mică în raport cu produsul total al economiei mondiale europene, dar replica lui Boris Porchnev este că „nu cantitățile de mărfuri exportate (de fapt nu prea mari) ar trebui să facă obiectul atenției oamenilor de știință, ci mai degrabă rata profitului care era împărțită între comercianții intermediari și proprietarii de pământ ce exploatau munca iobagilor”¹⁷. Și Stanislaw Hoszowski subliniază că, în inflația generală din secolul al XVI-lea, nu numai că prețurile mărfurilor poloneze au început să crească, chiar înaintea celor din Europa Centrală și de Vest, înainte de impactul bogăției Americii asupra prețurilor¹⁸, ci și „proprietarii de pământuri” [din Polonia] au obținut profituri maxime [din creșterea prețurilor], în timp ce țărani și orașenii au avut numai de pierdut de pe urma ei¹⁹.

O consecință a acestei exploatare economice a țăranilor a fost frecvența răscloalelor țărănești²⁰.

Să analizăm acum rolul producției de grâu în Rusia în această perioadă. Să începem cu afirmația lui Mankov despre Rusia secolului al XVI-lea: „nu se poate vorbi acum decît despre o piață internă a cerealelor”²¹. Aceasta însemna că, deși nu se exporta grâu aproape deloc, „a existat, încă din secolul al XVI-lea, o legătură între piețele locale, aflate uneori la distanțe foarte mari una față de cealaltă”²². Astfel, agricultura capitalistă a apărut în această perioadă, în forme similare, atît în Polonia (și alte țări ale Europei de Est) pe de o parte, cît și în Rusia, pe de altă parte. Dar în timp ce prima producea pentru o piață vesteuropeană aflată în dezvoltare, în Rusia „feudalii produceau pentru piața internă în dezvoltare”²³. Într-adevăr, în secolul al XVI-lea „era nevoie de o permisiune specială din partea țarului pentru a se exporta [cereale] din țară”²⁴. Specializarea economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea era reprodușă, la scară mai mică, în cadrul economiei mondiale rusești. Esența economiei mondiale rusești consta din exportul bunurilor manufacturate (obiecte metalice, produse textile, mărfuri din piele, arme și armuri), în schimbul mărfurilor de lux, al țesăturilor din bumbac, al cailor și oilor²⁵. În plus, ea

reexporta în Est mărfuri manufacturate în Vest, „deși această activitate nu avea, aparent, prea mare importanță în secolul al XVI-lea”²⁶. Rusia resimțea efectele benefice ale faptului că era punctul central al unei comunități economice: „Blănuri, săruri, piei și alte mărfuri revărsau din colonii spre vechile regiuni, creînd noi bogății și stimulînd activitatea comercială și industrială”²⁷.

Dar ce putem spune despre comerțul Rusiei cu Vestul? Nu se desfășura în paralel cu comerțul polonez? Trebuie să evităm a transpune în secolul al XVI-lea fenomene ale secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, cînd economia mondială rusească separată dispăruse într-adevăr, iar Rusia devenise o altă zonă periferică a economiei mondiale europene²⁸.

Este adevărat că, la prima vedere, în secolul al XVI-lea „în comerțul ei cu Vestul, Rusia schimba materii prime și produse semifinisate cu mărfuri manufacturate”²⁹. Rusia exporta diferite materii prime folosite pentru produsele navale (în, cîneapă, unsoare, ceară) plus blănuri, și importa articole de lux și obiecte de metal prețios (inclusiv muniții). Dar comerțul nu părea a fi important în nici o direcție. De-abia în secolul al XVII-lea s-a putut spune că Rusia era importantă ca „rezervor de grîne și produse forestiere pentru Europa de Vest”³⁰. T.S. Willan vede valoarea principală a Rusiei pentru Anglia, țara vestică cu care Rusia a întreținut cele mai multe relații comerciale în secolul al XVI-lea, „ca sursă de materiale esențiale pentru marină”. Dar el adaugă:

“Este destul de greu de spus dacă acest comerț era la fel de important și pentru ruși. Echivalentul produselor navale exportate în Anglia erau probabil armele și munițiile pe care compania se presupunea că le trimite în Rusia în special în anii «cincizeci» și «șaizeci»”³¹.

“În special în anii «cincizeci» și «șaizeci»” - vom reveni asupra acestei observații. A. Attman sugerează că importul esențial nu era cel de obiecte prețioase ci, mai degrabă, argint în formă de lingouri și obiecte de artă. El oferă, ca dovadă a acestei ipoteze, extraordinara acumulare de argint în biserici, mînăstiri și palate, ca și descoperirea unor mari cantități de lingouri³². Dacă ne aducem aminte faptul că unul din exporturile majore era cel de blănuri, „pe atunci veșmîntul demnității și

bogăției³³, unul dintre așa-numitele „schimburi bogate“, putem considera partea importantă a comerțului dintre Rusia și vestul Europei în secolul al XVI-lea ca fiind un schimb de obiecte prețioase, o metodă de a consuma surplusul mai degrabă decât a-l produce, deci dispensabil în momentele de criză, și în consecință neocupînd un loc central în funcționarea sistemului economic. Aceasta nu înseamnă că era lipsit de importanță. Intermediarii profitau de pe urma acestui comerț. Fără îndoială, statul obținea venituri din taxele vamale asupra lui. De asemenea, în mod sigur, el a consolidat sistemul de obținere a prestigiului social. Totuși, esențialul este că dacă ar fi avut loc o blocadă echivalentă celei a lui Gustav Adolf asupra Vistulei în 1626, impactul asupra economiei interne a Rusiei ar fi fost cu mult mai mic decât în cazul Poloniei.

Am folosit Polonia ca exemplu pentru o țară aflată la periferia economiei mondiale europene (în contrast cu una din zona externă). Dar Polonia a fost un caz extrem din multe puncte de vedere. Ar fi vreo diferență dacă am analiza alte țări de la periferie? Răspunsul este că ar exista unele diferențe, dar care nu par esențiale.

De exemplu, atât în Boemia cât și în Ungaria „munca forțată“ a „iobagilor“ nu se desfășura întotdeauna sub formă de corvoadă (*corvée*) ci uneori sub forma „muncii forțate retribuite“³⁴. Josef Válka notează că această formă intermediară de prestare de muncă în Boemia este legată de faptul că producția agricolă este diversificată și direcționată spre o piață internă³⁵. În mod similar, Joseph Petrán subliniază că în diferite teritorii mai mici ale Europei Centrale (Boemia, Silezia, Saxonia, Austria) a existat o mai slabă tendință spre creșterea marilor domenii și sugerează că asistăm la apariția specializării nu numai între agricultură și industrie, ci chiar în cadrul agriculturii înseși, unde totuși „specializarea nu putea fi completă“³⁶. Malowist scoate în evidență faptul că specializarea agricolă în Danemarca se desfășoară în mod similar cu cea din Europa de Est, deoarece în cursul secolului al XVI-lea nobilimea daneză și din Holstein „a dezvoltat o economie bazată pe munca iobagilor, ca și pe comerțul cu produse lactate și agricole, și de asemenea pe produsul muncii iobagilor, a căror șansă de a se angaja în comerț era limitată la maximum“³⁷. Dar el afirmă că acest proces social de apropiere aristocratică, „care este

foarte evident în Polonia, Brandenburg, Pomerania, Mecklenburg și Livonia, a fost *mai puțin pronunțat* în Danemarca³⁸.

Ceea ce putem spune despre aceste exemple este că ele prezintă structura diviziunii muncii în Europa ca devenind deja mai complexă în secolul al XVI-lea. Cu toate acestea, semnificația unei rate scăzute a exportului pentru Boemia, o țară mică, înconjurată de restul economiei mondiale europene, și importanța unei rate la fel de scăzute pentru Rusia, un imperiu vast de la marginea economiei mondiale europene, trebuie să fi fost diferită. Libertatea de acțiune politică a Boemiei era cu mult mai mică și deci dependența ei economică era, în cele din urmă, mult mai mare. Aceasta este un caz în care cercetătorul trebuie să ia în considerare valorile absolute pentru minime și proporțiile pentru maxime³⁹. Boemia ar fi fost mai afectată în cazul unei întreruperi a comerțului decât Rusia. În consecință, activitățile ei economice trebuiau să se dezvolte mai mult în sensul nevoilor economiei mondiale europene.

Să ne întoarcem acum la remarca lui Willan în legătură cu anii 1550 și 1560. Ar trebui să fie evident din expunerea noastră de pînă acum că granița între periferie și zona externă este relativă, atît în sensul că este dificil pentru cercetător a o stabili, cît și în sensul că ea variază cu ușurință. O cale de a aborda istoria Rusiei în această perioadă este de a-i vedea reacția la încercarea Europei de a o include în economia mondială. Această încercare a dat greș atunci pentru că tehnologia și economia Europei nu erau încă suficient de puternice. În cele din urmă, într-o epocă ulterioară tentativa avea să fie încununată de succes. Robert Reynolds prezintă acest proces oarecum etnocentric:

“În măsura în care ne este cunoscut, englezii au fost aceia care au deschis drumul și au provocat expansiunea Rusiei... Deschiderea de către Anglia a rutei [nordice în 1553] a oferit Rusiei o extraordinară piață pentru blănuri, ceea ce i-a stimulat pe cazaci la frontieră și pe Stroganovi, cu capitalul și talentul lor organizatoric, să avanseze cît mai repede spre est și spre nord. În fiecare an ei acaparau noi regiuni pentru comerțul cu blănuri, la fel cum negustorii de blănuri englezi și francezi și apoi americani avansau tot mai departe spre vest în America de Nord. În cadrul marii

piețe pentru blănuri se deschidea posibilitatea de a cumpăra țesături fine, obiecte din metale prețioase și alte lucruri din Europa de Vest⁴⁰.

Cum s-a adaptat incursiunea engleză în lumea Rusiei la evenimentele politicii interne a acesteia din urmă? În această direcție trebuie să ne îndreptăm acum atenția pentru a vedea cum a reacționat Rusia la „intrarea ei în Europa” și cum această reacție a diferențiat mai departe Rusia de Europa de Est. Malowist notează că cerealele cultivate în Rusia erau vândute în nordul și nord-estul Rusiei europene și în Siberia⁴¹. Astfel, dezvoltarea producției de grâu în Rusia „facilitase ocuparea și colonizarea” propriilor ei teritorii bogate din nord și est, care, la rîndul lor, „furnizau bogății imense, în primul rînd pentru vistieria Țarului și mai tîrziu pentru negustori”⁴².

Pentru a analiza rolul statului rus ar trebui să recapitulăm ceea ce am afirmat în capitolul anterior despre rolul statului în statele centrale ale Europei de Vest, să privim rolul statului în statele periferice ale Europei de Est, și apoi să le comparăm pe ambele cu rolul statului în Rusia. Am prezentat monarhia absolută ca o structură în care regele și anturajul său aspirau la înțietate politică, cu asistența directă a unei birocrății patrimoniale și venale și a unei armate mercenare permanente. Pe de o parte, regele căuta ajutorul unor categorii favorizate ale burgheziei comerciale de la orașe care îi furnizau bani și o contragreutate politică față de tendințele centrifugale ale vechii nobilimi. Pe de altă parte, regele era stîlpul sistemului de status social tradițional și era, în cele din urmă, protectorul nobilimii împotriva efectelor distrugătoare ale sistemului capitalist în dezvoltare⁴³.

Deci, în ceea ce privește cele două clase sociale, vechea nobilime și burghezia comercială urbană, monarhia absolută era pentru fiecare din ele un rău mai mic, iar puterea sa creștea datorită lipsei lor de alternative. Ea venea în sprijinul amîndurora, creînd țării ca întreg posibilitatea de a obține o cotă disproporționată din surplusul întregii economii mondiale europene. În secolul al XVI-lea putem vorbi cel mult despre „fiscalitate” statală sau „mercantilism precoce”. Începînd aproximativ cu 1650, statele vestice s-au angajat într-o

politică merçantilă pe toată linia, menită să consolideze și mai mult poziția lor relativă în economia mondială.

În timp ce secolul al XVI-lea a fost pentru Europa de Vest o perioadă de creștere a puterii statale, pentru Europa de Est a fost o epocă de declin a puterii statale, aceasta fiind atît cauza cît și consecința poziției economice a celei din urmă. Acesta este un alt aspect al impactului cumulativ al schimbărilor sociale. Pe măsură ce aristocrația proprietară de pămînt din Polonia se consolida, datorită rolului ei avantajos în comerțul internațional, iar burghezia indigenă slăbea, sistemul vechi de impunere dispărea, ceea ce însemna că regele nu-și putea permite să mențină o armată corespunzătoare⁴⁴.

Atunci magnații trebuiau să-și asigure propria lor protecție, dar aceasta, la rîndul ei, a făcut posibilă apariția războaielor particulare⁴⁵. Unele dintre aceste armate particulare egalau în mărime pe cea a Coroanei⁴⁶. Regele devenise un rege ales iar adunarea legislativă centrală, *Seim*-ul, începuse să cedeze o mare parte a autorității sale dietelor locale.

Începînd din acest moment, dezintegrarea aparatului de stat s-a desfășurat în ritm rapid. Janusz Tazbir arată cum un pas a condus către următorul:

“Începînd din 1613 deciziile privind impozitele erau, de regulă, transferate dietelor locale. Această descentralizare a sistemului fiscal a condus la situația în care unele districte trebuiau să plătească taxe mai mari decît altele.

Haosul a devenit și mai mare atunci cînd dietele au fost investite și cu dreptul de a vota taxele pentru apărarea statului (1640). Ca urmare, a rezultat o scădere a veniturilor tezaurului de stat și, în consecință, plățirea armatei a devenit, de fapt, imposibilă.

Soldații, față de care existau datorii rămase neplătite, au organizat legiuni militare sau confederații care au devastat țara, constituind centre periculoase de agitație politică⁴⁷.”

În Europa de Vest, proprietatea regală a crescut în defavoarea proprietății bisericești, chiar și în Spania catolică, dar nu și în Polonia. În timpul primului impact al Reformei, unele terenuri parohiale ale Bisericii au fost confiscate de către *gentry* protestanți, dar chiar și atunci

marile proprietăți ale Bisericii au rămas neatinse. Apoi, Contra-Reforma a triumfat din motive pe care le-am explicat deja. Cu toate acestea, din cauza grabei slăbiri a statului, proprietatea regală s-a micșorat⁴⁸.

Procese similare au avut loc și în alte părți ale Europei de Est. Majoritatea oamenilor asociază astăzi statul prusac cu două fenomene: un stat puternic și o clasă puternică a iuncărilor. Secolul al XVI-lea a asistat tocmai la apariția clasei puternice a iuncărilor în zonele care mai târziu vor constitui Prusia. Dar, în același timp, a fost un secol în care statul a devenit mai slab și nu mai puternic.

În primul rând, sistemul de domenii bazat pe mici gospodării și pe *corvée*⁴⁹ care s-a dezvoltat în estul Elbei în această perioadă și s-a numit *Gutsherrschaft*, înlocuind vechea formă feudală numită *Gutswirtschaft*, se deosebea în mod clar de vechea formă, după cum o indică și numele, prin sistemul intern de autoritate. În noul sistem, după cum se exprimă Friedrich Lütge, „domeniul [era] un fel de mică unitate politică în interiorul statului: locuitorii lui [erau] doar indirect supuși ai stăpînului teritorial”⁵⁰. În al doilea rând, ca și în Polonia, Hohenzollern-ii foloseau domeniile lor regale și chiar fostele pămînturi bisericești⁵¹ ca o asigurare pentru împrumuturi, un proces care le-a scăzut puterea în mod constant. Aceste măsuri, luate *in extremis* de către Coroană, erau spre marele avantaj al clasei iuncărilor⁵².

Acest proces de declin al puterii princiare în Germania a continuat de-a lungul secolului al XVI-lea și a atins limita inferioară în 1648, o dată cu Pacea de la Westfalia care a încheiat Războiul de 30 de ani, o pace despre care A.J.P. Taylor afirmă că „nu a fost cauza declinului și slăbirii Germaniei, ci mai degrabă rezultatul ei...” Deși pacea a fost „impusă” de către puteri străine, fără intervenția lor situația ar fi fost și mai proastă. „Singura alternativă în 1648 nu a fost diminuarea intervenției străine, ci intensificarea ei - continuarea războiului pînă cînd cea mai mare parte a Germaniei a fost de fapt împărțită între Suedia, Franța și Habsburgi”⁵³.

Poziția Suediei merită a fi menționată, deoarece evoluția aparatului ei de stat se aseamănă cu modelul Europei de Vest mai mult decît cu cel al periferiei, deși în acea perioadă ea se afla într-o stare de gravă

subdezvoltare economică. Era puternică nu pentru că industria și comerțul erau puternice, deși producția de fier crescuse în mod constant începând cu 1540⁵⁴, ci, în mod paradoxal, tocmai pentru că agricultura era nedezvoltată și aristocrații urmăreau acapararea profiturilor altor pământuri, neputând să le creeze ei înșiși. Sau, cel puțin, așa susține Malowist:

“Ar merita să analizăm anumite aspecte ale dominației suedeze asupra Balticeii. De fapt, începuturile expansiunii suedeze, modeste la început, datează din secolul al XV-lea. Mai mult decât atât, Suedia în secolele al XV-lea și al XVI-lea era o țară foarte înapoiată din punct de vedere economic, nu numai prin comparație cu Europa de Vest, dar chiar și prin comparație cu Germania de Est sau Polonia... Deci ar trebui menționat faptul că nimic din situația comercianților suedezi nu poate explica agresiunea Suediei asupra vecinilor ei, deoarece acești negustori obțineau un profit foarte mic de pe urma cuceririlor Suediei, și uneori chiar căutau să se opună politicii de cucerire, considerând-o a fi mai degrabă o sursă de impozite tot mai mari.

Dimpotrivă, grupul care susținea puternic politica de expansiune era aristocrația, nobilimea incapabilă de a-și mări venitul, destul de mic pe atunci, pe seama unei țărâni puternice și bine organizate. Și tocmai nobilimea și marii proprietari de pământuri erau cei cărora cuceririle și administrarea teritoriilor ocupate le aduceau importante surse de noi venituri”⁵⁵.

Și dacă ne întrebăm de ce țărâניה era atât de puternică, răspunsul este poate tocmai faptul că în acea vreme Suedia era dotată cu „o agricultură care abia putea face față propriilor nevoi” și deci unica ei sursă reală de îmbogățire imediată era să fie „un fel de parazit care să trăiască pe seama slăbiciunii vecinilor ei, o consecință a creșterii enorme a puterii nobilimii”⁵⁶.

Suedia, ca un caz oarecum aparte, ilustrează astfel bine procesul. Ca un stat periferic cu o burghezie slabă, ea a fost o zonă în care puterea politică a aristocrației a crescut o dată cu expansiunea economică din secolul al XVI-lea. Dar cultivarea grâului a fost împiedicată de schimbarea climei care a afectat negativ în special țările scandinave⁵⁷. Ca urmare, nobilimea avea nevoie de cuceriri și pentru aceasta era necesar un stat puternic, nu

unul slab. Avînd un stat puternic, ea a fost capabilă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea să folosească mercantilismul ca o pîrghie a dezvoltării industriale și deci să evite soarta Poloniei.

Acum putem să ne referim la Rusia. O dovadă - cheie pentru ipoteza că Rusia *nu* făcea parte din economia mondială europeană este tocmai dezvoltarea monarhiei absolute în Rusia într-un mod care se pretează la asemănări esențiale cu evoluțiile din Europa de Vest și care este total diferit de cele din Europa de Est.

Care sînt faptele? Apariția muncii aservite în sistem fiscal comercial în Rusia secolului al XVI-lea a fost produsul intervenției statului în economie, direct legată de constituirea beneficiilor militare numite *pomestia*, folosite pentru recompensarea susținătorilor țarului. Într-un sens, există aici o paralelă cu *encomiendas* din America Hispanică. Totuși, spre deosebire de America Hispanică, sistemul de muncă forțată nu putea fi introdus la fel de brusc pentru că pămîntul trebuia mai întîi expropriat de la vechea nobilime, boieri și de la mînăstiri. De asemenea, nu exista un echivalent pentru *cacique* ca intermediar, poate doar în măsura în care preotul ortodox rus putea fi considerat ca jucînd un rol analog în unele zone. Mai degrabă, impunerea legislativă a „iobăgiei“ a apărut la sfîrșitul unui proces în care „refeudalizarea“ a fost pusă în mișcare de către un mecanism de creștere a obligațiilor țăranilor. V.O.Kliucevski descrie funcționarea acestui mecanism:

“Împrumutul proprietarului de pămînt a dat naștere la relații în care țăranul feudal trebuia să aleagă între ipostaza definită de țăranime insolubilă și ipostaza nedefinită de sclavie [adică plățirea datoriei în forma muncii personale]. Totuși, această restricție nu însemna [un] atașament forțat de locul de domiciliu... ci o simplă dependență industrială, prin datorie, de un individ (adică de proprietarul de pămînt) în cadrul dreptului civil general al țării. Astfel, sfîrșitul secolului al XVI-lea asista la expirarea de la sine a dreptului țăranului de a se muta, fără nici o abrogare prin lege...

Țăranul, tratînd cu proprietarul de pămînt pentru un lot și pentru un împrumut pentru sine și urmașii săi, renunța (prin contractul de arendă) la dreptul de a-și

termina vreodată sau în vreun fel oarecare obligațiile ce și le asuma prin acel contract“⁵⁸.

Cu toate acestea, iobăgia voluntară devenise insuficientă în Rusia, când succesele militare ale lui Ivan cel Groaznic, la mijlocul secolului al XVI-lea, au condus către încorporarea de vaste terenuri libere în sud-estul zonei care constituie astăzi Rusia europeană. Pentru a împiedica populația țărănească să fugă spre aceste noi pământuri, ceea ce însemna pentru deținătorii de *pomestia* pierderea mâinii de lucru, și deci, pentru guvern, pierderea plătitorilor de impozite, „s-au introdus restricții privind libertatea țăranului de a se muta“⁵⁹. După cum remarcă Alexander Gerschenkron, „procesul de iobăgizare era aproape de neconceput fără puterea statului. Cum altfel s-ar fi putut el realiza într-o țară atât de deschisă spre vastul spațiu liber, spre sud și spre est, cum era marea cîmpie rusă?“⁶⁰ Rolul activ al aparatului de stat era deci foarte strîns legat de faptul că Rusia era implicată în acțiunea de cucerire.

Într-o astfel de situație era și Spania. Dar Spania, datorită metalelor prețioase, creditorilor italieni și legăturilor cu Habsburgii, a fost și a rămas strîns legată de economia mondială europeană. Rusia a căutat să-și creeze propria sa economie mondială. Cu toate acestea, au existat unele paralele între procesul inițial al creării statului rus și cel al statului spaniol. Spania a fost creată ca urmare a unei *reconquista* a teritoriului ei de către o cruciadă creștină împotriva cuceritorilor musulmani din Africa de Nord. Rusia a fost creată printr-un proces de răsturnare a „jugului tătar“, de recucerire a teritoriului ei printr-o cruciadă creștină împotriva invadatorilor musulmani (sau islamizați) din Asia Centrală. Rolul statului moscovit s-a desfășurat în mod similar cu cel al Castiliei și *elanul* unei lupte comune a avut o mare contribuție la triumful Moscovei⁶¹.

Ca o parte a prețului plătit pentru primirea ajutorului din partea clasei tradiționale a războinicilor, boierii, în procesul de recucerire, țarii moscoviți au trebuit să aprobe acestora dreptul la prioritate continuă potrivit unei ierarhii străvechi⁶². Acest sistem, cunoscut sub numele de *mestnicestvo*, a fost una dintre acele importante tradiții create prin procesul de schimbare. Pentru a contrabalansa această nouă putere a aristocrației, spre sfîrșitul secolului al XV-lea, Ivan al III-lea a creat un nou sistem de feude

nonalodiale, numite *pomestia*, care erau oferite ca prebendă în schimbul serviciului militar. *Pomestia* au luat naștere din pământurile cucerite din zona de frontieră, din pământurile confiscate de la mînăstiri și de la boierii pribegi și din pământurile țăranilor liberi⁶³.

Totuși, în lipsa unei Reforme, Biserica a putut să-și recîștige poziția, iar existența a două tipuri de proprietate asupra pămîntului, *pomestia* și vechea formă feudală cunoscută sub numele de *votcina*, au permis mînăstirilor o mare deschidere, deoarece proprietarii de *votcini* începuseră să vîndă sau să doneze pămînturile lor Bisericii, în special după 1550, în schimbul arendelor pe viață. În mod sigur existau justificări religioase, dar factorul-cheie pare a fi socio-politic⁶⁴.

Crearea de noi forme de posesiune a pămîntului, *pomestia*, ce nu se bazau pe tradiționalele obligații feudale reciproce și adeseori se aflau în zonele de graniță, de multe ori combinate cu expansiunea teritorială, și deci cu existența pămînturilor disponibile, a fost aceea care a condus guvernul pe calea impunerii tot mai severe a obligațiilor privind rezidența și munca țăranilor, de-a lungul secolului al XVI-lea, începînd cu Codul din 1497 și culminînd cu Codul Adunării Legislative din 1649⁶⁵. În absența acestor restricții, țăranii ar fi refuzat să se supună. Puterea politică a Bisericii semnifica faptul că statul nu a fost capabil să împiedice această scurgere de pămînturi din sistemul de impunere. Unica alternativă era să mărească taxele asupra pămînturilor rămase, accentuînd exploatarea țăranilor⁶⁶. Avînd în vedere că, în plus, țăranilor li se ofereau condiții mai avantajoase pe pămînturile monastice, mărirea impozitelor a constituit un nou impuls pentru emigrarea lor.

Acesta este fondul problemei „anilor cincizeci și șaizeci”. Domnia lui Ivan al IV-lea (cel Groaznic) între 1547-1584 a reprezentat o perioadă critică în istoria Rusiei, deoarece Ivan, printr-o concentrare hotărîtă asupra obiectivului întăririi autorității statale, a cristalizat forma structurii sociale interne pe care Rusia avea să o cunoască timp de cîteva secole, în timp ce încerca să stabilească autonomia statului rus față de economia mondială europeană. După cum vom vedea, el și-a realizat acest ultim scop pe o scurtă perioadă. Sau altfel spus, el a ținut lupii la ușă atît timp cît era necesar pentru

a se asigura că, atunci cînd Rusia va fi absorbită de economia mondială, poziția ei va fi cea de stat semiperiferial (ca Spania secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea) și nu de stat periferial (ca Polonia).

În Rusia, arma principală a țarului în întărirea puterii statale a fost crearea unui aparat de stat patrimonial (ca în vestul Europei), legat în cazul Rusiei, chiar mai mult decît în cazul Franței și Angliei, de redistribuția drepturilor asupra pămîntului. O reformă de bază a fost abolirea sistemului *kormlenie* de administrație regională, un sistem de prebende, și înlocuirea lui cu o birocrație plătită parțial cu bani gheață și parțial prin donări de pămînt⁶⁷. Această reformă a creat nu numai o birocrație centrală, dar în același timp și sistemul său de impozite⁶⁸. Aceasta s-a combinat cu crearea de instituții guvernamentale locale deținute ferm de *nobilii* locali a căror afirmare a fost parțial favorizată de extinderea autorității țarului⁶⁹. În această perioadă (1556) serviciul militar era strîns legat de deținerea de *pomestia*, dînd astfel țarului siguranța unei armate permanente relativ loiale⁷⁰. Mărirea numărului de *pomestia* și deci creșterea complexității controlului sistemului au condus la crearea în Moscova a unui oficiu central de distribuire a pămîntului sub formă de *pomestia*⁷¹.

Între timp, pe plan extern, Ivan al IV-lea ducea o politică de expansiune nu numai spre țările de la frontiera sudică (pe vremea aceea, Crimeea) dar și în vest spre Baltica, așa-numitul Război Livonian care a durat douăzeci și cinci de ani (1558-1583). Scopul lui era de a transforma Rusia într-o putere baltică. A fost un război lung și în esență neconcludent⁷². Dacă ar fi fost mai concludent, Rusia ar fi fost poate definitiv atrasă atunci în sistemul mondial european.

Se poate înțelege de ce expansiunea spre vest l-a tentat pe țar în calitate sa de întreprinzător. Spre deosebire de conducătorii diferitelor state din estul Europei, țarul era în măsură să profite direct de pe urma extinderii comerțului, datorită aparatului de stat deja mai puternic. În Polonia, aristocrația reușise să dețină un control de tip monopolist asupra exportului; în Rusia, îl deținea țarul. El a rezervat aceste drepturi pentru el și pentru favoriții sai⁷³.

Astfel, țarul era interesat de comerțul exterior nu numai ca sursă de venituri din impozite vamale, ci și ca

supapă pentru o mare cantitate de bunuri ce i se livrau în natură de către țărani. După cum orașul era aservit stăpînului feudal medieval, tot așa Ivan al IV-lea a căutat să folosească întreaga Europă. Deoarece acțiunea era de mare amploare, a fost profitabil și convenabil pentru el să apeleze la cooperarea burgheziei comerciale (atît străină cît și autohtonă) în mînuirea mărfurilor. Atunci cînd aristocrații polonezi i-au eliminat pe intermediarii lor comerciali, ei au încetat prin aceasta să plătească anumite taxe asupra propriilor bunuri. Astfel, statul a pierdut beneficiul, iar pentru burghezia poloneză a început declinul. Atunci cînd stăpînul feudal este suveran, orice taxe anulate sau economisite sînt doar operații de contabilitate. Deci, în Rusia, nu ar fi existat mari avantaje financiare pentru indivizii care supravegheau transferul bunurilor în a deveni membri ai personalului firmei, în contrast cu antreprenorii independenți. Pentru că aceasta a fost poziția lor la început, a fost mai ușor să rămînă neschimbată.

Ca urmare, în Rusia și în vestul Europei, burghezia comercială autohtonă a supraviețuit și în același timp aparatul de stat a fost consolidat⁷⁴. Dacă țarul Ivan al IV-lea ar fi reușit să-și atingă scopul propus, nu este sigur că negustorii ruși ar fi avut o situație la fel de bună, cum o anticipaseră. Nu vom ști niciodată, deoarece atunci cînd Războiul Livonian s-a încheiat într-un impas în exterior, tot ceea ce s-a realizat în Rusia a fost agravarea unei crize sociale și economice interne.

În zonele politice intrinsec instabile ale vremii, continua lipsă de succes a unui stat pe plan internațional dădea naștere la ciocniri deschise de interese pe plan intern, care purtau întotdeauna riscul dezintegrării statului. Pentru a contracara această tulburare internă, Ivan al IV-lea a recurs la măsuri represive severe - vestita *opricinina*, pentru care a fost supranumit „cel Groaznic”. În esență, ea implica crearea unei gărzi speciale a palatului, cu ajutorul careia țarul își epura în mod drastic dușmanii, în special din rîndul aristocrației. Armele erau două: moartea și confiscarea proprietății, cea din urmă dînd țarului posibilitatea de a redistribui aceste pămînturi celor a căror loialitate spera să o păstreze.

Succesul politic al acestor măsuri s-a finalizat în înlăturarea temerii pentru o *coup d'état*. Dar în opinia

multora, a fost o mișcare bumerang. Blum, de exemplu, afirmă:

„Șocul produs de *opricinina*, împreună cu secarea constantă a resurselor țării ca urmare a lungului și neprofitabilului Război Livonian, au deranjat structura socială și economică a ținutului... Confiscarea marilor complexe teritoriale și subdivizarea lor în *pomestii* a lezat sistemul agriculturii pe care se baza economia, determinând involuția tehnicilor, reducând producția și creînd noi tensiuni între stăpînii feudali și țărani”⁷⁵.

Fuga în masă a țăranilor este pusă de către Blum pe seama impozitelor grele combinate cu molime, recolte proaste și invazii⁷⁶. Inflația bruscă și acută între 1575 și 1590 a reflectat aceste evenimente și le-a accentuat. A.G. Mankov, pe baza studiului asupra mișcării prețurilor în Rusia în secolul al XVI-lea, merge pînă acolo încît vede „în criza anilor 1580-1590 o criză generalizată a economiei naționale”⁷⁷, o opinie pe care susține că o împărtășesc în general și ceilalți istorici sovietici⁷⁸.

Într-un sens similar, Vernadski afirmă că Războiul Livonian a fost o greșală îngrozitoare, pentru că Rusia nu avea altă alternativă decît să continue să lupte pe frontul Crimeei și, deci, hotărîndu-se să lupte în Livonia, Rusia a optat pentru un război pe două fronturi, o politică cu rezultate dezastruoase⁷⁹. Mi se pare că această afirmație pierde din vedere faptul esențial, și anume că Rusia ar fi putut la fel de bine să nu aibă nici o altă alternativă în Livonia.

Vernadski vede Războiul Livonian ca un insucces, în care rușii au avut „norocul de a putea încheia un armistițiu cu Suedia la 5 august 1583, deși condițiile lui erau deosebit de dezavantajoase”⁸⁰. Poate că, dimpotrivă, îl putem considera un imens succes. Rusia *nu* a fost atrasă în economia mondială europeană. Burghezia și monarhul ei au fost scutiți, cel puțin pentru moment, de soarta acelora din Polonia.

Acest fapt nu este în totalitate ficțiune. Boris Porchnev analizează amplul model al relațiilor internaționale în Europa în secolul al XVI-lea ca fiind unul în care oponenții obiectivului habsburgo-catolic de a crea un unic sistem imperial au încercat să încurajeze formarea unei bariere estice a statelor - Suedia, Polonia (mai tîrziu Polonia-Lituania) și Imperiul Otoman,

„dircționată în primul rînd împotriva Europei Centrale“, dar care a devenit, de asemenea, „o barieră care izola de restul Europei Rusia, care devenea din ce în ce mai puternică“⁸¹.

În timp ce catolicismul cîștiga teren în Polonia, statul Polonia-Lituania a devenit, totuși, un aliat al Spaniei. Cînd, în anii ce au urmat domniei lui Ivan al IV-lea, statul rus era măcinat de certuri interne culminînd cu așa-numita „perioadă a tulburărilor“ (1610-1613), Polonia, susținută în taină de Habsburgi, și, din alte motive, Suedia s-au angajat într-o „încercare de a dezmembra și de a subjuga Rusia“⁸², o încercare care a dat greș. Mai mult decît atît, Vernadski afirmă că în aceea perioadă existau interese și din partea Angliei de a stabili „un protectorat asupra întregii Rusii sau asupra unei părți a ei“⁸³. Fără îndoială că un factor major care a contribuit la insucces a fost existența scindărilor profunde în urma Războiului de 30 de ani care a orientat dușmanii imediați ai Rusiei către sarcini mai presante.

Dar Rusia se apropia de momentul cînd avea să fie absorbită de Europa. Politica „dezastruoasă“ a lui Ivan al IV-lea a amînat acest moment. Iată descrierea lui Kliucevski în legătură cu ceea ce se întîmpla la sfîrșitul „lungului“ secol al XVI-lea:

„Asistăm la ajutorul dat de Anglia și Olanda [țarului] Mihail [1613-45] pentru a se împăca cu dușmanii lui, Polonia și Suedia, deoarece statul moscovit era o piață valoroasă pentru cea dinții și în același timp o cale convenabilă spre est - spre Persia, și chiar spre India. În plus, asistăm la propunerea regelui Franței de a încheia o alianță cu Mihail în interesul comercial al Franței în est, unde era atît rivala Angliei cît și a olandezilor... Imperiul țarului Mihail era *mai slab* decît imperiul țarului Ivan [al IV-lea] și Teodor [1584-98] *dar mult mai puțin izolat* în Europa“⁸⁴.

Oare „dar“ nu înseamnă de fapt „deci“? Ceea ce a căutat Ivan a fost crearea unui Imperiu Rus, și nu includerea Rusiei în sistemul european. Acesta avea să fie mai tîrziu scopul lui Petru cel Mare.

A treia mare diferență între Rusia și Europa de Est a fost, așa cum am indicat, consecința directă a structurii diferite, a direcției comerțului și a puterii diferite a aparatului de stat. În Rusia, orașele și burghezia

autohtonă au supraviețuit „lungului“ secol al XVI-lea, dar nu același lucru se poate spune despre cele din estul Europei. Iar pământul, deși în mare parte sub forma marilor domenii, ca și cele din estul Europei, se afla în Rusia în mâinile „oamenilor noi“ numiți „*gentry*“, alteori „mica nobilime“ (am văzut deja cât de puțin relevantă este această distincție). Aceștia nu descindeau din vechea clasă a boierilor: ci se trăgeau din două grupări, *dvoriane* (un fel de nobilime de curte) și așa numiții „fii ai boierilor“ care în epocile anterioare fuseseră aristocrați minori și izolați. Acei boieri care au supraviețuit nu erau în general „rude ale țarului“⁸⁵. Astfel, în special după „Perioada Tulburărilor“, când țarul Mihail a putut să tragă concluziile logice asupra politicii lui Ivan al IV-lea, a apărut o nouă clasă de magnați⁸⁶. În cele din urmă, noua aristocrație a preluat toate trăsăturile celei vechi: *mestnicestvo* a fost abolit în 1682. *Pomestia* devenise, *de facto*, transferabilă prin vânzare și prin moștenire, dispărînd astfel deosebirea față de *voțcini*⁸⁷. Codul de Legi din 1649 micșorase considerabil distincția între cele două forme de proprietate⁸⁸ iar în 1731 cele două forme au fost contopite în mod legal⁸⁹.

Apariția „noilor oameni“ a avut loc, desigur, peste tot - cu siguranță în vestul Europei, după cum am văzut, și în multe sensuri și în estul Europei.

Dar Blum surprinde aspectul esențial:

„Evenimentele din Rusia... s-au deosebit dintr-un punct esențial de vedere de cele din restul Europei de Est (și s-au asemănat cu cele din vest). În celelalte țări estice ridicarea micii nobilimi a fost posibilă în condițiile scăderii puterii suveranilor. În Rusia, mica nobilime își datora ascensiunea creșterii puterii țarului. A fost coada zmeului noului absolutism“⁹⁰.

În sfîrșit, contrastul între estul Europei și Rusia este clar în zonele urbane. Declinul orașelor a fost mai pregnant în estul Europei, la fel și declinul burgheziei autohtone de la orașe și al industriei proprii. Aceasta a fost desigur o problemă discutabilă. Se poate vorbi despre declinul relativ, dacă nu absolut al Rusiei față de *vestul* Europei. Iar declinul nu a fost total în estul Europei. Totuși, evidența pare a indica o diferență calitativă între estul Europei și Rusia.

Se poate ca diferența să fi fost mai mică în „primul“ secol al XVI-lea⁹¹. Totuși, pe măsură ce proprietarii de

pământ se angajau din ce în ce mai mult în comerțul direct, ei exercitau în mod deschis activități „antiurbane” în estul Europei⁹². O dată cu apariția „principilor” în Polonia și a *Gutsherrschaft*-ului în estul Elbei, interesele imediate ale principelui ca proprietar de pământ nu au avut darul de a atrage simpatia orașenilor⁹³. Și o dată cu declinul orașelor, nobilimea a devenit mai puternică⁹⁴. În Rusia, Kliucevski vorbește despre o „dezvoltare extraordinară de lentă și anevoioasă a orașelor și industriei rusești în secolele al XVI-lea și al XVII-lea”⁹⁵ dar cel puțin despre o dezvoltare, nu despre un declin. Blum este mai optimist. El afirmă:

„Noua importanță a schimbului în viața economică [în secolul al XVI-lea] a fost semnalată prin reaparitia orașului ca centru industrial și comercial și ca piață pentru produsele agricole și alte mărfuri produse în Rusia și în străinătate. Vechile orașe au înflorit, au fost întemeiate altele noi iar unele așezări rurale (după cum indică registrele teritoriale din zona Novgorod) au început să abandoneze agricultura în favoarea comerțului și industriei”⁹⁶.

O dată cu consolidarea orașelor, s-a dezvoltat și burghezia comercială autohtonă. Aristocrația locală nu numai că a preluat exportul de la comercianții locali, „reducându-i la rolul de agenți”⁹⁷, ci a împărțit importul cu o burghezie *străină*⁹⁸. Burghezia autohtonă a unei țări era burghezia străină a alteia. Negustorii germani care nu își găseau un loc în economiile din estul Elbei au fost mai mult decât bineveniți în Polonia, manifestând o recunoștință corespunzătoare din punct de vedere politic⁹⁹. Într-adevăr, ne putem întreba dacă nu cumva capacitatea regeneratoare de mai târziu a burgheziei germane se datorează faptului că a supraviețuit în locuri ca Polonia și Slovenia. În Rusia, dimpotrivă, deși negustorii autohtoni au intrat în competiție cu marii proprietari de pământuri, inclusiv cu mînăstirile și mai ales cu țarul însuși, au reușit totuși să supraviețuiască¹⁰⁰. Aceasta s-a datorat și faptului că negustorilor principali, cunoscuți sub numele de *gosti*, li s-a permis să joace un dublu rol, acela de agenți ai țarului, atât comerciali cît și fiscali, și cel de negustori independenți¹⁰¹. În cele din urmă ei au putut întrerupe legăturile cu țarul, devenind chiar rivalii lui efectivi. Și în final „întreprinderea privată a determinat în mare măsură expansiunea Rusiei spre

Pacific, deși arareori susținută de stat, fiind mai degrabă în competiție cu ea¹⁰².

În ceea ce privește industriile meșteșugărești, acestea par a fi în declin peste tot, în mare măsură deoarece absența barierelor tarifare a permis produselor din ce în ce mai economice ale industriei vest-europene să se vîndă la un preț mai avantajos decît produsele locale¹⁰³. În măsura în care industriile locale au supraviețuit, ca de exemplu cea producătoare de dantelă în Cehia, ele funcționau ca artizanat rural pentru sedii comerciale din afara zonei respective¹⁰⁴.

Totuși, în ansamblu, aceasta a însemnat o oarecare schimbare, a încurajat diversificarea agriculturii și a pregătit terenul pentru dezvoltarea industrială de mai tîrziu a Boemiei¹⁰⁵. Deoarece Rusia constituia propria sa economie mondială, o parte din capitalul acumulat a fost direcționat către dezvoltarea industrială¹⁰⁶. Chiar și în cazul celei mai importante industrii exportatoare a economiei mondiale europene, cea textilă, unde s-ar fi crezut că industria rusească avea să dea faliment în fața competiției, industria locală a păstrat cea mai mare parte din piață din punct de vedere cantitativ și chiar o parte din această piață din punct de vedere calitativ¹⁰⁷.

În mod similar, am putea analiza motivele pentru care Imperiul Otoman nu făcea parte din economia mondială europeană¹⁰⁸. Ar fi poate mai indicat să ne îndreptăm atenția către problema comerțului portughez din Oceanul Indian și a măsurii în care acesta era diferit de comerțul spaniol din Oceanul Atlantic.

Trebuie să începem prin renunțarea la mitul legat de rolul turcilor în apariția comerțului portughez din Oceanul Indian. Departate de ideea că nașterea Imperiului Otoman a condus spre închiderea coastei mediteraneene de est pentru vestul Europei, motivînd astfel căutările Portugaliei în vederea descoperirii rutei Capului Bunei Speranțe spre Asia, astăzi se recunoaște unanim atît că explorările în exterior ale Portugaliei antedatau dezvoltarea otomanilor și că declinul comerțului cu condimente în zona coastei de est a Mediteranei antedata implicarea ei în acest comerț. Într-adevăr, A.H. Lybyer pune „declinul” Levantului nu pe seama opoziției culturale față de tehnologia modernă, ci tocmai pe seama modificării structurale a comerțului și deci a neinclunderii lui în economia mondială europeană în expansiune.

“[Turcii] nu au fost agenți activi în blocarea deliberată a drumurilor comerciale. Prin indiferența și conservatorismul lor notorii ei nu au contribuit cu aproape nimic la mărirea dificultăților traficului oriental. Pentru ei, descoperirea noilor drumuri comerciale nu era imperativă. Dimpotrivă, ei au avut de pierdut de pe urma descoperirii unui drum nou și avantajos. Dacă nu ar fi existat o cale în jurul Africii, istoria Levantului începând cu 1500 ar fi putut fi mult diferită. În primul rând, sultanii mameluci ar fi putut găsi în comerțul lor neîntrerupt un suport financiar suficient pentru a putea rezista cu succes atacului turcilor în 1516. Dar dacă turcii ar fi cucerit Egiptul în timp ce cursul comerțului oriental încă mai trecea pe teritoriul lui, fie ar fi fost deposezați, mai devreme decât s-a întâmplat de fapt, de controlul asupra acestor drumuri comerciale, fie ar fi trebuit să se adapteze comerțului tot mai intens prin dominioanele lor. În cazul din urmă, ei ar fi putut fi forțați să adopte căi noi și să adauge la capacitatea lor minunată de unificare teritorială o schemă paralelă de organizare a comerțului lor... Schimbarea rutelor comerciale a fost făcută, dar nu de către turci, ci în pofida și spre dezavantajul lor”¹⁰⁹.

Într-un capitol anterior am încercat să explicăm complexul de forțe din Portugalia (și Spania) care a condus către explorările din secolul al XV-lea și către comerțul de peste mări și imperiile din secolul al XVI-lea. Este uimitor faptul că motivațiile economice ale expansiunii iberice se îndreptau în mare măsură spre zonele atlantice (emisfera vestică, deși nu erau conștienți de aceasta, și vestul Africii) și nu spre Asia, deși ideologia explorărilor pune mare accent pe căutarea unui drum spre Indii. De exemplu, în cadrul listei lui Vitorino Magalhães-Godinho privind factorii care au dominat faza incipientă a expansiunii portugheze (de la lipsa de aur și cereale, la nevoia de pământuri și sclavi pentru producția de zahăr, și nevoia de zone de pescuit), nu sînt menționate piperul sau mirodeniile, narcoticele, mătăsurile, porțelanul sau pietrele prețioase, pe scurt tot ceea ce Portugalia va importa din Asia în secolul al XVI-lea¹¹⁰. Dar în ultima pătrime a secolului al XV-lea s-a trezit interesul portughezilor pentru comerțul cu mirodenii¹¹¹, iar căutarea lui Prester John devenise legată

de interesul regelui Ioan al II-lea, „deoarece regatul [lui Prester John] i-ar fi servit ca loc de popas în drumul spre India, de unde căpitanii portughezi ar aduce înapoi bogățiile comercializate pînă atunci de către Venetia”¹¹². Aurul din Africa de Vest plus piperul și mirodeniile din Asia aveau să însumeze mai mult de jumătate din venitul statului portughez în 1506 și împreună cu comerțul în dezvoltare cu Asia aveau să reprezinte „baza economiei imperiale”¹¹³.

Vasco da Gama a venit, a văzut și a cucerit mult mai mult și mult mai rapid decît Cezar. Este într-adevăr extraordinar faptul că în cîțiva ani navele portugheze au dominat complet comerțul intens din Oceanul Indian. Care a fost structura acestei întreprinderi și cum s-a putut constitui atît de rapid?

Răspunsul la a doua parte a întrebării este relativ simplu: superioritatea tehnologică a vaselor cu tunuri care apăruseră în zona atlantică a Europei în cele două secole anterioare și la care în 1501 s-a adăugat o inovație tehnologică crucială - introducerea orificiilor pentru tunuri în corpul navei și nu în suprastructură¹¹⁴. Oare acest avantaj tehnologic a fost suficient pentru a explica succesul Portugaliei, sau trebuie să adăugăm la aceasta ideea că Portugalia „a pornit spre Asia cu o hotărîre de a învinge care a fost mai puternică decît voința popoarelor asiatice de a opune rezistență”, după cum insistă B. Sansom?¹¹⁵ Poate că da, deși eu înclin să cred că unele calități culturale, cum ar fi spiritul psihologiei colective, sînt produsul unei foarte specifice conjuncturi a structurii sociale și nu depășesc ca durată pe cea a bazei lor.

În orice caz, începînd aproximativ din 1509, cînd portughezii au învins flota egipteană la Diu, flota portugheză a deținut „hegemonia de necontestat”¹¹⁶ în Oceanul Indian. În plus, în timpul secolului al XVI-lea (dar numai pînă în 1570 pentru strîmtoarea Malacca), negustorii portughezi puteau fi găsiți nu numai acolo, ci și în Marea Chinei, pe coastele de est și vest ale Africii, în sudul Atlanticului, în Terra Nova și, desigur, în Europa. „O economie portugheză, deci, prezentă peste tot.”¹¹⁷

Sistemul portughez de control în Asia era în fond foarte simplu: o flotă de două escadre (una care să blocheze Marea Roșie și alta care să patruleze pe coasta vestică a Indiei), un Guvernator general la Goa și șapte

fortărețe la periferie.¹¹⁸ Din motive comerciale ei au păstrat o serie de avanposturi comerciale (*feitoria*) și au stabilit trei mari piețe intermediare: Malacca, Calcutta și Ormuz, precum și o escală subsidiară la Aden.¹¹⁹ Cea mai mare dintre ele era Malacca, devenită o uriașă magazie și antrepozit de mărfuri, amplasate acolo aproape în mod obligatoriu, deoarece musonul forța vasele care veneau din est să descarce în acel punct.¹²⁰ Această structură a fost elaborată de personajul principal al scenei portugheze, Affonso Albuquerque, care a conceput-o ca o soluție pentru dilemele militare ale acestei acțiuni îndrăznețe.¹²¹

În mare, comerțul se afla în mâinile statului,¹²² și când rolul Portugaliei a început să slăbească în ultima parte a secolului al XVI-lea, sectorul particular s-a retras complet din comerțul limitat pe care-l practica din cauza riscului mărit.¹²³

Asupra câtorva mici zone, portughezii dețineau suveranitatea directă. În unele zone, cum ar fi Cochin sau Ceylon, conducătorul local se afla sub „protecție” portugheză. Dar în majoritatea locurilor, portughezii nu emiteau nici o pretenție în sensul conducerii politice, în schimb „se deplasau și făceau comerț în conformitate cu legile, uzanța și obiceiurile statelor în care se aflau.”¹²⁴ După cum afirmă Donald F. Lach, în perioada aceea europenii erau „interesați în primul rînd de acele țări în care unitatea efectivă și autoritatea centrală favorizau asigurarea condițiilor stabile pentru comerț și a unui climat favorabil pentru evanghelizare.”¹²⁵

Pentru a aprecia de ce nu considerăm zona comercială a Oceanului Indian ca făcînd parte din economia mondială europeană, în ciuda faptului că era complet dominată de o putere europeană, trebuie să analizăm succesiv semnificația acestei dominații pentru țările asiatice afectate, semnificația ei pentru Europa și care este raportul cu acele părți ale Americilor, aflate sub guvernare iberică.

Fără îndoială că un element major în ascensiunea fulgerătoare a Portugaliei, mai întîi în Oceanul Indian și apoi în Marea Chinei, a fost „vidul din comerțul maritim”, după cum îl numește Trevor-Roper, care a existat pe vremea aceea în ambele zone: „intensul comerț al Asiei - din care comerțul pe distanță lungă cu Europa nu era decît o parte - se afla la dispoziția primilor veniți.

Portughezii au venit și au pus stăpînire pe el; și atît timp cît a durat vidul - pînă cînd i-au depășit europenii sau pînă cînd Asia li s-a opus - a fost monopolul lor."¹²⁶ Vidul nu era economic ci politic, deoarece este esențial pentru înțelegerea situației faptul că portughezii nu au creat comerțul. Ei au preluat o rețea comercială preexistentă, aflată în acea vreme în mîinile negustorilor musulmani (arabi și gujurați) în Oceanul Indian și a piraiilor *wako* în Marea Chinei.¹²⁷ Îndepărtarea comercianților musulmani, care a avut loc, prima în timp, „s-a realizat prin forță brutală și nu prin competiție pașnică.”¹²⁸ În primul rînd ea s-a datorat superiorității politico-navale.¹²⁹

Importul masiv din Asia spre Lisabona a fost cel de piper, sau piper și mirodenii. La sfîrșitul secolului al XV-lea, înainte ca Portugalia să apară pe scenă, Europa deja consuma probabil un sfert din producția Asiei¹³⁰; și pentru a putea face față cerințelor mărite ale Europei, producția Asiei s-a dublat în decursul secolului.¹³¹ În schimb, ceea ce Asia obținea în principal din Europa erau metalele prețioase de aur și argint.¹³² Argintul venea mai ales din Americi și din Japonia.¹³³ Se pare că, la început, aurul a fost livrat din vestul Africii¹³⁴, apoi din sud-estul Africii, Sumatra și China.¹³⁵

Data fiind acumularea de metale prețioase în Europa, este ciudat că acest gen de dezechilibru formal al plăților a durat atît de mult. Dar dacă Europa dorea ofertele Asiei, se pare că acesta era prețul pe care trebuia să-l plătească. Aceasta indică o direcție principală în care Asia nu făcea parte din economia mondială europeană în acea perioadă, deoarece între 1500-1800 relațiile Europei cu statele Asiei „erau în general conduse într-un cadru și pe baza unor condiții stabilite de popoarele asiatice. Cu excepția celor care traiau în cîteva centre coloniale, europenii erau cu toții tolerați acolo.”¹³⁶ Și aceasta, în pofida superiorității militare a Europei. Deoarece trebuie să avem în vedere că această superioritatea militară era doar o superioritate *navală*.¹³⁷

Din punctul de vedere asiatic, comercianții portughezi se deosebeau fundamental de cei care i-au precedat istoric. Cumpărătorii „nu erau negustori antreprenori particulari - ci o formidabilă putere navală, acționînd în numele unui stat străin, și reprezentînd negustorii lui și pe sine.”¹³⁸ Aceasta a însemnat că

relațiile comerciale - mai precis prețurile - erau fixate prin tratate recunoscute de legea internațională. Dar statele trebuiau să trateze cu alte state. Iar portughezilor le-a luat mult timp pentru a se adapta înaltei demnități statale pe care au întâmpinat-o¹³⁹. Inițial, portughezii doreau să obțină mari profituri de pe urma cuceririlor, dar după 10 ani au realizat că aceasta era o politică îngustă¹⁴⁰. În schimb, ei au devenit arbitri și intermediari în comerțul *intra*-asiatic, folosind profiturile ce au rezultat pentru a valorifica comerțul pe ruta Capului Bunei Speranțe, aducând atât mirodenii cât și metalele prețioase în Portugalia. A fost, după cum spune Godinho, „un vis grandios“, „o întreprindere ce depășea posibilitățile ei (*démesurée*)“¹⁴¹. Ei au sacrificat metalele prețioase (și nu numai atât) în favoarea mirodeniilor, dar au realizat un „comerț *intra*-asiatic centralizat“, și aceasta „era ceva cu totul nou în Asia“¹⁴². Tradus în termenii economiei mondiale europene, rolul portughezilor ca intermediari a însemnat că „o bună parte din importurile europene derivau din exporturi invizibile de servicii comerciale și de transport“¹⁴³. Gradul de importanță al comerțului *intra*-asiatic pentru economia implicării portugheze în Asia este relevat de faptul că primul vas rapid nonstop (*une „carrière“ de droiture*) a parcurs distanța Lisabona-Malacca numai după 75 ani, în 1578¹⁴⁴.

Astfel, pentru Asia, comercianții portughezi au însemnat două lucruri: comercianții asiatici tratau cu un stat ca agent al negustorilor și comerțul *intra*-asiatic era raționalizat. Cu toate acestea, J.C. van Leur nu este de părere că ele sînt suficiente pentru a justifica denumirea de schimbare socială:

“Regimul colonial portughez... nu a introdus nici un element economic nou în comerțul din sudul Asiei... Regimul portughez a introdus numai o epuizare lentă a structurii existente a transportului naval și comerțului. Următoarea perioadă [cea a olandezilor] avea să organizeze, la rîndul ei, un nou sistem de comerț exterior și de transport naval extern, avea să dea naștere la relații coloniale clare și avea să creeze noi forme economice în Europa - poate nu ca un rezultat direct, ci mai degrabă ca o dezvoltare paralelă sprijinită de sistem...”

Caracterul asiatic internațional al comerțului a fost menținut, în timp ce independența politică a statelor orientale a rămas practic neatinsă de influența europeană. Marea rută comercială intra-asiatică și-a păstrat întreaga semnificație.¹⁴⁵

Literatura de specialitate tinde să susțină afirmațiile lui van Leur.¹⁴⁶ Portughezii au sosit și au găsit o economie mondială înfloritoare. Ei au organizat-o puțin mai bine și și-au însușit o parte din bunuri ca o recompensă pentru eforturile lor. Organizarea socială a economiei ca și suprastructura politică au rămas, în mare, neschimbate. Modificarea majoră are loc numai în producția de piper, singurul condiment „care a ajuns la producția de masă.”¹⁴⁷ Dar tehnologia cultivării piperului este atât de simplă încât necesită foarte puțină muncă pentru a mări producția, pe baza tehnologiei extensive, deoarece piperul are o importantă calitate: „odată plantat, nu trebuie îngrijit.”¹⁴⁸ Ca urmare, un secol de dominație portugheză a însemnat, în principal, pentru cea mai mare parte a Asiei, că portughezii, mai mult decât arabii, realizau profitul. Istoricul indian K.M. Pannikar sintetizează această perspectivă spunând:

“Pentru conducătorii indieni nu avea nici o importanță dacă negustorii lor își vindeau mărfurile portughezilor sau arabilor. De fapt, portughezii prezentau avantajul de a putea vinde conducătorilor indieni armele și echipamentul de care aveau nevoie. În ceea ce privește comercianții indieni, ei și-au elaborat foarte curînd un sistem de autorizații în virtutea cărora puteau să-și desfășoare comerțul fără concurența negustorilor arabi, și în acest sens se poate spune că monopolul portughez le-a fost de ajutor.”¹⁴⁹

De aceea, în ciuda faptului că „întreprinderile regilor portughezi... însumau monopolurile asupra protecției, transporturilor și bunurilor transportate”¹⁵⁰, Charles Boxer numește ascendentul maritim portughez „o suprastructură intrinsec fragilă.”¹⁵¹ Nici Asia și nici zonele de coastă de la Oceanul Indian nu au devenit componente ale economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea. Asia era o zonă externă cu care Europa întreținea relații comerciale pe baza unor condiții oarecum inechitabile. Adică elemente ale monopolului impus prin forță pătrunseseră în operațiile comerciale. A

fost, după opinia lui Chaunu, o “conquista talasocratică”¹⁵² din partea Portugaliei. Dar viața internă a Asiei a rămas în esență neschimbată în urma contactului. Desigur, ar fi greu de afirmat că producția de materii prime a Asiei era în acea vreme parte integrantă din diviziunea europeană a muncii.

Putem găsi și alte dovezi dacă analizăm impactul comerțului portughezo-asiatic asupra Europei. Europa nu a cucerit Asia în secolul al XVI-lea pentru că nu a fost capabilă. Avantajul ei militar era numai pe mare.¹⁵³ Pe uscat ea se retrăgea încă în fața atacului otoman¹⁵⁴, și acest echilibru militar avea să se schimbe numai o dată cu revoluția industrială.¹⁵⁵

În această perioadă, Asia livra Europei articole de lux. Într-adevăr, articolele de lux sînt importante și nu sînt de disprețuit, dar ocupă locul al doilea după hrană (cereale, vite, pește, zahăr) și mîna de lucru necesară pentru producerea ei. De asemenea, ele ocupau locul al doilea și după lingouri, nu lingourile stocate, ci lingourile ca bani (deși era numai o iluzie că lingourile ar putea fi folosite ca bani, iluzie constînd din folosirea lor la nevoie ca marfă). Prin comparație cu hrana și chiar cu lingourile, o economie mondială se poate adapta mai bine la variațiile ofertei de articole de lux.

Se poate afirma că nici piperul și nici măcar mirodeniile nu erau chiar articole de lux, deoarece erau esențiale pentru păstrarea hranei și ca medicamente.¹⁵⁶ O dată în plus, se pune problema gradului de importanță. Hrana care era păstrată era în principal carnea, ea nefiind chiar un lux dar nici nu era destinată celor aflați în regimuri de subzistență. La fel și medicamentele.¹⁵⁷ Desigur, după cum afirmă Chaunu, o dată cu creșterea nivelului de trai în Europa și cu modificarea balanței puterii în lume, piperul devenise mai puțin un articol de lux. Problema este, după părerea mea, cu cît mai puțin?:

“Cînd apare [piperul] pentru prima oară în Vest?

De obicei, există cîteva puncte de referință [*jalons*]. Primul dintre ele îl reprezintă contactele între est și vest în secolele al XII-lea și al XIII-lea în Mediterană, în timpul Cruciadelor. De fapt, trebuie luați în considerare doi factori. Creșterea consumului de piper trebuie în mod sigur corelată cu creșterea consumului de carne în secolele al XIV-lea și al XV-lea, un fenomen stabilit cu certitudine. Deși mai de

durată, dezvoltarea modelelor de consum care implicau produse costisitoare și procurate de la distanțe mari mi se pare inseparabil legată de modificarea raporturilor de putere în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Condimentele procurate în condițiile secolului al XIII-lea constituiau un lux. Pentru a le obține era nevoie de puterea care să permită creștinismului occidental dezvoltarea lentă a potențialului său [*le lent décollement de ses moyens*]. Această putere a făcut posibilă pentru Vest procurarea, unul după altul, a diferitelor stimulente ale papilelor gustative și ale sistemului nervos, pe care creștinătatea latină a fost mai puțin înțeleaptă în a le produce decât civilizațiile orientale.“¹⁵⁸

În orice caz, în măsura în care piperul nu era un lux ci o seminecesitate, tocmai cel din Africa de Vest (*malaguette*), și nu produsele asiatice, era cel mai important din punctul de vedere al *cantității*, dacă nu al prețului.¹⁵⁹

Fără îndoială, comerțul cu Asia era *avantajos* pentru Portugalia. Acesta era de fapt și scopul lui. Godinho analizează acest fapt pe 25 de pagini. Un exemplu, poate spectacular, va fi suficient. Mărfurile care au intrat au fost evaluate în 1512 de Albuquerque ca avînd o valoare de opt ori mai mare în monedă portugheză decât a celor exportate.¹⁶⁰ Deci, este ușor de înțeles de ce piperul era „cea mai importantă marfă speculativă [din secolele al XVI-lea și al XVII-lea], care atrăgea atenția celor mai mari comercianți și capitaliști ai vremii.“¹⁶¹ Divizibilitatea și durabilitatea piperului, ca și marja sa de profit, „l-au făcut un excelent obiect de speculă.“¹⁶²

Această speculă nu era pur și simplu cea a capitaliștilor ca antreprenori individuali. În primul rînd, era cea a statului portughez care a încercat „să își mărească bogăția națională prin folosirea puterii militare“, în formularea lui Frederic Lane.¹⁶³ Vom analiza mai jos prețul acestei politici. În acest punct este totuși pertinentă inserarea aprecierii lui Lane asupra acestei „specule“ colective:

„În decursul a cincizeci sau o sută de ani, o politică mai pașnică, care să încurajeze o mai mare dezvoltare a comerțului cu Estul, ar fi putut face națiunea mai bogată. Deși cucerirea Indiei a mărit venitul național al Portugaliei pentru un timp, a fost

urmată mai târziu de o scădere a productivității muncii națiunii. Deci nu reprezintă un caz clar de succes prin folosirea forței armate în vederea creșterii prosperității unei națiuni.“¹⁶⁴

Dar ar fi putut Portugalia să ducă „o politică mai pașnică?“ Este îndoielnic parțial, așa cum sugerează Lane - datorită tipului de capital și de muncă ce existau în Portugalia în 1500.¹⁶⁵

Cu toate acestea, discuția despre profitabilitate clarifică limitele profitului prin comerțul într-o zonă externă. Profiturile, după încheierea socotelilor, sînt cele de pe urma jafului. În timp însă, jaful înseamnă autozădărniciere, în vreme ce exploatarea în cadrul unei singure economii mondiale înseamnă autoconsolidare.

Poate că acest aspect va fi mai clar dacă vom încerca să comparăm sistematic Peninsula Iberică în Asia și Iberia în Americi. În primul rînd trebuie menționat cîte ceva despre relațiile Portugaliei și Spaniei. Bula papală, *Inter Coetera*, în a doua ei versiune din iunie 1493, trăgea o linie de demarcație vestită prin care probabil repartiza diferite părți ale lumii noneuropene în grija Spaniei și Portugaliei în scopul evanghelizării.¹⁶⁶ Pentru regiunile Atlanticului aceasta însemna că suveranitatea Portugaliei era recunoscută în Brazilia și în insulele noncaraibiene din Atlantic, iar cea a Spaniei, în întreg continentul. Se presupune că Asia a fost „alocată“ Portugaliei. Dar Magellan l-a convins pe Carol Quintul să reinterpreteze harta, întrucît estimarea longitudinilor era dificilă în secolul al XVI-lea iar el a revendicat în 1520, în numele Coroanei spaniole, Filipinele, care însă nu au fost ocupate pînă în 1564.¹⁶⁷ Într-adevăr, numai cînd Portugalia începe să devină o sursă de piper mai puțin importantă, datorită reîntăririi rolului Veneției, Spania organizează expedițiile în Filipine și în China în căutarea piperului.¹⁶⁸

Deci, este vorba despre un rol hispanic preponderent, cu un colț portughez, în Americi și despre un rol portughez preponderent, cu un colț spaniol, în Asia. Este izbitor cît de asemănătoare era, în mare, politica *iberică* în ambele zone. Deoarece în secolul al XVI-lea Peninsula Iberică înființează *colonii* în Americi dar numai *posturi comerciale* în Asia.¹⁶⁹

Am discutat deja despre politica spaniolă în Americi și despre politica portugheză în Asia. Este demn de notat

că fiecare a încercat să generalizeze experiența ei dominatoare asupra celeilalte zone, dar, realizînd propria eroare, fiecare s-a adaptat la cerințele zonei. Portughezii au încercat să-și limiteze amestecul în Brazilia la organizarea unui antrepozit, dar au fost forțați să o colonizeze în 1530 ca o măsură preemptivă.¹⁷⁰ În mod similar, spaniolii au încercat să folosească un sistem tip *encomienda* în Filipine, dar comerțul internațional era insuficient pentru a acoperi costurile și au recurs la modelul portughez. „Astfel, la Manila comerțul s-a stabilit la un schimb direct de argint din Noua Spanie pentru mărfuri chinezești.”¹⁷¹

Motivele celor două politici diferite par a fi, după cum am mai menționat, două la număr. Pe de o parte, beneficiile de pe urma colonizării Americii erau, într-un sens, mai mari. Pe de altă parte, dificultățile de a coloniza Asia erau mult mai mari. Ca urmare a combinației celor două, Americile au devenit *periferia* economiei mondiale europene, în timp ce Asia a rămas o *zonă externă*.

Prin beneficii nu înțelegem profitul pe termen scurt, deși, chiar și în acest sens, Americile au un avantaj de aproximativ 50% față de Asia¹⁷², ci profituri pe termen lung, calculate prin prisma costurilor de oportunitate. Comerțul asiatic era un *comerț de import*, în special partea acestuia care ocolea Levantul.¹⁷³ Într-adevăr, unul dintre motivele pentru care Spania a renunțat, în cele din urmă, la galionul Manila a fost tocmai opoziția de acasă față de scurgerea de lingouri pe care o reprezenta.¹⁷⁴ După cum am arătat, există în mod sigur și unele excepții. Se pare, de exemplu, că pădurile indiene de tek au fost într-o oarecare măsură încorporate în economia mondială europeană ca furnizoare de material lemnos pentru vasele construite în șantierul naval din Goa.¹⁷⁵

Dar acesta este un aspect minor în comparație cu producția de lingouri, cherestea, piele și zahar din Lumea Nouă, care a evoluat de-a lungul secolului de la o tehnică a culesului la o formă stabilă de producție, folosind mînă de lucru ieftină și supraveghere europeană¹⁷⁶, conducînd astfel la *transformarea* structurii sociale a zonelor implicate și la încorporarea lor în economia mondială europeană.¹⁷⁷

Numai atunci cînd nu avea de ales, în sensul că nu putea obține un produs în cadrul propriei ei economii

mondiale, Europa se îndrepta spre zona externă pentru a-l obține la un preț mai ridicat.

Să luăm de exemplu mătasea. Woodrow Borah a descris motivele decăderii producției mexicane de mătase naturală în ultima parte a secolului al XVI-lea.¹⁷⁸ După cum subliniază Chaunu, tocmai atunci are loc „apogeul comerțului Galionului, apariția masivă, bruscă și efemeră a mătăsii chinezești pe piața indiană.”¹⁷⁹ Desigur, atunci când spaniolii nu mai au argint american pentru a-l oferi chinezilor, ei nu mai pot cumpăra mătasea iar comerțul Galionului de la Manila se prăbușește cam pe la 1640.¹⁸⁰

Ca o regulă generală, granițele geografice ale unei economii mondiale sînt o problemă de echilibru. Dinamica forțelor în centru poate genera o presiune expansionistă (după cum am văzut că s-a întîmplat în Europa în secolul al XV-lea). Sistemul se extinde spre exterior pînă cînd atinge un punct în care pierderea este mai mare decît cîștigul. Un factor este desigur distanța, o funcție a stadiului tehnologiei. Am menționat anterior conceptul unei lumi de șaiszeci de zile. Există multe moduri de a aprecia timpul. Să comparăm descrierea lui Chaunu asupra timpului necesar unei călătorii din Peninsula iberică în Americi și din Peninsula Iberică în Asia. despre cea dinții el spunea: „Drumul dus, o lună, drum întors, șase săptămîni, o călătorie completă incluzînd încărcări și descărcări, într-un ciclu anual cuprinzînd totul între sezoanele moarte de iarnă.”¹⁸¹ Despre cealaltă, el spune:

“La punctul distanței maxime să zicem axa Sevilla-Manila din 1565 universul născut în urma lungii transformări din secolul al XV-lea și al XVI-lea este un univers de cinci ani. Adică, cinci ani este timpul mediu necesar pentru o călătorie din Spania în Filipine.”¹⁸²

În mod clar, diferența era considerabilă.

Dar rezistența impusă de distanță era îmbinată cu rezistența impusă de autoritatea instituită. Americile au fost ușor cucerite. Chiar și statele organizate, cum erau aztecii sau incașii, nu se puteau măsura cu armele europene. Cu Asia a fost o cu totul altă situație. Nici Portugalia și nici succesorii ei din secolul al XVII-lea nu au putut să utilizeze putera de foc pentru a face cuceriri importante. Din această cauză, ei nu au putut stabili un sistem ca în Americi sau în Europa de Est, unde puțină

forță permite o mare expropriere de surplus. Dimpotrivă, a fost necesară multă forță (portughezii împotriva rivalilor lor maritimi) pentru a realiza achiziționarea unei cantități mai mici de surplus (deoarece conducătorii locali puteau insista asupra unui procentaj mult mai mare). Un mod de a privi acest fapt este aprecierea profitabilității diferitelor tipuri de folosire a forței. Frederic Lane o conceptualizează astfel:

„Mă încumet să propun, ca ipoteză, că întreprinderile [coloniale] care foloseau forța pentru a jefui și a împiedica comerțul rivalilor [de exemplu, portughezii în Asia] erau în general supuse Legii profiturilor descrescînde, dar ca multe întreprinderi care foloseau forța pentru a crea protecție [împotriva distrugerii sau capturării capitalului și a dislocării forței de muncă], inclusiv multe care impuneau munca forțată [de exemplu, portughezii în Brazilia], se bucurau de avantajul creșterii profiturilor.“¹⁸³

Analizarea problematicei periferiei și a arenei externe implică aspecte diferite. Numai la periferie grupul mai puternic din punct de vedere economic a putut să-și consolideze poziția și prin dominație culturală. Portughezii au înțeles acest fapt mai bine decât spaniolii. Ultimii au considerat evanghelizarea creștină o prioritate, într-o mai mare măsură decât portughezii, care erau mai sensibili față de limitele puterii lor în această măreață confruntare creștino-musulmană din Asia secolului al XVI-lea. După cum subliniază Chaunu, spaniolii au depus un mare efort în împiedicarea penetrației musulmane în Filipine. Ei au reușit într-o oarecare măsură dar au plătit un preț economic: „Această ostilitate adîncă față de Islam, această inabilitate de a încheia afaceri cu conducătorii musulmani din Moluca nu a fost oare adevărata explicație, mai mult decât ostilitatea portughezilor, pentru incapacitatea spaniolilor de a face un succes din comerțul cu condimente în Filipine?“¹⁸⁴ Comparați aceasta cu hotărîrea pe care au luat-o portughezii în Congo, unde la început s-au jucat cu evanghelizarea, colonizarea, chiar și cu agricultura în sistem fiscal-comercial, pentru ca mai tîrziu să realizeze că prețul era prea ridicat și să se retragă la o relație de antrepozit, în care au căutat în principal sclavi și fildes.¹⁸⁵

În Asia, dominația portugheză asupra Oceanului Indian și asupra strîmtorii Malacca era supusă provocărilor tot mai pronunțate - pe măsura desfășurării „lungului” secol al XVI-lea - din partea arabilor și a Veneției (vechea cale a Levantului), din partea statelor care răsăreau în nord-vestul Europei (Anglia și Olanda), și a forțelor indigene resurgente din Asia.

Într-un capitol anterior, am discutat despre renașterea zonei mediteraneene estice în „al doilea” secol al XVI-lea. Deci să revedem pe scurt această chestiune. Pentru a izola Levantul era nevoie de o blocadă costisitoare. Esența problemei era că „Portugalia nu era suficient de bogată pentru a menține această vastă rețea, fortărețele ei, escadrele ei costisitoare, funcționarii ei”¹⁸⁶. În jurul anilor 1530, turcii au fost din nou capabili să debarce în Golful Persic și din acel moment profiturile portughezilor de pe urma comerțului încep să scadă¹⁸⁷. Prin 1560, Alexandria exporta la fel de multe mirodenii în Europa ca și spre sfîrșitul secolului al XV-lea¹⁸⁸, deși, în mod sigur, era vorba despre o cantitate proporțional mai mică. În plus, portughezii nu voiau sau nu puteau să-și micșoreze prețurile pentru a face față concurenței venețiene¹⁸⁹. Și, desigur, ne referim numai la comerțul cu piper, deoarece comerțul cu droguri se pare că nu devenise un monopol portughez¹⁹⁰. Declinul portughezilor poate fi măsurat tocmai prin faptul că, după 1580, au căutat o breșă în însuși comerțul venețian.¹⁹¹ Declinul Portugaliei era deci foarte real. Godinho ne previne să nu cădem în extrema cealaltă și să vedem o imagine roză a Veneției în înflorirea ei¹⁹², o perspectivă pe care am mai avut ocazia să o expunem. Deoarece Veneția nu a putut aduna tot ceea ce pierduse Portugalia.

Un rival chiar mai eficient era nord-vestul Europei. Nu trebuie să uităm că atunci cînd Coroanele Spaniei și Franței au declarat faliment în 1557, Coroana portugheză le-a urmat în 1560. Nu vom relua motivele dezvoltării Olandei și Angliei. Dar trebuie să ținem cont de un factor esențial în comerțul cu mirodenii și anume că existau de fapt două comerțuri cu mirodenii, adesea numite „contractul asiatic” și „contractul european”. Adică, existau profituri de pe urma mirodeniilor aduse din Asia la Lisabona (sau Veneția sau mai tîrziu Amsterdam) și existau profituri de pe urma acelorași mirodenii revîndute

consumatorilor europeni, care puteau fi găsiți în principal în nordul Europei.¹⁹³

Portughezii nu dețineau rețeaua necesară pentru a vinde piperul în Europa, în special după declinul Anversului, cu care întreținuseră relații strânse. Chaunu spune despre Portugalia anului 1585:

„Izolată de Nord, regele Spaniei, care domnește în Lisabona din 1580, oferă în van contractul Europei. Italia nu este suficient de puternică [*n'est pas du taille*]. Nimeni în Spania nu poate visa la asta. El trebuie să înlocuiască Anversul cu toată puterea capitalismului german, cea a unor Welseri sau Fuggeri.

Cum poate fi aceasta exprimată mai clar? În final contractul Europei are prioritate față de cel al Asiei.“¹⁹⁴

Dar unii ca Welserii sau Fuggerii nu erau suficient de puternici la rîndul lor pentru a ține piept englezilor și olandezilor.¹⁹⁵ Și apariția olandezilor este de fapt lovitura de grație dată Venetiei pentru că Amsterdamul „mai eficient [*décit Lisabona*] distruge vechiul comerț mediteranean.“¹⁹⁶

Olandezii (și englezii) aveau nu numai avantaje în Europa. Superioritatea lor navală în Oceanul Indian reprezenta un avantaj financiar în plus. Ei puteau obține profituri nu numai în urma comerțului, ci și în urma jefuirii vaselor portugheze.¹⁹⁷ Cu toate acestea, olandezii (și englezii) nu introduseseră un nou element în scena asiatică. Ei continuau rolul de intermediari ai portughezilor.¹⁹⁸

Aceasta ne conduce către ceea ce se întîmpla în Asia. În timp ce portughezii se prăbușesc, controlul este în parte recîstigat de conducătorii asiatici. De exemplu, începînd cu 1570, în strîmtoarea Malacca javanezii au preluat comerțul cu condimente, cel puțin pînă la amestecul olandezilor în 1596.¹⁹⁹ Pentru un timp, portughezii au avut drept compensație noul monopol al întreținerii comerțului între China și Japonia.²⁰⁰ Dar atunci cînd japonezii au reușit să depășească anarhia internă, ei nu au mai avut nevoie de portughezi. Inițial, împărații Ming interzisese japonezilor să facă negoț, fiind înfuriați din cauza piratilor *Wako*. Îndată ce *Wako* au fost ținuți sub control, comerțul direct a fost din nou posibil. În plus, acum olandezii și englezii au apărut pe

scenă ostili Spaniei (și Portugaliei). Relațiile dintre japonezi și iezuiți se înrăutățiseră, și era posibil acum pentru Japonia să se retragă din economia mondială, mai ales avînd în vedere că manufacturile indigene anulau nevoia de mătase chinezească²⁰¹.

Este posibil ca retragerea Japoniei să fi fost cauzată de agresivitatea evanghelistă exagerată a Bisericii creștine, după cum afirmă C.R. Boxer.²⁰² Trebuie luată în considerare o ipoteză a lui Boxer, ale cărui cunoștințe și judecată istorică impun respect. Cu toate acestea, el prezintă puține dovezi empirice concrete în susținerea deducției lui. Oare nu s-ar fi retras ei oricum datorită creșterii puterii lor interne și a legăturilor slabe pe care le aveau cu orice economie mondială?

Înșiși cetățenii portughezi au tras învățăminte de pe urma declinului comerțului de antrepozit. Ei s-au desprins de țara mamă și s-au adaptat traiului de supraviețuire în Asia. Ei au devenit, în termeni economici, în mare parte asiatici de origine europeană, deși mai puțin în termeni politici și fără îndoială deloc în termeni culturali. J.B. Harrison descrie autonomia militară și politică tot mai pregnantă a *Estado da India*, de-a lungul secolului al XVI-lea, ca un proces care s-a desfășurat paralel cu creșterea importanței comerțului intra-asiatic pentru portughezi.²⁰³ O dată cu creșterea conflictelor de interese între portughezi acasă și în India,

„portughezii s-au infiltrat în lumile Orientului, instalîndu-se peste tot sub numele de *casados* [literal, cei care întreprindeau o gospodărie], ei s-au implicat în interesele și operațiunile locale, regionale sau inter-regionale²⁰⁴”

Atunci cînd Spania absoarbe Portugalia în 1580, procesul se accentuează și mai mult. Portughezii locali nu vor să primească castilieni în piețele lor, iar regele Spaniei nu are suficientă putere pentru a-i forța.²⁰⁵ Aceasta înseamnă însă că, în loc să fie îndreptată spre statutul de zonă periferică, un secol de amestec iberic a împins Asia și mai departe. Abia aproximativ un secol mai tîrziu Europa avea să fie suficient de puternică pentru a începe încorporarea acestor regiuni.

1. Pentru o trecere în revistă a acestui comerț, vezi H. Kellenbenz, „Landverkehr, Fluss-und Seeschiffahrt im Europäischen Handel“, în *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*, VII Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 132-137.

2. Celso Furtado, *Economic Development of Latin America*, II.

3. „Dacă istoricii vorbesc despre o «refeudalizare» în vest între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, ...un fenomen analog are loc în Turcia... În lucrarea sa de pionierat Busch-Zantner vorbește despre ...aceste *tschiflick*-uri, domenii care au fost create, în opinia lui, ca parte a unui proces de ameliorare, în regiunile cultivatoare de cereale. Ömer Lütfi Barkan și studenții lui ...au remarcat... această dezvoltare a proprietății moderne spre beneficiul sultanilor și pașelor, despre care știm că au fost implicați în «boom»-ul cerealelor, ...ei și-au rezervat dreptul de a vinde grâul cumpărătorilor occidentali, drept pe care l-au refuzat «poporului». Putem deduce dimensiunile transformării. Turcia trăiește, ca și vestul Europei, în era «revoluției» prețurilor și a revoluției agricole, care au venit ca urmare, acolo ca și în altă parte, a creșterii demografice.” Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 537.

4. Esența poziției noastre a fost afirmată de J.H.Elliott. El recunoaște că „unele dintre caracteristicile vieții în teritoriile limitrofe Europei [adică estul Europei] se repetă pe teritoriul Rusiei”. Prin aceasta, el se referă la faptul că în ambele zone s-au dezvoltat în acea vreme mari domenii care produceau pentru piață prin muncă aservită în sistem fiscal comercial. Cu toate acestea, spune Elliott, „Societatea feudală a statului moscovit a rămas o lume izolată, amenințându-și vecinii prin puterea ei militară tot mai mare, dar rămânând încă separată de lumea europeană din punct de vedere economic. Pe de altă parte, Polonia, Silezia, Brandenburg și Prusia erau atrase în mod inexorabil în orbita vieții vest-europene...” *Europe Divided*, p. 47. Vezi George Vernadsky: „Din punct de vedere geopolitic, esența Rusiei nu este europeană ci eurasiatică. Rusia medievală nu este atât Europa de Est cât Eurasia de Vest.” „Feudalism in Russia”, *Speculum*, XIV, p. 306.

5. V.O. Kliucevski, *A History of Russia*, I, Dent, Londra, 1911, p. 2.

6. Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1961, p. 120. El adaugă: „Printre cele mai izbitoare dovezi ale acestui fapt sînt creșterile în suprafață și populație ale teritoriului. Rusia, ca și statele vest-europene de pe coasta Atlanticului, a inițiat în secolul al XVI-lea un program ambițios de expansiune colonială. Prăbușirea puterii mongole și apariția statului unificat rus sub conducerea Moscovei au oferit ocazia achiziționării teritoriale aparent nelimitate în vasta zonă eurasiatică care se întindea dincolo de granițele statului rus.”

7. „Cucerirea Kazanului a fost o formidabilă victorie militară și o mare realizare politică. Din punct de vedere religios, a însemnat triumful creștinismului asupra Islamului.”. George Vernadsky, *The*

Tsardom of Muscovy, 1547-1682, vol. V din *A History of Russia*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1969, partea 1, p. 58.

„Căderea Kazanului a eliminat brusc bariera din calea înaintării slavilor spre est.” Roger Portal, *Les Slaves*, Lib. Armand Colin, Paris, 1965, p. 110.

8. Vernadsky, *Tsardom*, V, 1, p. 175.

9. Blum, *Lord and Peasant*, p. 128. Vezi M.V. Fechner, *Torgovlia russkogo gosudarstva so stranami vostoka v XVI veke*, care este citat de M. Mollat și colab. spunând că negoțul Rusiei cu Estul pe apă și cu caravane era „mult mai important” decât negoțul ei cu Vestul („întotdeauna supraestimat”). *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III, p. 780. Chiar și Mollat și colab., ezită să se exprime, în legătură cu volumul relativ, „fără cifre”.

10. A.G. Mankov, *Le mouvement des prix dans l'état russe au XVIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1957, p. 28.

11. Braudel și Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 398.

12. Stanislas Hoszowski, „L'Europe centrale dans la révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles”, *Annales E.S.C.*, XVI, 3, mai-iunie 1961, p. 446.

13. „Politica economică a nobilimii și-a găsit deplina expresie în vestitul decret parlamentar din 1565, interzicând comercianților polonezi să exporte produse poloneze și să importe mărfuri străine și încurajând oficial pe negustorii străini să intre în Polonia. Această lege a rămas, desigur, neaplicată în practică. Cu toate acestea, ea este o ilustrare elocventă a tendințelor, în acea vreme, ale nobilimii poloneze în politică și pe plan economic și, sîntem de părere, ale tendințelor nobilimii altor țări baltice, cu excepția Suediei. Putem considera că ceea ce caracterizează atitudinea nobilimii din acea perioadă vis-à-vis de comerțul și industria burgheziei era un anti-mercantilism *sui generis*.” Marian Malowist, „Über die Frage des Handelspolitik des Adels in den Ostseeländern im 15. und 16. Jahrhundert”, *Hansische Geschichtsblätter* an 75, 1957, p. 39.

14. „Exportul cerealelor poloneze era, prin aceasta, prohibit. Gustav Adolf a înțeles perfect importanța acestui fapt pentru nobilimea poloneză. «Occupato hoc flumine [Vistula]», a spus el trimisului lui Bethlen Gabor, «praecluso etiam portu Dantiscano et omni maris Baltici editu prohibito, ipse iam nervus rei gerendae Poloniae incisus est». Avea dreptate. Oprirea exportului grîului a dus la o scădere a prețurilor în țară, resimțită atît de nobilime, cît și de țărani, principalii plătitori de taxe ai Poloniei. Mărirea taxelor devenise cu atît mai dificilă cu cît cheltuielile statului creșteau datorită necesității de a plăti pentru recrutarea trupelor. Numai datorită eforturilor regelui și ale anturajului său Polonia a putut lupta timp de trei ani, în ciuda dificultăților financiare, în acest război care a necesitat atît de mult efort.” Wladyslaw Czapinski, „Le problème baltique aux XVIe et XVIIe siècles”, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, p. 41.

15. Jerzy Topolski, „La régression économique en Pologne”, *Acta poloniae historica*, VII, 1962, p. 46.

16. Vezi *ibid.*, pp. 47-48.

17. Boris Porchnev, „Les rapports politiques de l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale à l'époque de la Guerre des Trente Ans”, *XIe Congrès International des Sciences Historiques*, Stockholm, 1960, *Rapports, IV: Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, p.137.

18. Vezi Hoszowski, *Annales E.S.C.*, XVI, p. 446.

19. *Ibid.*, p. 453.

20. Vezi S. Pascu, V.V. Mavrodin, Boris Porchnev și I.G. Anteleva, „Mouvements paysans dans le centre et le sud-est de l'Europe du XVe au XXe siècles”, *XIIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports, IV: Méthodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Viena, 1965, pp. 21-35.

21. Mankov, *Le mouvement des prix*, p. 28.

22. *Ibid.*, p. 38. Vezi discuția de la pp. 38-43.

23. Blum, *Lord and Peasant*, p. 205.

24. *Ibid.*, p. 128.

25. Vezi *ibid.*, pp. 128-129. Vezi R.H. Hilton și R.E.F. Smith: „Ar trebui observat, printre altele, că dezvoltarea în secolul al XVI-lea a comerțului regional cu o mare varietate de mărfuri cu Iranul, Turcia și cu hanatele Nagai Horde și Uzbek a fost deosebit de importantă. În timp ce Rusia a fost cîteodată privită ca un furnizor semicolonial de materii prime pentru Vest, în această perioadă Rusia era pentru Orient un furnizor de bunuri manufacturate, ca și de materii prime.” „Introduction” la R.E.F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, p. 27.

26. Blum, *Lord and Peasant*, p. 129.

27. *Ibid.*, p. 122.

28. „Din perioada domniei lui Ivan cel Mare, la sfîrșitul secolului al XV-lea, putem trasa ușor legăturile din ce în ce mai puternice ale Rusiei cu vestul Europei... În această privință, domnia lui Petru cel Mare nu aduce nici o schimbare bruscă. Dar rămîne un fapt real că impresia oamenilor din afara și, fără îndoială, din interiorul Rusiei a fost, începînd de atunci, mult diferită.” Geoffrey Barraclough, *History in a Changing World*, Blackwell, Oxford, 1957, pp. 192-193.

29. Blum, *Lord and Peasant*, p. 128.

30. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 180.

31. T.S. Willan, „Trade Between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Century”, *English Historical Review*, LXIII, nr. 247, iulie 1948, p. 320.

32. Citat în Mollat *et al.*, *Relazioni del X Congresso Internazionale de Scienze Storiche*, III, p. 782.

33. Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 167.

34. „[Societatea feudală cehă în secolul al XVI-lea] utilizează, de fapt, nu numai *corvée*, ci și munca salariată și munca forțată salariată... Deci, a existat muncă salariată. Dar este o formă de muncă salariată împovărată de relații feudale: munca salariată pe domeniul stăpînului devine, pur și simplu, o obligație în plus pentru iobagi.” Josef Válka, „La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIe siècle”, *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris, 1965, pp. 214-215.

„Munca salariată a fost combinată cu *corvée* dar întotdeauna, în ciuda tuturor faptelor, sub regim feudal și prin constrîngere. Astfel, noile tendințe ale agriculturii ungare în secolul al XVI-lea au fost caracterizate de extinderea domeniilor feudale în detrimentul gospodăriilor țărănești, de creșterea producției senioriale pentru piață și de recurgerea la forme de muncă salariată.” Sz.S. Pach, *Annales E.S.C.*, XXI, p. 1229.

35. Vezi Válka, *Deuxième Conférence Internationale*, II, pp. 212-213.

36. Josef Petrán, *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, II, p. 222.

37. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 180.

38. *Ibid.*, p. 188. Sublinierea noastră.

39. Vezi, de exemplu, Malowist: „Marea importanță a manufacturilor străine nu a împiedicat dezvoltarea industriei rusești la fel ca în țările baltice, din cauza suprafeței imense a țării, deși, la început, industria rusească a fost puțin dezvoltată.” *Economic History Review*, XII, p. 189.

40. Reynolds, *Europe Emerges*, pp. 450-453.

41. Malowist, *Past & Present*, nr. 13, pp. 35-36.

42. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 189.

43. Joseph A. Schumpeter surprinde foarte clar contradicțiile interne ale monarhiei absolute: „Regele, curtea, armata, Biserica și birocrația trăiau într-o măsură din ce în ce mai mare de pe urma veniturilor create de procesul capitalist, chiar și sursele de venit pur feudale fiind mărite ca o consecință a dezvoltării capitaliste contemporane. De asemenea, politica internă și externă și schimbările instituționale erau tot mai mult conturate astfel încît să fie în concordanță și să propulseze această dezvoltare. În acest context, elementele feudale din structura așa-numitei monarhii absolute pot fi incluse numai sub denumirea de atavism, care este de fapt diagnosticul pus la prima vedere.

Cu toate acestea, la o privire mai atentă, realizăm că acele elemente au însemnat mai mult decît atît. Cadrul de oțel al acelei structuri încă mai consta din materialul uman al societății feudale care se comporta conform modelului precapitalist. El acoperea funcțiile statului, conducea armata, promova politici - funcționa ca o *classe dirigeante* și, deși ținea seama de interesele burgheziei, avea totuși grijă să se distanțeze de ea. Piesa centrală, regele, era rege prin grația Domnului, iar rădăcinile poziției lui erau feudale... oricît de mult beneficia de

posibilitățile economice oferite de capitalism. Toate acestea însemnau mai mult decât atavism. Era o simbioză activă a două straturi sociale, dintre care unul îl susținea fără îndoială pe celălalt din punct de vedere economic, iar acesta era la rândul lui susținut politic de către cel dintâi." *Capitalism, Socialism and Democracy*, Allen & Unwin, Londra, 1943, p. 136.

44. „Ceea ce lipsea [Poloniei] în secolul al XVI-lea nu era spiritul viu, de care dădea dovadă cu prisosință, ci o economie monetară puternică și activă. Dacă statul polonez era atât de profund fragil, iar regele exista «mai mult ca forță represivă decât pentru a exercita puterea», explicația poate fi găsită în ordinea socială și politică a «Republicii» și în imposibilitatea de a acumula resurse importante de argint și deci de a avea o armată modernă.” Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 184.

45. „Aspirațiile reformatoare [sic!] ale Curții au influențat stăpînii feudali să slăbească și mai mult administrația. Îngrădirea treptată a prerogativelor regale era îmbinată cu creșterea privilegiilor marilor nobili, în special a magnatilor de la hotarele estice, care aveau la dispoziție propriile lor forțe armate, o mare avere și numeroși clienți printre micii nobili locali dependenți. Astfel, magnatul individual poseda tot ceea ce monarhului îi era refuzat - resurse financiare abundente, o armată puternică și suportul unui partid politic... Deja la începutul secolului al XVII-lea, familiile magnatilor individuali erau angajate în războaie particulare una împotriva celeilalte, devastînd țara și devorîndu-i resursele.” Janusz Tazbir, *History of Poland*, p. 209.

46. Vezi *ibid.*, p. 224.

47. *Ibid.*, p. 225.

48. „În epoca modernă, în contrast puternic cu domeniile ecleziastice, în special monastice, proprietatea regală continua să se micșoreze. Regulamentul regelui Alexandru (1504) limitase dreptul regal de a da, vinde sau ipoteca domeniile regale, dar lipsa cronică de bani l-a forțat pe succesorul lui, Sigismund I (1506-1548) să continue politica fratelui său, deși la o scară ceva mai mică. Domeniile regale reprezentau garanția principală a orașelor. În vestul Europei, unde banii erau împrumutați mai ales de către comercianți și bancheri, creditorii nobili obișnuiau să perceapă impozite sau taxe ca o garanție pentru veniturile regale. Totuși, în Polonia creditorii nobili, ca și unii bancheri-comercianți bogați foloseau la maximum ocazia de a obține domeniile regale.” Antoni Maczak, „The Social Distribution of Landed Property in Poland from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries”, *Third International Conference of Economic History*, Mouton, Paris, 1968, I, pp. 456-457.

49. „*Gutsherrschaft* implica eliminarea treptată a vechilor arende senioriale și crearea de numeroase mici gospodării...” Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 26.

50. Lütge, *New Cambridge Modern History*, II, p. 36. Un limbaj similar este folosit de J. Siemenski în legătură cu Polonia: „Pe scurt, [în secolul al XVI-lea] marile proprietăți funciare au devenit mici state

conduse de stăpînii și proprietarii de pămînturi care decideau asupra taxelor impuse țăranimii (în forma serviciilor și a utilizării monopolurilor) și asupra măsurii în care țăranii se auto-guvernau..." „Constitutional Conditions in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Cambridge History of Poland*, I: W.F. Reddaway et al., ed., *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1950, p. 427.

51. Nici măcar confiscarea pămînturilor bisericii nu este de folos, în afară de cazul în care baza economică a zonei este suficient de puternică pentru a oferi un sistem de impunere adecvat: „La fel ca și în Anglia, dizolvarea mînaștirilor [în estul Elbei] nu a anulat dependența conducătorilor de voturile de credit garantate de stări. Nevoia tot mai mare de bani a principilor și rapida creștere a prețurilor i-a forțat pe aceștia să vîndă sau să ipotecheze nobililor multe dintre domeniile monastice... Astfel, contrar opiniei multora, puterea principilor nu a fost întărită de Reformă, ci a continuat să scadă." F.L. Carsten, *Origin of Prussia*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1954, p. 166.

52. „Plătirea datoriilor sub formă de pămînturi, în special domenii, era evident foarte profitabilă pentru creditor în perioada Revoluției prețurilor. Sistemul preponderent de creare a creditelor prin ipotecarea domeniilor regale și prin preluarea, de către creditor, a administrării lor ca o garanție a asigurat contractarea și replătirea împrumuturilor pe baza unei combinații între economia monetară și cea naturală. Din punctul de vedere al proprietarului de pămînt nevoia de credit «public» a deschis posibilitatea reproducerii capitalului extrem de rapid, prin intermediul investițiilor speculative în pămînt. Banii gheață primiți de cel care împrumuta de la cineva erau, de obicei, în valoare mult mai mică decît valoarea capitalului real al bunurilor ipotecate. Limita tindea să se lărgască dată fiind creșterea continuă a prețurilor pămîntului și-a produselor agricole. Deci, creditorul era indemnizat cu o rentă economică exorbitantă și flexibilă care, atîta timp cît se afla în garanție, putea fi mărită printr-o utilizare mai eficientă sau printr-o exploatare nemiloasă. Numai persistența unei proaste organizări fiscale și caracterul restrîns al pieței capitalului, care, datorită declinului economic al orașelor și cetățenilor lui, devenise din ce în ce mai mult supusă influenței marilor proprietari de pămînturi și a înalților funcționari de stat, i-au forțat pe Hohenzollemi să recurgă tot mai des la această metodă." Rosenberg, *American Historical Review*, partea 1, XLIX, p. 22.

Același declin al puterii princiare în favoarea nobilimii proprietare de pămînturi poate fi găsit în regatul spaniol al Neapolelui, oferind astfel o dovadă în plus pentru existența unei legături strînse între rolul economic emergent și structura politică. Aici, proprietarii de pămînturi s-au axat pe producția de cereale, în special la începutul secolului al XVII-lea. Ei și-au menținut și întărit prerogativele parlamentare, au redus efectiv sfera puterii viceregelui spaniol, au păstrat controlul asupra birocrăției prin plasarea oamenilor lor în posturile înalte,

menținând venalitatea numai pentru posturile minore, și au continuat să dețină supremația absolută în organizarea militară a statului. Vezi Villari, *La rivolta antispanola*, pp. 3-5, 14, 17, 24-25, 28.

53. Taylor, *Course of German History*, p. 23.

54. Vezi Frank C. Spooner, *New Cambridge Modern History*, IV, p. 97.

55. Malowist, *Annales E.S.C.*, XVIII, p. 926.

56. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 189.

57. „Se pare deci că situația țărilor nordice trebuie considerată ca fiind una specială: aici, o iarnă prea aspră este extrem de dăunătoare cultivării cerealelor, iar o serie de ierni grele pot avea consecințe serioase, în timp ce în Franța ar fi practic inofensive, sau chiar benefice.” Le Roy Ladurie, *Histoire du climat*, p. 281.

58. Kliucevski, *A History of Russia*, II, pp. 233, 241.

59. Marc Szeftel, „Aspects of Feudalism in Russian History”, în Rushton Coulbourn, ed., *Feudalism in History*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1956, p. 176.

60. Alexander Gerschenkron, „Review article: Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century”, *Journal of Economic History* XXIV, 1, mar. 1964, p. 56.

61. „Acestea erau noile fenomene care au jucat un rol important în absorbirea rușilor de către Moscova începând cu mijlocul secolului al XV-lea. La început comunitățile locale au început să se orienteze spre Moscova, fie cu voia lor, fie la cererea conducerii lor, în consecință, unificarea țării de către statul moscovit a avut un caracter diferit și un ritm mai rapid al progresului. Aceasta înseamnă că a încetat să fie o problemă de luare în stăpânire sau de negociere privată și a devenit o mișcare națională și religioasă.” Kliucevski, *A History of Russia*, II, p. 8.

62. Vezi *ibid.*, II, p. 44.

63. „Transformarea a adus după sine mai mult decât doar o restrângere a domeniului alodial ereditar (*votcina*) și apariția deținerii temporare de pământ (*pomestia*), care era acordată în schimbul prestării de servicii către stat de către cel în cauză. În decursul procesului, zone considerabile din așa numitele pământuri «negre» [adică libere] ale țăranilor au fost redistribuite de către stat supușilor lui. Acest proces eminent politic este de neînțeles în afara cadrului statului în expansiune și a nevoilor lui tot mai mari.” Alexander Gerschenkron, „An Economic History of Russia”, *Journal of Economic History*, XII, 2, primăvară 1952, p. 131. Despre originile fiscale ale sistemului, cf. Ardant, *Impôt*, II, pp. 1089-1097.

64. „Achizițiile de pământuri de către mînăstiri au atins apogeul în timpul crizelor economice și politice din ultima parte a secolului al XVI-lea. Mulți *votcinniki*, pentru a evita pierderea pământului lor prin dezastru economic sau confiscare regală, au dat proprietatea lor mînăstirilor în schimbul arendelor pe viață asupra unei părți sau întregului pământ donat sau a unui alt pământ deținut de mînăstire. Astfel, proprietarul de odinioară putea să trăiască în pace sub protecția

mînăstirii, să se bucure de venitul proprietății lui și să scape de pericolul ce amenința clasa *votcinnik*-ilor în timpul domniei lui Ivan cel Groaznic." Blum, *Lord and Peasant*, pp. 191-192.

65. Vezi *ibid.*, pp. 247-268. Hilton și Smith datează începutul ei din 1460 (vezi *Enserfment*, pp. 18-19, 42-46, 73-75), dar sînt de acord că a devenit definitivă în 1649 (vezi pp. 25, 141-152).

66. „Legătura între problema *votcinilor* monasteriale și averile țăranilor era duală. Pe de o parte, faptul că *votcinile* erau formate din masa pămînturilor care constituiau rezerve fiscale, regale și de servicii și că toate încercările de a opri scurgerea acestor pămînturi către mînăstiri și de a le returna celor care manipulau finanțele și serviciile s-au dovedit inutile a forțat guvernul să compenseze prin munca țăranilor (prin impozite mărite) ceea ce pierduse datorită proprietății monastice; în vreme ce, pe de altă parte, faptul că pămînturile arendate ale mînăstirilor constituiau o permanentă amenințare pentru posibilitățile de a produce venituri ale domeniilor fiscale și de servicii (datorită condițiilor convenabile de arendă oferite țăranilor ispițiți de mînăstiri să se mute) a obligat guvernul să încerce să diminueze răul prin impunerea de restricții asupra dreptului țăranilor de a migra.” Kliucevski, *A History of Russia*, II, 197. Pentru situația generală a țăranilor, cf. Blum, *Lord and Peasant*, pp. 219-246.

67. Vezi *ibid.*, pp. 142-143. Termenul de *kormlenie* este tradus prin „existență” de către R.E.F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, p. 156.

68. În timpul domniei lui Ivan cel Groaznic, Rusia a văzut, pentru prima oară, instituirea unui sistem de impunere directă de către stat. Vezi A. Miller, „Considérations sur les institutions financières de l'état moscovite au XVIe et XVIIe siècles”, *Revue internationale de sociologie*, XL, 7-8, iulie-aug. 1932, pp. 374-378. Miller arată clar cum acest fapt a fost legat de abolirea *kormlenie*i: „Deoarece populația nu mai trebuia să facă plăți către *kormlensciki*, ele au fost înlocuite cu o serie de taxe care din acel moment au fost impuse spre beneficiul guvernării centrale”, p. 378.

69. Vezi Vernadsky, *Tsardom*, I, pp. 84-85.

70. Vezi *ibid.*, pp. 85-86.

71. „Devenise necesar să se introducă standardizarea și birocratizarea în relația de servitute pentru a asigura funcționarea ei corespunzătoare... Acțiunea de uniformizare a fost în mod special evidentă în standardizarea dimensiunii proprietăților predate către *pomesciki*.” Blum, *Lord and Peasant*, p. 179.

72. Vezi Vernadsky, *Tsardom*, I, pp. 87-174.

73. „Țarul Ivan al IV-lea a fost considerat, de către străini, unul dintre cei mai bogați stăpîni feudali din Europa... Monopolurile profitabile ale comerțului regal aplicate comerțului exterior se bazau exclusiv pe economia seniorială a țarului însuși și a anturajului său.” Peter I. Liașcenko, *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution*, Macmillan, New York, 1949, pp. 213-214.

Acest fapt poate explica de ce Ivan al IV-lea părea la început a fi în favoarea dezvoltării legăturilor comerciale cu Anglia. Într-adevăr, Inna Lubimenko afirmă că el dorea acest lucru mai mult decât Elisabeta și rezerva Angliei a fost cea care a determinat reacția puternică a lui Ivan. Vezi *Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand*, Lib. Ancienne Honoré Champion, Paris, 1933, pp. 40-53.

74. „Este, deci, clar faptul că astfel comerțul maritim nu numai că a favorizat acumularea de capital în Rusia, ci a și întărit acele forțe al căror interes zăcea în unitatea țării și în puterea statului... [Un număr din ce în ce mai mare de negustori bogați erau] interesați atât de comerțul liber în interiorul țării, cât și de expansiunea politică și comercială în afara granițelor țării, deoarece o astfel de expansiune urma să le dea posibilitatea de a intra în contact cu Vestul via Lituania și Baltica, și să le deschidă drumul spre bogățiile Siberiei, și, poate, ale Orientului Mijlociu și Îndepărtat.” Malowist, *Past and Peasant*, nr. 13, pp. 38-39.

75. Blum, *Lord and Peasant*, pp. 146-147. Blum vorbește de asemenea despre „o scădere dezastruoasă a producției anilor 1570 și 1580”. Jerome Blum, „Prices in Russia in the Sixteenth Century”, *Journal of Economic History*, XVI, 2, iunie 1956, p. 196. „Tranziția de la vechea formă de economie feudală, largă, autocontrolată, la noua formă de *pomestie*, bazată pe activitatea iobagilor care își avea rădăcinile în dorința de a exploata munca la maximum, nu putea să evite producerea unui declin general destul de prelungit în întreaga economie națională a statului moscovit în secolul al XVI-lea...”

Prin scutirile lor de impozite, *votcinni* ofereau atât de multe avantaje pentru legarea țăranilor de pământurile lor, încât au putut să acumuleze ușor o mare forță de muncă și să realizeze iobagizarea treptată a țăranilor... Economia *pomestie* medie nu putea funcționa pe baza muncii *kolop*-ilor („iobagi” - vezi Smith, p. 162), care era relativ puțină, fără a aminti de proasta ei calitate, în special în condițiile unei economii monetare. Dar nici nu își putea baza producția în totalitate pe munca țăranilor dependenți economic, deoarece forța economică a economiei *pomestie* era adesea destul de redusă. Organizarea necesară a muncii în cadrul *pomestiei* putea fi realizată numai prin constrângere extraeconomică, «legînd» forța de muncă de *pomestie* prin înrobirea lucrătorilor nu numai prin îndatorare, împrumuturi, durată, și așa mai departe, ci și prin recunoașterea «dreptului» *pomescik*-ului asupra muncii obligatorii a țăranului...

Ruinarea țăranimii și creșterea presiunii economice din partea *pomescik*-ului au forțat țăranii să își reducă pământul arabil [care atinsese «mai mult de 95% pe la mijlocul secolului al XVI-lea» și prin 1580 scăzuse «în provinciile centrale... la 31,6%, iar în ținutul Novgorod la numai 6,9%»] și să caute salvarea în fuga de pe pământurile înrobite către cele «libere». În consecință, în timpul secolului al XVI-lea a devenit evident declinul nu numai al *pomestiei*

înseși, ci și al economiei țărănești legată de ea." *National Economy of Russia*, pp. 191-193.

76. Vezi Blum, *Lord and Peasant*, 158-159.

77. Mankov, *Le mouvement des prix*, p. 126. Textul francez menționează 1570-1580, dar o citire contextuală pare a indica faptul că este vorba de o greșală de tipografie, pe care deci am corectat-o.

78. „Situația s-a schimbat brusc, în decursul decadei următoare [1580-1590], în legătură cu criza economică despre care se știe prea bine că a avut loc în acea perioadă. Literatura istorică sovietică atribuie un rol primordial acestei crize. Cauzele ei, natura și întinderea ei geografică au fost amplu discutate. Hipertensiunea tuturor forțelor economiei naționale în timpul anevoiosului Război livonian, rezultatul lui nefavorabil, ruinarea și abandonarea unor regiuni întregi unde economia agricolă tocmai fusese foarte dezvoltată, crearea în acest moment a «opricinei» care a dezmembrat posesiunile boierilor și principilor, a determinat repartizarea pământului și «alungarea oamenilor mărunți». ...Decăderea agriculturii și ruinarea țăranilor care trăiau pe teritoriile rezervate au condus în special la reducerea pieței cerealelor. Cererea a crescut în mod acut din nevoia de cereale, iar prețurile s-au mărit.” Mankov, *ibid.*, p. 36.

Înțimplător, Mankov este sigur că Rusia este inclusă mai mult sau mai puțin în revoluția europeană a prețurilor. Jerome Blum este mai precaut: „S-ar putea să fi avut loc [o creștere analoagă a prețurilor în Rusia] dar datele [lui Mankov] nu o dovedesc...” *Journal of Economic History*, XVI, p. 185.

79. Vezi Vernadsky, *Tsardom*, I, pp. 94-95.

80. *Ibid.*, p. 166. El adaugă: „Astfel s-a încheiat Războiul livonian care a durat mai mult de un sfert de secol, a necesitat multe privațiuni și sacrificii din partea poporului rus, și care, împreună cu efectele opricinei, a împins Rusia într-o adâncă criză socio-economică.”

81. Porchnev, *International Congress of Historical Sciences*, 1960, IV, p. 140.

82. *Ibid.*, p. 142.

83. Vernadsky, *Tsardom*, I, p. 291.

84. Kliucevski, *A History of Russia*, III, p. 128. Sublinierea noastră.

85. „Magnații secolului al XVII-lea erau în mod predominant oameni noi. Numai nouă dintre cei douăzeci și trei cei mai bogați oameni din serviciul țarului, la mijlocul secolului, erau descendenți ai vechilor familii princiare. Restul era format din rude neregale ale țarului (a cărei familie era de origine boierească din Moscova) și alți membri ai clasei slujitorilor, fără titluri, inclusiv oameni care făceau parte din mica nobilime.” Blum, *Lord and Peasant*, p. 212. Vezi Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 189, Lublinskaya, *French Absolutism*, p. 60.

86. „Dar mica nobilime de țară (*gentry*) ca clasă s-a bucurat de victoria absolutismului. Instrumente loiale țarului în lupta împotriva marii nobilimi, conducători în procesul de renaștere națională în «Perioada Tulburărilor» [primii ani ai secolului al XVII-lea] și

alegătorii Țarului Mihail [1613], ei au fost răsplătiți, devenind clasa conducătoare în locul *cnezatelor* [prinților] și boierilor. Acei membri ai vechii aristocrații care reușiseră să-și mențină o parte a puterii lor, luptau în van împotriva cuceririi de către *gentry* a celor mai înalte posturi din stat. Ei încercau să împiedice aceasta insistând asupra sistemului *mestnicestvo*, definitiv învechit, dar pretențiile genealogice nu se mai puteau opune voinței țarului. Numirile și promovările erau făcute din ordinul tronului și se bazau pe merit și probabil mai adesea pe favoritism, dar nu pe descendență. În sfârșit, în 1682, îndelungatul și învechitul sistem *mestnicestvo* a fost abolit." Blum, *Lord and Peasant*, p. 151.

87. „În secolul al XVII-lea dispăruse aproape orice diferență între *boiar* și *pomescik*, pământul ambilor devenise transmisibil prin moștenire și nu era neapărat legat de un serviciu prestat." C.M. Foust, „Russian Expansion to the East Through the Eighteenth Century", *Journal of Economic History*, XXI, 4, dec. 1961, p. 470. „[În 1731] un alt ucaz imperial impunea ca, începînd cu acel moment, *pomestie* să fie cunoscută ca *votcina*." Blum, *Lord and Peasant*, p. 185.

88. Vezi Vernadsky, *Tsardom*, I, pp. 394-411.

89. Vezi Vernadsky, *Speculum*, xiv, PP. 321-322.

90. Blum, *Lord and Peasant*, p. 151. Observați cum Blum alunecă în folosirea termenului de „*gentry*” ca sinonim cu „*mica nobilime*”. Vezi Tazbir, despre relația dintre mica nobilime poloneză și monarhie. „Aceasta a dat naștere în 1537 la «Războiul găinilor» cînd manifestarea deschisă a opoziției nobililor adunați lîngă Lvov în pregătirea unei expediții armate, i-a forțat pe Rege, Regina Bona și pe marii stăpîni feudali din jurul lor să accepte un compromis. La baza succesului micilor nobili de țară se afla consolidarea poziției lor economice. Acesta a fost rezultatul dezvoltării domeniilor lucrate de iobagi, a căror dimensiune creștea în detrimentul țăranilor care erau mutați de pe pămînturile lor, dîndu-li-se fie loturi mai mici de pămînt, fie mai puțin productive.” *History of Poland*, p. 176.

91. Tazbir, de exemplu, afirmă despre Polonia: „Prosperitatea economică a orașelor nu putea fi zădărnicită de legile Seimului care scuteau de impozite toate bunurile cumpărate de mica nobilime și cele manufacturate pe domeniile lor. Aceleași legi în alte țări nu au avut un efect negativ asupra situației orașenilor. Au existat și în Polonia în acea perioadă numeroase companii mixte între orașenii burghezi și mica nobilime care au dat rezultate bune. Legea din 1565, care interzicea orașenilor să facă negoț cu cereale și comercianților polonezi să vîndă mărfuri poloneze în afara granițelor țării și să importe mărfuri străine, a plasat marile orașe într-o poziție destul de avantajoasă, ele devenind astfel singurii intermediari în acest comerț. Negustorilor străini li se permitea doar să-și expună mărfurile aici. Mai mult decît atît, legea din 1565 nu a fost niciodată aplicată. Nici interzicerea cumpărării pămînturilor de către orașeni, care a fost legiferată de cîteva ori de către Seim, nu a putut împiedica dezvoltarea orașelor. Dimpotrivă, ea a

favorizat investirea capitalului obținut din comerț în întreprinderi manufacturiere." *History of Poland*, pp. 177-178.

Dar el notează de asemenea: „La începutul secolului al XVI-lea, orașele poloneze au început să simtă efectele dezvoltării constante ale economiei agricole senioriale bazate pe munca iobagilor... Un alt tip de orașe erau cele fondate la începutul secolului al XVI-lea pe latifundiile marilor proprietari... Aceste forme de organizare teritorială, fiind proprietatea stăpînilor locali, erau supuse unei exploatare tot mai accentuate. Supremația nobilimii s-a făcut simțită și în alte centre urbane... Efectele negative asupra orașelor și meșteșugurilor poloneze ale supremației politice a micii nobilimi și ale extinderii economiei agricole bazate pe munca iobagilor urmau să devină evidente mai târziu, dar primele semne ale unei crize economice apăruseră deja în prima jumătate a secolului al XVII-lea" (p. 226-227).

92. „Declinul orașelor a fost mult accelerat de politicile antiurbane promovate de nobilimea est-germană, livoniană, poloneză și boemiană... Unul dintre scopurile ei principale era distrugerea monopolurilor urbane asupra comerțului interior și exterior. De asemenea, ea era hotărâtă să pună capăt practicii orașelor de a primi țărani fugiți..." Jerome Blum, *American Historical Review*, LXII, p. 834.

93. „Reforma a avut și o altă consecință [în estul Elbei]: în afara Prusiei conducătorii au devenit proprietari de mari domenii, astfel încît începînd din acel moment interesele lor au coincis cu cele ale nobilimii și s-au opus celor ale orașelor în probleme de comerț." Carsten, *The Origins of Prussia*, p. 166.

94. „Mai presus de orice, declinul prelungit și subjugarea orașelor estice au fost factorii care au eliminat orice rezistență din calea avîntului nobilimii...

Subjugarea și declinul orașelor au schimbat fundamental echilibrul medieval al societății și au înlesnit conducerea unei clase de către cealaltă. În Prusia, același rezultat a fost obținut prin cedarea tuturor orașelor importante Poloniei, în 1466 [exceptînd Königsberg-ul]." *Ibid.*, pp. 116, 147.

95. Kliucevski, *A History of Russia*, II, p. 145.

96. Blum, *Lord and Peasant*, p. 23.

97. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 186. Vezi Carsten: „Pînă în secolul al XVI-lea exportul de porumb al Brandenburgului era făcut de orașe și cetățenii lor care au beneficiat în mod considerabil de pe urma acestui comerț. Atunci cînd nobilimea a devenit mai interesată în producția de porumb pentru piață, ea a început să invadeze sfera acțiunii urbane." (p. 170).

Vezi Ferdo Gestrin: „Burghezia slovenă a evoluat într-un sens opus celui anticipat, dat fiind procesul general. Ea a rămas legată, mai mult decît de producția neagricolă, de comerț, în special de comerțul de tranzit, dar a fost învinsă în acest domeniu de dubla concurență, a țaranilor și a stăpînilor feudali. De aceea, de-a lungul secolului [al XVI-lea]... ea a continuat să decadă lent în ciuda unor îmbunătățiri

trecătoare a situației sale.” „Economie et société en Sloveenie au XVIe siècle”, *Annales E.S.C.*, XVII, p. 687.

Vezi Hoszowski: „[Mica nobilime poloneză] nu urmărea doar să obțină un venit din producția pământului său ci și din comerțul cu aceste produse. Din acest motiv, ea a reușit, printr-o legislație corespunzătoare a Seim-ului, să asigure libertatea de tranzit pe Vistula și afluenții ei, apoi scutirea de impozite vamale asupra produselor agricole și forestiere exportate în străinătate de pe domeniile lor, ca și asupra tuturor produselor importate pentru a fi folosite pe domeniile și fermele sale. În practică, clasa feudală a extins acest privilegiu și fără a plăti taxe vamale ea exporta cereale, vite și alte produse agricole cumpărate de la țărani în sate sau în piețe. Ea aducea și unele mărfuri străine în zona situată de-a lungul Vistulei fără să plătească taxe vamale și apoi le vindea oamenilor care trăiau pe domeniile sale. În acest fel, mica nobilime deținea controlul comerțului cu bunuri agricole, cherestea și produse forestiere, excluzând orașenii din acest comerț și tăind orice posibilitate negustorilor de la orașe de a obține un profit asupra bunurilor importate.”. *Poland at the XIth International Congress*, p. 127.

98. „Politica economică a nobilimii țărilor baltice a contribuit, de asemenea, într-o mare măsură, la declinul orașelor. Această politică consta din intensificarea exportului de alimente și produse de primă necesitate și din favorizarea importului de produse manufacturate, prin susținerea puternică a comerțului exterior în teritoriile ei. O astfel de acțiune era menită să asigure abundența produselor străine și menținerea prețurilor la un nivel scăzut.”. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 188. Malowist numește această politică „antimercantilism”.

„O caracteristică esențială a comerțului de export a fost faptul că era dominat, în toată țara, de către mica nobilime... în timp ce importurile se aflau în mâinile negustorilor străini.”. Hoszowski, *Poland at the XIth International Congress*, p. 129.

„Mai de temut decât concurența în zonele rurale a fost pentru burghezia comercială și prosperitatea urbană apariția capitalului străin [din Italia și sudul Germaniei].” Gestrin, *Annales E.S.C.*, XVII, p. 680.

99. „Cetățenii din Gdansk erau conștienți de avantajele economice care decurgeau din unirea politică cu Polonia, și deci, în ciuda originii lor germane și a folosirii limbii germane, printre majoritatea nobililor, negustorilor și comercianților exista o puternică înclinație spre Polonia... [Populația din Gdansk] era dornică să susțină unirea cu Polonia, care era sursa prosperității sale.” Hoszowski, *Poland at the XI-th International Congress*, p. 141.

100. „Spre deosebire de Europa vestică unde negoțul era în mod predominant ocupația clasei de mijloc, în Rusia persoane de la toate nivelurile societății se angajau în comerț... Țarul însuși, ca și strămoșii lui, prinții din Kiev, era cel mai important om de afaceri din întreg imperiul... Țarii nu se limitau însă la a comercializa produsele domeniilor lor. Ei dețineau monopolul asupra multor articole... Uneori,

țarul, prin agenții și funcționarii lui comerciali, marea întreaga producție a unei mărfi, îi creștea prețul și apoi obliga negustorii să cumpere." Blum; *Lord and Peasant*, p. 129.

101. „În afară de faptul că făceau comerț pe cont propriu [gosti] erau agenții comerciali ai țarului, fiind aleși pentru această funcție din rândul celor mai abili negustori ai ținutului. În sarcina lor cădea și strângerea anumitor taxe și li se cerea să predea o sumă fixată de guvern. În schimbul acestor îndatoriri li se acorda un statut special asemănător cu cel al nobilimii. Printre negustori, Stroganovii erau cei mai vestiți. De origine țărănească, ei au început să se afirme în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în comerțul cu sare. Pe măsură ce a trecut timpul, ei și-au extins activitatea și asupra altor acțiuni industriale și comerciale. Ei au devenit mari proprietari de pământuri în nordul colonial și au jucat rolul conducător în exploatarea comercială a bogățiilor Siberiei." *Ibid.*, pp. 130-131.

102. Foust, *Journal of Economic History*, XXI, p. 475.

103. „Aceste relații comerciale active ale Țărilor de Jos, ca și ale altor state vestice, cu țările baltice ne fac să remarcăm, în trecere, faptul că dacă bogăția nobililor polonezi era strâns legată de exportul de grâu spre Olanda, dimpotrivă, importul liber al mărfurilor vestice, care erau de mai bună calitate și se vindeau la prețuri mai mici (în special țesături olandeze și englezești), a contribuit la ruinarea industriei naționale. În același sens, tendințele monopoliste din ce în ce mai mari ale flotei olandeze au condus treptat la ruinarea flotelor orașelor baltice, inclusiv cea din Gdansk, cel mai important port al Poloniei...

Bucurându-se de mari profituri datorită poziției lor economice privilegiate în Baluca, Țările de Jos, Anglia și mai devreme Franța erau din ce în ce mai interesate de ceea ce se întâmpla în această parte a Europei. Mai înainte de toate, aceste state voiau să-și apere comerțul de inconveniențele războiului. De aceea, se pot observa noi eforturi în medierea conflictelor [în 1617, 1629, 1635]..." Czarpinski, *XIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports*, IV, p. 37.

104. „Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au început să se încheie contracte colective între casele comerciale germane din Nürnberg și alte orașe, pe de o parte, și *corporațiile* cehoslovace de dantelă, pe de altă parte, care implicau angajamentul acestora de a livra anumite cantități de dantelă având un anumit nivel de calitate, la prețuri fixate în contract.

După Războiul de 30 de ani se pare că forma de livrare colectivă prin corporații către casele comerciale nu mai putea asigura, în noile condiții ale vremii, o cantitate suficientă de mărfuri pentru comerțul exterior. Trebuiau deci să apară noi forme de producție și comerț. Acestea aveau să fie sistemul numit muncă la domiciliu (*Verlagssystem*), ale cărui începuturi datează deja din secolul al XVI-lea, dar a cărui deplină dezvoltare a avut loc abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea." A. Klíma și J. Macurek, „La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e-18e siècles)", *International Congress of*

105. „O caracteristică deosebită a marcat marile domenii cehice în secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. Și aici se poate observa dezvoltarea producției de cereale și ale produselor agricole primare, dar, în același timp, a continuat prelucrarea produselor agricole, de exemplu bere din cereale, și alte activități ale producției industriale de început. În special producția de bere a fost aceea care a caracterizat marile domenii cehice, spre deosebire de marile domenii învecinate, din Germania, Polonia și nordul Ungariei (adică Slovacia)... O altă trăsătură distinctivă a producției agricole cehice comparată cu cea a țărilor vecine, în special în secolul al XVI-lea, a fost dezvoltarea pescuitului în lacuri... Mai mult decât atât, în teritoriul ceh, marile stăpîn feudal a încercat să pătrundă și în producția industrială. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea el era implicat în special în căutarea mineralelor metalifere, în minerit și în producția de fier.“. *Ibid.*, pp. 99-100.

106. „Condițiile pentru acumularea de capital în mâinile unei clase de negustori autohtoni erau deci mult mai favorabile în Rusia decât în Polonia, un avantaj care era cu atât mai mare cu cât nobilimea rusă, care trecea prin crize foarte serioase în secolul al XVI-lea, nu lua parte la comerțul la scară mare.

De asemenea, se pare că acel capital acumulat pe plan local era folosit în scopuri productive într-o măsură mult mai mare decât în Polonia. Investirea lui a accelerat ritmul colonizării în regiunile înapoiate din punct de vedere economic ale Rusiei și de-a lungul frontierei nordice și sud-estice. În mod sigur, el a contribuit la creșterea cantității de produse esențiale atât pentru nevoile interne ale țării, cât și pentru comerțul ei exterior. În plus, negustorii investeau serios în anumite industrii, cum ar fi cea extractivă de sare și industria fierului în Urali, care se va dovedi de o importanță considerabilă pentru echiparea armatelor rusești. Ca urmare, cantitatea de mărfuri esențiale pentru populația țării a crescut pe ansamblu: chiar și un număr mare de țărani au fost atrași în rețeaua economiei de mărfuri“. Malowist, *Past & Present*, nr. 13, p. 39.

107. „Deci, concluzia noastră este că, dintre țesăturile de lînă, caragiul și *svitka* erau cel mai frecvent întâlnite în secolul al XVI-lea. Această situație este confirmată de mărturia călătorului străin Barberini. El subliniază, nu fără aroganță, că rușii nu știu să confecționeze stoffe și că ei le importă, spre avantajul nostru, din străinătate: «Și totuși, în zona rurală a Rusiei, ei fac țesături simple spre a fi folosite de clasele de jos, în special de țărani. Acestea sînt țesături grosolane de in sau de bumbac; ele pot fi de calitate mai bună, medie și proastă și se vînd în piețele satelor.»“

„O a doua categorie, mult mai puțin importantă, includea stoffele de calitate, folosite de clasele cele mai înalte ale populației, ca și de curtea țarului. Acestea erau în principal țesături importate: flamande (din Bruges, Ypres, Brabant), și mai târziu englezești. Dar în această categorie intrau și țesăturile confecționate în Rusia. Novgorodul, în

special, era cunoscut pentru stofa sa de bună calitate." Mankov, *Le mouvement des prix*, p. 102.

108. Două articole în care se discută despre Imperiul Otoman în secolul al XVI-lea în relație cu Europa sînt Bernard Lewis, „Some Reflections of the Decline of the Ottoman Empire, „*Studia islamica*, XI, 1958, pp. 111-127, și Ömer Lütfi Barkan, „«La Méditerranée» de Fernand Braudel vue d'Istanbul“, *Annales E.S.C.*, IX, 2, aprilie-iunie 1954, 189-200.

Vezi comentariul lui Otto Brunner: „Prin legătura lui strînsă cu puterea politică, comerțul pe distanță lungă și comerțul cu articole de lux, Bizanțul era fără îndoială mai aproape de tipul rusesc [de economie] decît de [cel] vest-european.“. „Europäisches und Russisches Bürgertum“, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XL, 1, 1953, p. 15.

109. A.H. Lybyer, „The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade“, *English Historical Review*, CXX, oct. 1915, p. 588.

110. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, pp. 40-41. În primul rînd Europa părea a fi bine aprovizionată cu mirodenii *via* Levant (vezi p. 537), iar Godinho se îndoiește că în acea perioadă portughezii aveau mai mult decît un interes trecător și romantic pentru condimente: „Oare [Henric] sau alt portughez din acea vreme și-a orientat într-adevăr activitățile spre aceste ținuturi de basm [din Orient]? Se pare că nu; de ce ar fi fost comerțul portughez interesat pe atunci să încerce a devia rutele comerciale privind mirodeniile spre profitul lor?“ (p. 548).

111. Vezi *ibid.*, pp. 43, 550-551.

112. *Ibid.*, p. 551.

113. *Ibid.*, p. 831. Vezi tabelul de la p. 830.

114. „Crearea [orificiilor pentru tunuri] a fost de mare importanță. Ele au dat vaselor mai mari posibilitatea de a-și îmbogăți mult armamentul. Montarea tunurilor pe puntea principală a făcut posibilă nu numai creșterea numărului lor, ci și folosirea unor tipuri mult mai mari fără a periclită stabilitatea vasului...”

Cînd navele Europei atlantice (din Oceanul Atlantic) au apărut [în Oceanul Indian], aproape nimic nu le-a putut rezista. După cum scria Albuquerque cu mîndrie regelui său, în 1513, «la zvonul sosirii noastre toate vasele (autohtone) dispăreau și pînă și păsările încetau să zboare deasupra apei.» Aceasta nu era proză retorică. În cincisprezece ani de la apariția lor în apele Oceanului Indian, portughezii distruseseră complet forța navală a arabilor, iar regele se putea autointitula pe drept «Conducătorul cuceririi, navigării și comerțului Etiopiei, Arabiei, Persiei și Indiei.» Carlo M. Cipolla, *Guns and Sails*, pp. 82, 137.

Pentru o descriere amănunțită a navelor portugheze în această perioadă, vezi François Mauro, „Types de navires et constructions navales dans l'Atlantique portugais aux XVIe et XVIIe siècles“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VI, iulie-aug. 1959, pp. 185-193.

115. Citat aprobator de C.R. Boxer, care oferă motivul pentru care pune la îndoială suficiența explicației tehnologice: „Monopolul nu era

totuși atât de atotcuprinzător cum pare. Lăsînd la o parte faptul că portughezii nu au avut niciodată suficiente vase de război pentru a-l impune oricînd și oriunde, funcționarii coloniali corupți puteau fi ușor mituiți, iar navele autohtone erau adesea încărcate de către (sau în numele) comercianților portughezi.“. „The Portuguese in the East, 1500-1800“, în H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*, Oxford Univ. Press (Clarendon), 1953, Londra și New York, p. 193.

116. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 18.

117. *Ibid.*, p. 19.

118. Vezi *ibid.*, p. 574.

119. Vezi *ibid.*, pp. 591, 595.

120. Vezi *ibid.*, p. 594.

121. „Deoarece rivali europeni cu o forță maritimă egală au început să atace cuceririle portugheze, apărarea vastului comerț care fusese cîștigat necesita o bună organizare iar garnizoanele aveau nevoie de trupe care să țină piept atacului european, în absența ajutorului naval. Răspunsul portughezilor a fost elaborat teoretic de către guvernatorul lor, Affonso Albuquerque, care a creat un plan pentru o serie de forturi independente și pentru canalizarea comerțului prin antrepozitul Goa de pe coasta Malabar și spre Europa numai prin portul Lisabona, care concentra sistemul lui defensiv în zona vulnerabilă a Golfului Persic și Golfului Aden, și care a găsit o soluție pentru problema forței de muncă prin favorizarea dezvoltării populației metise.“ Rich, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp. 204- 105.

122. „Comerțul exterior cel mai extins desfășurat de către statul portughez era comerțul cu porturile indiene și cele intermediare de pe coasta Africii - un comerț care a deschis drumuri complet noi. De la începuturi și pînă în 1577, acest comerț colonial a fost continuat și, în măsura în care se respectau formele legale care reglementau comerțul, el era purtat în totalitate în numele regelui, cu asumarea riscului său și cu propriile lui nave, iar permisele negustorilor particulari pentru comerțul cu India se acordau numai în cazuri speciale, deși ceva mai ușor în cazul comerțului cu Africa.“ Heskcher, *Mercantilism*, I, p. 341.

123. „Cu toate acestea, de la sfîrșitul secolului al XVI-lea nenorocirile au început să bîntuie ruta Capului Bunei Speranțe, al cărui trafic a scăzut considerabil. Acum englezii și olandezii aduc mari cantități de piper, de alte condimente și droguri în Europa. Acesta este motivul principal pentru care, începînd cu 1597, comerțul a reintrat în mîinile statului: întreprinderile particulare nu își mai asumau riscul formării companiilor pentru «recoltarea» mărfurilor care se reîntorceau («la ferme de trazida»)... Olandezii s-au angajat în primele operații avînd siguranța profitului lor de pe urma atât a comerțului cît și a capturării navelor portugheze. Vasele lor călătoreau dus și întors fără teama de a fi atacate, ceea ce nu se putea spune despre portughezi. Atreprenorii particulari nu voiau, deci, să-și riște capitalul. Adunîndu-se numai sume mici, iar cea mai mare parte a capitalului fiind investită de

către stat, nu exista o sumă suficientă pentru constituirea unei companii." Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, pp. 696-697.

124. *Ibid.*, p. 656.

125. Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, vol. I.; *The Century of Discovery*, Univ. of Chicago Press, 1965, Cartea a II-a, pp. 827-828.

126. H.R. Trevor-Roper, *Historical Essays*, p. 120.

127. Despre izgonirea musulmanilor din Oceanul Indian, vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 630; C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, pp. 45-48. Despre portughezi ca înlocuitori ai piraiilor Wako, vezi Trevor-Roper, *Historical Essays*, p. 120, care la rândul său se bazează pe C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan*, și Sansom, *A History of Japan*, II, p. 268.

128. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, p. 46.

129. „Din fericire pentru portughezi, în momentul apariției lor în apele asiatice, imperiile Egiptului, Persiei și Vijayanagar-ului nu aveau o flotă armată în Oceanul Indian, în cazul în care aveau vreo flotă, iar vasele chinezești erau obligate prin decret imperial să navigheze de-a lungul coastei Chinei.” Boxer, în Livermore, *Portugal and Brazil*, pp. 180-190.

130. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 506.

131. Vezi *ibid.*, pp. 581-582; Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 59.

132. „Piperul era principalul articol importat din est, iar lingourile de argint constituiau principalul export spre «Goa de aur»... În aproape întreaga a doua jumătate a secolului al XVI-lea, negustorii de piper din Malabar refuzau să accepte plata în altceva decât aur...” Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, pp. 52, 60.

Ar trebui menționat faptul că, în opinia lui Chaunu, acest comerț era o afacere bună pentru Europa: „Între 120 000 și 150 000 tone de condimente erau cumpărate, aproape fără mărfuri de schimb, pentru 150 tone aur, pe care jugul dominației îl capturase de la neajutoratele societăți africane, și o cantitate de bani dificil de calculat, dar în nici un caz comparabilă cu cele 6 000 tone de argint echivalent care mai trebuiau compensate.” *Conquête et exploitation des nouveaux mondes (XVIe siècle)* Collection Nouvelle Clio 26 bis, Presses Universitaires de France, Paris, 1969, p. 323.

133. „Numai comerțul cu America i-a permis Europei să-și dezvolte comerțul cu Asia. Deoarece, fără argintul din Lumea Nouă, mirodeniile, piperul, mătasea, pietrele prețioase și, mai târziu, porțelanul chinezesc, toate aceste obiecte valoroase de lux nu ar fi putut fi achiziționate de Vest.” Chaunu, *Séville*, I, pp. 13-14.

„Comerțul cu Vestul a atins un moment de cotitură în perioada ulterioară deschiderii minelor de argint mexicano-peruviene, deoarece producția lor se scurgea, într-o măsură considerabilă, spre China, în schimbul mătăsii, porțelanului și ceaiului.” Max Weber, *Religion of China*, p. 5. Weber subliniază că argintul se depreciașe față de aur în

China în aceea perioadă, scăzând de la 4:1 în 1368, la 8:1 în 1574, la 10:1 în 1635, la 20:1 în 1737.

„Alături de China, principala țară cu care Portugalia întreținea relații comerciale, era Japonia. Prosperitatea de care se bucura Macao [în secolul al XVI-lea] se datora în mare măsură exportului de lingouri din acea țară.” Chang, *Sino-Portuguese Trade*, p. 117. Abilitatea Portugalici de a deține controlul asupra comerțului între China și Japonia i-a permis intrarea în posesia unor lingouri cu care să facă negoț în sud-estul Asiei și în India.

Creșterea bruscă a producției de aur și argint, în special de argint, după secolul al XVI-lea a fost strâns legată de noile dezvoltări ale comerțului exterior.

Amploarea comerțului cu Japonia prin nave portugheze și creșterea în consecință a profiturilor erau de fapt rezultatul comerțului intermediar, constând din schimbul de argint japonez pentru mătase naturală chinezească și alte mărfuri.

Principalul scop al comerțului permis de Hideyoshi a fost să pună la adăpost mărfurile chinezești într-o a treia țară, din cauza politicii dinastiei Ming care interzicea acostarea vaselor străine, în special a celor japoneze, pe continent. Comerțul exterior japonez se bucura de un strălucitor avânt, și în această perioadă producția de metale prețioase în Japonia a atins o culme a înfloririi ei.” A. Kobata, „The Production and Uses of Gold and Silver in 16th and 17th Century Japan”, *Economic History Review*, seria a doua, XVIII, 2, oct. 1965, p. 245-246.

134. Vezi Chaunu, *Conquête*, p. 316.

135. Vezi Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 60.

136. Lach, *Asia in the Making of Europe*, Cartea I, p. XII. Vezi Braudel: „În secolul al XVI-lea și în cele următoare, în vasta zonă asiatică care producea condimente, droguri și mătase circulau, deci, monezi prețioase de aur și în special de argint [bătute în zona mediteraneeană]... Marile descoperiri puteau răsturna drumurile comerciale și prețurile; ele nu puteau însă schimba nimic din realitatea fundamentală [a unui deficit al plășilor]”, *La Méditerranée*, I, p. 122.

137. „Deși europenii călătoreau cu o ușurință aparentă de-a lungul căilor maritime ale Asiei, ei pătrundeau în principalele state ale continentului arareori și cu dificultate. Iar în secolul al XVI-lea, ei nu au fost niciodată în situația de a-și impune voința asupra conducătorilor imperiali ai Indiei și Chinei; marile capitale politice și culturale ale continentului asiatic nu s-au simțit în nici un fel amenințate de armele lor.” Lach, *Asia in the Making of Europe*, Cartea I, p. XII.

138. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 619.

139. Vezi minunata povestire despre pasul greșit al lui Vasco da Gama la prima întâlnire cu regele din Calcutta, în Godinho, *ibid.*, pp. 588-590.

140. Vezi *ibid.*, pp. 627-629.

141. *Ibid.* pp. 630-631.

142. McIlwain-Roelofs, *Asian Trade*, p. 119.

143. Cipolla, *Guns and Sails*, p. 136.

144. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 655.

145. J.C. van Leur, *Indonesian Trade and Society*, Hoeve Ltd., Haga, 1955, pp. 118-119, 165. Chiar și Meilink-Roelofs, care în general este rezervat în privința analizei lui Van Leur, observă o schimbare majoră care apare numai în secolul al XVII-lea: „Prezentul studiu își propune numai să arate cum deja în prima jumătate a secolului al XVII-lea... ascendența Europei începuse să se manifeste, deși - trebuie să admitem - aceasta nu a avut loc încă oriunde sau în orice privință.” *Asian Trade*, pp. 10-11.

146. „Portughezii nu ar fi putut reuși în cincisprezece ani să dețină controlul nici asupra unei jumătăți din comerțul în Oceanul Indian dacă nu ar fi însumat peste o mie de ani de experiență și dacă nu ar fi fost capabili să adauge mult la ceea ce exista deja. Drumurile lor comerciale au impus o nouă ierarhie superioară; ei au deviat cele mai importante rute comerciale. Dar, în esență, au păstrat intacte legăturile și schimburile care datau de o mie de ani. Revoluția portugheză este rapidă pentru că este foarte limitată.” Chaunu, *Conquête*, p. 177.

„Prezența portughezilor în India nu a fost aproape deloc simțită, cu excepția câtorva indivizi în câteva locuri... Dacă portughezii ar fi abandonat imperiul lor indian la sfârșitul secolului al XVI-lea, probabil că ar fi lăsat o urmă mai slabă decât cea lăsată de greci, sciți și parți - poate câteva monezi, câteva cuvinte stălcite din limbajul bazarelor, câteva mici comunități cu sînge amestecat, câteva tradiții vagi legate de luptători și proci străini.” George B. Sansom, *The Western World and Japan*, Knopf, New York, 1950, p. 87.

„Malacca, un punct vital de legătură al comerțului, continuă, chiar și după capturarea ei de către portughezi, să urmeze practicile comerciale de mult stabilite.” Lach, *Asia in the Making of Europe*, Cartea II, p. 829.

„Numai flotele le-au permis portughezilor să-și mențină poziția, și chiar și așa aceasta era precară. În cadrul războiului pe uscat, armamentul lor superior le era de puțin folos fiind de fapt mai puțin adecvat decât armele populației autohtone pentru lupta pe teren tropical. În plus, europenii se confruntau cu un număr mult mai mare de băștinași care erau familiarizați cu regiunea și cu clima. Astfel, de-a lungul întregului secol al XVI-lea, influența portugheză a rămas limitată la o zonă restrînsă în jurul așezărilor de pe coastă.” Meilink-Roelofs, *Asian Trade*, p. 124.

147. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 577.

148. *Ibid.*, p. 578.

148. K.M. Pannikar, *Asia and Western Dominance*, p. 53.

150. Frederic C. Lane, *Venice and History*, p. 426-427.

151. Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 57.

152. Chaunu, *Conquête*, p. 205. Vezi C.R. Boxer: „Vechiul imperiu colonial portughez era în esență o talasocrație, un imperiu maritim și comercial, fie că se ocupa de condimentele Estului sau sclavii din Africa de Vest, fie de zahărul, tutunul și aurul Braziliei. Cu toate acestea, era un imperiu maritim cu un înveliș militar și ecleziastic.”

Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415- 1825, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1963, p. 2.

153. „Superioritatea relativă a europenilor era pe mare. Pe uscat ei au rămas mult timp foarte vulnerabili... Europeanii nu au fost capabili să producă o artilerie de câmp mobilă eficientă pînă într-al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea...

În general europenii simțeau că orice încercare de a-și extinde controlul asupra zonelor din interiorul Asiei nu avea sorți de izbîndă.

În 1689, forțele Companiei East India se aflau în totalitate pe teritoriul Indiei.“ Cipolla, *Guns and Sails*, pp. 138, 141, 145.

154. „În timp ce Europa se extindea cu îndrăzneală peste mări și își impunea dominația asupra Asiei, Africii și Americilor, la granița ei estică ea se retrăgea rapid din calea presiunii forțelor turcești.“ *Ibid.*, p. 140.

155. „Cucerirea sau controlul efectiv al europenilor asupra vastelor teritorii de uscat a avut loc mai tîrziu, ca unul dintre efectele secundare ale Revoluției industriale.“ *Ibid.*, p. 146.

156. „În ziua de astăzi ni se pare greu să ne imaginăm care era importanța condimentelor în secolul al XVI-lea... Și totuși, atunci cînd zahărul era complet necunoscut, cînd nu exista congelare iar stocul de alimente pentru iarnă era format numai din carne condimentată sau sărată, cînd existau doar puține legume care să adauge vitamine și varietate hranei, și cînd condimentele sau alte droguri din Est formau principala *materia medica*, ele dețineau într-adevăr un loc important în comerțul european.“ Robertson, *South African Journal of Economica*, XVIII, p. 42. Cu toate acestea, nu este adevărat că zahărul nu ar fi fost cunoscut în această perioadă. El era cultivat pe scară largă pe insulele mediteraneene și în cele din Atlantic și a fost introdus în Brazilia și, mai tîrziu, în Caraibe.

157. Și totuși, nu trebuie să uităm ierarhia importanței. Piperul era relativ mai important decît mirodeniile. Chaunu notează: „În secolul al XVI-lea piperul nu era considerat un condiment. Piperul, această «infanterie» a palatului și a conservării cămii, nu avea prestigiul mirodeniilor, în sensul restrîns al cuvîntului, și nici al drogurilor.“ *Conquête*, p. 200.

158. *Ibid.*, p. 316-317. Sublinierea noastră.

159. „Comerțul african cu condimente a reprezentat pentru Portugalia un volum de trafic considerabil mai mare decît oricare dintre condimentele asiatice, în afară de piper și ghimber și adesea mai mare decît suma lor. Numai piperul din Guineea depășea aproape în mod constant ghimberul. Desigur, prețul cerealelor reprezenta doar o parte din prețul mirodeniilor orientale: în martie 1506, un chintal costa 8 *cruzados*, în timp ce unul de piper era vîndut cu 22, de scorțișoară cu 32 și 33 și de ghimber între 18 și 19. În ciuda prețului scăzut, valoarea totală a piperului din Guineea adesea egala și uneori era chiar mai mare decît cea a fiecăruia dintre condimente, cu excepția piperului și ghimberului: pentru 200 chintale de cereale vîndute cu 8 *cruzados* (și în 1506, 11) erau echivalente, ca valoare, 500 chintale de scorțișoară cu 32

cruzados sau 840 de ghimber cu 19 cruzados." Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 547. Vezi pp. 539-542 pentru descrierile botanice și localizările geografice ale produselor vest-africane.

160. Evaluarea poate fi găsită în *Ibid.*, pp. 683-709. Exemplul este la p. 699.

161. Glamann, *European Trade*, p. 52.

162. *Ibid.*, p. 53.

163. Frederic C. Lane. „National Wealth and Protection Costs”, în *Venice and History*, John Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, p. 376.

164. *Ibid.*, p. 381.

165. „Activitatea în care portughezii și-au manifestat superioritatea asupra altor națiuni nu a fost comerțul abil, ci aventurarea temerară atât în navigație cât și în război. Datorită tradițiilor militare și religioase ale portughezilor și a structurii lor sociale, este posibil ca politica de cruciade promovată în India să fi stimulat energii prin care portughezii să fi obținut o bogăție mai mare decât prin mijloace mai puțin belicoase. Un venețian de la 1500 era de părere că portughezii ar fi putut câștiga mai mult printr-o politică mai pacifistă, pentru că așa s-ar fi împlinit în cazul în care clasa conducătoare portugheză ar fi avut un caracter asemănător celei venețiene în 1500. La acea dată, mulți nobili venețieni deveniseră adepți ai comerțului pașnic sau ai administrării proprietăților de la țară. Ei nu mai erau ca în urmă cu trei sau patru sute de ani, pe când amenințau Bizanțul, la fel de eficienți fie ca negustori, fie ca pirai.” *Ibid.*, pp. 395-396.

166. Problema este complexă datorită intrigilor diplomatice. Vezi Samuel Eliot Morison, *Admiral of the Ocean Sea*, Little Brown, Boston, 1942, pp. 367-374; Chaunu, *Conquête*, pp. 251-254.

167. Vezi Pierre Chaunu, „Le galion de Manille”, *Annales E.S.C.*, VI, 4, oct-dec., 1951, p. 449.

168. Vezi *Ibid.*, pp. 450-451.

169. Inițial, Spania intenționa să constituie posturi comerciale și nu colonii în Americi. Numai absența tipului de politică economică ce ar fi permis o astfel de relație a condus Spania spre colonizare. Luis Aznar descrie această evoluție: „Nici zăcămintele aurifere rudimentare, nici traficul de sclavi și nici impozitele pe cap de locuitor... nu au adus un venit suficient pentru a egala cheltuielile primelor trei expediții întreprinse de Columb în secolul al XV-lea și pentru a plăti salariile prinilor coloniști. Veștile despre insuccesele din America Hispanică s-au răspândit rapid și au generat discreditarea în cercurile de la curte...”

[Curtea și-a schimbat politica și astfel] în acest mod, ceea ce începuse ca o întreprindere feudală, a devenit la începutul secolului al XVI-lea un sistem organic de guvernamînt, prototip pentru ceea ce țările colonizatoare aveau să instituie în decursul primelor două secole ale epocii moderne.“ „Las etapas iniciales de la legislación sobre indios”, *Cuadernos americanos*, VII, 5, sept.-oct. 1948, pp. 177-178.

170. „În timpul primei jumătăți a secolului al XVI-lea portughezii au considerat descoperirea Braziliei (1500) ca o problemă de importanță

secundară. De fapt, eforturile de a consolida controlul asupra coastei Braziliei de astăzi, în marc, zona între porturile Santos și Recife, erau în mare măsură o acțiune reflexă, întreprinsă pentru a împiedica Franța și Anglia să constituie enclave de coastă competitive pentru exportul lemnului brazilian folosit în vopsitorie, la manufacturarea articolelor de lână în Țările de Jos și Anglia. Numai teama de concurență a condus către o ocupare susținută în a doua jumătate a secolului și la crearea unei economii de plantație." Stanley J. Stein și Barbara H. Stein, *The Colonial Heritage of Latin American*, p. 22; Chaunu, *Conquête*, p. 222.

Vezi analiza atitudinii Portugaliei față de Brazilia în acest moment: „Absența bogățiilor care puteau fi ușor jefuite au scăzut interesul Portugaliei pentru Brazilia în primii ani, având în vedere în special faptul că negoțul ei cu Indiile de Est se afla la apogeu. Pentru a atrage capital particular pentru colonia ei americană Coroana portugheză a împărțit-o în douăsprezece căpităanii ereditare (*donatários*) care au preluat multe dintre privilegiile regale. Absența oricărei baze economice, cu excepția regiunii unde se introdusese cultivarea trestiei de zahăr, a dus la eșuarea acestui experiment. Coroana a trebuit să-și asume direct responsabilitatea pentru prețul apărării vastelor teritorii care au rămas pentru mult timp cu o valoare economică redusă. Deși formal modelat după tiparul instituțiilor feudale portugheze, sistemul căpităniilor ereditare ar trebui privit ca o strădanie de a atrage capital particular în scopul extinderii comerciale dictate de Coroană, comparabil cu corporațiile comerciale înființate în Anglia și Olanda în timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea." Celso Furtado, *Economic Development of Latin American*, pp. 9-10, note de subsol 2.

171. Harrison, *New Cambridge Modern History*, III, p. 554.

172. „Cu toate acestea, avem un ordin de mărime pentru secolul al XVI-lea... Dacă Lisabona, cu Orientul îndepărtat valorează 1, Brazilia între 0,05 și 0,1 iar Sevilla 1,5. La începutul secolului al XVII-lea Sevilla valorează aproximativ o dată și jumătate mai mult decât Lisabona." Chaunu, *Conquête*, p. 269.

Accasta nu ne spune totuși nimic în legătură cu importanța acestui comerț pentru întreaga Europă. Este dificil să se măsoare importanța Sevillei și a Lisabonei, adică importanța monopolului, importanța sfertului de sud-vest al Peninsulei Iberice, pentru că monopolul este mai ușor de măsurat decât lumea europeană pe care se bazează. Diferențele în posibilitățile de evaluare în raport cu aprecierea importanței comerțului american dominat de Sevilla și a celui asiatic dominat de Lisabona nu rezultă din incapacitatea intrinsecă de a măsura monopolurile ci mai mult din incapacitatea noastră temporară de a măsura restul [adică, ceea ce nu face parte din monopol].” *Ibid.*, p. 273.

173. „În timp ce majoritatea importurilor din străinătate erau plătite prin exportul de lingouri și monezi - comerțul est-indian era în mod clar un comerț de import al cărui obiectiv principal era satisfacerea cererii europene, mai degrabă decât găsirea unor piețe pentru produsele europene - importurile *via* Levant ofereau un aspect mai degrabă diferit. Lumea Arabiei și Indiei rîvnica la un număr de mărfuri din țările

mediterancene. Cuprul era un metal care se cerea în mod special și era expediat spre est din Europa Centrală via Veneția. Coralul din locurile de pescuit de lângă coasta tunisiană era exportat spre est, o parte din el prin intermediul așa-numitei *French Compagnie du Corail* care activa din Marsilia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Țesăturile, mercurul și șofranul, împreună cu opiul din Egipt au intrat în fluxul de bunuri schimbate între țările mediterancene, Levant și Indii. Această situație explică fără îndoială și de ce comerțul cu caravane nu a luat sfârșit atunci când portughezii au găsit calea maritimă spre Indii și au încercat să redirecționeze transportul de piper." Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, pp. 56-57.

174. Cel mai mare adversar al galionului Manila era desigur însăși administrația spaniolă. În ochii negustorilor din Sevilla, ale căror plângeri ajungeau rapid la Consiliile regale, în ochii funcționarilor Curții, partizani ai circulației lingourilor, comerțul galionului era cel mai slab în cadrul schimburilor cu Orientul Îndepărtat; deficitul lui era compensat prin exportul de metale prețioase." Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, p. 458.

Un alt argument împotriva acestei scurgeri de lingouri era faptul că ele, într-o măsură tot mai mare, nu mai treceau prin Lisabona și Sevilla. „Prin ruta Capului Bunei Speranțe, realii [de argint] se răspîndeau în întregul Orient. Datorită lor, comerțul cu China - porțelan, mătase naturală și țesături din mătase, aur - a avut de câștigat față de alt comerț și a condus la frecventarea Japoniei, piață de desfacere pentru mătase, sursă de argint. Intensitatea dorinței Chinei pentru metalul alb, pe de o parte, și dezvoltarea Americii spaniole, pe de altă parte, au dus la crearea unui drum comercial direct între Acapulco și Manila care a stîmmit osilitatea orașelor Goa și Lisabona și le-a apropiat pe amîndouă de Sevilla, lovită în egală măsură." Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 833.

Cu toate acestea, cazul Spaniei este în contrast puternic cu cel al Angliei. La începutul secolului al XVII-lea, compania engleză *East India Company* a fost învinovățită pentru pierderea de argint care însoțea comerțul ei, iar mulți au socotit-o responsabilă pentru declinul comercial al vremii. „Argumentul financiar pentru aceasta era faptul că, deoarece re-exporturile companiei către continent și Orientul Mijlociu depășeau în valoare bogățiile trimise spre Indii, întreaga problemă era inseparabilă de balanța plăților țării în ansamblu." K.M. Chaudhuri, „The East India Company and the Export of Treasure in the Early 17th Century“, *Economic History Review*, XVI, 1, aug. 1963 p. 25. Compania avea desigur perfectă dreptate. „Europa" pierdea lingouri, dar nu Anglia. Este vorba despre inabilitatea Spaniei de a se plasa în punctul de legătură al comerțului inter-regional în Europa, așa cum făcuse Anglia. Aceasta era diferența.

175. Vezi Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, pp. 56-57; de asemenea Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 683.

176. Vezi Chaunu, *Conquête*, pp. 290-296, 300-311.

177. Vezi descrierea lui Boxer despre impactul zahărului asupra structurii sociale braziliene, în *Portuguese Seaborne Empire*, p. 84-105. În ceea ce privește operațiunile miniere, vezi Alvaro Jara: „Este un fapt sigur că în multe regiuni din Americi mineritul a avut o putere uluitoare de a reorganiza și chiar de a submina structura socială din epoca precolonială. Noua concentrare de populație indigenă generată de crearea de centre miniere - și nu ne gândim numai la Potosí ci și la multe alte centre de extracție a argintului, aurului și mercurului - a creat, probabil pentru prima oară fenomenul social al acelor mase părăsite și lipsite de posesiuni, dezrădăcinate, fără un viitor sau siguranța zilei de mâine, grupate în zone pseudourbane, în care conceptul de oraș nu avea nici o semnificație pentru ele, cel puțin în măsura în care viața urbană putea determina o creștere a standardului lor anterior de viață.” Jara, *Tres ensayos sobre economía minera hispano-americana*, p. 28.

178. Woodrow Borah subliniază că inițial mătasea a fost produsă pentru că era „compactă, ușor de deplasat de către cărăuși sau catîri, promitea un preț scăzut de transport, o desfăcere sigură în colonii sau în Spania și mari profituri.” *Silk-raising in Colonial Mexico, Ibero-Americana*: 20, Univ. of California Press, Berkeley, 1943, p. 15. Borah oferă trei explicații pentru acest declin: scăderea populației indiene datorită brutalităților; suprataxarea și exploatarea indienilor care au condus la retragerea lor și la distrugerea de către ei a crîngurilor de duzi; anularea profiturilor datorită livrărilor suplimentare din Filipine către piața mondială. Vezi lunga prezentare a acestor cauze ale declinului la pp. 85-101.

179. Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, p. 402. Deși la un moment dat Borah pare a indica faptul că avîntul comerțului filipinez a fost una dintre cauzele declinului mătăsii mexicane, cu altă ocazie el sugerează că situația inversă ar fi adevărată, susținînd astfel afirmațiile lui Chaunu: „Prin contrast, dezvoltarea comerțului filipinez a coincis cu scăderea producerii de mătase mexicană; marile importuri de mătase chinezească au început în 1579 și aproximativ în aceeași perioadă producția autohtonă de mătase a început să scadă.” Borah, *Silk-raising*, p. 90.

180. Vezi Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, pp. 460-461.

181. Chaunu, *Conquête*, p. 290.

182. *Ibid.*, p. 277. O lungă discuție despre distanță-timp poate fi găsită la pp. 277-290.

183. Lane, *Venice and History*, p. 28.

184. Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, p. 455, nota de subsol 2.

185. Alfredo Margarido notează: „Congoul «păgîn» a refuzat amprenta catolicismului și s-a opus exigențelor unei economii coloniale (*économie de traite*). Portughezii au fost obligați să dezmembreze regatul pentru a avea aici *surplusul* indispensabil, necesar pentru punerea în aplicare a politicii lor de colonizare în America de Sud.” „L'ancien royaume du Congo”, *Annales E.S.C.*, XXV, 6, noiembrie-dec. 1970, p. 1725.

Boxer menționează de asemenea că ceea ce numește el un „experiment promițător” s-a prăbușit după moartea regelui Dom Alfonso I în 1543, „parțial din cauza angajamentelor din ce în ce mai mari ale Portugaliei în Asia și America de Sud, dar mai ales datorită răspîndirii și intensificării comerțului cu sclavi.” *Race Relations*, p. 20.

Vezi de asemenea Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, pp. 97-103; Georges Balandier, *Daily Life in the Kingdom of the Kongo*, Pantheon, New York, 1968.

186. Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 496. Un alt factor în acest comerț de mare profit a fost corupția: „Timp de cîteva decade după 1500 portughezii au pus obstacole serioase în calea comerțului pe Marea Roșie și au impus creșterea prețurilor condimentelor în Alexandria peste nivelul celor din secolul al XV-lea. Mai târziu, funcționarii portughezi în India deveniseră atît de ineficienți sau atît de ușor de corupt încît nu mai puneau obstacole în prîvința prețurilor în calea comerțului pe Marea Roșie și prin Golful Persia.” Frederic C. Lane, *Venice and History*, p. 33.

187. Vezi Lybycr, *English Historical Review*, XXX, p. 586.

188. Lane, *Venice and History*, p. 31.

189. Godinho citează un negustor venețian din secolul al XVI-lea, Cesare de Fedrici: „Piperul care merge spre Lisabona nu este la fel de bun ca și cel care vine prin strămtorile Mecca [probabil Marea Roșie] deoarece cu mulți ani în urmă trimisul regelui Portugaliei a încheiat un contract cu regele Cochinelui în numele regelui Portugaliei și a fixat prețul piperului, cu urmarea că prețul nu putea nici să crească și nici să scadă. Deci, prețul este foarte scăzut, astfel încît țărani nu dau piperul bucuroși, acesta fiind în plus necopt și murdar, avînd în vedere că negustorii arabi plătesc bine, lor li se dă piper mai bun, mai bine tratat.” *L'économie de l'empire portugais*, pp. 638-639.

Godinho insistă asupra faptului că pierderile de pe drumul comercial al Capului Bunei Speranțe nu sînt o explicație pentru declinul portughezilor. „În concluzie: în decurs de 136 ani, pierderile la dus reprezentau mai puțin de 11% și pentru întors mai puțin de 15%. Cînd în 1558, în întocmirea unui fel de buget pentru comerțul cu condimente, s-a introdus prevederea pierderii anuale a unei nave din cinci (20%) la drumul de întors, calculul a fost foarte generos. Italianul Sassetti, care era familiarizat cu Marea Mediterană și care fusese nevoit să se întoarcă la portul de plecare cu un an în urmă, a scris din Cochinel că era mai puțin periculos drumul de la Lisabona în India decît de la Barcelona la Genova” (p. 671).

S-ar putea pune întrebarea, așa cum face Guy Chaussinand-Nogaret într-o recenzie a cărții lui Godinho, de ce în această perioadă portughezii nu au înființat mari companii particulare, cum au făcut mai târziu englezii și olandezii, care să folosească metode comerciale mai eficiente pentru a-și depăși concurenții europeni. (Încercarea de a crea o astfel de companie în 1628 a dat greș). „De ce Portugalia, care se pare că se afla în fruntea marii mișcări care a asistat la nașterea capitalismului comercial modern, era la începutul secolului al XVII-lea

incapabilă de a urma modelele nord-europene [existente pe atunci]? Oare o parte a răspunsului nu rezidă în rolul capitalismului internațional din Lisabona, denumit de Virginia Rau «speculație cosmopolitană» «*agiotage*»? Aceasta ne readuce la întrebarea: cine erau marii beneficiari ai comerțului cu mirodenii? Aparent, nu țara care deținea monopolul: «regele piperului» asista la epuizarea resurselor lui financiare în urma enormelor investiții cerute. „L'or, le poivre, le Portugal et l'économie mondiale“, *Annales E.S.C.*, XXV, 6, noiembrie-dec. 1970, p. 1595. Vezi, în lumina acestui comentariu, părerea lui L'urtado, menționată mai sus, în nota 170.

Singura încercare a portughezilor de a constitui o astfel de companie particulară a avut loc de fapt la inițiativa statului. Fondată în 1628, ea a fost dizolvată în 1633. Vezi Da Silva, *En Espagne*, pp. 140-141.

190. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, pp. 596-616. El afirmă că acțiunile portugheze în Oceanul Indian, chiar și în momentul de maximă eficacitate, „nu au putut influența aproape deloc comerțul de droguri“ (p.616).

191. Vezi *Ibid.*, p. 771. Deoarece turcii interziceau supușilor regelui Spaniei (inclusiv portughezii, după 1580) să facă negoț în domeniile lor, comercianții portughezi se prezentau cu nume franceze, englezești sau venețiene.

192. Vezi *Ibid.*, p. 714. Godinho vorbește și despre dificultățile inițiale ale venețienilor din 1502: „Crisa nu a fost cauzată de călătoriile portugheze, pentru că ea le precede... Aceasta înseamnă că stabilirea drumului comercial spre India și acțiunea întreprinsă împotriva comerțului din Marea Roșie s-au îndreptat împotriva unui corp cu răni deschise, extrem de sensibile, care, prelungind cauza imediată a declanșării crizei, a transformat-o într-o recesiune de durată“ (p. 729).

193. Vezi H. Kellenbenz, *Annales E.S.C.*, XI, p. 8.

194. Chaunu, *Conquête*, p. 358.

195. „Hamburgul se bucură doar puțină vreme de înflorire în comerțul internațional cu mirodenii. Anii 1590 au fost de mare importanță în extinderea comerțului colonial. Olandezii și englezii au încercat cu succes să-și extindă participarea pe piața mondială a mirodeniilor.“ Kellenbenz, *Annales E.S.C.*, XI, p. 23.

Rețeaua olandeză în Europa era folosită, de asemenea, pentru a se infiltra în comerțul brazilian cu zahăr în această perioadă: „Brazilia era sursa principală de zahăr consumat în Europa. Cea mai mare parte a comerțului cu zahăr și sclavi între Brazilia și Portugalia sau între Africa de Vest și Brazilia se afla încă în mâinile comercianților și contractanților portughezi, mulți dintre ei de origine evreiască. Dar exportul de zahăr din Portugalia spre restul Europei era făcut de olandezi, iar căpitani olandezi practicau și un comerț clandestin cu porturile brazilice. Portughezii locali tolerau acest comerț și au rezistat încercărilor birocrăției spaniole de a-l împiedica. De asemenea, negustorii din Portugalia împrumutau numele lor întreprinderilor comerciale olandeze, pe bază de comision, în perioadele în care

comerțul olandez în porturile iberice era în mod oficial interzis." Parry, *Age of Reconnaissance*, p. 277.

196. Chaunu, *Séville*, I, p. 13.

197. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, pp. 696-697. Dar Godinho oferă un avertisment tocmai împotriva importanței acestui factor, cel puțin dintr-o perspectivă portugheză, la p. 671.

În această perioadă olandezii și englezii încep să pătrundă și în Americi. Când Spania a produs o blocadă a flotei olandeze în Peninsula Iberică în 1595, olandezii au suferit de o acută lipsă de sare, un produs iberic de export. Hermann Kellenbenz subliniază faptul că sarea „era foarte importantă pentru industria [olandeză] a conservelor de heringi...” „Spanien, die nördlichen Niederlande und die Skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600“, *Vierteljahrsschrift für die Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XLI, 4, 1954, p. 293.

Olandezii au descoperit că sarea putea fi găsită în Peninsula Araya, pe țărmul caribian al Americii de Sud. Ei au început să o exploateze, iar vasele care se întorceau, se lansau în acțiuni de contrabandă și pradă. Rezultatul a fost serios pentru Spania: „Pentru Spania însăși, în primul rând, a însemnat că politica ei restrictiv europeană privind sarea [presiune politică asupra «rebelilor» din nordul Țărilor de Jos] se dovedise a fi un «fiasco». Ea a pierdut pentru totdeauna prețurile de vânzare și taxele pe care le obținuse din vânzarea sării din Peninsula olandezilor. Acum, cci din urmă primeau pe gratis și fără taxe sare americană, a cărei valoare a fost estimată la un milion de florini pe an.” Engel Sluiter, „Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609,” *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, 2, mai 1948, p. 181.

Spania a încercat să înlăture Olanda și a reușit aceasta temporar dar numai cu prețul întreținerii unei mari armate și redeschiderii Peninsulei Iberice olandezilor prin Armistițiul din 1609. Într-un anumit sens, a fost prea târziu pentru a compensa daunele. „Pentru Spania, pătrunderea la scară largă a olandezilor în Caraibe, sincronizată cu puternica lor presiune maritimă și comercială în Orientul Îndepărtat, Africa de Vest, Brazilia, Guyana și chiar în Peninsula, a constituit un factor în plus în îngreunarea apărării iberice în fața lumii tropicale coloniale... Spania a reușit temporar să-și restabilească poziția în Caraibe și, într-o anume măsură, în altă parte, dar cu ce preț! Forțată de către olandezi să se apere aici și în întreaga lume colonială în această perioadă, Spania s-a extenuat atât de mult protejând zona tropicală vitală, încât nu a mai avut energia necesară pentru a-și revendica drepturile de exclusivitate asupra zonelor încă neocupate de la marginea imperiului ei. Numai din perspectiva acestui context se poate înțelege, de exemplu, de ce Anglia a putut să întemeieze și să mențină Virginia, primul ei mic avanpost în America, fără amestecul spaniolilor, care aveau o bază solidă în Caraibe și în Florida.” Sluiter, *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, pp. 195-196.

198. Vezi Cipolla, *Guns and Sails*, p. 136. Vezi Chaudhuri: „Ați englezii cât și olandezii au considerat participarea în «comerțul țării» (*country trade*) în Asia extrem de avantajoasă, iar modelul lor normal de comerț era investirea argintului în cumpărarea de țesături în India, pe care le schimbau apoi pentru mirodeniile din Indiile de Est.” *Economic History Review*, XVI, p. 26.

199. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais* pp. 814-817.

200. Vezi Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 63.

201. Vezi Trevor-Roper, *Historical Essays*, pp. 120-123.

202. „Dacă nu ar fi avut loc apariția, dezvoltarea și reprimarea forțată a creștinismului militant în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, se pare că Japonia lui Tokugawa nu s-ar fi retras în carapacea ei izolaționistă. Aceasta implica la rândul său faptul că expansiunea Japoniei peste mări în acea perioadă nu s-ar fi dovedit un eșec. Japonezii, fie pașnici sau nu, s-ar fi stabilit în Filipine, Indochina și în părți ale Indoneziei, la începutul secolului al XVII-lea; și, după toate probabilitățile, ei s-ar fi putut bucura de toate roadele revoluției industriale europene, cu câteva decade mai devreme decât au făcut-o în realitate.” C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan*, p. VII. Este întotdeauna dificil să se lucreze cu analize de tip „dar dacă”. Cred însă că evenimentele ulterioare pot fi interpretate complet diferit. N-am putea afirma oare că numai datorită faptului că Japonia s-a retras atât de mult în acea perioadă în carapacea ei, a putut să apară în secolul al XIX-lea suficient de puternică pentru a evita un rol periferic în sistemul mondial și deci să se industrializeze.

Eijiro Honjo exprimă un punct de vedere similar celui al lui Boxer în legătură cu motivul izolării: „Nenorocirile care însoțeau răspîndirea romano-catolicismului în Japonia au determinat șogunatul Tokugawa să adopte politica de izolare...” „Facts and Ideas of Japan's Oversea Development to the Meiji Restoration,” *Kyoto University Economic Review*, XVII, 1, ian., 1942, p. 1.

203. Vezi Harrison, *New Cambridge Modern History*, III, pp. 538-543. Godinho spune despre căpitănia Molucelor din 1570 că era „practic independentă.” *L'économie de l'empire portugais*, p. 812.

204. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 783.

205. „Prima mișcare a locuitorilor portughezi panicați din Macao [cînd, în 1582, au aflat despre unificarea din 1580 a Portugaliei cu Spania] a fost ferirea coloniei de acapararea de către guvernamantul spaniol. Deoarece, dacă portughezii din Macao ar fi fost reduși la statutul de supuși spanioli obișnuiți și dacă portul Macao ar fi fost, după toate așteptările, deschis spaniolilor, «monopolul» portughez asupra comerțului cu China ar fi încetat imediat iar pierderile lor ar fi fost ireparabile.” Chang, *Sino-Portuguese Trade*, p. 100.

S-a ajuns la un compromis. Portughezilor din Macao li s-a garantat un statut semiindependent, ei jurînd supunere față de Coroana spaniolă dar navigînd sub pavilion portughez și obținînd din partea chinezilor statutul de mandarinat de rangul al II-lea. Chang este explicit în ceea ce privește motivele Spaniei pentru acceptarea acestui compromis:

„Regele castilian... temându-se că amestecul în afacerile interne din Macao ar putea conduce la nesupunere sau chiar la revoltă fățișă, a consimțit doar la supunerea nominală a acestuia.“ *Ibid.*, p. 101.

Palatul Richmond sau Tamisa la Richmond, pictură în ulei din primul sfert al secolului al XVII-lea, realizată de David Vinckenboons (1578-1629), un artist flamand care a emigrat în Anglia și a pictat la Curtea regală atât în timpul lui Iacob I, cât și al lui Carol I.

Capitolul VII

EVALUĂRI TEORETICE

Teoretizarea nu este o activitate separată de analiza datelor empirice. Analizele pot fi făcute numai cu propoziții și scheme teoretice. Pe de altă parte, analizele unor evenimente sau procese trebuie să includă, ca punct de plecare, o serie întreagă de valori specifice ale unor variabile pe baza cărora se poate explica cum s-a ajuns la rezultatele finale. Pentru a oferi explicația istorică în mod clar adeseori trebuie să treci peste prezentarea interrelațiilor formale dintre variabile.

În consecință, este frecvent justificată revederea materialului în încheiere, succint și la un nivel mai abstract. Fără îndoială aceasta trebuie să fie folositoare cititorului. Dar ea este și mai importantă pentru autor, căci impune o anumită rigoare în analiză a cărei absență ar putea trece neobservată în mulțimea de detalii. Materialul empiric tratat pînă acum a fost desigur extrem de complex, mult mai complex decît a fost posibil să fie redat. Propun deci să revedem ceea ce am susținut în această lucrare.

Pentru a descrie originile și funcționarea inițială a unui sistem mondial, a trebuit să susțin o anumite concepție despre un sistem mondial. Un sistem mondial este un sistem social care are granițe, structuri, grupuri de apartenență, reguli de legitimare și coerență. Viața sa este guvernată de forțe aflate în conflict care îi conferă unitate prin relațiile de tensiune dintre ele și instabilitate deoarece fiecare grup urmărește neîncetat să remodeleze sistemul în folosul său. Sistemul are caracteristicile unui organism în sensul că are o durată de viață în decursul

căreia caracteristicile sale se schimbă în anumite privințe și rămân stabile în altele. Structurile sale pot fi definite ca fiind, în momente diferite, puternice sau slabe, în termenii logicii sale interne de funcționare.

Ceea ce caracterizează un sistem social în concepția mea este faptul că în cadrul său viața este în bună măsură autonomă și că dinamica dezvoltării sale este preponderent internă. Cititorul poate percepe utilizarea sintagmei "în bună măsură" ca un caz de subterfugiu academic. Admit că nu o pot cuantifica. Probabil că nimeni nu va fi capabil vreodată să o facă, deoarece definiția este bazată pe o ipoteză contrafactuală: dacă sistemul, din indiferent ce motiv, ar fi izolat de forțele externe care îl influențează (ceea ce virtual nu se întâmplă niciodată), atunci definiția dată ar implica o continuare a funcționării sistemului în esență în același fel. Din nou, desigur "în esență" este dificil să fie convertit în criterii operaționale riguroase. Oricum, aspectul acesta este unul important și cheie pentru multe părți ale analizei empirice din această carte. Probabil ar trebui să ne gândim la autonomia sistemului ca la un absolut teoretic, un fel de vacuum social, greu de văzut și chiar și mai improbabil de creat artificial dar, mai presus de orice, ca la o asimptotă reală din punct de vedere social în raport cu care există o distanță oarecum măsurabilă.

Folosind un astfel de criteriu s-a afirmat că majoritatea entităților descrise de obicei ca sisteme sociale - "triburi", comunități, state-națiuni - nu sînt, în realitate, sisteme totale. De fapt, susținem că singurele sisteme sociale reale sînt, pe de o parte, acele economii de subzistență cu grad înalt de autonomie, relativ mici, care nu fac parte dintr-un sistem de percepere sistematică a tributului, și, pe de altă parte, sistemele mondiale. Acestea din urmă sînt, desigur, distincte față de primele deoarece sînt relativ mari, adică ele sînt, în vorbirea obișnuită, "lumi". Mai exact, totuși, ele sînt definite prin faptul că autonomia lor ca o entitate economico-materială este bazată pe diviziunea extensivă a muncii și ele cuprind o multitudine de culturi.

Se susține în plus că pînă în prezent au existat numai două varietăți de astfel de sisteme mondiale: imperiile mondiale în care există un singur sistem politic pentru majoritatea zonelor, oricît de atenuat ar fi gradul de control efectiv pe care acest sistem îl exercită, și acele

sisteme în care un astfel de sistem politic unic nu există peste tot sau virtual peste tot spațiul. Pentru comoditate și din lipsa unui termen mai potrivit, folosim "economie mondială" pentru a desemna ultima situație.

În final, am argumentat că, anterior epocii moderne, economiile mondiale erau structuri cu grad mare de instabilitate, care tindeau fie să se transforme în imperii, fie să se dezintegreze. Faptul că o economie mondială a supraviețuit 500 de ani și totuși nu a ajuns să se transforme într-un imperiu mondial este o particularitate a sistemului mondial modern. Și acesta este secretul puterii lui.

Respectiva particularitate o constituie latura politică a formei de organizare economică denumită capitalism. Capitalismul a fost capabil să înflorească tocmai pentru că economia mondială a cuprins în limitele sale nu unul ci o multitudine de sisteme politice.

Nu susțin aici teza clasică a ideologiei capitaliste conform căreia capitalismul este un sistem bazat pe neamnestecul statului în problemele economice. Dimpotrivă! Capitalismul este bazat pe absorbția constantă a pierderii economice de către entități politice, în timp ce câștigul economic este distribuit unor "mâini private". Ceea ce eu susțin mai degrabă despre capitalism este că acesta, ca mod economic, este bazat pe faptul că factorii economici operează în cadrul unei arene mai largi decât cea pe care o poate controla integral orice entitate politică. Aceasta dă capitaliștilor o libertate de acțiune cu o bază structurală. Ea a făcut posibilă expansiunea economică constantă a sistemului mondial, în pofida unei distribuții foarte inegale a profiturilor. Singurul sistem mondial alternativ care ar putea să mențină un nivel înalt al productivității și să schimbe sistemul de distribuție ar implica reintegrarea nivelurilor politice și economic de luare a deciziei. Aceasta ar constitui o a treia formă posibilă de sistem mondial, o conducere mondială socialistă. Aceasta nu este o formă care să existe în prezent și nu era nici pe departe de conceput în secolul al XVI-lea.

Rățiunile istorice pentru care economia mondială europeană a apărut în secolul al XVI-lea și a rezistat încercărilor de a fi transformată într-un imperiu au fost explicate pe larg. Nu le vom relua aici. Trebuie menționat totuși că dimensiunea unei economii mondiale

este funcție de nivelul tehnologiei, și în particular de posibilitățile de transport și comunicare între granițele sale. Deoarece acesta este un fenomen în continuă schimbare, nu întotdeauna în sens pozitiv, granițele unei economii mondiale sînt totdeauna variabile.

Am definit sistemul mondial ca fiind acela în care există o diviziune extensivă a muncii. Diviziunea nu este numai funcțională - adică ocupațională - ci și geografică. Altfel spus, sarcinile economice nu sînt egal distribuite în sistemul mondial. În parte, aceasta este desigur o consecință a considerentelor ecologice. Dar, în mod predominant, ea este o funcție a organizării sociale a muncii, și anume a unei organizări care evidențiază și legitimează capacitatea anumitor grupuri ale sistemului de a exploata munca altora, adică de a-și însuși o parte mai mare a surplusului.

Dacă într-un imperiu structura politică tinde să lege cultura de ocupație, într-o economie mondială ea tinde să lege cultura de localizarea spațială. Și motivul îl constituie faptul că într-o economie mondială mecanismul principal de presiune politică disponibil pentru grupuri este structura statală locală (națională). Omogenizarea culturală tinde să servească interesele grupurilor-cheie și presiunile se exercită pentru a crea identități cultural-naționale.

Aceasta este situația în zonele avantajate ale economiei mondiale, ceea ce noi am numit statele din centru. În astfel de state, crearea unui aparat de stat puternic asociat cu o cultură națională - fenomen adeseori desemnat ca integrare - servește atît ca mecanism pentru protejarea disparităților care au apărut în cadrul sistemului mondial, precum și ca paravan și justificare ideologică a menținerii acestor disparități.

Economiile mondiale sînt divizate astfel în state din centru și zone periferiale. Nu spun *state* periferiale deoarece o caracteristică a zonei periferiale este că statul indigen este slab, mergînd de la non existența sa (adică o situație colonială) pînă la o existență cu grad scăzut de autonomie (adică o situație neocolonială).

Există, de asemenea, arii semiperiferiale care se situează între centru și periferie pe o serie de dimensiuni, precum complexitatea activităților economice, forța aparatului de stat, integritatea culturală etc. Unele dintre acestea au fost zone centrale ale variantelor anterioare ale

unei economii mondiale. Altele au fost zone periferiale care au fost promovate, ca să spunem așa, mai târziu, ca rezultat al geopoliticilor în schimbare ale unei economii mondiale în expansiune.

Semiperiferia, totuși, nu este un artificiu de natura punctelor statistice de delimitare, și nu este nici o categorie reziduală. Ea este un element structural necesar într-o economie mondială. Aceste zone au un rol paralel cu cel jucat, *mutatis mutandis*, de către grupurile comerciale mijlocii dintr-un imperiu. Ele sînt puncte de concentrare a unor capacități vitale care sînt adeseori nepopulare sub aspect politic. Aceste arii de mijloc (precum grupurile de mijloc dintr-un imperiu) deviază parțial presiunile politice pe care grupurile situate în principal în ariile periferiale le-ar putea direcționa altfel împotriva statelor din centru și a grupurilor care acționează în și prin mecanismele acestor state. Pe de altă parte, interesele localizate în principal în semiperiferie sînt situate în afara arenei politice a statelor din centru iar obiectivele lor sînt dificil de urmărit în alianțe politice care le-ar putea fi accesibile dacă aceste interese ar fi situate în aceeași arenă politică.

Diviziunea economiei mondiale implică o ierarhie de sarcini ocupaționale, în cadrul căreia atribuțiile solicițind niveluri mai înalte de calificare și o mai mare concentrare a capitalului sînt rezervate ariilor de rang superior. Deoarece o economie mondială capitalistă avantajează, în principal, capitalul acumulat, inclusiv capitalul uman, în mai mare măsură decît forța de muncă „brută”, distribuția geografică inechitabilă a acestor abilități ocupaționale implică o puternică tendință către automenținere. Mecanismele pieței mai degrabă întăresc decît subminează această situație. Iar absența unui mecanism politic central al economiei mondiale face foarte dificilă impunerea unor forțe de contracarare în distribuția inegală a avantajelor.

Rezultă deci că în funcționarea sa o economie mondială tinde să adîncească, chiar în procesul său de dezvoltare, decalajele economice și sociale dintre diferitele sale arii. Un factor care tinde să mascheze acest fapt este acela că procesul de dezvoltare al unei economii mondiale generează progrese tehnologice care fac posibilă expansiunea granițelor acesteia. În acest caz, anumite regiuni ale lumii pot să-și schimbe rolul

structural în economia mondială, în avantajul lor, chiar dacă simultan disparitatea în materie de avantaje între diferite sectoare ale economiei mondiale ca întreg se poate accentua. Pentru a evidenția acest fenomen crucial în mod clar am insistat asupra distincției dintre o arie periferică a unei economii mondiale și aria din afara economiei mondiale. Aria externă a unui secol adeseori devine periferie sau semiperiferie în secolul următor. De asemenea, statele din centru pot deveni arii semiperiferiale iar unele semiperiferiale se pot transforma în periferie.

Deși avantajele statelor din centru nu au încetat să sporească de-a lungul istoriei sistemului mondial modern, capacitatea unui stat anume de a rămîne în sectorul central nu este dincolo de orice risc. Copoii sînt întotdeauna în cursă pentru poziția de înaintaș cînd aleargă după un iepure. Într-adevăr, se poate foarte bine ca în acest gen de sistem să nu fie posibil, din punct de vedere structural, a se evita, într-o lungă perioadă de timp istoric, o circulație a elitelor, în sensul că o țară anume care este dominantă la un moment dat tinde să fie înlocuită în acest rol, mai devreme sau mai tîrziu, de către o altă țară.

Am insistat asupra ideii că economia mondială modernă este și nu poate fi decît o economie mondială capitalistă. Din acest motiv am respins denumirea de „feudalism” pentru diferitele forme ale agriculturii capitaliste, bazate pe muncă forțată, care apar în economia mondială. În plus, deși acest aspect nu a fost discutat în prezentul volum, acesta este motivul pentru care în volumele următoare vom privi cu mare circumspecție și prudență pretenția că în secolul al XX-lea există economii naționale socialiste în cadrul economiei mondiale (economii văzute ca opuse mișcărilor socialiste care controlează anumite mecanisme de stat în economia mondială).

Dacă sistemele mondiale sînt singurele sisteme sociale reale (în afară de economiile de subzistență într-adevăr izolate), atunci rezultă în mod necesar că emergența, consolidarea și rolurile politice ale claselor și ale grupurilor de status trebuie să fie apreciate ca elemente ale acestui sistem *mondial*. Și, mai departe, rezultă că un element-cheie în analiza unei clase sau a unui grup de status nu este numai starea conștiinței de

sine, ci și dimensiunea geografică prin care se autodefineste.

Clasele există tot timpul potențial (*an sich*). Problema este în ce condiții ele capătă conștiință de clasă (*für sich*), adică acționează ca grup în arena economico-politică și, într-o anumită măsură, chiar ca entitate culturală. O astfel de conștiință de sine depinde de situațiile conflictuale. Dar, pentru straturile privilegiate (*upper strata*), conflictul deschis, și deci conștientizarea clară, este tot timpul *faute de mieux*. Cu cât delimitările de clasă sînt mai puțin explicite, cu atît este mai probabil ca privilegiile să fie menținute.

Deoarece în situațiile conflictuale facțiuni multiple tind să se reducă la două în virtutea instituirii de alianțe, prin definiție nu este posibil a avea trei sau mai multe clase (conștiente de sine). Evident, pot exista o multitudine de grupuri ocupaționale cu același interes care se pot organiza pentru a acționa în cadrul structurii sociale. Dar astfel de grupuri nu sînt altceva decît o specie a grupurilor de status, și într-adevăr, adeseori se suprapun în mare măsură cu alte genuri de grupuri de status, precum cele definite prin criterii etnice, lingvistice sau religioase.

A spune că nu pot fi trei sau mai multe clase nu înseamnă totuși că există totdeauna două. Este posibil să nu existe nici una, deși aceasta se întîmplă arareori și, oricum, tranzitoriu. Poate fi una singură, și acesta este cazul cel mai frecvent. Pot fi două, și atunci situația este cea mai explozivă.

Am spus că poate exista numai o clasă, deși am susținut, de asemenea, că realmente clasele există numai în situații conflictuale, iar conflictul presupune două părți. Nu este nici o contradicție aici. Și aceasta pentru că un conflict poate fi definit ca avînd loc între o clasă care se concepe pe sine ca o clasă universală, și toate celelalte straturi. O astfel de situație a fost obișnuită în sistemul mondial modern. Clasa capitalistă (burghezia) a pretins că este o clasă universală și a căutat să organizeze viața politică pentru a-și realiza obiectivele împotriva a doi oponenți. Pe de o parte, erau cei care susțineau menținerea distincțiilor de rang tradițional în pofida faptului că aceste ranguri și-au pierdut, uneori, legătura lor originară cu funcția economică. Astfel de elemente au preferat să definească structura socială ca o structură fără

clase. Tocmai pentru a contracara această ideologie, burghezia a ajuns să acționeze ca o clasă conștientă de sine.

Dar burghezia a avut și un alt oponent, muncitorii. Ori de câte ori muncitorii au devenit conștienți de ei înșiși ca o clasă, ceea ce nu a fost prea frecvent în secolul al XVI-lea, ei au definit situația ca fiind una polarizată în două clase. În astfel de împrejurări, burghezia s-a aflat într-o acută dilemă tactică. În măsura în care ea își menținea propria conștiință *de clasă*, instiga, chiar prin aceasta, conștiința de clasă a muncitorilor și astfel risca să-și submineze propria sa poziție politică. În măsura în care, pentru a face față acestei probleme, trecea pe plan secundar propria conștiință de clasă, risca să-și slăbească poziția față de deținătorii tradiționali ai rangurilor înalte.

Procesul de cristalizare a conștiinței de clasă a unei burghezii care se considera o clasă universală, recrutându-și membrii din toate straturile sociale, a fost ilustrat în discuțiile noastre asupra emergenței categoriei de *gentry* ca o categorie socială în Anglia Tudorilor sau asupra apariției burgheziei în nordul Țărilor de Jos. Una dintre modalitățile prin care au susținut pretenția lor de a fi o clasă universală a fost dezvoltarea sentimentului național, ceea ce a dat o aparență culturală pretenției lor.

Dilema profundă a unei burghezii prinsă în capcană prin insurecție din partea stângii, ca să spunem așa, și temându-se de o alianță între cei doi oponenți ai săi sub formă de revendicări regionale, a fost ilustrată în discuțiile noastre despre Franța celui de-al „doilea“ secol al XVI-lea. Acolo burghezia a optat pentru o retragere temporară. Ea nu a avut, probabil, nici o alternativă de durată. Dar această retragere a avut consecințele ei pe termen lung în radicalismul social de mai târziu al Revoluției franceze (oricât de temporar) și în decalajul pe termen lung în dezvoltarea economică a Franței, aflată în urmă față de Anglia.

Exemplele noastre aici sînt despre burgheziile care au devenit conștiente, dar conștiente în cadrul granițelor unui stat-națiune. Este evident că aceasta nu a fost singura alegere. Acestea ar fi putut să devină conștiente de ele însele ca o clasă mondială. Și multe grupuri au exercitat presiuni pentru o astfel de definiție. Pe de o parte, existau diferitele comunități ale bancherilor

comercianți internaționali. Pe de altă parte, existau multe categorii de agricultori capitaliști în zonele periferiale.

În perioada de glorie a lui Carol al V-lea, existau mulți în Țările de Jos, în Germania de sud, în Italia de nord și în alte părți care-și legau speranțele de aspirațiile imperiale ale Habsburgilor (în același timp unii rămânând, prudent, și de partea dinastiei Valois). Chiar dacă aceste grupuri au rămas ca strat social și nu au format încă o clasă conștientă, ele se îndreptau în această direcție și aceasta părea să fie numai o chestiune de timp. Dar, o dată cu căderea imperiului, burgheziile Europei au realizat că viitorul lor economic și social era legat de statele din centru. Și au acționat în acest fel aceia care, în virtutea afilierilor lor etnico-religioase, au putut să se îndrepte spre statul național ca arenă proprie de operațiuni politice.

În ceea ce privește agricultorii capitaliști ai periferiei, ei s-ar fi considerat bucuroși ca fiind o parte a unei clase internaționale a - *gentry*. Ei au sacrificat voluntar tradițiile culturale locale pentru participarea la cultura „mondială”. Dar pentru a constitui o clasă internațională, ei aveau nevoie de cooperarea straturilor capitaliste ale statelor din centru și aceasta nu s-a mai ivit. Astfel încât, progresiv, acești agricultori capitaliști de periferie au devenit desueții și snobii *hacenderos* americano-spanioli sau nobilimea est-europeană a secolelor următoare, regresând de la potențiala conștiință de clasă internațională la solidaritățile de status locale, ceea ce a servit intereselor burgheziilor vest-europene.

Concentrarea geografică a activităților economice speciale acționează ca o presiune continuă pentru formarea grupurilor de status. În condițiile în care straturile dominante locale sînt amenințate de apariția incipientă a unei conștiințe de clasă a straturilor de jos, accentul pe cultura locală servește bine la abaterea conflictului intern, creînd astfel o solidaritate locală împotriva exteriorului. Dacă, în plus, aceste straturi dominante locale se simt oprite de către straturi suprapuse ale sistemului mondial, ele au o dublă motivație în crearea unei identități locale.

Evident, nu se construiește o identitate din nimic. Se construiește cu ceea ce există - în termen de limbă, religie și stiluri de viață distincte. Oricum, este destul de clar că atît omogenitatea lingvistică și religioasă, cît și

dorințele (*a fortiori* opțiunea pentru stiluri de viață separate) sînt creații sociale care nu pot fi explicate ca simple continuități ale eternei tradiții. Ele sînt creații sociale modelate cu dificultate în vremuri vitrege.

Secolul al XVI-lea a fost o astfel de perioadă grea pentru cea mai mare parte a Europei. A fost desigur era Reformei și Contrareformei. A fost era marilor războaie civile religioase. A fost era „partidelor” religioase internaționale. Dar în cele din urmă, o dată ce praful s-a așezat, toate mișcările religioase au avut drept consecință un *pattern* de o omogenitate religioasă relativă a diferitelor entități politice în cadrul *laissez-faire*-ului internațional - *cuius regio eius religio*.

Am încercat să precizăm în discuția noastră privind diferitele dezvoltări specifice de ce variate forme de protestantism au ajuns să fie religie a statelor din centru (exceptînd Franța și, încă o dată, de ce ?) iar catolicismul, religie a periferiei și a semiperiferiei. Am fost sceptici în a susține că doctrinele diferitelor teologii au avut prea mult de a face cu aceasta, deși ele puteau să favorizeze fenomenul. Mai degrabă, doctrinele teologiilor, așa cum au evoluat în practică, în opoziție cu concepția lor originală, au reflectat și au servit la susținerea rolurilor diferitelor arii în sistemul mondial.

S-a spus adesea despre Carol al V-lea că a pierdut o mare ocazie de a crea un stat protestant german unit, încercînd să rămînă un arbitru al dezbinărilor religioase în loc de a fi un protagonist. Dar o astfel de critică neglijează faptul că el a căutat să creeze un imperiu mondial, și nu un stat central în cadrul unei economii mondiale. Imperiile se dezvoltă implicînd o diversitate religioasă cu roluri multiple, dintre care puține sînt concentrate în cadrul unor sisteme politice specifice. Formula unei economii mondiale este omogenitatea națională în cadrul eterogenității internaționale.

Cel puțin aceasta este soluția la început. Statele din centru, datorită diviziunii lor interne complexe, încep să reflecte *pattern*-ul sistemului ca întreg. În secolul al XVI-lea Anglia era deja în curs de a deveni Marea Britanie, ceea ce înseamnă pentru națiune ca un întreg omogenitate regională în cadrul unei relative eterogenități.

Religia nu trebuie să fie trăsătura culturală definitorie a principalelor grupuri de status. Acest rol îl

poate deține limba. Într-adevăr, limba a început să joace un astfel de rol în secolul al XVI-lea și importanța ei a continuat să crească o dată cu trecerea secolelor. Consolidarea religioasă a specializării de rol într-o economie mondială are, totuși, avantaje asupra consolidării lingvistice. Ea interacționează mai puțin cu procesul general de comunicare în curs de formare din economia mondială. Și se pretează mai puțin (doar mai puțin) la constrîngerile izolaționiste, datorită principiilor universale care stau la baza religiilor mondiale.

Economia mondială europeană a secolului al XVI-lea a tins în general să fie un sistem caracterizat printr-o singură clasă. Forțele dinamice care au profitat de expansiunea economică și de sistemul capitalist, în special în statele din centru, sînt cele care au tins să aibă conștiință de clasă, adică să opereze în spațiul politic ca un grup definit în principal prin rolul lor comun în economie. Acest rol comun a fost, de fapt, definit, în sens larg, dintr-o perspectivă a secolului al XX-lea. El a inclus persoane care erau agricultori, negustori și industriași. Antreprenorii individuali adeseori au pendulat între aceste activități sau le-au combinat. Distincția esențială a fost între acești oameni, indiferent de ocupația lor, orientați în principal spre obținerea profitului pe piața mondială, și ceilalți neorientați în acest sens. - „Ceilalți“ au luptat pentru menținerea privilegiilor de status - cele ale aristocrației tradiționale, cele pe care micii agricultori le-au obținut din sistemul feudal, cele rezultînd din monopolul breslelor care erau demodate. La adăpostul similarităților culturale se pot adeseori suda alianțe ciudate. Aceste alianțe ciudate pot lua o formă activă și pot forța centrele politice să țină seama de ele. Am oferit astfel de exemple în discuția noastră despre Franța. Sau ele pot lua o formă pasivă din punct de vedere politic, ceea ce servește bine nevoile forțelor dominante ale sistemului mondial. Triumful catolicismului polonez ca forță culturală a fost un astfel de exemplu.

Detaliile canavalei sînt umplute cu panoplia multiplelor forme de grupuri de status, avînd forța și accentele lor specifice. Dar problema majoră apare în procesul de formare a claselor. Și în această privință, secolul al XVI-lea a fost neconcludent. Straturile capitaliste au format o clasă care a supraviețuit și a

cîştigat *droit de cité*, dar nu a triumfat totuşi în arena politică.

Evoluţia mecanismelor de stat a reflectat exact această nesiguranţă. Statele puternice servesc interesele unor grupuri şi lezează pe cele ale altora. Oricum, din punctul de vedere al sistemului mondial ca întreg, dacă trebuie să existe o multitudine de entităţi politice (altfel spus, dacă sistemul nu este un imperiu mondial), atunci nu poate fi vorba ca toate aceste entităţi să fie la fel de puternice. Pentru că dacă ar fi, ar putea bloca funcţionarea efectivă a entităţilor economice transnaţionale, localizate în alte state. Ar urma atunci ca diviziunea mondială a muncii să fie întârziată, economia mondială ar intra în declin şi, în final, sistemul mondial s-ar prăbuşi.

De asemenea nu se poate considera că *nici un* aparat de stat nu este puternic. Pentru că într-o asemenea situaţie straturile capitaliste nu ar avea nici un mecanism care să le protejeze interesele, garantîndu-le drepturile de proprietate, asigurînd diferite monopoluri, distribuind pierderile la nivelul unor categorii largi de populaţie etc.

Rezultă deci că economia mondială dezvoltă un *pattern* în care structurile de stat sînt relativ puternice în zonele centrale şi relativ slabe la periferie. Modul în care anumite zone joacă anumite roluri este în multe privinţe accidental. Ceea ce este necesar este faptul că în anumite zone aparatul de stat să fie mult mai puternic decît în altele.

Ce înţelegem printr-un aparat de stat puternic ? Înţelegem putere în comparaţie cu alte state din economia mondială, inclusiv alte state din centru, şi puternic faţă de unităţi politice locale din cadrul graniţelor statului. De fapt, înţelegem o suveranitate care este atît *de facto* cît şi *de jure*. Înţelegem, de asemenea, un stat care este puternic faţa de orice grup social anumit din interiorul statului. Evident, astfel de grupuri variază din punctul de vedere al presiunii pe care o pot exercita asupra statului. Şi, evident, anumite combinaţii ale acestor grupuri controlează statul. Nu este vorba de faptul că statul este un arbitru neutru. El este mult mai mult decît un vector al unor forţe date, chiar şi numai pentru că multe dintre acestea sînt situate în mai multe state sau sînt definite în termeni care au puţin a face cu graniţele de stat.

Un stat puternic este deci o entitate parțial autonomă în sensul că are o marjă de acțiune disponibilă pentru sine unde reflectă compromisurile intereselor multiple, chiar dacă limitele acestei marje sînt date de existența unor grupuri primordiale ca putere. Pentru a fi o entitate parțial autonomă, trebuie să existe un grup de oameni ale căror interese directe sînt servite de o astfel de entitate: aparatul de conducere și o birocrație de stat.

Astfel de grupuri apăr în cadrul unei economii mondiale capitaliste deoarece un stat puternic este cea mai bună alegere între alternative dificile pentru două grupuri care sînt cele mai puternice în termeni politici, economici și militari : straturile capitaliste emergente și vechile ierarhii aristocratice.

Pentru primele, statul puternic în forma „monarhiilor absolute“ a fost un prim client, un gardian împotriva brigandajului local și internațional, un mod de legitimare socială, o protecție preemptivă împotriva creării unor bariere de stat puternice în altă parte. Pentru ultimele, statul puternic a reprezentat o frînă față de aceleași straturi capitaliste, un susținător al convențiilor de status, un paznic al ordinii, un promotor al luxului.

Nu încapă îndoială că atît nobilii cît și burghezia găseau că aparatul de stat era un consumator de fonduri apăsător și o birocrație neproductivă intrigantă. Dar ce opțiuni au avut aceste categorii ? Oricum, ele au fost mereu revendicative și politicile imediate ale sistemului mondial au fost generate de respingerile și atracțiile rezultate din eforturile ambelor grupuri de a se proteja față de ceea ce considerau a fi efecte negative ale aparatului de stat.

Un aparat de stat implică un mecanism de autoalimentare.

Există un punct în care puterea creează mai multă putere. Veniturile din taxe permit statului să aibă o birocrație civilă și o armată mai numeroase și mai eficiente, ceea ce în schimb duce la venituri din taxe mai mari - un proces care continuă sub formă de spirală. Mecanismul de autoalimentare lucrează de asemenea și în altă direcție, slăbiciunea ducînd la o și mai mare slăbiciune. Între aceste două puncte de autoalimentare se situează politicile de creare a statului. Tocmai în acest domeniu abilitățile diferitelor grupuri de conducere creează diferențe. Și tocmai datorită celor două

mecanisme de autoalimentare, în acest caz, un mic decalaj în sistemul mondial poate deveni foarte rapid unul de proporții.

În acele state în care aparatul de stat este slab, administratorii statului nu joacă rolul de coordonare a complexului mecanism agricol-comercial-industrial. Ei devin mai degrabă o categorie de nobili printre alții, cu puține revendicări de autoritate legitimă la nivel general.

Aceștia tind să fie numiți stăpîni tradiționali. Lupta politică este adeseori formulată în termeni de tradiție și schimbare. Aceasta este, desigur, o terminologie înșelătoare cu o puternică încărcătură ideologică. De fapt, poate fi acceptat ca principiu sociologic general că, în orice moment, ceea ce este gîndit ca tradițional este de origine mai recentă decît își imaginează oamenii de obicei că este, și reprezintă în primul rînd instinctele de conservare ale unui anumit grup amenințat cu declinul status-ului social. Într-adevăr, se pare că nu există ceva care să apară și să evolueze atît de repede ca „tradiția” atunci cînd nevoile o cer.

Într-un sistem bazat pe o singură clasă, „tradițional” înseamnă acel ceva în numele căruia „ceilalți” se luptă cu grupul care are conștiința de clasă. Dacă ei pot marca valorile la care aderă printr-o largă legitimare sau, chiar mai bine, prin încorporarea lor în structuri legislative, ei pot schimba astfel sistemul într-un mod care le este favorabil.

Tradiționaliștii pot cîștiga în anumite state, dar dacă o economie mondială trebuie să supraviețuiască, ei trebuie să piardă mai mult sau mai puțin în altele. În plus, cîștigul într-o regiune este complementar pierderilor din altă regiune.

Acesta nu este chiar un joc cu suma zero, dar este de asemenea de neconceput ca toate elementele într-o economie mondială capitalistă să-și schimbe simultan valorile într-o direcție dată. Sistemul social este construit pe baza existenței în cadrul său a unei multitudini de sisteme de valori care reflectă funcțiile specifice pe care diferite grupuri și zone le au în diviziunea mondială a muncii.

Nu am epuizat aici problemele teoretice relevante pentru funcționarea economiei mondiale. Am încercat doar să vorbim de cele apărute în perioada timpurie a economiei mondiale, altfel spus, de Europa secolului al

XVI-lea. Multe alte probleme au apărut în stadiile ulterioare și vor fi tratate, atât empiric cât și teoretic, în volumele următoare.

În secolul al XVI-lea, Europa a fost precum un cal sălbatic năvălaș. Încercarea unor grupuri de a stabili o economie mondială bazată pe o anume diviziune specifică a muncii, de a crea state naționale în zonele centrale ca garanți politico-economici ai acestui sistem, și de a-i face pe muncitori să plătească nu numai profiturile ci și costurile menținerii sistemului nu a fost ușoară. Este spre cinstea Europei că a reușit aceasta deoarece, fără impulsul secolului al XVI-lea, lumea modernă nu s-ar fi născut și, în pofida cruzimilor sale, este mai bine că s-a născut decât să nu fi existat.

Este tot spre cinstea Europei că aceasta nu a fost ușor de înfăptuit, în special datorită faptului că oamenii care au plătit costurile pe termen scurt au protestat din răspuțeri împotriva tuturor inechităților generate de nașterea lumii moderne. Țăranii și muncitorii din Polonia, din Anglia, din Brazilia și din Mexic au fost cu toții, în modurile lor specifice, contestatari. După cum spune R.H.Tawney despre revoltele agrariene din Anglia secolului al XVI-lea : „Astfel de mișcări sînt o dovadă de forță și de spirit curajos și ales ... Fericită națiunea al cărui popor nu a uitat cum să se revolte“¹.

Trăsătura distinctivă a lumii moderne o constituie imaginația profitorilor săi și agresivitatea celor oprimați. Exploatarea și refuzul de a accepta exploatarea ca inevitabilă sau justă constituie antinomia continuă a erei moderne, reunindu-se într-o dialectică a cărei mișcare este departe de a fi atins apogeul în secolul al XX-lea.

NOTE

1. Tawney, *Agrarian Problems*, p.340.

- ABEL, WILHELM, *Die Wüstungen des Ausgehenden Mittelalters*, ediția a II-a, Fisher Verlag, Stuttgart, 1955.
- ABRATE, MARIO, „Creta, colonia veneziana nei secoli XIII-XV“, *Economia e storia*, IV, 3, iulie-septembrie, 1957, pp. 251-277.
Actes du Colloque de la Renaissance, Lib. Philosophique J. Vrin, Paris, 1958.
- ARDANT, GABRIEL, *Théorie sociologique de l'impôt*, 2 vol, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965.
- ARNOLD, STANISLAW, „Les idées politiques et sociales de la Renaissance en Pologne“, *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Académie Polonaise des Sciences, Institut d'Histoire, Varşovia, 1955, pp. 147-165.
- ASHTON, ROBERT, „Revenue Farming under the Early Stuarts“, *Economic History Review*, seria a II-a, VIII, 3, 1956, pp. 310-322.
- ASHTON, ROBERT, „Charles I and the City“, în F.J.Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1961, pp. 138-163.
Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Atti del Convegno (27 iunie-2 iulie 1957), Istituto per la Collaborazione Culturale, Veneția-Roma, 1961.
- AYDELOTTE, FRANK, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, Vol. I din *Oxford Historical and Literary Studies*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1913.
- AYLMER, G.E., *The King's Servants*, Columbia Univ. Press, New York, 1961.
- AZNAR, LUIS, „Las etapas iniciales de la legislación sobre indios“, *Cuadernos americanos*, VII, 5, septembrie-octombrie, 1948, pp. 164-187.
- BAEHREL, RENÉ, „Economie et histoire à propos des prix“, în *Eventail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, I, pp. 287-310.

- BAEHREL, RENÉ, *Une croissance: la Basse-Provence rurale (fin XVIe siècle-1789)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961.
- BAGÚ, SERGIO, „La economía de la sociedad colonial“, *Pensamiento crítico*, nr. 27, aprilie 1969, pp. 30-65.
- BALANDIER, GEORGES, *Daily Life in the Kingdom of the Kongo*, Pantheon, New York, 1968.
- BANNON, JOHN F., ed., *Indian Labor in the Spanish Indies: Was There Another Solution?*, D.C. Heath, Boston, Massachusetts, 1966.
- BARBOUR, VIOLET, „Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 227-253. (Inițial în *Economic History Review*, II, 1930.)
- BARBOUR, VIOLET, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, 1963.
- BARKAN, ÖMER LUFTI, „La «Méditerranée» de Fernand Braudel vue d'Istamboul“, *Annales E.S.C.*, IX, 2, aprilie-iunie, 1954, pp.189-200.
- BARLEY, M.W., „Rural Housing in England“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 696-766.
- BARON, SALO W., *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a II-a, III: *Heirs of Rome and Persia*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1957.
- BARON, SALO W., *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a II-a, IV: *Meeting of East and West*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1957.
- BARON SALO W., *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a II-a, XI: *Citizen or Alien Conjurer*, Columbia Univ. Press, New York, 1967.
- BARON SALO W., *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a II-a, XII: *Economic Catalyst*, Columbia Univ. Press, New York, 1967.
- BARRACLOUGH, GEOFFREY, *History in a Changing World*, Blackwell, Oxford, 1957.
- BARRACLOUGH, GEOFFREY, *The Origins of Modern Germany*, Blackwell, Oxford, 1962.
- BARRACLOUGH, GEOFFREY, „Universal History“, în H.P.R. Finberg ed., *Approaches to History: A Symposium*, Univ. of Toronto Press, Toronto, 1962, pp.83-109.
- BATHO, GORDON, „Landlords in England, A: The Crown“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 256-276.
- BATHO, GORDON, „Landlords in England, B: Noblemen, Gentlemen, and Yeomen“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 276-306.

- BAUTHIER, ROBERT HENRI, „The Fairs of Champagne“, în Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin, Homewood, Illinois, 1970, pp. 42-63.
- BECKER, MARVIN B., „Economic Change and the Emerging Florentine Territorial State“, *Studies in the Renaissance*, XIII, 1966, pp. 7-39.
- BELOFF, MAX, *The Age of Absolutism, 1660-1815*, Harper, New York, 1962.
- BENNET, M.K., *The World's Food*, Harper, New York, 1954.
- BERESFORD, MAURICE W., *The Lost Villages of England*, Lutterworth Press, Londra, 1954.
- BERRILL, K., „International Trade and the Rate of Economic Growth“, *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 3, 1960, pp. 350-359.
- BETTS, REGINALD R., „La société dans l'Europe centrale et dans l'Europe occidentale“, *Revue d'histoire comparée*, serie nouă, VII, 1948, pp. 167-183.
- BINDOFF, S.T., *Tudor England*, vol. V din *Pelican History of England*, Penguin Books, Londra, 1950.
- BINDOFF, S.T., „Economic Change: The Greatness of Antwerp“, *New Cambridge Modern History*, II: GR. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1958, pp. 50-69.
- BISHKO, CHARLES JULIAN, „The Castilian as Plainsman: The Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extramadura“, în Archibald R. Lewis și Thomas F. McGann, ed., *The New World Looks at Its History*, Univ. of Texas Press, Austin, 1967, pp. 47-69.
- BITTON, DAVIS, *The French Nobility in Crisis*, Stanford Univ. Press, Stanford, California, 1969.
- BLANCHARD, IAN, „Population Change, Enclosure, and the Early Tudor Economy“, *Economic History Review*, seria a II-a, XXIII, 3, decembrie, 1970, pp. 427-445.
- BLOCH, MARC, „Medieval 'Inventions'“, în *Land and Work in Medieval Europe*, Univ. of California Press, Berkeley, 1967, pp. 169-185. (Tradusă din *Annales d'histoire économique et sociale*, nr. 36, noiembrie, 1935).
- BLOCH, MARC, „Economie-nature ou économie-argent: un pseudo-dilemme“, *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, pp. 7-16.
- BLOCH, MARC, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Cahiers des Annales, 9, Lib. Armand Colin, Paris, 1954.
- BLOCH, MARC, *Seigneurie française et manoir anglais*, Lib. Armand Colin, Paris, 1960.
- BLOCH, MARC, *Feudal Society*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1961.
- BLOCH, MARC, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 2 vol., Lib. Armand Colin, Paris, 1964.
- BLOCH, MARC, „The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions“, *Cambridge Economic History of Europe*, I: M.M. Postan, ed., *The Agrarian Life of the Middle Ages*, ed. a II-a, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, pp. 235-290.

- BLUM, JEROME, „Prices in Russia in the Sixteenth Century“, *Journal of Economic History*, XVI, 2, iunie 1956, pp. 182-199.
- BLUM JEROME, „Rise of Serfdom in Eastern Europe“, *American Historical Review*, LXII, 4, iulie 1957, pp. 807-836.
- BLUM, JEROME, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1961.
- BORAH, WOODROW, *Silk-raising in Colonial Mexico*, Ibero-Americana: 20. Univ. of California Press, Berkeley, 1943.
- BORAH, WOODROW, *New Spain's Century of Depression*, Ibero-Americana, 35, Univ. of California Press, Berkeley, 1951.
- BORAH, WOODROW, *Early Colonial Trade Between Mexico and Peru*, Ibero-Americana, 38, Univ. of California Press, Berkeley, 1954.
- BOSERUP, EASTER, *The Conditions of Economic Growth*, Aldine, Chicago, Illinois, 1965.
- BOUWSMA, WILLIAM J., „Politics in the Age of the Renaissance“, în *Chapters in Western Civilization*, ed. a III-a, Columbia Univ. Press, New York, 1961, I, pp. 199-244.
- BOUWSMA, WILLIAM J., *Venice and the Defences of Republican Liberty*, Univ. of California Press, Berkeley, 1968.
- BOWDEN, P.J., „Wool Supply and the Woollen Industry“, *Economic History Review*, seria a II-a, IX, 1, 1956, pp. 44-58.
- BOWDEN, P.J., *The Wool Trade in Tudor and Stuart England*, Macmillan, New York, 1962.
- BOWDEN, P.J., „Agricultural Prices, Farm Profits, and Rents“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 593-695.
- BOXER, C.R., *The Christian Century in Japan*, Univ. of California Press, Berkeley, 1951.
- BOXER, C.R., „The Portuguese in the East, 1500-1800“, în H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1953, pp. 185-247.
- BOXER, C.R., *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415-1825*, Witswatersrand Univ. Press, Johannesburg, 1961.
- BOXER, C.R., *Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415-1825*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1963.
- BOXER, C.R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, Knopf, New York, 1969.
- BRAUDEL, FERNAND, „Mormais et civilisation: de l'or du Soudan à l'argent d'Amérique“, *Annales E.S.C.*, 1, ianuarie-martie, 1946, pp. 9-22.
- BRAUDEL, FERNAND, „La double faillite 'coloniale' de la France aux XVe et XVIe siècles“, *Annales E.S.C.*, IV, 4, octombrie - decembrie 1949, pp. 451-456.
- BRAUDEL, FERNAND, „Qu'est-ce que le XVIe siècle?“, *Annales E.S.C.*, VIII, 1, ianuarie-martie 1953, pp. 69-73.

- BRAUDEL, FERNAND, „L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle“, *Les Cahiers de Tunisie*, IV, 14, trimestrul al II-lea, 1956, pp. 175-196.
- BRAUDEL, FERNAND, „Le pacte de ricorso au service du roi d'Espagne et de ses prêteurs à la fin du XVIe siècle“, în *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 1115-1125.
- BRAUDEL, FERNAND, „Les emprunts de Charles-Quint sur la Place d'Anvers“, *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 septembre-3 octobre, 1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, pp. 191-201.
- BRAUDEL, FERNAND, „European Expansion and Capitalism: 1450-1650“, în *Chapters in Western Civilization*, ed. a III-a, Columbia Univ. Press, New York, 1961, I, pp. 245-288.
- BRAUDEL, FERNAND, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. a II-a revăzută și adăugită, 2 vol., Lib. Armand Colin, Paris, 1966.
- BRAUDEL, FERNAND, *Civilisation matérielle et capitalism (XVe-XVIIIe siècle)*, vol. I, Lib. Armand Colin, Paris, 1967.
- BRAUDEL, FERNAND și ROMANO RUGGIERO, *Navires et marchandises à l'entrée du Port de Livourne (1547-1611)*, Lib. Armand Colin, Paris, 1951.
- BRAUDEL, FERNAND și SPOONER, FRANK C., „Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle“, în *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV: *Storia moderna*, G.B. Sansoni, Florența, 1955, pp. 233-264.
- BRAUDEL, FERNAND și SPOONER, FRANK C., „Prices in Europe from 1450 to 1750“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and the 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 374-486.
- BRENNER, Y.S., „The Inflation of Prices in Early Sixteenth-Century England“, *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 2, 1961, pp. 225-239.
- BRINKMANN, CARL, „The Hanseatic League: A Survey of Recent Literature“, *Journal of Economic and Business History*, II, 4, august 1930, pp. 585-602.
- BRULEZ, WILFRID, „Les routes commerciales d'Angleterre en Italie au XVIe siècle“, în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 121-184.
- BRUNNER, OTTO, „Europäisches und Russisches Bürgertum“, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XL, 1, 1953, pp. 1-27.
- BRUTZKUS, J., „Trade with Eastern Europe, 800-1200“, *Economic History Review*, XIII, 1943, pp. 31-41.
- BÜCHER, KARL, *Industrial Evolution*, Holt, New York, 1901.
- BUCKATZSCH, E.J., „The Geographical Distribution of Wealth in England, 1086-1843“, *Economic History Review*, seria a II-a, III, 2, 1950, pp. 180-202.

- BULFERETTI, LUIGI, „L'oro, la terra e la società: una interpretazione del nostro Seicento“, *Archivio storico lombardo*, seria a VIII-a, IV, 1953, p. 5-66.
- BURCKHARDT, JACOB, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Modern Library, New York, 1954.
- CAHEN, CLAUDE, „A propos de la discussion sur la féodalité“, *La Pensée*, nr. 68, iulie-august, 1956, pp. 94-96.
- CAHEN, CLAUDE, „Au seuil de la troisième année: Réflexions sur l'usage du mot 'féodalité'“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, partea 1, aprilie 1960, pp. 2-20.
- CAMPBELL, MILDRED, *The English Yeomen Under Elisabeth and the Early Stuarts*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1942.
- CAPISTRANO DE ABREU, J., *Capitulos de história colonial (1500-1800)*, Ed. da Soc. Capistrano de Abreu, Typ. Leuzinger, Rio de Janeiro, 1928.
- CARANDE, RAMÓN, *El crédito de Castilla en el precio de la política imperial*, discurs ținut la Real Academia de la Historia, Madrid, 1949.
- CARANDE, RAMÓN, *Carlos V y sus banqueros: La vida económica en Castilla (1516-1556)*, ed. a II-a revăzută și adăugită, 2 vol., Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid, 1965.
- CARSTEN, F.L., *The Origins of Prussia*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1954.
- CARUS-WILSON, E.M., „An Industrial Revolution of the Thirteenth Century“, *Economic History Review*, XI, 1941, pp. 39-60.
- CHABOD, F., „Y a-t-il un état de la Renaissance?“, în *Actes du Colloque sur la Renaissance*, Lib. Philosophique J. Vrin, Paris, 1958, pp. 57-74.
- CHANG, T'IENTSÊ, *Sino-Portuguese Trade from 1514 to 1644*, Brill, Leiden, Olanda, 1934.
- CHAUDHURI, K.N., „The East India Company and the Export of Treasure in the Early 17th Century“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVI, 1, august 1963, pp. 23-28.
- CHAUNU, PIERRE, „Le galion de Manille“, *Annales E.S.C.*, VI, 4, octombrie-decembrie 1951, pp. 447-462.
- CHAUNU, HUGUETTE & PIERRE, „Économie atlantique, économie-monde (1504-1650)“, *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1, iulie, 1953, pp. 91-104.
- CHAUNU, HUGUETTE & PIERRE, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, I: *Introduction méthodologique*, Lib. Armand Colin, Paris, 1955.
- CHAUNU, PIERRE, „Pour une histoire économique de l'Amérique espagnole coloniale“, *Revue historique*, LXXX, 216, octombrie-decembrie 1956, pp. 209-218.
- CHAUNU, PIERRE, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (1): *Les structures géographiques*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.
- CHAUNU, PIERRE, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (2): *La conjoncture (1504-1592)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.

- CHAUNU, PIERRE, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (2 bis): *La conjoncture (1593-1650)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.
- CHAUNU, PIERRE, „Séville et la 'Belgique', 1555-1648“, *Revue du Nord*, XLII, 1960, pp. 259-292.
- CHAUNU, PIERRE, „Minorités et conjoncture: l'expulsion des Morèssques en 1609“, *Revue historique*, CCXXV, 1, janvier-mars 1961, pp. 81-98.
- CHAUNU, PIERRE, „Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 219-255.
- CHAUNU, PIERRE, *L'Amérique et les Amériques*, Lib. Armand Colin, Paris, 1964.
- CHAUNU, PIERRE, „Réflexions sur le tournant des années 1630-1650“, *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, pp. 249-268.
- CHAUNU, PIERRE, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, Collection Nouvelle Clio 26, Presses Universitaires de France, Paris, 1969.
- CHAUNU, PIERRE, *Conquête et exploitation des nouveaux mondes (XVIe siècle)*, Collection Nouvelle Clio 26 bis, Presses Universitaires de France, Paris, 1969. *Chaussinand-Nogaret, Guy*, „L'or, le poivre, le Portugal et l'économie mondiale“, *Annales E.S.C.*, XXV, 6, novembre-décembre 1970, pp. 1591-1596.
- CHEUNG, STEVEN N.S., *The Theory of Share Tenancy*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1969.
- CHEVALIER, FRANÇOIS, *Land and Society in Colonial Mexico*, Univ. of California Press, Berkeley, 1963.
- CHRISTENSEN, AKSEL E., *Dutch Trade to the Baltic about 1600*, Munksgaard, Copenhagen, 1941.
- CIOCCA, PIERLUIGI, „Lipotesi del 'ritardo' dei salari rispetto ai prezzi in periodi di inflazione: alcune considerazioni generali“, *Bancaria*, XXV, 4, aprile 1969, pp. 423-437; 5, mai 1969, pp. 527-783.
- CIPOLLA, CARLO M., *Mouvements monétaires dans l'Etat de Milan (1580-1700)*, Armand Colin, Paris, 1952.
- CIPOLLA, CARLO M., „Note sulla storia del saggio d'interesse - Corso, dividendi, e sconto dei dividendi del Banco de S. Giorgio nel secolo XVI“, *Economia internazionale*, V, 2, mai, 1952, pp. 255-274.
- CIPOLLA, CARLO M., „La prétendue, 'révolution des prix'“, *Annales E.S.C.*, X, 4, octobre-décembre 1955, pp. 513-516.
- CIPOLLA, CARLO M., „Four Centuries of Italian Demographic Development“, in D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, pp. 570-587.
- CIPOLLA, CARLO M., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, Collins, Londra, 1965.
- CIPOLLA, CARLO M., *Clocks and Culture, 1300-1700*; Walker & Co., New York, 1967.

- CIPOLLA, CARLO M., *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World: Fifth to Seventeenth Century*, Gordian Press. Inc., New York, 1967.
- CIPOLLA, CARLO M., „The Economic Decline of Italy“, în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp. 126-245. (Versiune revăzută și adăugită a articolului „The Decline of Italy: The Case of a Fully-Matured Economy“, *Economic History Review*, V, 1952).
- CLARK, G.N., *The Seventeenth Century*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1929.
- CLARK, G.N., „The Birth of the Dutch Republic“, *Proceedings of the British Academy*, 1946, pp. 189-217.
- CLARK, G.N., *The Wealth of England from 1496 to 1760*, Oxford Univ. Press, Londra, 1946.
- COLEMAN, D.C., „An Innovation and Its Diffusion: the 'New Draperies'“, *Economic History Review*, seria a II-a, XXII, 3, decembrie 1969, pp. 417-429.
- COLES, PAUL, „The Crisis of Renaissance Society: Genoa, 1448-1507“, *Past & Present*, nr. 11, aprilie 1957, pp. 17-47.
- COLVIN, H.M., „Castles and Government in Tudor England“, *English Historical Review*, LXXXIII, nr. 327, aprilie 1968, pp. 225-234.
- COOK, SHERBURNE F. și SIMPSON, LESLEY BOYD, *The Population of Central Mexico in the Sixteenth Century*, Ibero-Americana, 31, Univ. of California Press, Berkeley, 1948.
- COOPER, J.P., „The Counting of Manors“, *Economic History Review*, seria a II-a, VIII, 3, 1956, pp. 376-389.
- COOPER, J.P., „Letter to the Editor“, *Encounter*, XI, 3, septembrie, 1958.
- COOPER, J.P., „General Introduction“, în New Cambridge Modern History, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970; pp. 1-66.
- COORNEART, EMILE, „La genèse du système capitaliste: grande capitalisme et économie traditionnelle au XVe siècle“, *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII, 1936, pp. 127-139.
- COORNEART, EMILE, „Les échanges de la France avec l'Allemagne et les pays du Nord au XVIe siècle“, *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, 3, 1959, pp. 407-427.
- COULBOURN, RUSHTON, *Feudalism in History*, Princeton Univ. Press., Princeton, New Jersey, 1956.
- COULBOURN, RUSHTON, „A Comparative Study of Feudalism“, partea a III-a din Rushton Coulbourn, ed., *Feudalism in History*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1956, pp. 183-395.
- CRAEYBECKX, JAN, „Quelques grands marchés de vins français dans les anciens Pays-Bas et dans le Nord de la France à la fin du Moyen Age et au XVIe siècle: Contribution à l'étude de la notion d'étape“, *Studi in onore di Armando Saponi*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II; pp. 849-882.

- CRAEYBECKX, JAN, „Les français et Anvers au XVIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XVII, 3 mai-juin 1962, pp. 542-554.
- CRAEYBECKX, JAN, „Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 411-468.
- CROMWELL, JULIAN, „The Early Tudor Gentry“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVII, 3, 1965, p. 456-471.
- CZALPINSKI, WLADYSLAW, „Le problème baltique aux XVIe et XVIIe siècles“, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 25-47.
- CZARNOWSKI, STEFAN, „La réaction catholique en Pologne à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle“, *La Pologne au VIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques*, Société Polonaise d'Histoire, Varşovia, 1933, II, pp. 287-310.
- DARBY, H.C., „The Clearing of the Woodland in Europe“, în William L. Thomas, Jr. ed., *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1956, pp. 183-216.
- DA SILVA, JOSÉ-GENTIL, „Trafics du Nord, marchés du 'Mezzogiorno', finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVIe siècle“, *Revue du Nord*, XLI, 1959, pp. 129-152.
- DA SILVA, JOSÉ-GENTIL, „Villages castillans et types de production au XVIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XVIII, 4, juillet-août 1963, pp. 729-744.
- DA SILVA, JOSÉ-GENTIL, *En Espagne: développement économique, subsistence, déclin*, Mouton, Paris, 1965.
- DA SILVA, JOSÉ-GENTIL, „L'autoconsommation au Portugal (XIVe-XXe siècles)“, *Annales E.S.C.*, XXIV, 2, mars-avril 1969, pp. 250-288.
- DAVIES, C.S.L., „Provisions for Armies, 1509-50: A study in the Effectiveness of Early Tudor Government“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVII, 2, 1964, pp. 234-248.
- DAVIES, C.S.L., „Les révoltes populaires en Angleterre (1500- 1700)“, *Annales E.S.C.*, XXIV, 1, janvier-février 1969, pp. 24-60.
- DAVIS, RALPH, „England and the Mediterranean, 1570-1670“, în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1961, pp. 117-137.
- DE BARY, WILLIAM THEODORE, „Introduction“ la William Theodore de Bary, ed., *Self and Society in Ming Thought*, Columbia Univ. Press, New York, 1970, pp. 1-27.
- DE BARY, WILLIAM THEODORE, „Individualism and Humanitarianism in Late Ming Thought“, Columbia Univ. Press, New York, 1970, pp. 145-247.
- DE FALGUEROLLES, G.E., „La décadence de l'économie agricole dans le Consulat de Lempaut au XVIIe et XVIIIe siècles“, *Annales du Midi*, LIII, 1941, pp. 142-168.

- DE LAGARDE, GEORGES, „Réflexions sur la cristallisation de la notion d'Etat au XVIe siècle“, în Enrico Castelli, ed., *Umanesimo e scienza politica*, Dott. Carlo Marzorati, Milano, 1951, pp. 247-256.
- DELUMEAU, JEAN, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, 2 vol, Boccard, Paris, 1957.
- DE MADDALENA, ALDO, „Il mondo rurale italiano nel cinque e nel seicento“, *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2 iunie 1964, pp. 249-426.
- DE OLIVEIRA MARQUES, ANTÓNIO H., „Notas para a história da feitoria portuguesa na Flandres no século XV“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, II: *Medioevo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 437-476.
- DE ROOVER, RAYMOND, „Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle“, *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXI, 4, 1953, pp. 1003-1047.
- DE VRIES, JAN, „The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy: 1500-1700“, *Journal of Economic History*, XXXI, 1, martie 1971, pp. 266-268.
- DE VRIES, PHILIP, „L'animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, V, 1, ianuarie-martie 1950, pp. 42-47.
- DEYON, PIERRE, „A propos des rapports entre la noblesse et la monarchie absolue pendant la première moitié du XVIIe siècle“, *Revue historique*, CCXXXI, aprilie-iunie 1964, p. 341-356.
- DOBB, MAURICE, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1946.
- DOBB, MAURICE, „Reply“, *Science and Society*, XIV, 2, primăvara 1950, pp. 157-167.
- DOBB, MAURICE, *Papers on Capitalism, Development, and Planning*, International Publ., New York, 1967.
- DOLLINGER, PHILIPPE, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècle)*, Montaigne, Paris, 1964.
- DOMAR, EVSEY D., „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis“, *Journal of Economic History*, XXX, 1, martie 1970, pp. 18-32.
- DOWD, DOUGLAS F., „The Economic Expansion of Lombardy, 1300-1500: A Study in Political Stimuli to Economic Change“, *Journal of Economic History*, XXI, 2, iunie 1961, pp. 143-160.
- DUBY, GEORGES, „Le grand domaine de la fin du moyen âge en France“, *Première Conférence Internationale d'Histoire Economique*, Stockholm, august 1960: *Contributions*, Mouton, Paris, 1960, pp. 333-342.
- DUBY, GEORGES, „The French Countryside at the End of the 13th Century“, în Rondo E. Cameron ed., *Essays in French Economic History*, Richard D. Irwing, Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp. 33-41 (tradus din *Bolletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, nr. 74, 1962).
- DUBY, GEORGES, „Démographie et villages désertés“, *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 13-24.

- DUBY, GEORGES, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Univ. of South Carolina Press, Columbia, 1968.
- DUBY, GEORGES, și MANDROU, ROBERT, *Histoire de la civilisation française, I: Le Moyen Age et le XVIe siècle*, Lib. Armand Colin, Paris, 1958.
- EBERHARD, WOLFRAM, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China*, ediția a II-a, Brill, Leiden, 1965.
- EDLER, FLORENCE, „The Effects of the Financial Measures of Charles V on the Commerce of Antwerp, 1539-42”, *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVI, 3-4, iulie-decembrie 1937, pp. 665-673.
- EHRENBERG, RICHARD, *Capital and Finance in the Age of the Renaissance*, Harcourt, New York, 1928.
- EISENSTADT, S.N., „Political Struggle in Bureaucratic Societies”, *World Politics*, IX, 1, octombrie 1956, pp. 15-36.
- EISENSTADT, S.N., „The Causes of Disintegration and Fall of Empires: Sociological and Historical Analyses”, *Diogenes*, nr. 34, vara 1961, pp. 82-107.
- EISENSTADT, S.N., „Empires”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan and Free Press, New York, 1968, V, pp. 41-49.
- EITZEN, STANLEY D., „Two Minorities: The Jews of Poland and the Chinese of the Philippines”, *Jewish Journal of Sociology*, X, 2, decembrie 1968, pp. 221-240.
- ELLIOTT, J.H., „The Decline of Spain”, *Past & Present*, nr. 20, noiembrie 1961, pp. 52-75.
- ELLIOTT, J.H., *Imperial Spain, 1469-1716*, Mentor, New York, 1966.
- ELLIOTT, J.H., *Europe Divided, 1559-1598*, Harper, New York, 1968.
- ELLIOTT, J.H., *The Old World and the New, 1492-1650*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970.
- ELLIOTT, J.H., „The Spanish Peninsula, 1598-1648”, în *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970, pp. 435-473.
- ELMAN, P., „The Economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290”, *Economic History Review*, VII, 1, noiembrie 1936, pp. 145-154.
- ELTON, G.R., *The Tudor Revolution in Government*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1953.
- ELTON, G.R., „The Tudor Revolution: A Reply”, *Past & Present*, nr. 29, decembrie 1964, pp. 26-49.
- ELTON G.R., „A Revolution in Tudor History?”, *Past & Present*, nr. 32, decembrie 1965, pp. 103-109.
- EMERY, FRANK, „The Farming Regions of Wales”, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 113-160.
- ENGELS, FREDERICK, *Socialism: Utopian and Scientific*, International Publishers, New York, 1935.

- ENGELS, FREDERICK, *The Origins of the Family, Private Property and the State*, Lawrence & Wishart, Londra, 1940.
- ENGELS, FREDERICK, *The Peasant War in Germany*, în *The German Revolutions*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1967.
- ESPEIUX, HENRI, *Histoire de l'Occitanie*, Le Centre Culturel Occitan, Collection Cap-e-Cap, Nîmes, 1970.
- EVERITT, ALAN, „Social Mobility in Early Modern England“, *Past & Present*, nr.33, aprilie 1966, pp. 56-73.
- EVERITT, ALAN, „Farm Labourers“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 396-465.
- EVERITT, ALAN, „The Marketing of Agricultural Produce“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 466-592.
- FALLS, CYRIL, *Elizabeth's Irish Wars*, Methuen, Londra, 1950.
- FANFANI, AMINTORE, *Storia del lavoro in Italia della fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1959.
- FANON, FRANTZ, *The Wretched of the Earth*, Grove Press, New York, 1966.
- FAVRET, JEANNE, „Le traditionalisme par excès de modernité“, *European Journal of Sociology*, VIII, 1, 1967, pp. 71-93.
- FEBVRE, LUCIEN, „Préface“ la Hugnette & Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, Lib. Armand Colin, Paris, 1955, I, pp. IX-XV.
- FELIX, DAVID, „Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies“, *Quarterly Journal of Economics*, LXX, 3, august 1956, pp. 441-463.
- FERGUSON, WALLACE, „Toward the Modern State“, în Wallace Ferguson, ed., *Renaissance Studies*, nr. 2, University of Western Ontario, Londra, Ont., 1963, pp. 137-153. (Inițial în *The Renaissance: A Symposium*, 1953.)
- FERNÁNDEZ ALVAREZ, Manuel, „La Paz de Cateau-Cambrésis“, *Hispania, revista española de historia*, XIX, nr. 77, octombrie-decembrie 1959, pp.530-544.
- FISHER, F.J., „The Development of the London Food Market, 1540-1640“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 135-151. (Inițial în *Economic History Review*, V, 1935.)
- FISHER, F.J., „The Development of London as a Centre of Conspicuous Consumption in the Sixteenth and Seventeenth Centuries“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1966, II, pp. 197-207. (Inițial în *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a IV-a, XXX, 1948.)
- FISHER, F.J., „London's Export Trade in the Early Seventeenth Century“, *Economic History Review*, seria a II-a, III, 2, 1950, pp. 151-161.

- FISHER, F.J., „The Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Dark Ages in English Economic History?“, *Economica*, serie nouă, XXXIV, 93, 1957, pp. 2-18.
- FISHER, F.J., „Tawney's Century“, în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, New York și Londra, 1961, pp. 1-14.
- FOURASTIÉ, JEAN și GRADAMY, RENÉ, „Remarques sur les prix salariaux des céréales et la productivité du travailleur agricole en Europe du XVe et XVIe siècles“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 647-656.
- FOUST, C.M., „Russian Expansion to the East Through the Eighteenth Century“, *Journal of Economic History*, XXI, 4, decembrie 1961, pp. 469-482.
- FOX, P., „The Reformation in Poland“, în *The Cambridge History of Poland*, I: W.E. Reddaway et al., ed., *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1950, pp. 322-347.
- FRANÇOIS, MICHEL, „L'idée d'empire sous Charles-Quint“, *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., 30 septembrie-3 octombrie 1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, pp. 23-35.
- FRANK, ANDRÉ GUNDER, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Monthly Review Press, New York, 1967.
- FRIED, MORTON, „On the Concept of 'Tribe' and 'Tribal Society'“, în June Helm, ed., *Essays on the Problem of Tribe*, Proceedings of 1967 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society, pp. 3-20.
- FRIEDRICH, CARL J., *The Age of the Baroque*, Harper, New York, 1952.
- FRIIS, ASTRID, *Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade*, Levin and Munksgaard, Copenhagen, 1927.
- FRIIS, ASTRID, „An Inquiry into the Relations between Economic and Financial Factors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries“, *Scandinavian Economic History Review*, I, 2, 1953, pp. 193-241.
- FURTADO, CELSO, *Economic Development of Latin America*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970.
- GAY, EDWIN F., „The Midland Revolt and the Inquisitions of Depopulation of 1607“, *Transactions of the Royal Historical Society*, serie nouă, XVIII, 1904, pp. 195-244.
- GÉNICOT, LEOPOLD, „Crisis: From the Middle Age to Modern Times“, în *Cambridge Economic History of Europe*, I: M.M. Postan, ed., *The Agrarian Life of the Middle Ages*, ediția a II-a, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1966, pp. 660-741.
- GERSCHENKRON, ALEXANDER, „An Economic History of Russia“, *Journal of Economic History*, XII, 2, primăvara 1952, pp. 146-154.
- GERSCHENKRON, ALEXANDER, „Review article: Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century“, *Journal of Economic History*, XXIV, 1, martie 1964, pp. 53-59.

- GERTH, HANS, „Glossary“, în Max Weber, *The Religion of China*, Free Press, New York, 1951, pp. 298-308.
- GESTRIN, FERDO, „Economie et société en Slovénie au XVIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XVII, 4 iulie-august 1962, pp. 663-690.
- GEYL, PIETER, *The Revolt of the Netherlands (1559-1609)*, Williams & Norgate, Londra, 1932.
- GEYL, PIETER, *Debates with Historians*, Meridian, New York, 1958.
- GIBSON, CHARLES, *The Aztecs Under Spanish Rule*, Stanford Univ. Press, Stanford, California, 1964.
- GLAMANN, KRISTOF, „European Trade, 1500-1700“, *Fontana Economic History of Europe*, II, 6, 1971.
- GODINHO, VITORINO MAGALHÃES, „Création et dynamisme économique du monde atlantique (1420-1670)“, *Annales E.S.C.*, V, 1, ianuarie-martie 1950, pp. 32-36.
- GODINHO, VITORINO MAGALHÃES, „Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap, 1496-1533“, în *Eventail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, II, pp. 283-300.
- GODINHO, VITORINO MAGALHÃES, *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1969.
- GOLDMANN, LUCIEN, *The Hidden God*, Humanities Press, New York, 1964.
- GORDON-WALKER, P.C., „Capitalism and the Reformation“, *Economic History Review*, VIII, 1, noiembrie 1937, pp. 1-19.
- GOUBERT, PIERRE, „Recent Theories and Research in French Population between 1500 and 1700“, în D.V. Glass și D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, pp. 457-473.
- GOULD, J.D., „The Trade Depression of the Early 1620's“, *Economic History Review*, seria a II-a, VII, 1, 1954, pp. 81-90.
- GOULD, J.D., „The Price Revolution Reconsidered“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVII, 2, 1964, pp. 249-266.
- GABROWSKI, THADÉE, „La réforme religieuse en Occident et en Pologne“, *La Pologne au Ve Congrès International des Sciences Historiques*, Bruxelles, 1923, Varşovia, 1924, pp. 67-72.
- GRAMSCI, ANTONIO, *Il Risorgimento*, Giulio Einaudi, Roma, 1955.
- GRAS, N.S.B., *The Evolution of the English Corn Market*, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1915.
- GRAY, H.L., „English Foreign Trade from 1446 to 1482“, în Eileen E. Power și M.M. Postan, ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, Bames & Noble, New York, 1966, pp. 1-38.
- GRIFFITHS, GORDON, „The Revolutionary Character of the Revolution of the Netherlands“, *Comparative Studies in Society and History*, II, 4, iulie 1960, pp. 452-472.
- GUILLÉN MARTINEZ, FERNANDO, *Raíz y futuro de la revolución*, Ed. Tercer Mundo, Bogota, 1963.
- HABAKKUK, H. JOHN, „La disparition du paysan anglais“, *Annales E.S.C.*, XX, 4, iulie-august 1965, pp. 649-663.

- HALL, A. RUPERT, „Scientific Method and the Progress of Techniques“, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 96-154.
- HAMILTON, EARL J., „American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1660“, *Journal of Economic and Business History*, I, 1, noiembrie 1928, p. 1-35.
- HAMILTON, EARL J., „American Treasure and the Rise of Capitalism“, *Economica* IX, 27, noiembrie 1929, pp. 338-357.
- HAMILTON, EARL J., „Prices and Progress: Prices as a Factor in Business Growth“, *Journal of Economic History*, XII, toamna 1952, pp. 325-349.
- HAMILTON, EARL J., „Origin and Growth of the National Debt in Western Europe“, *American Economic Review*, XXXVII, 2, mai 1947, pp. 118-130.
- HAMILTON, EARL J., „The History of Prices Before 1750“, în *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960. *Rapports*, I: *Méthodologie, histoire des universités, histoire des prix avant 1750*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 144-164.
- HAMMARSTRÖM, INGRID, „The 'Price Revolution' of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence“, *Scandinavian Economy History Review*, V, 1, 1957, pp. 118-154.
- HARRISON, J.B., „Colonial Development and International Rivalries Outside Europe, II: Asia and Africa“, *New Cambridge Modern History*, III; R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, pp. 523-558.
- HARRISS, G.L., și WILLIAMS, PENRY, „A Revolution in Tudor History?“, *Past & Present*, nr. 31, iulie 1965, pp. 87-96.
- HARTUNG, FR. și MOUSNIER, R., „Quelques problèmes concernant la monarchie absolue“, în *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scien-Storiche*, IV: *Storia moderna*, G.B. Sansoni, Firenze, 1955, pp. 1-55.
- HAUSER, HENRI, „The European Financial Crisis of 1559“, *Journal of European Business History*, II, 2, februarie 1930, pp. 241-255.
- HAUSER, HENRI, „The Characteristic Features of French Economic History from the Middle of the Sixteenth Century to the Middle of the Eighteenth Century“, *Economic History Review*, IV, 3, octombrie 1933, pp. 257-272.
- HEATON, HERBERT, *Economic History of Europe*, ediție revăzută, Harper, New York, 1948.
- HECKSCHER, ELI F., *An Economic History of Sweden*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1954.
- HECKSCHER, ELI F., *Mercantilism*, 2 vol, ediție revăzută, Allen & Unwin, Londra, 1955.
- HEERS, JACQUES, „Les Génois en Angleterre: la crise de 1458-1466“, *Studi in onore di Armando Saponi*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 809-832.

- ALERS, JACQUES, „Féodalité ou collaboration de la terre et de l'eau? Position générale des problèmes“, în *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*, VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 13-63.
- HELLEINER, KARL, „The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 1-95.
- HEXTER, J.H., „Letter to the Editor“, *Encounter*, XI, 2, august, 1958.
- HEXTER, J.H., „The Myth of the Middle Class in Tudor England“, *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, pp. 71-116.
- HEXTER, J.H., „A New Framework for Social History“, *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, pp. 14-25.
- HEXTER, J.H., „Storm Over the Gentry“, *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, pp. 117-162. (Inițial apărut în *Encounter*, X, 5, mai 1968).
- HIBBERT, A.B., „The Origins of the Medieval Town Patriciate“, *Past & Present*, nr. 3, februarie 1953, pp. 15-27.
- HILL, CHRISTOPHER, „The Transition from Feudalism to Capitalism“, *Science and Society*, toamna 1953, pp. 348-351.
- HILL, CHRISTOPHER, „Recent Interpretations of the Civil War“, în *Puritanism and Revolution*, Schocken Books, New York, 1958, pp. 3-31.
- HILL, CHRISTOPHER, „Some Social Consequences of the Henrician Revolution“, în *Puritanism and Revolution*, Schocken Books, New York, 1958, pp. 32-49.
- HILL, CHRISTOPHER, „Protestantism and the Rise of Capitalism“, în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1960, pp. 15-39.
- HILL, CHRISTOPHER, *Reformation to the Industrial Revolution, 1530-1780*, vol. II din *The Pelican Economic History of Britain*, Penguin Books, Londra, 1967.
- HILTON, R.H., „Peasant Movements in England before 1381“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1966, II, pp. 73-90. (Inițial în *Economic History Review*, II, 1949.)
- HILTON, R.H., „Y eut-il une crise générale de la féodalité?“, *Annales E.S.C.*, VI, 1, ianuarie-martie 1951, pp. 23-30.
- HILTON, R.H., „The Transition from Feudalism to Capitalism“, *Science and Society*, XVII, toamna 1953, pp. 340-348.
- HILTON, R.H., „A Study in the Pre-History of English Enclosure in the Fifteenth Century“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 673-685.
- HILTON, R.H., și SMITH, R.E.F., „Introduction“ la R.E.F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, p. 1-27.

- HILTON, R.W.K., „Dutch Entrepôt Trade at Boston, Lincs., 1600-40“, *Economic History Review*, seria a II-a, IX, 3, aprilie 1957, pp. 467-471.
- HILTON, R.W.K., „Letter to the Editor“, *Encounter*, XI, 1, iulie 1958.
- HILTON, R.W.K., *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1959.
- HOBBSBAWN, E.J., „The Crisis of the Seventeenth Century“, în Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560-1660*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1965, pp. 5-58.
- HONJO, EIJIRO, „Facts and Ideas of Japan's Over-sea Development Prior of the Meiji Restoration“, *Kyoto University Economic Review*, XVII, 1 ianuarie 1942, pp. 1-13.
- HOSKINS, W.G., „The Rebuilding of Rural England, 1570-1640“, *Past & Present*, nr. 4, noiembrie 1953, pp. 44- 57.
- HOSZOWSKI, STANISLAW, „The Polish Baltic Trade in the 15th-18th Centuries“, *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, The Polish Academy of Sciences, The Institute of History, Varșovia, 1960, pp. 117-154.
- HOSZOWSKI, STANISLAW, „L'Europe centrale dans la révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles“, *Annales E.S.C.*, XVI, 3, mai-iunie 1961, pp. 441-456.
- HUDSON, G.F., *Europe and China*, Arnold, Londra, 1931.
- HURSFIELD, J., „The Profits of Fiscal Feudalism, 1541-1602“, *Economic History Review*, seria a II-a, VIII, 1, 1955, pp. 53-61.
- HURSFIELD, J., „Social Structure, Office-Holding and Politics, Chiefly in Western Europe“, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, pp. 126-148.
- INNIS, HAROLD A., „The Rise and Fall of the Spanish Fishery in Newfoundland“, *Proceedings and Transactions of the Royal Society of Canada*, seria a III-a, XXV, secția a II-a, 1931, pp. 51-70.
- INNIS, HAROLD A., *The Cod Fisheries: The History of an International Economy*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1940.
- JARA, ALVARO, „Una investigación sobre los problemas del trabajo en Chile durante el periodo colonial“, *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2, 1959, pp. 239-244.
- JARA, ALVARO, *Guerre et société au Chili: essai de sociologie coloniale*, Institut des Hautes Etudes de l'Amérique Latine, Paris, 1961.
- JARA, ALVARO, „La producción de metales preciosos en el Perú en el siglo XVI“, *Boletín de la Universidad de Chile*, nr. 44, noviembre 1963, pp. 58-64.
- JARA, ALVARO, „Estructuras de colonización y modalidades del tráfico en el Pacífico sur hispanoamericano“, *Les Grandes voies*

maritimes dans le monde XV-XIXe, VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 247-275.

JARA, ALVARO, „Economía minera e historia economica hispanoamericana“, în *Tres ensayos sobre economía minera hispanoamericana*, Centro de Investigaciones de Historia Americana, Santiago de Chile, 1966, pp. 15-54.

JARA, ALVARO, „Salario en una economía caracterizada por las relaciones de dependencia personal“, *Third International Conference of Economic History*, München 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 601-615.

JEANNIN, PIERRE, „Anvers et la Baltique au XVIe siècle“, *Revue du Nord*, XXXVII, aprilie-iunie 1955, pp. 93-113.

JEANNIN, PIERRE, „Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle“, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, 3 septembrie 1956, pp. 193-217; 4, decembrie 1956, pp. 323-355.

JEANNIN, PIERRE, „Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)“, *Revue historique*, CCXXXI, ianuarie-martie 1964, pp. 55-102, aprilie-iunie 1964, pp. 307-340.

JOHNSEN, OSCAR ALBERT, „Les relations commerciales entre la Norvège et l'Espagne dans les temps modernes“, *Revue historique*, 55e Année, CLXV, 4, septembrie-decembrie 1930, pp. 77-82.

JONES, E.L., și WOOLF, S.J., „The Historic Role of Agrarian Change in Economic Development“, în E.L. Jones și S.J. Woolf, ed., *Agrarian Change and Economic Development*, Methuen, Londra, 1969, pp. 1-21.

JONES, P.J., „Per la storia agraria italiana nel medio evo: lineamenti e problemi“, *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2 iunie 1964, pp. 187-348.

KELLENBENZ, HERMAN, „Spanien, die nördlichen Niederlande und die Skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600“, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XLI, 4, 1954, pp. 289-332.

KELLENBENZ, HERMAN, „Autour de 1600: le commerce de poivre des Fuggers et le marché internationale de poivre“, *Annales E.S.C.* XI, 1, ianuarie-martie 1956, pp. 1-28.

KELLENBENZ, HERMAN, „Landverkehr, Fluss- und Seeschiffahrt im Europäischen Handel (Spätmittelalter-Anfang des 19. Jahrhunderts)“, *Les Grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*. VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 65-174.

KERRIDGE, ERIC, „The Movement in Rent, 1540-1640“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's New York, 1966, II, pp. 208-226. (Inițial în *Economic History Review*, VI, 1953.)

KEYNES, J.M., *A Treatise on Money*, 2 vol., Macmillan, New York, 1950.

- KIERNAN, V.G., „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy“, *Past & Present*, nr. 11, aprilie 1957, pp. 66-83.
- KIERNAN, V.G., „State and Nation in Western Europe“, *Past & Present*, nr. 31, iulie 1965, pp. 20-38.
- KINGDON, ROBERT M., „The Political Resistance of the Calvinists in France and the Low Countries“, *Church History*, XXVII, 3, septembrie 1958, pp. 220-233.
- KINGDON, ROBERT M., „Social Welfare in Calvin's Europe“, *American Historical Review*, LXXVI, 1, februarie 1971, pp. 50-69.
- KLEIN, JULIUS, *The Mesta: A Study in Spanish Economic History, 1273-1836*, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, 1919.
- KLÍMA, A. și MACUREK, J., „La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (XVIe-XVIIIe siècles)“, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960. *Rapports*, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 84-105.
- KLUCHEVSKY, V.O., *A History of Russia*, 5 vol., J.M. Dent, Londra, 1911.
- KOBATA, A., „The Production and Uses of Gold and Silver in 16th and 17th Century Japan“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVIII, 2 octombrie 1965, pp. 245-266.
- KOENIGSBERGER, H.G., *The Government of Sicily Under Philip II of Spain*, Staples Press, Londra, 1951.
- KOENIGSBERGER, H.G., „The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands During the Sixteenth Century“, *The Journal of Modern History*, XXVII, 4, decembrie 1955, pp. 335-351.
- KOENIGSBERGER, H.G., „Property and the Price Revolution (Hainault, 1474-1573)“, *Economic History Review*, seria a II-a, IX, 1, 1956, pp. 1-15.
- KOENIGSBERGER, H.G., „The Empire of Charles V in Europe“, în *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1958, pp. 301-333.
- KOENIGSBERGER, H.G., „Western Europe and the Power of Spain“, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, pp. 234-318.
- KOENIGSBERGER, H.G., „The European Civil War“, în *The Habsburgs and Europe, 1516-1660*, Cornell Univ. Press, Ithaca, New York, 1971, pp. 219-285. (Inițial în H.R. Trevor-Roper, ed., *The Age of Expansion*.)
- KOSMINSKY, EUGEN A., „The Evolution of Feudal Rent in England from the XIth to the XVth Centuries“, *Past & Present*, nr. 7, aprilie 1955, pp. 12-36.
- KOSMINSKY, EUGEN A., „Peut-on considérer le XIVe et le XVe siècles comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 551-569.

- KOVACEVIC, DESANKA, „Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent“, *Annales E.S.C.*, XV, 2, martie-aprilie 1960, pp. 248-258.
- KULA, WITOLD, *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles*, Mouton, Paris, 1970.
- KUZNETS, SIMON, „The State as the Unit of Study of Economic Growth“, *Journal of Economic History*, XI, 1, iarna 1951, pp. 25-41.
- LACH, DONALD, F., *Asia in the Making of Europe*, vol. I: *The Century of Discovery*, 2 cărți, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1965.
- LACLAU (H), ERNESTO, „Feudalism and Capitalism in Latin America“, *New Left Review*, nr. 67, mai-iunie 1971, pp. 19-38.
- LADERO QUESADA, MIGUEL ANGEL, „Les finances royales de Castille à la veille des temps modernes“, *Annales E.S.C.*, XXV, 3, mai-iunie 1970, pp. 775-788.
- LANE, FREDERIC C., „The Rope Factory and Hemp Trade in the Fifteenth Sixteenth Centuries“, în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 269-284. (Inițial în *Journal of Economic and Business History*, IV, 1932.)
- LANE, FREDERIC C., „Venetian Shipping during the Commercial Revolution“, în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 3-24. (Inițial în *American Historical Review*, XXXVIII, 1937.)
- LANE, FREDERIC C., „The Mediterranean Spice Trade: Its Revival in the Sixteenth Century“, în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 25-34. (Inițial în *American Historical Review*, XLV, 1940.)
- LANE, FREDERIC C., „National Wealth and Protection Costs“, în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 373-382. (Inițial în Jesse Clarkson and Thomas C. Cochran, ed., *War as a Social Institution*, 1941).
- LANE, FREDERIC C., „The Economic Meaning of War and Protection“, *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 383-398. (Inițial în *Social Philosophy and Jurisprudence*, VII, 1942.)
- LANE, FREDERIC C., „Force and Enterprise in the Creation of Oceanic Commerce“, în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 399-411. (Inițial în *Journal of Economic History*, supliment X, 1950).
- LANE, FREDERIC C., „Economic Consequences of Organized Violence“, în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 412-428. (Inițial în *Journal of Economic History*, XVIII, 1958.)
- LAPEYRE, HENRI, „Géographie de l'Espagne morisque“, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.
- LAPEYRE, HENRI, *Les monarchies européennes du XVIe siècle*, Collection Nouvelle Clio 39, Presses Universitaires de France, Paris, 1967.

- LARRAZ, JOSÉ, *La época del mercantilismo en Castilla (1500- 1700)*, Atlas, Madrid, 1943.
- LASKOWSKI, OTTON, „Infantry Tactics and Firing Power in the XVI Century“, *Teki Historyczne*, IV, 2, 1950, pp. 106-115.
- LASLETT, PETTER, *The World We Have Lost*, Scribner's, New York, 1965.
- LATTIMORE, OWEN, *Inner Asian Frontiers of China*, ediția a II-a, Capitol Publishing Co., Irvington-on-Hudson și American Geographical Society, New York, 1940.
- LATTIMORE, OWEN, „The Frontier in History“, în *Relazioni del X Congresso di Scienze Storiche, I: Metodologia-Problemi generali-Scienze ausiliare della storia*, G.C. Sansoni, Florența, 1955, pp. 103-138.
- LATTIMORE, OWEN, „La civilisation, mère de Barbarie?“, *Annales E.S.C.*, XVII, 1, ianuarie-februarie 1962, pp. 95-108.
- LEFEBVRE, HENRI, „Une discussion historique: du féodalisme au capitalisme: observations“, *La Pensée*, nr. 65, ianuarie- februarie 1956, pp. 22-25.
- LENIN, V.I., *The Development of Capitalism in Russia*, Foreign Languages Publishing House, Moscova, 1956.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL, *Les paysans du Languedoc*, 2 vol, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Paris, 1967.
- LEVENSON, JOSEPH R., *European Expansion and the Counter-Expansion of Asia, 1300-1600*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1967.
- LEWIS, ARCHIBALD R., „The Closing of the European Frontier“, *Speculum*, XXXIII, 4, octombrie 1958, pp. 475-483.
- LEWIS, BERNARD, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire“, *Studia islamica*, IX, 1958, pp. 111-127.
- LIVERMORE, H.V., „Portuguese History“, în H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1953, pp. 48-81.
- LOCKHART, JAMES, „Economía and Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies“, *Hispanic American Historical Review*, XLIX, 3, august 1969, pp. 411-429.
- LOCKWOOD, DAVID, „Social Integration and System Integration“, în George K. Zollschan și Walter Hirsch, ed., *Explorations in Social Change*, Houghton, Boston, Massachusetts, 1964, pp. 244-257.
- LONCHAY, H., „Etude sur les emprunts des souverains belges au XVIe et XVIIe siècle“, *Académie Royale de Belgique, Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques et de la Classe des Beux-Arts*, 1907, pp. 923-1013.
- LOPEZ, R.S., „The Trade of Medieval Europe: the South“, în *Cambridge Economic History of Europe*, II: M.M. Postan și E.E. Rich, ed., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1952, pp. 257-354.

- LOPEZ, R.S., și MISKIMIN H.A., „The Economic Depression of the Renaissance“, *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 3, 1962, pp. 408-426.
- LOPEZ, R.S., MISKIMIN, H.A. și UDOVITCH, ABRAHAM, „England to Egypt, 1350-1500: Long-term Trends and Long-distance Trade“, în M.A. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford Univ. Press, Londra, 1970, pp. 93-128.
- LOWMIANSKI, HENRYK „The Russian Peasantry“, *Past & Present*, nr. 26, noiembrie 1963, pp. 102-109.
- LUBIMENKO, INNA, *Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand*, Lib. Ancienne Honoré Champion, Paris, 1933.
- LUBLINSKAYA, A.D., „Préface à l'édition russe des *Caractères originaux de l'histoire rurale française*“, *Annales E.S.C.*, XIV, 1, ianuarie-martie 1959, pp. 91-105.
- LUBLINSKAYA, A.D., *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620-1629*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968.
- LUDLOFF, R., „Industrial Development in 16th-17th Century Germany“, *Past & Present*, nr. 12, noiembrie 1957, pp. 58-75.
- LÜTGE, FRIEDRICH, „Economic Change: Agriculture“, *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1958, pp. 23-50.
- LUTTRELL, ANTHONY, „Slavery and Slaving in the Portuguese Atlantic (to about 1500)“, în Centre of African Studies, University of Edinburgh, *The Transatlantic Slave Trade from West Africa* (mimeografie, 1965), pp. 61-79.
- LUZZATTO, GINO, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, partea I, *L'età moderna*, CEDAM, Padova, 1955.
- LYASHCHENKO, PETER I., *History of the National Economy of Russian to The 1917 Revolution*, Macmillan, New York, 1949.
- LYBYER, A.H., „The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade“, *English Historical Review*, XXX, octombrie, 1915, pp. 577-588.
- LYTHE, S.G.E., *The Economy of Scotland in Its European Setting, 1550-1625*, Oliver & Boyd, Edinburgh, 1960.
- MAÇZAK, ANTONI, „The Social Distribution of Landed Property in Poland from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries“, *Third International Conference of Economic History*, Mouton, Paris, 1968, I, pp. 455-469.
- MALOWIST, MARIAN, „Histoire sociale: époque contemporaine“, *IXe Congrès Internationale des Sciences Historiques*, I: *Rapports*, Lib. Armand Colin, Paris, 1950, pp. 305-322.
- MALOWIST, MARIAN, „L'évolution industrielle en Pologne du XIVe au XVIIe siècle: traits généraux“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 571-603.
- MALOWIST, MARIAN, „Über die Frage des Handelspolitik des Adels in den Ostseeländern im 15. und 16. Jahrhundert“, *Hansische Geschichtsblätter*, anul 75, 1957, pp. 29-47.

- MALOWIST, MARIAN, „Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries“, *Past & Present*, nr. 13, aprilie 1958, pp. 26-39.
- MALOWIST, MARIAN, „The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries“, *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 2, 1959, pp. 177-189.
- MALOWIST, MARIAN, „A Certain Trade Technique in the Baltic Countries in the Fifteenth to the Seventeenth Centuries“, *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences*, Academia poloneză de științe, Institutul de Istorie, Varșovia, 1960, pp. 103-116.
- MALOWIST, MARIAN, „Un essai d'histoire comparée: les mouvements d'expansion en Europe au XVe et XVIe siècles“, *Annales E.S.C.*, XVII, 5, septembre-octobre 1962, pp. 923-929.
- MALOWIST, MARIAN, „Les aspects sociaux de la première phase de l'expansion coloniale“, *Africana Bulletin*, nr. 1, 1964, pp. 11-40.
- MALOWIST, MARIAN, „Le commerce d'or et d'esclaves au Soudan Occidental“, *Africana Bulletin*, nr.4, 1966, pp. 49-72.
- MALOWIST, MARIAN, „The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Latter Middle Ages“, *Economic History Review*, seria a II-a, XIX, 1, aprilie 1966, pp. 15-28.
- MALOWIST, MARIAN, „The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages“, *Past & Present*, nr.33, aprilie 1966, pp. 3-15.
- MALOWIST, MARIAN, „Les débuts du système des plantations dans la période des grandes découvertes“, *Africana Bulletin*, nr. 10, 1969, pp. 9-30.
- MALOWIST, MARIAN, „Quelques observations sur le commerce de l'or dans le Soudan occidental au Moyen Age“, *Annales E.S.C.*, XXV, 6 noiembrie-decembrie 1970, pp. 1630-1636.
- MANDROU, ROBERT, „Les soulèvements populaires et la société française du XVIIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XIV, 4 octobre-decembre 1959, pp. 756-765.
- MANKOV, A.G., *Le mouvement des prix dans l'état russe au XVIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1957.
- MANNING, BRIAN, „The Nobles, the People, and the Constitution“, *Past & Present*, nr.9, aprilie 1956, pp. 42-64.
- MARAVALL, JOSÉ A., „The Origins of the Modern State“, *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, 4, 1961, pp. 789-808.
- MARGARIDO, ALFREDO, „L'ancien royaume du Congo“, *Annales E.S.C.*, XXV, 6, noiembrie-decembrie 1970, pp. 1718- 1726.
- MARRERO, MANUELA, „Los italianos en la fundación de Tenerife hispánico“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V : *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 329-337.
- MARX, KARL, *The German Ideology*, International Publ., New York, 1947.
- MARX, KARL, *Capital*, 3 vol., International Publishers, New York, 1967.
- MASEFIELD, G.B., „Crops and Livestock“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy*

- of *Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 276-301.
- MATTINGLY, GARRETT, *Renaissance Diplomacy* Jonathon Cape, Londra, 1955.
- MAUNY, R.A., „The Question of Ghana“, *Africa*, XXIV, 3, iulie 1954, pp. 200-213.
- MAURO, FRANÇOIS, „Types de navires et constructions navales dans l'Atlantique portugais aux XVIe et XVIIe siècles“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VI, iulie-august 1959, pp. 185-193.
- MAURO, FRANÇOIS, „Toward an 'Intercontinental Model': European Overseas Expansion Between 1500-1800“, *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 1, 1961, pp. 1-17.
- MAURO, FRANÇOIS, *Le XVIe siècle européen: aspects économiques*, Collection Nouvelle Clio 32, Presses Universitaires de France, Paris, 1966.
- MCCRACKEN, EILEEN, „The Woodlands of Ireland circa 1600“, *Irish Historical Studies*, XI, 44, septembrie 1959, pp. 271-296.
- MEILINK-ROELOFSZ, M.A., *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Nijhoff, Haga, 1962.
- MEUVET, JEAN, „Monetary Circulation and the Economic Utilization of Money in 16th- and 17th-Century France“, în Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp. 140-149. (Tradus din *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, I, 1947.)
- MEUVET, JEAN, „Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century“, în D.V. Glass și D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, pp. 507-522.
- MILLER, A., „Considérations sur les institutions financières de l'état moscovite aux XVIe et XVIIe siècle“, *Revue internationale de sociologie*, XL, 7-8, iulie-august, 1932, pp. 369-421.
- MILLER, EDWARD, „The Economic Policies of Governments: France and England“, în *Cambridge Economic History of Europe*, III: M.M. Postan, E.E. Rich și Edward Miller, ed., *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1963, pp. 290-340.
- MILLER, EDWARD, „The Fortunes of the English Textile Industry During the Thirteenth Century“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVIII, 1, august 1965, pp. 39-60.
- MILLER, EDWARD, „Government Economic Policies and Public Finance, 900-1500“, *Fontana Economic History of Europe*, I, 8, 1970.
- MINCHINTON, W.E., „Introduction“, *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Methuen, Londra, 1969, pp. 1-57.
- MIRANDA, JOSÉ, „La función económica del encomendero en los orígenes del régimen colonial, Nueva España (1525-1531)“, *Anales del Instituto Nacional de Antropología e Historia*, II, 1941-1946, pp. 421-462.

- MIRANDA, JOSÉ, *El tributo indígenu en la Nueva España durante el siglo XVI*, El Colegio de México, Mexico, 1957.
- MISKIMIN, H.A., „Agenda for Early Modern Economic History“, *Journal of Economic History*, XXXI, 1, martie 1971, pp. 172-183.
- MOLLAT, MICHEL, „Y a-t-il une économie de la Renaissance?“, în *Actes du Colloque sur la Renaissance*, Lib. Philosophique J. Vrin, Paris, 1958, pp. 37-54.
- MOLLAT, MICHEL, JOHANSEN, PAUL M., POSTAN, M.M., SAVORI, ARMANDO și VERLINDEN, CHARLES, „L'économie européenne aux derniers siècles du Moyen-Age“, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III: *Storia del medioevo*, G.B. Sansoni, Florența, 1955, pp. 655-811.
- MOLNAR, ERIK, „Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme“, în *XIIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports*, IV: *Méthodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Viena, 1965, pp. 155-169.
- MOORE, JR., BARRINGTON, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston: Beacon Press, 1966.
- MORINEAU, MICHEL, „D'Amsterdam à Séville: de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir?“, *Annales E.S.C.*, XXIII, 1, ianuarie-februarie 1968, pp. 178-205.
- MORISON, SAMUEL ELIOT, *Admiral of the Ocean Sea*, Little Brown, Boston, 1942.
- MOUSNIER, ROLAND, *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, Ed. Maugard, Rouen, nedată, circa 1945.
- MOUSNIER, ROLAND, *Les XVIe et XVIIe siècles*, vol. IV din *Histoire Générale des Civilisations*, Presses Universitaires de France, Paris, 1954.
- MOUSNIER, ROLAND, „Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, 1958, pp. 81-113.
- MOUSNIER, ROLAND, *Lettres et mémoires adressées au Chancelier Séguier (1633-1649)*, 2 vol., Presses Universitaires de France, Paris, 1964.
- MOUSNIER, ROLAND, *Peasant Uprisings in Seventeenth-Century France, Russia, and China*, Harper, New York, 1970.
- MUNDA, JOHN H., și RIESENBERG, PETER, *The Medieval Town*, Van Nostrand, Princeton, New Jersey, 1958.
- MURRAY, JOHN J., „The Cultural Impact of the Flemish Low Countries on Sixteenth and Seventeenth Century England“, *American Historical Review*, LXII, 4 iulie, 1957, pp. 837-354.
- MYERS, A.R., *England in the Late Middle Ages*, vol IV din *The Pelican History of England*, Penguin Books, Londra, 1952.
- NADAL, JORGE, „La revolución de los precios españoles en el siglo XVI: estado actual de la cuestión“, *Hispania, Revista española de historia*, XIX, 77, octombrie-decembrie 1959, pp. 503-529.
- NADAL, JORGE, *La población española: siglos XVI a XX*, Colección de ciencia económica, VII, Ed. Ariel, Barcelona, 1966.

- NEEDHAM, JOSEPH, *Science and Civilization in China*, I, Cambridge, Univ. Press, Londra și New York, 1954.
- NEEDHAM, JOSEPH, „Les contributions chinoises à l'art de gouverner les navires“, *Colloque international d'histoire maritime*, 5, Lisabona, 1960 (Paris, 1966), cu comentariu, pp. 113-134.
- NEEDHAM, JOSEPH, „The Chinese Contributions to Vessel Control“, *Scientica*, XCVI, 98, aprilie 1961, pp. 123-128; 99, mai 1961, pp. 163-168.
- NEEDHAM, JOSEPH, „Commentary“ la Lynn White, Jr., „What Accelerated Technological Change in the Western Middle Ages?“, în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963.
- NEEDHAM, JOSEPH, „Poverties and Triumphs of Chinese Scientific Tradition“, în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, 1963, pp. 117-153.
- NEF, JOHN U., „Silver Production in Central Europe, 1450-1618“, *Journal of Political Economy*, XLIX, 4, august 1941, pp. 575-591.
- NEF, JOHN U., *Industry and Government in France and England, 1540-1640*, Great Seal Books, Ithaca, 1957 (Inițial în *Memoirs of the American Philosophical Society*, XV, 1940.)
- NEF, JOHN U., *War and Human Progress*, Norton, New York, 1963.
- NEF, JOHN U., „The Progress of Technology and Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640“, în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, pp. 121-143. (Inițial în *Economic History Review*, V, 1934.)
- NEF, JOHN U., „A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640“, în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1946, pp. 144-212. (Inițial în *Journal of Political Economy*, XLIV, 1936.)
- NEF, JOHN U., „Prices and Industrial Capitalism in France and England“, în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, pp. 240-267. (Inițial în *Economic History Review*, VII, 1937.)
- NEF, JOHN U., „Industrial Europe at the Time of the Reformation, c. 1515 - c. 1540“, în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, pp. 67-117. (Inițial în *Journal of Political Economy* XLIX, 1941.)
- NÉRÉ, JEAN, „Le développement du capitalisme“, *Revue historique*, CCIII, ianuarie-martie 1950, p. 64-69.
- NORTH, DOUGLAS C. și THOMAS, ROBERT PAUL, „An Economic Theory of the Western World“, *Economic History Review*, seria a II-a, XXIII, 1, aprilie 1970, pp. 1-17.
- OHLIN, GORAN, „Entrepreneurial Activities of the Swedish Aristocracy“, *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2, decembrie 1953, pp. 147-162.
- OMAN, SIR CHARLES, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Methuen, Londra, 1937.
- OTS CAPDEQUI, J.M., *El estado español en las Indias*, Fondo de Cultura Económica, México, 1941.

- PACH, ZS. P., „Die Abbiegung der Ungarischen Agrarentwicklung von den Westeuropäischen“, *XIe Congrès International des Sciences Historiques*, Stockholm, 1960. *Résumés des communications*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 154-156.
- PACH, ZS. P., „The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century“, *Economic History Review*, seria a II-a, XIX, 1, aprilie 1966, pp. 1-14.
- PACH, ZS. P., „En Hongrie au XVIe siècle: L'activité commerciale des seigneurs et leur production marchande“, *Annales E.S.C.*, XXI, 6, noiembrie-decembrie 1966, pp. 1212-1231.
- PAGÈS, G., „Essai sur l'évolution des institutions administratives en France du commencement du XVIe siècle à la fin du XVIIe“, *Revue d'histoire moderne*, serie nouă, nr. 1, ianuarie-februarie 1932, pp. 8-57; nr. 2, martie-aprilie 1932, pp. 113-151.
- PAGÈS, G., „La vénalité des offices dans l'ancienne France“, *Revue historique*, CLXIX, 3, 1932, pp. 477-495.
- PANNIKAR, K.M., *Asia and Western Dominance*, Allen & Unwin, Londra, 1953.
- PARRY, J.H., *The Age of Reconnaissance*, Mentor Books, New York, 1963.
- PARRY, J.H., „Transport and Trade Routes“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 155-219.
- PARRY, J.H., „Colonial Developments and International Rivalry Outside Europe, I, America“, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, pp. 507-532.
- PARSONS, TALCOTT, *Structure and Process in Modern Societies*, Free Press, New York, 1960.
- PASCU, S., MAVRODIN, V.V., PORCHNEV, BORIS și ANTELEVA, I.G., „Mouvements paysans dans le centre et le Sud-est de l'Europe du XVe au XXe siècles“, *XIIe Congrès International des Science Historiques, Rapports*, IV: *Méthodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Viena, 1965, pp. 21-35.
- PENROSE, BOIES, *Travel and Discovery in the Renaissance, 1420-1620*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1952.
- PERROY, EDOUARD, „A l'origine d'une économie contractée: les crises du XIVe siècle“, *Annales E.S.C.*, IV, 2, aprilie-iunie 1949, pp. 167-182.
- PERROY, EDOUARD, et. al., *Le Moyen Age*, vol. III din *Histoire Générale des Civilisations*, Presses Universitaires de France, Paris, 1955.
- PESEZ, JEAN-MARIE, și LE ROY LADURIE, EMMANUEL, „Le cas français: vue d'ensemble“, *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe siècles*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 127-152.

- PETRÁN, JOSEPH, „A propos de la formation des régions de la productivité spécialisée en Europe Centrale“, în *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique*. Aix-en-Provence, 1962, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris, 1965, pp. 217-222.
- PHELPS-BROWN E.H. și HOPKINS, SHEILA V., „Wage-Rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century“, *Economica*, XXIV, nr. 96, noiembrie 1957, pp. 289-306.
- PHELPS-BROWN, E.H. și HOPKINS, SHEILA V., „Builders' Wage-Rates, Prices, and Population: Some Further Evidence“, *Economica*, XXVI, nr. 101, februarie 1959, pp. 18-38.
- PHELPS-BROWN, E.H. și HOPKINS, SHEILA V., „Seven Centuries of Building Wages“ în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's New York, 1966, II, pp. 168-178. (Inițial în *Economica*, XXII, 1955.)
- PHELPS-BROWN, E.H. și HOPKINS, SHEILA V., „Seven Centuries of the Price of Consumables, Compared with Builders' Wage-Rates“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1966, II, pp. 179-196. (Inițial în *Economica*, XXIII, 1956.)
- PIERCE, T. JONES, „Landlords in Wales, A.: Nobility and Gentry“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 357-381.
- PIKE, RUTH, „The Genoese in Seville and the Opening of the New World“, *Journal of Economic History*, XXII, 3 septembrie 1962, pp. 348-378.
- PIRENNE, HENRI, „The Stages in the Social History of Capitalism“, *American Historical Review*, XIX, 3, aprilie 1914, pp. 494-515.
- PIRENNE, HENRI, *Economic and Social History of Medieval Europe*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1936.
- PIRENNE, HENRI, *Early Democracies in the Low Countries*, Norton, New York, 1971.
- POCOCK, J.G.A., „Letter to the Editor“, *Encounter*, XI, 4, octombrie, 1958.
- POLANYI, KARL, *The Great Transformation*, Beacon Press, Boston, 1944.
- PORCHNEV, BORIS, „Les rapports politiques de l'Europe Occidentale et de l'Europe Orientale à l'époque de la Guerre des Trente Ans“, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 136-163.
- PORCHNEV, BORIS, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1963.
- PORTAL, ROGER, *Les Slaves*, Lib. Armand Colin, Paris, 1965.
- POSTAN, M.M., „The Chronology of Labour Services“, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a IV-a, XX, 1937, pp. 169-193.

- POSTAN, M.M., „The Fifteenth Century“, *Economic History Review*, IX, 2 mai 1939, pp. 160-167.
- POSTAN, M.M., „Some Social Consequences of the Hundred Years' War“, *Economic History Review*, XII, 1 & 2, 1942, pp. 1-12.
- POSTAN, M.M., „The Rise of a Money Economy“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 1-12. (Inițial în *Economic History Review*, XIV, 1944.)
- POSTAN, M.M., „Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages“, *Economic History Review*, seria a II-a, 3, 1950, pp. 221-246.
- POSTAN, M.M., „Italy and the Economic Development of England in the Middle Ages“, *Journal of Economic History* XI, 4, toamna 1951, pp. 339-346.
- POSTAN, M.M., „The Trade of Medieval Europe: The North“, în *Cambridge Economic History of Europe*, II: M.M. Postan și E.E. Rich, ed., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1952, pp. 119-156.
- POSTAN, M.M., „Note“ (la articolul lui W.C. Robinson), *Economic History Review*, seria a II-a, 1, 1959, pp. 77-82.
- POSTAN, M.M., „The Economic and Political Relations of England and the Hanse (1400 to 1475)“, în Eileen E. Power și M.M. Postan, ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes & Noble, New York, 1966, pp. 91-153.
- POUNDS, NORMAN J.G., „Overpopulation in France and the Low Countries in the Later Middle Ages“, *Journal of Social History*, III, 3, primăvara 1970, pp. 225-247.
- POWER, EILEEN E., „The Wool Trade in the Fifteenth Century“, în Eileen E. Power și M.M. Postan, ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes & Noble, New York, 1966, pp. 39-90.
- PRAWER, JOSHUA și EISENSTADT, S.N., „Feudalism“, în *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan and Free Press, New York; 1968, V, pp. 393-403.
- PRESTWICK, MINNA, recenzie la Boris Porchnev în *English Historical Review*, CCCXX, iulie 1966, pp. 565-572.
- PULLAN, BRIAN, „Wage-earners and the Venetian Economy, 1500-1630“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVI, 3, 1964, pp. 407-426.
- QUINN, D.B., „Ireland and Sixteenth-Century European Expansion“, în T. Desmond Williams, ed., *Historical Studies*, Bowes & Bowes, Londra, 1958, pp. 20-32.
- RAMSEY, PETER, *Tudor Economic Problems*, Gollancz, Londra, 1968.
- RAU, VIRGINIA, „A Family of Italian Merchants in Portugal in the Fifteenth Century: the Lomellini“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 715-726.
- REDLICH, FRITZ, „European Aristocracy and Economic Development“, *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2, decembrie 1953, pp. 78-91.

- REDLICH, FRITZ, „De Praeda Militari: Looting and Booty, 1500-1815“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr. 39, 1956.
- REDLICH, FRITZ, „Military Entrepreneurship and the Credit System in the 16th and 17th Centuries“, *Kyklos*, X, 1957, pp. 186-193.
- REDLICH, FRITZ, „The German Military Enterpriser and His Work Force“, vol. I, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr. 47, 1964.
- REGLÁ, JUAN, „La cuestión y la coyuntura internacional en tiempos de Felipe II“, *Estudios de historia moderna*, III, 1953, pp. 219-234.
- REGLÁ, JUAN, „La expulsión de los moriscos y sus consecuencias“, *Hispania, revista española de historia*, XIII, nr. 51, 1953, pp. 215-267; nr. 52, 1953, pp. 402-479.
- REGLÁ, JUAN, „La expulsión de los moriscos y sus consecuencias en la economía valenciana“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderni e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 525-545.
- RENOUARD, YVES, „1212-1216: Comment les traits durables de l'Europe occidentale moderne se sont définis au début du XIIIe siècle“, *Annales de l'Université de Paris*, XXVII, 1, janvier-mars 1958, pp. 5-21.
- REVAH, I.S., „L'hérésie marrane dans l'Europe Catholique du 15e au 18e siècle“, în Jacques Le Goff, *Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle, 11e-18e siècle*, Mouton, Paris, 1968, pp. 327-337.
- REYNOLDS, ROBERT L., *Europe Emerges*, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1967.
- RICH, E.E., „Expansion as a Concern of All Europe“, *New Cambridge Modern History*, I: G.R. Potter, ed., *The Renaissance, 1493-1520*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1957, pp. 445-469.
- RICH, E.E., „Colonial Settlement and Its Labour Problems“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 302-373.
- RICH, E.E., „Preface“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. XI-XXXII.
- ROBERTSON, H.M., „European Economic Developments in the Sixteenth Century“, *South African Journal of Economics*, XVIII, 1, martie 1950, pp. 36-53.
- ROBINSON, W.C., „Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe“, *Economic History Review*, seria a II-a, 1, 1959, pp. 63-76.
- ROMANO, RUGGIERO, „La pace di Cateau-Cambrésis e l'equilibrio europeo a metà del secolo XVI“, *Rivista storica italiana*, LXI, 3, settembre 1949, pp. 526-550.

- ROMANO, RUGGIERO, *A Florence au XVIIe siècle: industries textiles et conjoncture*, *Annales E.S.C.*, VII, 7, octobre-décembre 1952, pp. 508-512.
- ROMANO, RUGGIERO, „A propos du commerce de blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siècles”, în *Eventail de l'histoire vivante: Hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, pp. 149-161.
- ROMANO, RUGGIERO, „La marine marchande vénitienne au XVIe siècle”, în M. Mollat et al., ed. *Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Actes du IVe Colloque International d'histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962, pp. 33-55.
- ROMANO, RUGGIERO, „Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622”, *Rivista storica italiana*, LXXIV, 3, septembre 1962, pp. 480-531.
- ROMANO, RUGGIERO, „Encore la crise de 1619-22”, *Annales E.S.C.*, XIX, 1, janvier-février 1964, pp. 31-37.
- ROORDA, D.J., „The Ruling Classes in Holland in the Seventeenth Century”, în J.S. Bromley și E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, II, pp. 109-132.
- ROSENBERG, HANS, „The Rise of the Junkers in Brandenburg-Prussia, 1410-1653”, *American Historical Review*, partea I, XLIX, 1, octombrie 1943, pp. 1-22; partea a II-a, XLIX, 2, ianuarie 1944, pp. 228-242.
- ROSENBERG, HANS, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1966.
- ROTH, CECIL, *The History of the Jews of Italy*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1946.
- ROWSE, A.L., „Tudor Expansion: The Transition from Medieval to Modern History”, *William & Mary Quarterly*, seria a III-a, XIV, 4, iulie 1957, pp. 309-316.
- ROWSE, A.L., *The Elizabethans and America*, Macmillan, New York, 1959.
- RUDDOCK, ALWYN A., *Italian Merchants and Shipping in Southampton, 1270-1600*, University College, Southampton, 1951.
- RUÍZ ALMANSA, JAVIER, „Las ideas y las estadísticas de población en España en el siglo XVI”, *Revista internacional de sociología*, I, 1947, pp. 89-107.
- RUSCHE, GEORG și KIRCHHEIMER, OTTO, *Punishment and Social Structure*, Russel & Russel, New York, 1939.
- SALMON, J.H.M., „Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France”, *Past & Present*, nr. 37, iulie 1967, pp. 21-43.
- SAMSONOWICZ, HENRYK, „Salaires et services dans les finances citadines de la Prusse au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe siècle”, *Third International Conference of Economy History*, München, 1965; Mouton, Paris, 1968, pp. 533-551.

- SANSOM, GEORGE B., *The Western World and Japan*, Knopf, New York, 1950.
- SANSOM, GEORGE B.A., *A History of Japan: II: 1334-1615*, Stanford University Press, Stanford, California, 1961.
- SAVINE, ALEXANDER, „Bondmen under the Tudors“, *Transactions of the Royal Historical Society*, serie nouă, XVII, 1903, pp. 235-289.
- SAYOUS, ANDRÉ-E., „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier“, *Revue historique*, CLXXXIII, 2, octombrie-decembrie 1938, pp. 242-280.
- SCHÖFFER, I., „The Dutch Revolution Anatomized: Some Comments“, *Comparative Studies in Society and History*, III, 4, iulie 1961, pp. 470-477.
- SCHUMPETER, JOSEPH A., *Business Cycles*, 2 vol, McGraw-Hill, New York, 1939.
- SCHUMPETER, JOSEPH A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Alen & Unwin, Londra, 1943.
- SCHUMPETER, JOSEPH A., *The Sociology of Imperialism*, în *Social Classes, Imperialism*, Meridian Books, New York, 1955.
- SCHURZ, WALTER L., „Mexico, Peru and the Manila Galleon“, *Hispanic American Historical Review*, I, 4, noiembrie 1918, pp. 389-402.
- SÉE, HENRI, *Modern Capitalism*, Adelphi Co., New York, 1928.
- SELLA, DOMENICO, „Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVIe et XVIIe siècles“, *Annales E.S.C.*, XII, 1, ianuarie-martie 1957, pp. 29-45.
- SELLA, DOMENICO, „Crisis and Transformation in Venetian Trade“, în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp. 88-105.
- SELLA, DOMENICO, „European Industries, 1500-1700“, *Fontana Economic History of Europe*, II, 5, 1970.
- SERRAÍMA CIRICI, ENRIQUE, „Hugonotes y bandidos en el Pirineo catalán“, *Estudios de historia moderna*, IV, 1954, pp. 207-223.
- SERRÃO, JOËL, „Le blé des îles atlantiques: Madère et Açores aux XVe et XVIe siècles“, *Annales E.S.C.*, IX, 3, iulie-septembrie 1954, pp. 337-341.
- SERVOISE, R., „Les relations entre la Chine et l'Afrique au XVe siècle“, *Le mois en Afrique*, nr.6, iunie 1966, pp. 30-45.
- SHNEIDMAN, J. LEE, *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire, 1200-1350*, 2 vol., N.Y. Univ. Presse, New York, 1970.
- SIEMENSKI, J., „Constitutional Conditions in the Fifteenth and Sixteenth Centuries“, *Cambridge History of Poland*, I: W. F. Reddaway, et al., ed., *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1950, pp. 416-440.
- SKEEL, CAROLINE, „The Cattle Trade between Wales and England from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries“, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a IV-a, IX, 1926, pp. 135-158.

- SLICHER VAN BATH, B.H., „The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries“, în J.S. Bromley și E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto, Londra, 1960, I, pp. 130-153.
- SLICHER VAN BATH, B.H., *The Agrarian History of Western Europe, A.D., 500-1850*, St. Martin's, New York, 1963.
- SLICHER VAN BATH, B.H., „Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe Occidentale, *Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen*, nr. 12, 1965, pp. 3-46.
- SLUTTER, ENGEL, „Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609“, *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, 2, mai 1948, pp. 165-196.
- SMIT, J.W., „The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands“, în J.S. Bromley și E.H. Kossman, ed., *Britain and Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, I, pp. 11-28.
- SMIT, J.W., „The Netherlands Revolution“, în Robert Forster și Jack P. Greene, ed., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1970, pp. 19-54.
- SMITH, R.E.F., *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968.
- SMITH, ROBERT S., „Indigo Production and Trade in Colonial Guatemala“, *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2, mai 1959, pp. 181-211.
- SMOLAR, JR., FRANK, J., „Resiliency of Enterprise: Economic Causes and Recovery in the Spanish Netherlands in the Early Seventeenth Century“, în Charles H. Carter, ed., *From the Renaissance to the Counter-Reformation*, Random House, New York, 1965, pp. 247-268.
- SOLDEVILA, FERRAN, „Barcelona demana à l'emperador Carles V l'autorizació per comerciar directament amb America (1522)“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè, Ed., Milano, 1962, pp. 633-641.
- SOLT, LEO F., „Revolutionary Calvinist Parties in England Under Elizabeth I and Charles I“, *Church History*, XXVII, 3 septembrie 1958, pp. 234-239.
- SPOONER, FRANK C., „A la côte de Guinée sous pavillon français (1559-1561)“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 1001-1008.
- SPOONER, FRANK C., „The Habsburg-Valois Struggle“, *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1958, pp. 334-358.
- SPOONER, FRANK C., „Venice and the Levant; An Aspect of Monetary History (1600-1614)“, în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè. Ed., Milano, 1962, pp. 643-667.
- SPOONER, FRANK C., „The Economy of Europe, 1559-1609“, în *New Cambridge Modern History III: R.B. Wernham, ed., The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, pp. 14-93.

- SPOONER, FRANK C., „The European Economy, 1609-50“, *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970, pp. 67-103.
- STAHL, HENRI H., *Les anciennes communautés villageoises roumaines - asservissement et pénétration capitaliste*, Editura Academiei, București, 1969.
- STEIN, STANLEY J., și BARBARA H., *The Colonial Heritage of Latin America*, Oxford Univ. Press, Londra și New York, 1970.
- STEPHENS, W.B., „The Cloth Exports of the Provincial Ports, 1600-1640“, *Economic History Review*, seria a II-a, XXII, 2 august 1969, pp. 228-243.
- STOIANOVICH, TRAIAN, „Material Foundations of Preindustrial Civilization in the Balkans“, *Journal of Social History*, IV, 3, primăvara, 1971, pp. 205-262.
- STONE, LAWRENCE, „State Control in Sixteenth-Century England“, *Economic History Review*, XVII, 1, 1947, pp. 103-120.
- STONE, LAWRENCE, „The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy“, *Economic History Review*, XVIII, 1 & 2, 1948, pp. 1-53.
- STONE, LAWRENCE, „Elizabethan Overseas Trade“, *Economic History Review*, seria a II-a, II, 1, 1949, pp. 30-58.
- STONE, LAWRENCE, „The Elizabethan Aristocracy - A Restatement“, *Economic History Review*, seria a II-a, IV, 1, 2 & 3, 1951-52, pp. 302-321.
- STONE, LAWRENCE, „The Nobility in Business, 1540-1640“, *Explorations in Entrepreneurial History*, X, 2, decembrie 1947, pp. 54-61.
- STONE, LAWRENCE, „Letter to the Editor“, *Encounter*, XI, 1, iulie 1958.
- STONE, LAWRENCE, „Social Mobility in England, 1500-1700“, *Past & Present*, nr. 33, aprilie 1966, pp. 16-55.
- STONE, LAWRENCE, *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*, ediție prescurtată, Oxford Univ. Press, Londra, 1967.
- STRAUSS, GERALD, *Nürnberg in the Sixteenth Century*, Wiley, New York, 1966.
- STRAYER, JOSEPH, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1970.
- STREIDER, JACOB, „Origin and Evolution of Early European Capitalism“, *Journal of Economic and Business History*, II, 1, noiembrie 1929, pp. 1-19.
- SUPPLE, BARRY, *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1959.
- SWART, K.W., *The Sale of Offices in the Seventeenth Century*, Nijhoff, Haga, 1949.
- SWEEZY, PAUL, „The Transition from Feudalism to Capitalism“, *Science and Society*, XIV, 2, primăvara 1950, pp. 134-157.
- SZEFTTEL, MARC, „Aspects of Feudalism in Russian History“, în Rushton Colbourn, ed., *Feudalism in History*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1956, pp. 167-182.

- TAKAHASHI, H.K., „The Transition from Feudalism to Capitalism: A Contribution to the Sweezy-Dobb Controversy“, *Science and Society*, XVI, 4, toamna 1952, pp. 313-345.
- TAKAHASHI, H.K., „On the 'Transition' from Feudalism to the Bourgeois Revolution“, *Indian Journal of Economics*, XXXV, 140, 1955, pp. 143-151.
- TAPIÉ, VICTOR-L., *La France de Louis XIII et de Richelieu*, Flammarion, Paris, 1952.
- TAUBE, EDWARD, „German Craftsmen in England During the Tudor Period“, *Journal of Economic History*, IV, 14, februarie 1939, pp. 167-178.
- TAWNEY, R.H., *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, Longmans, New York, 1912.
- TAWNEY, R.H., „Introduction“ la Thomas Wilson, *A Discourse Upon Usury*, Bell & Sons, Londra, 1925, pp. 1-172.
- TAWNEY, R.H., „Harrington's Interpretation of His Age“, *Proceedings of the British Academy*, 1941, pp. 199-223.
- TAWNEY, R.H., „The Rise of The Gentry, 1558-1640“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 173-206, (Inițial în *Economic History Review*, XI, 1941.)
- TAWNEY, R.H., „Postscript“, în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 306-314. (Inițial în *Economic History Review*, VII, 1954.)
- TAYLOR, A.J.P., *The Course of German History*, Hamilton, Londra, 1945.
- TAYLOR, K.W., „Some Aspects of Population History“, *Canadian Journal of Economics and Political Sciences*, XVI, august 1950, pp. 301-313.
- TAZBIR, JANUSZ, „The Commonwealth of the Gentry“, în Aleksander Gieysztor et al., *History of Poland*, PWN - Polish Scientific Publishers, Varșovia, 1968, pp. 169-271.
- TEALL, ELIZABETH S., „The Seigneur of Renaissance France“, *Journal of Modern History*, XXXVII, 2, iunie 1965, pp. 131-150.
- THIRIET, FREDDY, *La Roumanie vénitienne au Moyen Âge*, Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 183, Boccard, Paris, 1959.
- THIRSK, JOAN, „Industries in the Countryside“, în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1961, pp. 70-88.
- THIRSK, JOAN, „Enclosing and Engrossing“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 200-255.
- THIRSK, JOAN, „The Farming Regions of England“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 1-112.
- THIRSK, JOAN, „Farming Techniques“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500- 1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 161-199.

- THOMSON, F.M.L., „The Social Distribution of Landed Property in England Since the Sixteenth Century“, *Economic History Review*, seria a II-a, XIX, 3, decembrie 1966, pp. 505- 517.
- THORNER, DANIEL, „L'économie paysanne; concept pour l'histoire économique“, *Annales E.S.C.*, XIX, 3, mai-iunie 1964, pp. 417-432.
- THRUPP, SYLVIA, „Medieval Industry, 1000-1500“, *Fontana Economic History of Europe*, I, 6, 1971.
- TILLY, CHARLES, „Food Supply and Public Order in Modern Europe“, mimeografie, premergător apariției în Charles Tilly, ed., *The Building of States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey.
- TILLY, CHARLES, „Reflections on the History of European Statemaking“, mimeografie, premergător apariției în Charles Tilly ed., *The Building of States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey.
- TOPOLSKI, JERZY, „La régression économique en Pologne“, *Acta poloniae historica*, VII, 1962, pp. 28-49.
- TREVOR-ROPER H.R., „The Elizabethan Aristocracy: An Anatomy Anatomized“, *Economic History Review*, seria a II-a, III, 3, 1951, pp. 279-298.
- TREVOR-ROPER H.R., „The Gentry, 1540-1640“, *Economic History Review*, supliment, 1, 1953.
- TREVOR-ROPER, H.R., „Letter to the Editor“, *Encounter*, XI, 1, iulie 1958.
- TREVOR-ROPER, H.R., „England's Moderniser: Thomas Cromwell“, în *Historical Essays*, Harper, New York, 1966, pp. 74-78.
- TREVOR-ROPER, H.R., „The Jesuits in Japan“, în *Historical Essays*, Harper, New York, 1966, pp. 119-124.
- TREVOR-ROPER, H.R., „The General Crisis of the Seventeenth Century“, în *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries and Other Essays*, Harper, New York, 1969, pp. 46-89.
- TREVOR-ROPER, H.R., „Religion, the Reformation, and Social Change“, în *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries and Other Essays*, Harper, New York, 1969, pp. 1-45. (Publicată anterior în *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation, and Social Change*.)
- TYMINIECKI, KAZIMIERZ, „Le servage en Pologne et dans les pays limitrophes au moyen âge“, *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Academia poloneză de Științe, Institutul de Istorie, Varșovia, 1955, pp. 5-28.
- ULLMAN, JOAN CONNELLY, „Translator's footnotes“, în Jaime Vicens Vives, *Approaches to the History of Spain*, ediția a II-a, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.
- UMINSKI, J., „The Counter-Reformation in Poland“, în *The Cambridge History of Poland*, I: W.F. Reddaway et al., ed., *From the Origins to Sobieski (top 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1950, pp. 394-415.

- UTTERSTRÖM, GUSTAF, „Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History“, *Scandinavian Economic History Review*, III, 1, 1955, pp. 3-47.
- VACCANI, PIETRO, „I lavatori della terra nell'occidente e nell'oriente dell'Europa nella età moderna“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 969-978.
- VÁLKA, JOSEF, „La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIe siècle“, *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris, 1965, pp. 211-215.
- VAN DER SPENKEL, OTTO B., „Population Statistics of Ming China“, *Bulletin of the SOAS*, XV, partie 2, 1953, pp. 289-326.
- VAN DER WEE, HERMAN, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, 3 vol., Nijhoff, Haga, 1963.
- VAN DILLEN, J.G., „Amsterdam's Role in Seventeenth-Century Dutch Politics and Its Economic Background“, în J.S. Bromley și E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, II, pp. 133-147.
- VAN HOUTTE, J.A., „Bruges et Anvers: marchés 'nationaux' ou 'internationaux' du XIVe au XVIe siècles“, *Revue du Nord*, XXXIV, 1952, pp. 89-108.
- VAN HOUTTE, J.A., „Anvers aux XVe et XVIe siècles: expansion et apogée“, *Annales E.S.C.*, XVI, 2, martie-aprilie 1961, pp. 248-278.
- VAN HOUTTE, J.A., „Déclin et survivance d'Anvers (1550- 1700)“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 703-726.
- VAN HOUTTE, J.A., „L'approvisionnement des villes dans les Pays-Bas (Moyen Âge et Temps Modernes)“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 73-77.
- VAN LEUR, J.C., *Indonesian Trade and Society*, Van Hoeve, Ltd., Haga, 1955.
- VEBLER, THORSTEIN, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, 1966.
- VERLINDEN, CHARLES, „The Rise of Spanish Trade in the Middle Ages“, *Economic History Review*, X, 1, 1940, pp. 44-59.
- VERLINDEN, CHARLES, „Deux aspects de l'expansion commerciale du Portugal au moyen âge“, *Revista portuguesa de história*, IV, 1949, pp. 169-209.
- VERLINDEN, CHARLES, „Italian Influence in Iberian Colonization“, *Hispanic American Historical Review*, XXXIII, 2, mai 1953, p. 199-211.
- VERLINDEN, CHARLES, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 vol., De Tempel, Bruges, 1955.
- VERLINDEN, CHARLES, „La colonie italienne de Lisbonne et le développement de l'économie métropolitaine et coloniale portugaise“, *Studi in onore di Armando Saporì*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 615-628.

- VERLINDEN, CHARLES, „Crises économiques et sociales en Belgique à l'époque de Charles Quint“, în *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 septembre - 3 octobre 1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, pp. 177-190.
- VERLINDEN, CHARLES, „L'état et l'administration des communautés indigènes dans l'empire espagnol d'Amérique“, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Résumés des communications*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 133-134.
- VERLINDEN, CHARLES, „La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, III: *Medioevo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 593-669.
- VERLINDEN, CHARLES *et al.*, „Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle“, *Annales E.S.C.*, X, 2 avril-juin 1955, pp. 173-198.
- VERNADSKY, GEORGE, „Feudalism in Russia“, *Speculum*, XIV, 3 juillet 1939, pp. 300-323.
- VERNADSKY, GEORGE, *The Tsardom of Muscovy, 1547-1682*, vol. V din *A History of Russia*, 2 părți, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1969.
- VICENS VIVES, JAIME, „Discussion“ la Charles Verlinden, „Crises économiques et sociales en Belgique à l'époque de Charles Quint“, în *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., 30 septembre - 3 octobre 1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959.
- VICENS VIVES, JAIME, *An Economic History of Spain*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1969.
- VICENS VIVES, JAIME, *Approaches to the History of Spain*, ediția a II-a, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.
- VILAR, PIERRE, „Le temps de Quichotte“, *Europe*, 34, nr. 121-122, ianuarie-februarie 1956, pp. 3-16.
- VILAR, PIERRE, „Problems on the Formation of Capitalism“, *Past & Present*, nr. 10, noiembrie 1956, pp. 15-38.
- VILAR, PIERRE, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, 3 vol., S.E.V.P.E.N., Paris, 1962.
- VILLARI, ROSARIO, *La rivolta antispagnola a Napoli: le origini (1585-1647)*, Laterza, Bari, 1967.
- VITALE, LUIS, „Latin America: Feudal or Capitalist?“, în James Petras și Maurice Zeitlin, ed., *Latin America: Reform or Revolution?*, Fawcett, Greenwich, Conn., 1968, pp. 32-43.
- VITALE, LUIS, „España antes y después de la conquista de América“, *Pensamiento crítico*, nr. 27, aprilie 1969, pp. 3-28.
- VIVANTE, CORRADO, „Le rivolte popolari in Francia prima della Fronda e la crisi del secolo XVII“, *Rivista storica italiana*, LXXVI, 4, dicembre 1964, pp. 957-981.

- WARRINER, DOREEN, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe“, *Slavonic and East European Review*, XXXI, nr. 78, decembrie 1953, pp. 168-186.
- WATSON, ANDREW M., „Back to Gold - and Silver“, *Economic History Review*, seria a II-a, XX, 1, 1967, pp. 1-34.
- WEBB, WALTER PRESCOTT, *The Great Frontier*, Houghton Mifflin, Boston, Massachusetts, 1952.
- WEBER, MAX, *General Economic History*, Free Press, New York, 1950.
- WEBER, MAX, *The Religion of China*, Free Press, New York, 1951.
- WEBER, MAX, *The Religion of India*, Free Press, New York, 1958.
- WEBER, MAX, *Economy and Society*, Bedminster Press, Totowa, New Jersey, 1968.
- WERNHAM, R.B., „English Policy and the Revolt of the Netherlands“, în S. Bromley și E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, pp. 29-40.
- WERNHAM, R.B., „The British Question, 1559-69“, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, pp. 209-233.
- WERHNAME, R.B., „Introduction“, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968, pp. 1-13.
- WHITE, JR., LYNN, „What Accelerated Technological Progress in the Western Middle Ages?“, în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963, pp. 272-291.
- WILLAN, T.S., „Trade Between England and Russia in the Second half of the Sixteenth Century“, *English Historical Review*, LXIII, nr. 247, iulie 1948, pp. 307-321.
- WILLETTS, WILLIAM, „The Maritime Adventures of the Great Eunuch Ho“, în Colin Jack-Hinton, ed., *Papers on Early South-East Asian History*, Journal of Southeast Asian History, Singapore, 1964, pp. 25-42.
- WILLIAMS, ERIC, *Capitalism and Slavery*, Deutsch, Londra, 1964.
- WILLIAMS' PENRY și HARRISS, G.L., „A Revolution in Tudor History?“, *Past & Present*, nr. 25, iulie 1963, pp. 3- 58.
- WILSON, C.H., „Cloth Production an International Competition in the 17th Century“, *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 2, 1960, pp. 209-221.
- WILSON, C.H., „Trade, Society and the State“, în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich și C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 487-575.
- WITTMAN, T., „Quelques problèmes relatifs à la dictature révolutionnaire des grandes villes de Flandres, 1577-1579“, *Studia historica*, Academiae Scientiarum Hungaricae, nr. 40, 1960.
- WOLF, ERIC, *Sons of the Shaking Earth*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1959.

- WOLF, ERIC, *Peasants*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966.
- WOLFE, MARTIN, „Fiscal and Economic Policy in Renaissance France“, *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 687-689.
- WOOLF, S.R., „Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities“, în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp. 175-203.
- WRIGHT, L.P., „The Military Orders in Sixteenth and Seventeenth-Century Spanish Society“, *Past & Present*, nr. 43, mai 1969, pp. 34-70.
- YOUNGS, JOYCE, „Landlords in England, C: The Church“, în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 306-356.
- ZAGORIN, PEREZ, „The Social Interpretation of the English Revolution“, *Journal of Economic History*, XIX, 3, septembrie 1959, pp. 376-401.
- ZAVALA, SILVIO, *La encomienda indiana*, Centro de Estudios Históricos, Madrid, 1935.
- ZAVALA, SILVIO, *New Viewpoints on the Spanish Colonization of America*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1943.
- ZELLER, GASTON, „Industry in France Before Colbert“, în Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp. 128-139. (Tradus din *Revue d'histoire économique et sociale*, XXVII, 1950.)

CUPRINS

Capitolul IV	
DE LA SEVILLA LA AMSTERDAM:	
EȘECUL IMPERIULUI	5
Note	46

Capitolul V	
STATELE PUTERNICE DIN CENTRU:	
FORMAREA CLASELOR ȘI COMERȚUL	
INTERNAȚIONAL	97
Note	166

Capitolul VI	
ECONOMIA MONDIALĂ EUROPEANĂ:	
PERIFERIE ȘI ZONĂ EXTERNĂ	211
Note	248

Capitolul VII	
EVALUĂRI TEORETICE	279
Note	293

BIBLIOGRAFIE	294
--------------------	-----

sistemul mondial modern

În secolul al XVI-lea, Europa a fost precum un cal sălbatic năvălaș. Încercarea unor grupuri de a stabili o economie mondială bazată pe o anumită diviziune specifică a muncii, de a crea state naționale în zonele centrale ca garanți politico-economici ai acestui sistem și de a-i face pe muncitori să plătească nu numai profiturile, ci și costurile menținerii sistemului nu a fost ușoară. Este spre cinstea Europei că a reușit aceasta deoarece, fără impulsul secolului al XVI-lea, lumea modernă nu s-ar fi născut și, în pofida cruzimilor sale, este mai bine că s-a născut decât să nu fi existat.

IMMANUEL WALLERSTEIN